

بنا قه یاندا ایره ایسی نچوان اولور و قانچا اؤز دینلرینده بیک ایتیکلر
ر با فیک ایکی دافه کوللا سینه حریف اولوب بو کولرده
ای فرقی قطع ائدکی جزا سنده چاقدی .
چینین بر طرله طرفدار اولوب اوهری طرله ظلم رستم ائدین
و شچا پوف اولکیل و بونلاریک خلککار قومبانی ایکی حکومت
هورلری که انضافی و جهانی عدالتی و مساواتی باللهه ترک
وب عوام ملکت قاننی سورولار بیله بیکلر حاللر
بهر فرقه طرفلر اوز جزا لرینده چاتا جا قتلار
دفاعی فرقی

SOYKIRIM İDDİALARININ 100. YILI AREFESİNDE
TÜRK-ERMENİ ÇATIŞMALARININ PERDE ARKASI

DİFAİ FEDAİLERİ

SABİR RÜSTEMHANLI

ÇEVİREN
İMDAT AVŞAR

BELGESEL ROMAN

Q-15985

SABİR RÜSTEMHANLI
DİFAÎ FEDAİLERİ
(Belgesel Roman)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK

IQ Kültür Sanat Yayıncılık: 493
Belgesel Roman: 21

Difai Fedailerini
Sabir Rüstemhanlı

Kitabın tüm yayın hakları IQ Kültür Sanat Yayıncılık
Uluslararası Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi'ne aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz,
hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Yayıncı Sertifika No : 12446

1. Baskı : Şubat 2014 / İstanbul

ISBN : 978-975-255-397-2

Genel Yayın Yönetmeni : Adem Sarıgöl

Editör : Yrd. Doç. Dr. Kenan Koç

Mizanpaj : Adem Şenel

Kapak Tasarım : Yunus Karaaslan

Halkla İlişkiler ve Dağıtım Sorumlusu : Yusuf Sarıgöl

Baskı-Cilt : Alioğlu Matbaacılık

Orta Mahalle Fatin Rüştü Sokak,
No 1-3A, Bayrampaşa / İstanbul
Tel: 0212 612 95 59

Copyright © IQ Kültür Sanat Yayıncılık

Uluslararası Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi

Copyright © 2014, Sabir Rüstemhanlı

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK, toplumu
"Bilgi Işığında Aydınlanmaya" çağırıyor, Amaç satışları ya da
kârı arttırmak değil, yalnızca topluma faydalı olmak.

GENEL DAĞITIM

www.iqkultursanat.com

e-mail: info@iqkultursanat.com

TOPLU ALIMLARDA İSTEME ADRESİ
IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK ve ULUSLARARASI
TANITIM HİZMETLERİ TİC.LTD.ŞTİ.

19 Mayıs Mah. Osman Gazi Cad. Günyüzü Konakları

No.1-A Büyükçekmece-İstanbul

Tel: 0212 519 56 83 Belgegeçer: 0212 520 91 12

Cep: 0505 226 34 00

SABİR RÜSTEMHANLI
DİFAÎ FEDAİLERİ
(Belgesel Roman)

Çeviren: İmdat AVŞAR

IQ KÜLTÜR SANAT YAYINCILIK

...1905 yılında, Kafkasya'da yaşayan iki komşu halkı karşı karşıya getiren kanlı olayların anlatıldığı bu roman, o dönemle ilgili tarihî belgeler ışığında yazılmıştır.

Sabir Rüstemhanlı

...Şahsî girişim ve kahramanlıkların esas kaynağı özgüvendir... Bir taraf ne kadar kin kusup zulmettiyse diğer taraf da o ölçüde azim ve kararlılık gösterip direndi.

Ahmed Ağaoğlu

Azerbaycan'ın içtimâî ve siyasî fikir hayatının en önemli simalarından biri olan Ahmed Ağaoğlu, 1905-1907 yılları arasında, Kafkasya'da cereyan eden Türk Ermeni savaşında, hem Ermeni zulmüne bir son vermek hem de Ermenileri himaye eden Çarlık kurumlarının desteklediği ihanet şebekelerince icra edilen Anti Azerbaycan siyasetine karşı koymak için Difaî Partisini; başka bir ifadeyle, Azerbaycan Millî Müdafaa Teşkilatını kurdu. Şöhreti Bakü'den, Batum'a; Karabağ'dan Dağıstan'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılan bu teşkilatın, on binlerce üyesi vardı. Difaî Partisinin ortaya çıkışıyla birlikte, Kafkasya'daki güç dengeleri Türkler lehine değişti.

Difaî Fedaileri adı verilen bu romanda, o devrin insanların millî müdafaa hareketine katılmaya iten nedenler ve Azerbaycan'ı düşman çizmeleri altından kurtarmak için devrin aydınlarının verdiği çetin ve şerefli mücadeleye anlatılmaktadır.

Adem Sarıgöl

ŞUŞA'YA DÖNÜŞ

Dört atın çektiği dilican,¹ kıvrıla kıvrıla uzayan ova yollarını geride bırakmış, dağ başında turna چراغına² benzeyen ve temiz havası, serin sularıyla bu bölgede yaşayan herkesi adeta efsunlayıp kendine doğru çeken büyülu şehir doğru ilerliyordu...

Giyim kuşamına bakıldığında Avrupa'dan geldiği hemen anlaşılan Ahmed, Şuşalı meşhur hekim Kerim Bey Mehmandarov ile yan yana oturmuştu. Ahmed, Kerim Bey ile tren istasyonunda karşılaşmış ve meşhur hekim onu görür görmez, Şuşa'ya doğru yola çıkmaya hazırlanan dilicana davet ederek, şaka yollu takılmıştı:

- Allah'a çok şükür, sağ salim yurda döndün Ahmed! Biz, artık Ahmed buraları beğenmez, bir daha buralara dönmez, diyorduk!

- Neden dönmeyeyim? Oraya, kalıcı olarak gitmemiştim ki...

Ahmed Bey, dilicandaki diğer yolcuları tanımiyordu. Ancak karşıdaki sıranın baş tarafında oturan ve sanki söyleyeceği bir şeyler varmış gibi, sık sık Ahmed'e bakan; siyah elbiseleriyle Ermeni Keşişine benzeyen yolcunun siması, nedense ona tanıdık geliyordu. Tren istasyonundan biraz uzaklaşmışlardı ki Keşiş kılıklı Ermeni, Kerim Bey'e sordu:

- Doktor can! Yanında oturan genç, bizim Şuşahlara benziyor vallah! Nedense, suyu şirin geldi bana, eli!³

Kerim Bey gülümseyerek ve gururla cevap verdi:

- 1 Dilican: Motorlu taşıtlar yaygınlaşmadan önce, iki ya da dört at tarafından çekilen, dört tekerlekli yük ya da yolcu taşıma aracı.
- 2 Turna Çerağı: Anlatılanlara göre, çok eski zamanlarda, kuşların göç mevsiminde, turna katarları yolunu şaşırmasın, diye, göç yolu üstündeki yüksek zirvelerde ateşler yakılırmış. Turnaların yolunu şaşırması için yakılan bu ateşlere de, "turna چراغı" denirmiş.
- 3 Eli: Ermenilerin kullandığı ünlem nidası.

- Elbette, bizlerdendir... Paris'teydi. Sorbon Üniversitesinde okuyordu, çok şükür, okulu bitirip yurda döndü.

Kerim Bey'in bu sözleri özel bir vurguyla, üzerine basa basa söylediği kolayca anlaşılıyordu. O aslında: "Görüyorsunuz ya! Bizimkiler de okuyor, üstelik sadece Petersburg'da değil, dünyanın merkezinde, Paris'te..." demek istiyordu.

Ahmed, Kerim Bey'in bu sözlerle nerelere göndermede bulunduğunu enine boyuna düşünmeye başladığında, birden karşısında oturan Ermeni'nin de kim olduğunu tahmin etti. Aslında Keşiş de onu tanımıştı. Birden, sahte bir heyecanla sesini yükseltti:

- Vaay! Ahmed can! Sen misin? İnan ki, tanıyamadım! Çok değişmişsin!

Ahmed:

- Evet, biraz değiştim, diye karşılık verdi.

Kerim Bey, Ahmed'in düşüncelerini tamamladı:

- Şaka değil, Ahmed Şuşa'dan ayrılalı tam yedi yıl oldu...

Keşiş yeniden gülümsedi:

- Ben de sık sık, o kavgacı Türk nereye gitti, neden birdenbire ortadan kayboldu, diye düşünüyordum...

Ahmed tahmininde yanılmamıştı. Karşısında oturan Keşiş, yaklaşık on yıl önce, hemen her gün Şuşa Realnı Mektebine⁴ gelen ve her gelişinde de bir bahane uydurup ona laf atarak sataşan, Ahmed'e göz verip ışık vermeyen Nikol'du... Nikol Terovanesyan!⁵ O, Şuşa Eparhiya Mektebinde⁶ okuyor olsa da, bir ayağı Ahmed'in de öğrenim gördüğü Şuşa Realnı Mektebindeydi...

4 Realnı Mektebi: 1917 Bolşevik ihtilalından önce, Çarlık Rusya'sında modern ilimlerin okutulduğu ortaokul.

5 Nikogayos Ter Ovanesyan (Nikol Duman-1867-1914) Taşnak Sütyun Cemiyetinin faal üyelerinden biri. Şuşa Eparhiya Mektebinden mezun olmuştur. Hanasor çatışmalarını idare eden Ermeni liderlerden biriydi. 1905-1906 yıllarında cereyan eden Ermenilerle Türkler arasındaki çatışmalarda da Ermeni birliklerine komuta etmiştir.

6 Eparhiya Mektebi: Ermeni Kilisesine bağlı din adamı yetiştiren okul.

Ahmed, Avrupa'da, uzaklarda kalan vatanının acı tatlı günlerini hatırlarken, Şuşa Gimnaziyasının⁷ Çarlık yönetimi ve Rus Hükümetinin bir aynası olduğunu idrak etmişti. Şimdi de, evet, Şuşa Gimnaziyası, birçok milleti boyunduruğu altında tutan Rus Hükümetinin bütün riyakârlığını olduğu gibi aksettiren bir aynaydı, diye düşündü.

Avrupa'da kaldığı yedi yıl, onun bütün düşüncelerini açıklığa kavuşturmuş, karanlıkta kalan noktaları da aydınlatmıştı. Yolda giderken, düşüncelere daldı: "Petersburg, Müslümanları insan yerine koymuyordu. Bu gimnaziya da Türkler için değil, Ruslar, Ermeniler, Gürcüler yani Hıristiyanlar için açılmıştı. "Cahil Mollaların sopalı, falakalı, medreseleri Müslümanlara fazla bile gelir. Müslümanlar ne kadar avam, ne kadar dünyadan habersiz olurlarsa, o kadar iyiydi. Gimnaziyada Türk çocuklarının başına öyle oyunlar açılıyordu ki... Türklere, ya okuldan kaçmaktan başka çıkar yol bırakmıyorlar ya da okulu bitirdikten sonra, onlarda Türklükten eser kalmıyordu..." diyen zavallı Necef Bey, aslında bu sözlerle bütün Şuşalıların derdine tercüman olmuştu. Sadece Azerbaycan'ın değil, bütün Kafkasya'nın hürmetli aksakallarından biri olan bu büyük yazarın, acı bir tebessümle anlattığı olaylar, Karabağ'da eğitim görmek, ilim irfan sahibi olmak isteyenlerin hemen hepsinin tanık olduğu ve birebir yaşadığı facialar değil miydi?"

Bir zamanlar küçük bir öğrenci olan Necef'i aşağılamaya çalışan gimnaziyadaki öğretmenin takipçisi olan bir başka Mıgırdıç da, Ahmed gimnaziyada okurken, onu aşağılamaya kalkmış, sürekli sıkıştırmış, çok eziyet etmişti. O Mıgırdıç da, sadece Ahmed'i değil, bütün Türk çocuklarını; ortada hiçbir geçerli sebep yokken insafsızca aşağılıyor, sınıf arkadaşlarının önünde, elini yüzünü morartana kadar dövüyor, Türklerin ayağını bu okuldan kesmeye çalışıyordu. Ta ki Ahmed bu zulme karşılık verece kadar! Bir gün Ahmed; yeter artık, beni okuldan atarlarsa,

7 Gimnaziya: Çarlık döneminde klasik dillerin öğretimine ağırlık veren lise.

atsınlar, deyip birden doğrulmuş, kulağını kıvıran eli tutup ağzına almış ve dişlerini, Mıgırdıç'ın parmak kemiğine işleyene kadar sıkmış, bu zalim hocanın bağırtısı bütün okula yayılmıştı. Koridorun diğer başındaki gimnaziya müdürü, olanları görmüştü. Müdür, korkup kaçmayan, duvara yaslanıp bekleyen ve gözlerinde yıldırımlar çakan öğrencinin yüzüne, sual dolu gözlerle bir hayli baktıktan sonra, eliyle işaret ederek hocayı odasına çağırılmıştı. Onların ne konuştuklarını Ahmed asla öğrenememişti ancak onu okuldan da atmamışlardı. Galiba birkaç gün önce, okul müdürüne verdiği şikâyet dilekçesi etkili olmuştu. O, dilekçesinde, hocaların zorbalık ederek kantarın topuzunu kaçırdıklarından ve artık öğrencilerin sabrını zorladıklarından bahsetmişti.

Mıgırdıç, o olaydan sonra bir daha Ahmed'e dokunamamıştı. Ama o günden sonra, sanki bir işaret bekliyorlarmış gibi, bütün Ermeni çocuklarının ona karşı davranışları, aniden değişmişti. Ortada bir sebep olmasa da, hemen her gün, Ermeni çocuklarının üçü, beşi birden Ahmed'e hücum ediyorlardı. O çocukları kimin yönlendirdiği ise belli değildi(!)

Şimdi yol boyunca eski günleri hayal eden Ahmed'i yakıp yandıran şey, yaşlılarının bu akıl almaz kabalık ve zalimlikleri değildi elbette. O, Şuşa'da Ermeni ve Türk çocukları arasındaki mahalle kavgalarına alıştı. Okulda Türkler azınlıkta olduğundan, Ahmed, Ermeni çocuklarından dayak yiyor; ancak sokağa çıkınca, onlardan intikamını alıyordu. Okuldaki Ermeni çocukları bu "Pis Türk'ü" yalnız yakalıyor, dövüyorlardı; fakat Ahmed de şehirde diğer Türk çocuklarıyla birlik olup onlara gereken dersi veriyordu. Ermeni ve Türk çocukları, birbirleriyle kavga ederek, dalaşarak büyüyorlardı. Ama Ahmed'in asıl içine işleyen şey, bu olaylara karşı, okul müdürlüğünün vurdumduymazlığıydı. "Ermeni hocaların taraf tutması alışılmış bir şeydi. Onlar asla birbirinin ayağını basmazlardı." diye geçirdi içinden Ahmed. "Ya Ruslar? Bütün bu haksızlıklar, onların gözleri

önünde oluyordu. Öyleyse, neden bu salya saçan kudurmuşları karşlarına alıp; okulun düzenini bozmaya hakkınız yok, buna devam ederseniz, gimnaziyada kalamazsınız, demiyorlardı? Ermenileri sevdiklerini, her yerde, her fırsatta belli ediyorlar, ancak buna rağmen benim vatanımda yaşıyorlardı. Burası Şuşa! Burası Karabağ! Benim vatanımdı... Peki, Rusların Ermenilere "Allah'ın sevgili kulu" muamelesi yapmalarının sebebi neydi? Neden onlar öz, bizler üvey kardeşlik? Ruslar, hangi özelliklerine hangi yeteneklerine göre Ermenileri üstün tutuyorlardı?

Aslında Ruslar taraf tutmasa, ahaliyi birbirinden ayırmak mümkün değildi. Fakat Ruslar herhangi birine sorup, onun Ermeni olduğunu anladıkları anda, o Ermeni birdenbire Rus memurların başının üstünde yer buluyordu. Ondan sonra Ermeni istediği her şeyi yapabiliyor, ama Türkler hiçbir şey yapamıyorlardı. Ermeniler için okul açılıyor, onlara ana dillerinde eğitim hakkı veriliyor ancak biz bu talepleri ilettiğimizde, sıra bize geldiğinde, önümüze Çin Seddi çekiliyordu... Bunun sebebi neydi?"

Bu sorular, ister istemez, her bir Şuşalının, Azerbaycan'da yaşayan bütün Türklerin zihnini kurcalıyordu. Yaşlı genç herkes, bu manzaranın, Rusların Şuşa'da yaşayan insanlar arasında ayırım yaptıklarının, farkındaydı. Şimdi bu sorular Ahmed'in zihnini karıştırıyor, adeta beynini kemiriyordu... "Neden onlara gözünün üstünde kaşın var, diyen yokken, Türklerin ağzını açmasına dahi fırsat vermiyorlardı?"

Bu sorunun cevabını, yıllar önce babası vermişti: "Kafanı yorma oğul! Bu, bir din davasıdır! Başımıza ne geliyorsa, Müslüman olduğumuz için... Fitolbörk'tekilere⁸ kalsa, bir gün içinde bizi Karabağ'dan kürüyüp atarlar, topraklarımızı da bu Haçperestlere verirler! Revan'ı verdikleri gibi! Yıllardır, Ermenileri Karabağ'a getirip yerleştiriyorlar. Bu okulları da onlar için açtılar. Eğer okumazsan, onlardan bin kat daha zeki olsan bile, cebine bir parça 'hükümet kâğıdı' koyup gelen Ermeni, burada

8 Fitolbörk: Petersburg şehrinin mahallen söyleniş şekli.

sana beylik, ağalık yapar. Devran böyledir. Hangi milletin okumuş yazmış çoksa, o millet öne geçer, ileri gider. Sen, onlardan beş kat daha çalışkan ve akıllı olmalısın ki seni onların kuyruğuna bağlayasınlar!”

Ahmed, babasının kederli ancak sessiz bir öfke ile söylediği bu sözleri kulağına küpe etmiş, ömrü boyunca da unutmamıştı. “Onlardan beş kat daha çalışkan olmak, beş kat daha akıllı olmak...” Demek ki, beş kat daha sabır! Sadece sabır mı? Hayır! Beş kat fazla direnmek, senin de insan olduğunu, belki daha üstün bir insan olduğunu, bu kör dünyanın gözü içine sokmak gerekiyor, diye içinden söylendi.

Ahmed ile aynı sınıfta okuyan Türk arkadaşları daha fazla sabredememişler, bir süre sonra okuldan ayrılmışlardı. Ancak o, tahammül sınırlarını zorlamış, inatla direnmiş ve okuldan ayrılmamıştı. Direne, direne, bir sürü Ermeni yaşıtıyla vuruşa vuruşa ve gösterdiği metanet ile onları çileden çıkara çıkara okula devam etmişti!

Ahmed okulda başına gelenleri, adaletsizlikleri, zulümleri çok detaya girmeden bir annesine; bir de Tiflis'te okuyan ve yaz tatillerinde Şuşa'ya gelen, kendisinden birkaç yaş büyük olan komşuları Cavid'e anlatırdı.

Cavid ona, Tiflis Fen Lisesinin eğitim seviyesinin daha yüksek olduğunu söylemiş, Şuşa'da okumaktansa, Tiflis'te okumasının daha iyi olacağına, hem Ahmed'i hem de annesini ikna etmişti. Böylece Ahmed'in lise hayatı Tiflis'e bağlanmıştı.

Şimdi, uzun bir aradan sonra yeniden Şuşa'ya doğru yola çıkan Ahmed, gurbette geçirdiği uzun, çileli ve meşakkatli yıllar boyunca ona güç veren iradenin, çocukluk yıllarında çektiği azap ve sıkıntıların bir sonucu olduğunun farkındaydı. Bizi boğan bu haksızlığa bir son verilmeli, diye düşünüyordu. “Söz meydanında sözle, zor meydanında zorla... Direnme gücünü asla

kaybetmemek; dik durmak ve direnmek için de gayreti elden bırakmamak lazım...” Sonra hatasını düzeltiyordu: “Kuru kuru vatan, millet gayreti ile de sonuç alınmaz. Tüfek icat oldu, mertlik bozuldu, demiş Koç Köroğlu. Şimdi bütün dünyaya Avrupa hükmediyor. Avrupa medeniyetini ve Avrupalıların mücadele tarzlarını da iyi öğrenmek gerekir...”

Ahmed, acaba Mıgırdıç yaşıyor mu, diye geçirdi içinden. “Ya da Mıgırdıç'ın yeğeni, benimle aynı sınıfta okuyan, bana sataşmaktan asla bıkip yorulmayan, Ermeni çocukların elebaşı olan Karagün? Sanki ona, günümüzü karartması için, kasten bu ismi koymuşlardı...” İşte o Karagün'ün ağabeyi olan ve şimdi Ahmed'in karşısında oturan Nikol, önce Karagün'ü öğretip kasten Ahmed'in üstüne gönderir, sonra da bir bahane uydurup kendinden iki yaş küçük olan Ahmed'e saldırırdı. İçinden garip düşünceler geçti: “Mıgırdıç, keşke Şuşa'da olsa! Karşılaştığımızda şöyle derdim: Gel, bakalım Mıgırdıç Bey, gel şimdi konuşalım! Görelim sen neler biliyorsun, ben neler biliyorum. Hıristiyanlıktan dersin Hıristiyanlıktan; tarihten, kadim medeniyetlerden, dünya coğrafyasından, Avrupa iktisadından, yeni ilimlerden... Neden dersin konuşalım, tartışalım! Hem de sadece Rusça ile değil, Fransızca, İngilizce... Üstelik Arapçayı, Farsçayı söylemiyorum. Sen hangi dilden istersen, o dilden konuşalım. Artık ne senin tokatlarından ne de beni okuldan attıracağından korkuyorum...”

Gariptir, Ahmed bunları düşünse de gimnaziyada ona zulmeden Ermeni hocalara ve öğrencilere karşı içinde bir kin, intikam hissinin olmadığını da farkındaydı. Kin, nefret, intikam hisleri çoktan soğudu, diye düşündü. “Şuşa gurbetten, Türk'ü ile Ermeni'si ile bütün olarak görünüyor. Acı hatıralar bile zaman geçtikçe şirinleşiyor. Zalim de, mazlum da zamanın elinde birer oyuncaktan ibaret. Önemli olan, zamanı değerlendirmektir. Bir de Ermeni'yi şımartıp sokak kabadayısına çeviren asıl şeytani görmek gerek. Yoksa Ermenilerin de bizden bir farkı

yok, onlar da bizim gibi sefalet içindeler. Asıl suçlu, yüzyıllardır yanı başımızda kuzu gibi yaşayan Ermenileri, aç bir kurda döndürüp üzerimize salanlardır..."

Ahmed, Rusya'da ve Avrupa'dayken bu iki komşu halkın geleceği ile ilgili çok düşünmüş, hayli kafa yormuştu. Şuşa'dan, Müslümanların içinde bulunduğu cehalete, acı acı gülümseyerek gitmişti. Şimdi de bu acı olayları hatırlıyordu: Okulda değnek, falaka; camide cehennem; evde cin, peri, dev; sokakta jandarma ağasının korkunç çehresi ve insanı dehşete düşüren sopası... İşte yüzyıllardır Türk'ü kuşatan ve Türk psikolojisi üzerinde derin izler bırakan eğitim yöntemleri...

Bu manzara karşısında Avrupa bir cennetti. Lakin Avrupa'da şahit olduğu pek çok şey, kısa süre sonra, onu "İslâm Birliği" düşüncesinin ideologu haline getirmişti: "Avrupalılar, seni aralarına alsalar bile, asla hazmedemiyorlar; onlardan biri olamıyorsun. Sen istesen de, onlar kabul etmiyorlar. Bu yüzden vatanında kalıp evini, ruhunu Avrupalılardan daha güzel yapmalısın. Sahip olduğun, ama ne yazık ki kadrini kıymetini bilmediğin, hazine değerindeki servetlerinin üstündeki tozu pası silip meydana çıkarmalısın... Çünkü Batı, manevî yönden asla tekâmül etmemiştir. Avrupalıların karınları, dibi delik kazana benzer. Ne kadar verirsen ver, hepsini yutarlar ve ağızlarını sonuna kadar ayırıp, bir daha ver, diye bağırlarlar. İnsanlığın başına gelen bütün felaketlere de onlar sebep olurlar."

• • •

Çocukluk hatıralarının kara lekesi gibi gurbette de hafızasından hiç silemediği bu adam, şimdi Ahmed'in karşısında oturuyordu ve Keşiş elbisesinin başlığı altından, kinle mi; sevgiyle mi baktığı sezilmeyen dumanlı, sisli gözlerle onu seyrediyordu.

Ahmed: "Aslında bu adama minnet duymam lazım." diye düşündü. Çünkü gurbette hem çalışıp hem okuyarak, sarı buğday başakları gibi tane tutup vatana dönmesinin bir sebebi de kendi

üstünlüğünü ispat etmek, haksız yere incitildiği çocukluk yıllarının intikamını, bunlardan almak duygusu idi. Bir yandan da vatana döner dönmez daha ilk adımda, Tanrı'nın onu, bunlarla karşı karşıya getirdiğine seviniyordu. "Birazcık vicdanı varsa, yaptığı kötülüklerden utanır." diye geçirdi içinden.

Nikol ise hâlâ sırtıyordu:

-Maşallah! Gimnaziyadaki o küçücük, başından hiç yumruk eksik olmayan çocuğun, gidip Paris'te bir üniversitede okuyacağına, kim inanırdı!

Bu sözler, Ahmed'in içinden bir bıçak gibi geçti, içini kesip doğradı. Ancak o, hiç belli etmeden, sakince cevap verdi:

- Atalarımız: "Kiminin önü, kiminin sonu..." diye boşuna söylememişler!

- Ara! Atalarımız da birbirleriyle dost olmuşlar ha! Boş ver onları, sen Paris'i anlat!

Ahmed'in sesi, Nikol'un başına gürz gibi indi:

- Benim atam, senin atanının dostu olmamış!

Nikol, sohbetin mecrasından ayrılıp başka bir yöne aktığını görünce, sesini kesti. Havanın bulutlandığının farkına varmıştı.

Ahmed'in birdenbire asabilesmesinin ve Nikol'a sert çıkmasının sebebini Kerim Bey bilmiyordu. Lafı değiştirmek için sordu:

- Paris'ten kaç günlüğüne geldin Ahmed?

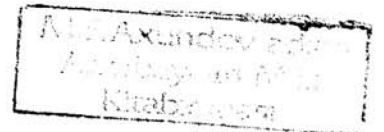
Ahmed, Kerim Bey'e dönerek gülümsedi:

- Dört aylığına geldim. Ama direk buraya gelmedim. İstanbul'da arkadaşlarıma uğradım, biraz oyalandım!

- Paris'te iken, Şuşa'dan haber alabiliyor muydun bari?

Kerim Bey aslında, evdekilerden haberin var mı? Neler olduğunu biliyor musun, diye sormak istiyordu. Ahmed, cevap verdi:

- Babamın vefat ettiğini öğrendim, zaten bu yüzden Şuşa'ya döndüm.

585-15-985

Kerim Bey, demek, annesinin ölümünden haberi yok! Söylemeyeyim, bari Şuşa'ya kadar gönlü rahat olsun, diye düşündü ve elini Ahmed'in omzuna koyup:

- Allah gani gani rahmet eylesin, dedi. Çok değerli bir insandı. Sofrası herkese açtı, çok ekmeğini yedim, dedi.

O unutulmaz meclisler aynı zamanda, Ahmed'in gittiği her yere, yüreğinin içinde götürdüğü en güzel hatıraları ve onun şahsiyetini cilalayan ahlâk mektepleriydi:

- Hepsini de çok iyi hatırlıyorum, dedi.

Kerim Bey, Ahmed'in olanları hissetmemesi için bu konuyu daha fazla uzatmadı. Ahmed de ona hiçbir şey sormadı. Birkaç kez Paris sözünü işiten bir yolcu, İstanbul şivesiyle, kesik kesik:

- Ben de Parisli! Nerde okuyor, sen, diye sordu.

Ahmed gülümsedi:

- Bir kaç yerde okudum. Sorbon Üniversitesi, Hukuk Fakültesi...

- Ooo! Şaşkınlığını belli eden misafir sözlerine Fransızca devam etti. Ahmed'in nerede yaşadığını ve kimlerden ders aldığını sorduktan sonra, Paris'e hayranlığından bahsetmeye başladı.

Onu dinledikçe gençliğinin en güzel yıllarını yaşadığı ve yürekten sevdiği Paris'in unutulmaz görüntüleri, Ahmed'in gözleri önünden bir film şeridi gibi geçiyordu. Bir yandan da, sen şu işe bak! Dünya ne kadar da küçülmüş. Fransa'dan ayrıldım, ancak hiç beklenmedik şekilde, Karabağ yollarında yine Fransızca konuşuyorum, diye düşünüyordu. Bu topraklara yabancı seyyahların, tarihçi ve müzisyenlerin geldiğini çok duymuştu, ama Karabağ'da bir Fransız ile ilk kez karşılaşılıyordu. Fransızca sordu:

- Siz niçin buralardasınız? Şuşa'ya mı gidiyorsunuz?

- Evet, Şuşa'ya gidiyorum, dedi yolcu. Biraz düşündükten sonra da ekledi: Halı ticareti ile uğraşıyorum. Beni buraya, Paris'te tesadüfen tanıştığım Levon davet etti. Karabağ halılarını

görmeye geldim. Biz tüccarlar göçmen kuşlar gibiyiz, ömrümüzün yarısı yollarda geçer.

Ahmed samimiyetle:

- Şuşa'da misafirim olursanız sevinirim. Bizim de halı dokuma tezgâhlarımız var, dedi.

Fransız'ın yanında, yüzü tül peçe ile örtülmüş genç bir hanım oturuyordu. Ancak tül peçe, onun yüzünün güzelliğini saklayamıyordu.

Ahmed, kadını işaret ederek, Fransız yolcuya sordu:

- Madam eşiniz mi?

Fransız kahkaha atarak güldü. İştahla yanında oturan hanıma bakarak:

- Ooo! Eşim değil ama eşim olmasını çok isterdim. Ancak o da benim gibi misafir, dedi.

Genç kadının bu konuşmaları anlayıp anlamadığı belli değildi. Ama kendisinden bahsedildiğini sezdiğinden, eliyle yüzündeki peçeyi kaldırıp kendi dilinde:

- Hayır, ben Parisli değilim. Petersburg'dan geliyorum. Şuşa'ya, eşimin yanına gidiyorum, dedi ve tebessüm dolu gözlerini Ahmed'e dikti. Ahmed bu kez Rusça konuşmak zorunda kaldı:

- Siz de hoş geldiniz. Ben de bir süre Petersburg'da yaşadım. Önce orada okumak istemiştım, dedi ve Kerim Bey'i işaret ederek ekledi, Kerim Bey de Petersburg'da okumuş, şimdi Şuşa'da yaşıyor. O, eşinizi mutlaka tanıyordur.

Genç kadın, büyüleyici şekilde gülümseyen gözlerini, bu kez de Kerim Bey'e dikti. Zayıf, ince suratına ayrı bir güzellik katan siyah sakalı, gözlüğünün altından dikkatle bakan iri gözleri ve şık giyimi ile Petersburg aydınlarından pek farkı olmayan Kerim Bey, genç kadına sordu:

- Eşiniz kim?

Kadın, eşinin tanınıp tanımadığını merak ederek sordu:

- Kocamı tanıyor musunuz? Şuşa'daki askerî birliğin komutanı, adı, Kalaşapov...

Kerim Bey, bu subayın Rus muhitinde bile sık rastlanmayan soyadını, diliyle dişi arasında tekrarlayıp sakince cevapladı:

- Tanıyorum. Şuşa'daki herkes tanır onu...

Kerim Bey'i yakından tanıyan biri, onun kadına cevap verirken takındığı tavırdan ve ses tonundan, bu isme pek rağbet göstermediğini anlardı. Belki genç kadın da Kerim Bey'in sesinin soğukluğu hissetmiş olacak ki, onu dizginleyen gizli bir duygunun etkisiyle, sözü fazla uzatmadı. Kerim Bey'in Petersburg'dan ne zaman ayrıldığını sordu ve onun sorularını cevapladı.

Ahmed'in sağ tarafında oturan iki kişi, hiç konuşmadan onları dinliyorlardı. Kerim Bey'in Petersburg'dan gelen kadın ile ilgilendiğini gören Ahmed, yanında sessiz sedasız oturan adamlara dönüp:

- Siz, neden hiç konuşmuyorsunuz, diye sordu.

Zavallı adamlar, elbette Ahmed'in uzun yıllar vatandan ayrı düştüğü için, karşısına çıkan herkesle konuşmak istediğini bilmiyorlardı.

Ahmed ile yan yana oturan gencin yüz ifadesinde, dünyanın her halini görmüş, geçirmiş bir insanın kayıtsızlığı vardı:

- Sizi dinliyoruz, dedi. Bizler gariban insanlarız. Ne konuşalım ki?

Ahmed Bey hemen atıldı:

- Niye gariban olasınız? Memleketinizdesiniz, Karabağlı olan ve bu toprakların asıl sahipleri sizlersiniz.

Genç güldü:

- Şaka yapıyorum. Bu arabada Rus, Fransız, Ermeni... Her milletten adam var. O yüzden öyle dedim.

- Siz de mi Şuşalısınız?

- Yok, Hüsü de, ben de Şuşa'nın köyündeniz. Malıbeyli'den...

- Çok güzel, benim adım Ahmed!

- Benim adım da Bilal, dedi ve kısa süren sessizlikten sonra sordu: Şuşa'da kimlersiniz?

- Mirze Hesen Bey'in oğluyum. İbrahim Bey'in oğlu Mirze Hesen Bey, tanır mısın?

Bilal birden doğruldu:

- Sen benim yeğenim olursun! Annen, bizim Sarıçalılardandır. Ahmed buna sevindi ve tekrar sordu:

- Nereden geliyorsunuz? Sonra ona sık sık soru sormasının yanlış anlaşılacağından çekinerek ekledi: Yanlış anlamayın, uzun zamandır buralarda değildim, Karabağlıların şirin konuşmalarını özlemişim...

Bilal:

- Ben de beş yıldır gurbetteyim, dedi.

- Neredeydiniz?

Bilal sesini kısarak, fısıltıyla cevap verdi:

- Allah'ın cehenneminde! Sürgündeydim, Heşterhan'da...

- Niye?

- Bu hükümet, 'niye'sini arayıp soruyor mu ki? Nerde dik başlı bir adam görseler, onun hayatını mahvetmeden, yakasından el çekmiyorlar.

- Doğru durduğun yerde, kolundan tutup sürgüne göndermemişlerdir herhalde...

- Oralar bizimkilerle dolu. Urus'un köpeğine, kedisine boyun eğmeyen, karşılarına geçip hakkını talep eden herkesi, polise, jandarmaya, savcıya havale ediyorlar, sonra sürgün ediyorlar.

- Mutlaka bir sebebi vardır. Yoksa sana bu cezayı niye kesinler.

- Şuşa'dan gelen bir hükümet memuru, köyde bizi aşağılayarak konuşmaya; üstelik Müslümanlara, dinimize sövmeye başladı. Ben de fazla dayanamadım, herifin yakasından tutup aldım ayağımın altına...

Ahmed güldü:

- Daha ne olacaktı ki? Devletin memurunu bir güzel tepelemişsin, mutlaka dilini de tutamamışsındır.

- Zaten dilimin belasını çektim.

- Geçmiş olsun. Yiğit başından kar boran eksik olmaz...

- Bu devirde yiğit mi kaldı, kardeşim. Sana nasıl izin verdiler? Paris'e nasıl gittin? Ben ona şaşıyorum.

- Doğru söylüyorsun, gittim, ama bin bir zulümle oldu.

Deminden beri onları dinleyen Nikol yine kendisini tutamadı, söze karıştı:

- Onun sınıfında o kadar eke baş Ermeni çocuğu vardı ki. Bu onların arasında kuzu gibiydi. En sonunda onlarla başa çıkamayacağını anlayıp Şuşa'dan kaçtı, Paris'e gitti!

Nikol, bu sözleri yine bütün dişlerini göstererek, kurukafa gibi sırtarak söyledi. Güya Ahmed'e takılıyordu. Ahmed'in rengi kaçsa da üstüne alınmadı. Nikol'un söylediklerini duymazlıktan geldi ve Bilal ile sohbeta devam etti:

- Madem benim dayılarımın köyündensin, beni de yeğenin sayıyorsun, o zaman Şuşa'ya geldiğinde bize mutlaka uğra, beklerim...

Bilal:

- İnşallah, deyip deminden beri ilk kez gülümsedi.

Ahmed o anda Bilal'in yanıp kavrulmuş yüzündeki merdanelik saçan çizgilerin daha da belirginleştiğini gördü ve yeni tanıştığı, tahminen kendisiyle aynı yaşta olan bu gence karşı, içinde garip bir yakınlık doğdu.

"...İlahi! İnanamıyorum! Demek kismetimde bu günü görmek de varmış! Her biri geçilmesi zor engellerle dolu, bitip tükenmez gibi görünen yedi yıl, gerçekten geçip gitti mi? Karabağ'dan Petersburg'a, oradan da Paris'e, Londra'ya ve nihayet İstanbul'a uzanan yollar nihayet insafa geldi mi? O yollar, beni yeniden anamın, babamın, ecdadımın memleketine; kartal yuvasına benzeyen,

küçük, ama büyüleyici ve benim aklımı başımdan alan Şuşa'ya mı götürüyor? Bu yolları yalnız başına geçen, akla sığmaz eziyetlere tahammül eden, bazen günlerce aç susuz, duldası, ıssız kalan, Avrupa şehirlerinin bin bir yüzünü gören, gerçekten de ben miydim? Faytonlar, dilicanlar, katarlar, gemiler, nereye götürdüğü belli olmayan yollar, arkasında kimlerin yaşadığını bilmediğim sır yüklü kapılar, gece gündüz okuyup yazmak ve hiç kimseden eksik olmadığını göstermek ihtirası, vatanımı tanıtmak için tek başıma verdiğim mücadele, konuşmalar, yazılar, makaleler... Hepsi sona erdi demek. Kaybolmadım! Boğulup kalmadım! Ezilmedim! Allah'ın izniyle dönüp yurduma geldim! Hem de Avrupalı filozof dostumun, ya da kendi Peygamberimizin tabiriyle, bal yüklü arı gibi! Olgun başaklar gibi döndüm! Acaba, o büyük şehir Paris'ten sonra, Azerbaycan'ın bu küçük Paris'i beni nasıl karşılayacak? Acaba Şuşa çok değişti mi? Yoksa olduğu gibi mi kaldı?"

Gurbette iken nerdeyse her gün rüyasına giren Karabağ'ın kıvrılan yollarından ağır ağır doğduğu şehre yaklaşan Ahmed, bu heyecanlı düşünceler içinde adeta çırpınıyor, boğuluyordu.

Yıllar yılı annesinden, babasından ayrı kalmaya tahammül gösteren; bu ayrılığa dayanmak için arkada bıraktıklarını hatırlamamaya çalışan Ahmed, şimdi memleket hasretiyle yanıp tutuşuyor, bu yolun bir an önce bitmesi için Allah'a yalvarıyordu. Evini, ailesini ne kadar özlediğini ve bu özlemin ne kadar büyük olduğunu ancak şimdi fark edebilmişti. Geçip giden yedi yıl içinde, neler olmuştu? Babasıyla bir daha görüşemeyeceğini biliyordu ve bu acı hakikat, onun yüreğini mengene gibi sıkıyordu. Babası, oğlunun bu gününü görmeden, oğluyla ilgili isteklerinin gerçekleştiğine sevinmeden, oğluyla gururlanmadan, vasiyetini, son sözünü söylemeden ve belki de, onun gurbete gidip yıllarca gelmemesinden dolayı incinmiş bir halde bu dünyadan tasını tarağını toplamış, Hakk'a yüz tutmuştu... Babasının ölüm haberini Londra'da düzenlenen "İslâm Dini Konferansı"na

katıldığında işitmişti. Londra'ya gitmeye, eğlenmeye gelmiş keyif ehli Karabağ Beylerinden biri, duvarda "İslâm Dini Konferansı" sözlerini okuyup merak ettiği için, o salona gelmişti. Ahmed'in konuşmasını dinledikten sonra da bu genç talebeye yaklaşmış ve içinden gelenleri söylemişti:

- Allah senden razı olsun oğul! Bizim adımıza çok güzel konuştu. Şuşa'da senin bu konuşmanı duysalar, çok sevinirlerdi. Seni tanıyorum. Dayın da çok eski arkadaşım... Sonra biraz düşünmüş ve eklemişti: Hazır seni görmüşken, taziyede bulunmak istiyorum, başın sağ olsun!

Ahmed ürpermişti:

- Ne taziyesi? Ne oldu?

Bey, Ahmed'in Şuşa'dan haber alamadığını, babasının ölümünden habersiz olduğunu anlamıştı ancak iş işten geçmişti:

- Haberin yok muydu oğul? Bağışla! Ancak bu acı haberi, eninde sonunda duyacaktın. Benden duymuş ol. Baban vefat etti! Gurbet eldesin diye, seni üzmemek için haber vermemişler anlaşılır. Allah rahmet eylesin. İyi bir insandı...

Onun Şuşa'ya dönmesi, mutlaka babasının ruhuna ayan olacaktı. Ancak onu bağışlayacak mıydı? Annesi nasıl yaşamıştı bu yedi yıl boyunca? Eve dönmesiyle hiç olmazsa annesinin derdini hafifletebilecek miydi? Nasıl gitmişti Şuşa'dan ve şimdi nasıl dönüyordu? Şüphesiz çok değişmişti, ancak değişen, sadece o muydu?

Yıllar yılı zihnini yoran sorular, şimdi bir kasırğa gibi içinde dolaşıyordu. Yollar ise uzadıkça uzuyor, kıvrıldıkça kıvrılıyor, sanki bu vatan hasreti ile yanan yolcuya direniyordu. Eğer, yaşadığı yılları özetleyen, çektiklerini en güzel ifade eden bir kelime seçmek zorunda kalsaydı, mutlaka "direniş" sözünü seçerdi. Çocukluğunun da, gençliğinin de cevheri bu kelimede saklıydı. O, hayattaki tüm güçlüklerle direne direne şahsiyet kazanmıştı. Şimdi de direnişe geçmenin, varlığını korumanın ne kadar önemli olduğunu hemşerilerine, Karabağ'a hatta bütün

Azerbaycan'a anlatmak için Şuşa'ya dönüyordu. Hemşerilerine: "Talihin her oyununa boyun eğen millet azatlığına kavuşamaz; azatlığı yaşayamaz, azatlığın ne büyük bir mutluluk olduğunu idrak edemez. Sadece asıl azatlığı gördükten sonra insan gibi yaşadığınızı hissedebilirsiniz, biz insan gibi yaşamamışız. Çünkü insan, yalnız hürriyet adlı nazlı güzele kavuştuktan sonra yaşamaya başlar. Vatanımız bölündü, işgal altında kaldı, doğrudur. Bu yetmezmiş gibi düşüncelerimizi de işgal ettiler. En korkunç olanı da budur. İşgal nasıl düşünceden, ruhtan başlıyorsa, azatlık duygusu da ruhta başlar." demek istiyordu. Bunları söyleyecekti vatandaşlarına! Sözleriyle, yapacağı işlerle, milletinin bu esaret karanlığından çıkması için çalışacaktı...

Şuşa'ya yaklaştıkça, Ahmed'in içi içine sığmıyordu:

- Kerim Bey, Neler oldu Şuşa'da? Şuşa çok değişti mi, diye sordu.

Kerim Bey:

- Vardığında tanıyamayacaksınız! Şuşa, dağların kucağına sığmıyor artık. Bakü, Gence, Tiflis Şuşa'nın yanında solgun görünüyor artık, dedi.

Ahmed Kerim Bey'in şaka yaptığını sanmıştı, ancak Keşiş, Kerim Bey'in sözlerini tasdik etti:

- Şehrimiz gerçekten de çok güzel oldu ve günden güne daha da güzelleşiyor. Özellikle de Ermeni mahalleleri! Akşamüstü Ermeni Bulvarına bir çıksan... Sizinkiler de karışıyor bizimkilere, artık çalanı mı ararsın? Şarkı söyleyen mi? Oynayanı mı?

Bu kez Kerim Bey, Nikol'un ağzının dolusunca, övünerek söylediği bu sözlerle imalı cevap verdi:

- Hükümetin sizin tarafa daha çok kaynak ayırdığını mı söylemek istiyorsun?

- Orası öyle! Ama bizler de çalışıyoruz.

Ahmed de söze karşıtı:

- Burada bari ayırım yapma! Burası okul değil ki bizi baskı altına alsın. Şuşa'da yaşayan Türkler de Ermeniler de ekmeğini taştan çıkarır. Şuşalılarının hepsi de çalışkan insanlardır.

Ahmed: "İlahi! Şuşa'nın yolu ne kadar da uzunmuş! Bitmek, tükenmek bilmedi." diye iç geçirdi. Bu dağlardan ebediyen uzaklaşma korkusu onun yüreğini hiçbir zaman terk etmemişti. Bu korkuyu yenmek, kendinden uzaklaştırmak için çekilmez azaplara katlanmış, olağanüstü bir güç sarf etmişti. Ancak dünya gerçekten de küçüktü. Avrupa'nın kalabalık, şen şakrak şehirlerinde, bazen varlığına olan inancını yitirdiği dönemlerde, gördüğü bir rüya ya da dinlediği bir masaldan zihnine takılıp kalan bir hayal saydığı bu yurt ve bu yurdun sinesine baş koyup uzayan yollar, olanca canlılığı ve eşi benzeri bulunmaz bir sonsuzluk havası ile şimdi karşısındaydı. Dilican birkaç saat sonra, onun burnunda tüten şehrin dolambaçlı yollarından geçerek Şuşa Kalesine doğru tırmanmaya başlayacaktı.

Dilicanın içine, sadece Karabağ'a mahsus ve dünyada eşi benzeri bulunmayan, bütün ayrılıkları unutturan bir dağ havası geliyordu. Bu havayı koklayınca, dönüp geldiğine olan inancı tazelenirdi. Birbirinden güzel, düzenli, intizamlı ve ışıklar içinde pırıl pırıl yanan Avrupa şehirlerinde ilginç hayat sahnelerini yaşamış olsa da, bu dağ havasının etkisiyle, kendi geleceğinin burada, bu geri kalmış Müslüman memleketinde olduğunu daha derinden idrak ediyordu.

Sanki gençliğinin en güzel yıllarını başka bir dünyada yaşamış, orada başka birinin ömrünü sürmüştü. Şuşa'yı doyuncaya görmeye, temiz havasını doyuncaya kadar ciğerlerine çekip buz gibi suyunu kana kana içmeye fırsat bulamadan, on üç yaşında gurbete çıkmış ve o günden beri de yad ellerde yaşamıştı.

Doğup büyüdüğü şehirde bir yanda Müslüman-Türk, diğer yanda Hıristiyan-Ermeni olarak açıkça görülen iki başlılık ve

ayırımcılığın insanlığın hayrına ve insana yakışır bir davranış olmadığını Avrupa'da iken çok daha iyi anlamıştı. Bu durum, Ahmed'i çok rahatsız etmiş, bazı geceler uykularını kaçırmıştı. "Niçin böyle olmalı? Hepimizi Allah yaratmadı mı? Aynı şehirde yaşamıyor muyuz?" diye kendi kendine sorardı. Bu sorular, dilinin ucunda düğümlemişti. Tiflis'te bu sorulara cevap bulacağını düşünürken de yanıldığını anlamıştı. Çünkü Tiflis, onun sorularına cevap vermediği gibi zihninde yeni soruların doğmasına neden olmuştu. Ahmed, Tiflis'te iki ayrı dünya arasında kaldığını hissetmişti. Ermeniler ve Gürcülerin yaşama biçimleri birbirinden farklı değildi. Açıkçası Ruslar, Tiflis'i işgal ettikten sonra Hıristiyanlara ayrıcalık tanıyarak onların batıdaki gibi yaşamalarını sağlıyor; Hıristiyanları eğitim almaya sevk ederek Türklerden ayırmaya ve onları Türklerin karşısına çıkarmaya çalışıyorlardı. Bu oyunu idrak etmek, dayanılmaz acılar veriyordu. Tiflis'te Batının ayak sesleri açıkça duyuluyordu. Bu sesler, artık Cıdırüzü'nün, İsa Bulağı'nın¹⁰ muğamlı, tarlı, sazlı, kavallı havasına benzemiyordu. Bu aynı zamanda filkulağında uyuyan mazlum milletin, Allah'a tevekkül ve vurdumduymazlık ile yarı aç, yarı tok olsalar da akşam seyrangâhının; ovadan yaylaya, yayladan ovaya göçmeyi bırakamayan insanların nar-gile dumanına bürünmüş ahiret sohbetlerinin havasına da benzemiyordu. Yeni bir yaşam tarzı geliyordu. Olağanüstü yeni icatlar ve bunların gerçek hayatta kullanılmaya başlaması söz konusuydu. İnsanların makineler aracılığıyla tabiata meydan okuması, kuş gibi uçmaya başlaması, elektrik ile geceyi gündüze çevirmesi, dünyanın bir ucunda oturup diğer ucundaki insanlarla konuşması, Tiflis'te açıkça görünen Batı medeniyetinin alametleriydi. Bu icat ve keşiflerin birçoğunun kökleri Doğu medeniyetine ait olsa da olağanüstü bilimsel gelişmeler ve ilerleme, aynı zamanda Hıristiyanlığın üstünlüğü şeklinde yorumlanıyordu. Hâlbuki bütün bunların din ile hiçbir ilgisi yoktu.

10 Cıdırüzü ve İsa Bulağı, Şuşa'da meşhur mesire yerleridir.

Batı kaynaklı bu düşünceler, genç Ahmed'i mutaassıp bir kimliğe büründürüyor ve düşüncelerini keskinleştiriyordu. Bir yandan Türklerin Batı medeniyetinden ayrı kalmasının yanlışlığını idrak edip bunun Türk'e karşı bir kasıt olduğunu kavırıyor; modern okulların ve ilmin yayılması yoluyla Azerbaycan, İran ve Osmanlı'nın Batı medeniyetiyle ilişki kurmasının yararlarını düşünüyor; Türklerin iki medeniyet arasında kalmasının sakıncalı bir durum olduğunu ve bunun faydalı olmayacağını hissediyor; diğer yandan da Müslüman olmanın verdiği gayretle, farklı ve çelişkili düşünceler arasında adeta boğuluyordu. Ara sıra Tiflis'e gelen amcası Mirze Mehemmed, müctehid olarak görmek istediği yeğeninin, çok iyi okuduğunu görünce, onu affetmiş; bununla birlikte, Arapça ve Farsça eğitimini de tamamlamasını şart koşmuştu. Bu niyetle bir gün Ahmed'i Kafkas Müslümanları İdaresine götürüp Şeyhülislâm ile tanıştırmıştı. Amcasının tanıştırmamasından sonra, Şeyhülislâm ile ilk sohbetlerine, sokağın karşı tarafında bulunan Kafkas Sünnîleri Kadısının oturduğu İkinci Ruhanî İdaresini işaret ederek, Batının kapısı ağzında Sünnî-Şii ayrımına itiraz ederek başlamıştı. Şeyh onu dikkatle dinledikten sonra:

- Ne yazık ki, bizim irademiz dışında olan ve gücümüzün yetmediği şeyler de var, diyerek, dolaylı yoldan, Kafkasya'daki Müslümanların, Şii ve Sünnî olarak ikiye ayrılmasında ve iki farklı idarenin kurulmasında, Rus Hükümetinin rolünü ve art niyetini vurgulamıştı.

Şeyh Ahmed Selyanî kısa sürede bu genci sevmişti ve her görüşmelerinde ısrarla:

- Allah sana özel bir yetenek vermiş, sen Şuşa'ya dönme. Okulu bitirir bitirmez Avrupa'ya git. Bizim okuyanımız, yazanımız az; bu yüzden de bütün önemli görevlere Ermeniler veya Gürcüleri atıyorlar. Bizim isteklerimizi yukarı makamlara ulaştırabilecek kimsemiz yok, diyordu.

Ahmed Şeyhülislâmın aydın düşünceli bir adam olduğunu hissediyor, ona saygıyla yaklaşıyordu; ancak o gün kendini tutamayıp yaşından büyük bir davranışta bulunmuş, ona alaycı bir biçimde cevap vermişti:

- Okuyanımız yok diyorsunuz, ama maşallah, medreselerimiz çok, molların, ahundun¹¹ sayısı belirsiz!

Şeyhülislâm onun hatırını kırmadan: "Ne demek istediğini neyi işaret ettiğini biliyorum." diyerek ortamı şenlendirmiş ve konuşmasına devam etmişti:

- Bu molla tayfasının orta düzeyde bir eğitimi olsa yeterlidir. Onlar çok şey bilirlerse, önlerinde durulmaz! Ben dinî ilimlerden değil, fen ilimlerinden bahsediyorum! Sen batılıların dillerini biliyorsun. Oraya git, ilimlerini de öğren. Senin gibi yüksek eğitimliler ne kadar çok olursa, biz de o kadar rahat yaşarız. Sen haçperestler arasında okumuşsun, dinini terk etmemişsin ki! Aksine, onlara yaklaştıkça, kendi dininin kıymetini daha iyi anlayacaksın. İşte, şimdi olduğu gibi! İlmin yeri ayrı, dinin yeri ayrıdır. Halkların tarihi, savaşların ve dinlerin tarihinden başka bir şey değildir. Ancak sadece tarihle yaşanmaz! Senin ilmin ne kadar güçlü olursa, halkın da o kadar güçlü olur. Halk güçlü olduğunda ise, elbette kendi dinini daha iyi korur.

Ahmed'in hayali Şuşa'ya dönmüştü:

- Sizin arkadaşınız olan amcam, benim müctehid olmamı istiyordu. Bunu size de söylemiştir mutlaka. Ama annem buna karşı çıktı: "Kerbela-yı muallâda ve Necef-i eşrefte okuyanımız çok. Ben oğlumun ahund ya da müctehid olmasını istemiyorum! Bırakın, gitsin Frengistan'a oralarda okusun, gelip devlet idarelerinde çalışsın, halkımıza bir yardımı dokunsun." deyip durdu ve asla sözünden dönmedi. Zor da olsa, babamı ikna etti.

Şeyh:

11 Ahund: Farsçada büyük, ulu kimseler için kullanılan bir sıfat. Şiilerde hoca, imam. İranda erkek öğretmen.

- Amcan imanlı adamdır! Ancak din, vicdan işidir. Annen haklı! Orusiyet'te,¹² Avrupa'da okumak seni Müslümanlıktan çıkarmaz ki! Aksine, oraları görüp, yabancı dilleri öğrendikten sonra İslâm'ın kadrini daha iyi bilecek, dinimizin tebliğcisi olacaksın, dedi.

Şeyh Selyanî, başka din ulemalarına hiç benzemiyordu. Sürekli: "İlim, ilim... Terakki, terakki!" deyip duruyordu. Kendi torununa ve yanına gelip giden gençlere, hep bu düşünceleri aşılamak istiyordu. Ahmed'e:

- Sen Şuşa'dan gelmişsin, diyordu. Orada öyle ulu bir şair yetişmiş ki, eşi benzeri yoktur. Sabahtan akşama kadar Arapça, Farsça okusam da, ben Arap ve Fars şiirinden değil, Vakıf'ın Türkçe yazdığı şiirlerden zevk alırım. O bir kudret-i İlahî mucizesidir. Allah bizi Türk yaratmış ve bize bu güzel Türkçeyi bağışlamış. Ona kulluk etmek istiyorsak, bize bağışladığı bu güzel dili korumamız gerekir. Atalarımız: "Önce evin içi, sonra dışı." demişler. Vakıf da bu işi yapmış...

Ahmed, ilk kez böylesine aydın düşünceli, ileri görüşlü bir din adamı ile karşılaşmıştı. Şeyh Selyanî, yanına gelenlere, gel bana hizmet et, demiyor; millet için önemli olan yolu gösteriyordu. Dinimiz de aslında böyle buyuruyordu ve aklı başında dindarlarımızın üstünlüğü de bundan ileri geliyordu. Doğu ile Batının sentezini yapmak, iki medeniyeti birbirine yaklaştırmak, bunun için de Batıya, İslâm'ı daha iyi tanıtmak düşüncesi, o yıllarda Ahmed'in zihninin bir köşesine kazılmıştı.

Ahmed o zaman, annesinin, onun batı ülkelerinde okuması için gizli gizli para toplayıp biriktirdiğini de bilmiyordu. Doğrudur, Ahmed'in anne tarafı da, baba tarafı da Şuşa'nın varlıklı ailelerinden sayılırlardı. Ancak annesi her ihtimale karşı ihtiyatı elden bırakmıyor, Ahmed ile ilgili verdiği kararı hayata geçirmek için kimseye ağız eğmek istemiyordu. Ahmed de ana-sına söz vermişti. Hangi ülkeye giderse gitsin, haçperest kızlara

12 Orusiyet: Rusya sözünün halk arasındaki söylenişi.

yüz vermeyecek, döndüğünde annesinin seçtiği bir kızla evlenecekti. Annesine verdiği bu sözden dolayı, daha sonra defalarca kalbinin isteğini boğmak zorunda kalmıştı.

Fransızca yazmaya başladığı yıllarda, Paris'ten ayrılana kadar İslâm'ın faziletlerini kaleme almıştı. Onun tanıdığı, atalarının iman ve itikadıyla idrak ettiği İslâm, en büyük insanlık ve ilahî aşk mektebiydi. O, İslâm dininde, Avrupa'nın çok beğendiği ve kabul ettiği liberalizmden daha derin bir hoşgörü ve insan sevgisi olduğunu idrak etmiş ve konferans salonlarında, gazete yazılarında bu fikirlerini dile getirmiş, düşüncelerini esaslı delillerle izah etmekten asla yorulmamıştı. İslâm'ın, liberalizm açısından Hıristiyanlıktan daha üstün olduğunu söylemekten bıkmıyor, yorulmuyordu. Bütün bunların yanında, Avrupa'nın teknolojik gücünü de görüyor; onların toplarına, tüfeklerine karşı, ilahî okuyan dervişlerimizle savaşamayız, diyordu.

Sünnî-Şii ayrımının İslâm'a verdiği zararlar konusunda, Tiflis'te Şeyhe söylediklerini, daha sonraları makaleler halinde yayımlıyor, bu makalelerinde; Sünnî-Şii ihtilafı, bu millet için bir belâ-yı âzam ve bir câh-ı felaket kesilmiştir. Cahil halk yüz yıllarca bu ihtilafı meşgul olduğundan kendi dilini, edebiyatını, sanayi ve ticaretini ve hatta gücünü, kuvvetini bile unutmuştur, diye feryat ediyordu.

Yedi yıldır feleğin cenderesinden geçen Ahmed, şimdi ilim yükünü tutmuş, ruhunu diriltmiş, sözünü keskinleştirmiş bir halde, Şuşa'ya dönüyordu.

...1886 yılı sonbaharı, Ahmed'in hafızasında silinmez bir iz bırakmıştı. Kafkas İslâm İdaresinden çıktıktan sonra, Gürcü arkadaşları Aftandil ile karşılaştı. Onun samimiyetine güveniyordu. Bu yüzden de Çarlık yönetiminin kasıtlı siyaseti, Kafkas Türklerine üvey evlat muamelesi yapması ve ülkesinin kasten sefaletle sürüklendiği konusundaki düşüncelerini açtı. Çınar ağaçlarının

ayrı bir güzellik kattığı sokağı, Aftandil ile birlikte bir uçtan bir uca adımlarken, zihnini kemiren düşüncelerini ona da anlattı. Aftandil usulca onun koluna girdi:

- Gel, seni ilginç bir toplantıya götüreyim. Petersburg halkının da en az bizler kadar ezildiğini, kendi kulaklarıyla duy, dedi.

O akşam Ahmed ilk kez *Halkçılar* denilen gizli cemiyetin toplantısına katılmış, Petersburg'dan gelen bir misafiri dinlemişti. O toplantıda konuşanları dinleyince, milletler arasında ayırım yapılmasının yanında, toplumun çeşitli tabakaları arasındaki farklılaşmaların derinliğini de kavramıştı. Bunun yanında sosyal tabakalar arasındaki ayırım ve farklılaşmayı ortadan kaldırmak için, ezilen zümrenin yönetimi ele geçirme ihtirasının çok güçlü olduğunu görmek, Ahmed'i şaşkına çevirmişti. Liseyi bitirene kadar *Halkçılarla* ilişkisini devam ettirdi; onların tertiplelediği sohbet toplantılarının ve fikrî tartışmaların faal iştirakçilerinden biri oldu. Önceleri Şeyh Selyanî'nin etkisiyle Paris'e gitmeyi ve öğrenimine orada devam etmeyi istese de sonra aniden bu düşüncesini değiştirip Petersburg'a gitmeyi istemesi, *Halkçılar* ile olan ilişkisinden kaynaklanmıştı. Okulu üstün başarı ile bitirmesi ve 300 ruble ile ödüllendirilmesi de, Petersburg'a gitme kararında etkili olmuştu. Yol parası için 20-30 ruble yetiyordu. Bu arada zengin bir Ermeni kızına da para karşılığı ders vermiş ve kazandığı bu paraları da biriktirmişti.

Ahmed'in Petersburg'a gidip eğitimine orada devam etme teği, amcalarının ve babasının da hoşuna gitmişti. Onlar; Paris, ne de olsa çok uzak, yabancı bir şehirdir. Oraya gidip gelen de yok. Şimdiye dek hiç kimse, Şuşa'dan gidip de Paris'te okumadı. Paris, bizler için kapalı kutudan başka bir şey değil. Frenkler arası Karabağ'a gelip gitseler de, bizim Karabağ'dan çıkıp Paris'e gitmemiz mümkün değil. En iyisi Petersburg. Rusya'ya hem talebeler hem de ticaret erbabı gidip geliyor, elimiz üstünde olur. Kim bilir, belki bahtımız açılır, dönüp geldiğinde yüksek bir devlet işine girersin, makam sahibi olursun, diyorlardı.

Onun Avrupa'ya gitmesini istemeyen akrabalarının başka bir bahaneleri daha vardı:

- Şuşa'dan, senden başka dört kişi daha Petersburg'a, gidiyor. Gurbet eldir, onlarla da görüşürsün, birbirinize destek olursunuz!

Şuşa'dan ayrılacağı günü intizar içinde beklemiş, son gece, güneş doğana kadar uyuyamamış, adeta şehrin üstüne asılmış olan uzun balkonlarında volta atarak, sanki kendisiyle vedalaşmışçasına, hiç ara vermeden öten bülbülleri dinleyerek, güneşin doğuşunu izlemişti. Bu demler Şuşa, bir cennete dönüşüyordu ve bu cennetin en güzel köşesi de onların bahçesiydi. Buradan ayrılmak zordu ancak Petersburg'da okumak da ayrı bir mutluluktan ve her insana kısmet olmuyordu.

Uzak hayallerinin, arzularının, ideallerinin şehrine, ilim ve edebiyat merkezi Petersburg'a gitmek için can atıyor, hayalinde yüzlerce kez oraya gidip sonra yine Şuşa'ya dönüyordu.

Dünya mutluluklar saçıyor, tabiattaki her şey onun yüzüne gülüyordu. Sanki efsaneler âlemine, bin bir gece masallarındaki sırlar dünyasına gidiyordu.

Onu yola salmak için bütün sülalesi toplanmıştı. Annesi ve babası ardından ağlıyorlardı. Niye ağlıyorlardı? Ne olmuştu ki? Böyle uğurlu bir sefere çıkarken, daha yolun başındayken göz yaşına ne gerek vardı? O zaman anne ve babasının ağlamalarının sebebini anlamamıştı.

Bunu ancak şimdi anlıyordu.

... Ahmed, eşyalarının bulunduğu tahta bavulunu istasyon-daki emanet eşya bölümüne teslim edip şehir merkezine doğru yürüdü. Daha 18 yaşındaydı. İlk defa ayak bastığı Petersburg'un ihtişamı ve güzelliği onu büyülemişti. Karşısına çıkan her insana, kollarını açarak sarılmak ve sevincini paylaşmak istiyordu. Şehrin güzelliği Ahmed'e, Şeyhülislâmın verdiği adrese

gidip onun torununu bulmak ümidiyle kaç saat gezip dolandığını bile unutturmuştu.

Tanımadığı bu büyüleyici şehrin yolları onu, her biri mimarî bir âbide olan evlerin arasından geçirip Neva Irmağının kıyısına çıkardı. Yorgundu, ırmak kıyısındaki bir banka oturdu. Günlerce süren yolculuk, onu bitkin düşürmüştü. İrmaktan kıyıya doğru esen hafif ve serin yel, onu kucağına alıp uykunun sessiz ülkesine götürdü. Bankın üstünde ne kadar uyduğunu bilmiyordu. Neden sonra gözlerini açtı, karşısındaki bankta oturan ince elbiseli kız, şımarık bir merakla gözlerini ona dikmişti. Ahmed mahcup bir eda ile gülümseyerek:

- Tren yolculuğu beni çok yordu. Kaç gündür yoldayım, dedi.

Kız merakla sordu:

- Nereden geliyorsunuz?

- Kafkasya'dan. Şuşa'dan. Şuşa'nın adını belki de duymuşsunuzdur.

Kız şaşırıldı. Lise üniforması giyinmiş olan bu gencin, Saint Petersburg'un asilzade gençlerinden hiçbir farkı yoktu. Ciddi bakışlı iri gözleri, çehresine ayrı bir çekicilik katıyordu. Tertipli, düzenli biriydi. Kendisi söylemese, yabancı olduğuna kimse inanmazdı.

- Petersburg'a ilk gelişim, dedi ve adres yazılı kâğıdı kızı uzatarak devam etti; bu adresi bulmam gerek. Orda Kafkasyalı hemşerilerim oturuyor.

- Ben yardımcı olurum. Hemşerilerini buluruz. Benim adım Yelena!

-Benim adım da Ahmed...

Önceden tanışıyorlarmış gibi Yelena ile birlikte Neva Irmağı boyunca ilerlediler.

Petersburg'daki ilk gün, olağanüstü güzelliği ve ilk kez yaşadığı unutulmaz temasları ile Ahmed'in hatıralarının en renkli, en ışıklı sayfalarından biri oldu. Ancak şehrin görkemli yerlerini

gezerken, tarihî binalarının önünde durup çevreyi seyrederken, nelerden bahsettiklerini unutmamıştı. Aklında kalan şey azatlık duygusuydu. Kuşlar gibi bir azatlık! En ilginç olanı da ilk kez gördüğü bu şehir ve bu şehrin kuruluş tarihi ve medeniyeti hakkında çok şey bilmesiydi. Onun bu şehir hakkında bildikleri Yelena'yı şaşırtıyordu. Bazen Yelena, ona bir yeri tanıttıktan sonra susuyordu, o anda roller değişiyordu, Ahmed şehir rehberine, Yelena da şehre ilk kez gelen bir yabancıya dönüyordu. Kendiliğinden oluşan bu durumu Ahmed eğlenceli bir hale getirdi ve kasten şehir rehberi rolünü oynamaya başladı. Bu rol ona çok yakışıyordu ve kız, gülmekten kendini alamıyordu. Nevski Caddesinde, istasyona yakın bir yerde, Slavyanka adlı bir yemekhanede, birlikte akşam yemeği yediler. Ahmed karşısındakinin kusursuz bir güzel olduğunu ancak akşam yemeği için masaya karşılıklı oturduklarında fark etti. Yelena sırtını döven gür, uzun, güneş renkli saçları ve gökyüzü gibi sonsuz, parlak gözleriyle, Kuzeyli kızlarının en ideal numunesiydi. Yemekten sonra da ayrılmadılar.

Sokaklar insanlarla doluydu. Şehir, sırlı, ihtiraslı kahkahalar, fısıltılı sohbetleriyle büyük bir eve dönüşmüştü ve bu ev, şehvet kokuyordu. Neva Caddesine yakın sokaklardan birinde, bir evin önünde durdu kız:

- Biz burada yaşıyoruz, dedi.

Ahmed:

- Benim hemşerilerim, diye sordu. Kızla birlikte gezip aradığı adresi unuttuğuna biraz içerlese de olanları kabullenmek zorundaydı. En kötü ihtimalle geriye dönüp istasyonda geceleyecekti. Ancak Yelena onu bırakmak niyetinde değildi:

- Gece burada kal! Sabahleyin aradığın adresi buluruz, dedi ve ne düşünmüşse ekledi: İstersen dedem ile ninem, seni kiracı olarak kabul edebilirler.

Bu tesadüfî karşılaşma Ahmed'i, Paris'e gidene kadar yaşayacağı bir eve getirmişti. Yelena'nın ihtiyar dedesi ve ninesi

iyi insanlardı. Onun anne ve babasıyla birlikte yaşadığı ev ise şehrin kenar mahallelerinden birindeydi. Yelena hafta sonlarını burada, dedesi ve ninesinin yanında geçiriyordu.

...İki ihtiyar, geniş evlerinin odalarında birbirlerini araya araya; söylene söylene yaşıyorlar, sona yaklaşan ömürlerini sakince tamamlamaya çalışıyorlardı. Yelena'nın gelişi ile bu evin tüm havası değişiyordu. Bu evde onun için özel bir oda ayrılmıştı. Dedesi ve ninesi, öldükten sonra bu evin Yelena'ya kalması için de bir vasiyetname hazırlamışlardı. Yelena eve hangi saatte gelirse gelsin, hiç ses çıkarmıyorlardı. Torunlarının hiç tanımadıkları bir oğlan ile eve gelmesine de şaşırılmamışlardı. Petersburg sokakları bu günlerde Ahmed gibi lise veya ortaokul üniformalı gençlerle doluydu. Ancak Ahmed onlardan farklıydı. Yelena ihtiyarların merakını gidermek için onlara dönüp:

- Kiracılarımız gideli bir ay oldu, oda boş, dedi.

- Sen hele bu genci bizimle tanıştı, sonra konuşuruz, diye cevap verdiler.

Ahmed ileri yürüdü, ihtiyar adamla tokalaşıp kadının elini öptü ve kendisini tanıttı:

- Adım Ahmed. Kafkasyalıyım. Azerbaycan'dan geldim, Bakü'den. Belki duymuşsunuzdur...

İhtiyar adam onun sözünü kesti:

- Elbette, duydum, Bakü'yü herkes bilir. Çok güzel! Çok güzel! Bizim evde her zaman öğrenciler kalır. Onlar olmayınca sıkılıyoruz. Ancak daha önce Türk öğrencilerle hiç karşılaşmadık. Türkler okumayı sevmiyorlar galiba...

Ahmed hiç tereddüt etmeden açık açık söyledi:

- Yanılıyorsunuz! Biz okumayı seviyoruz! Ancak bizim okumamızı hükümet istemiyor!

İhtiyar adam kaşlarını çatarak baktı. Bu solgun bakışlardaki suali sezme pek de zor değildi: "Görüyor musun? Bunu da mı ben söyledim?" der gibi bir hali vardı. O da mevcut hükümeti

beğenmiyor ve bunu açıkça söylemekten de çekinmiyordu. Aslında Ahmed'in verdiği cevapla mesele hallolmuştu. Yani hükümet muhalifi ihtiyar, onu kiracı olarak kabul edecekti. Yeni kiracıyı beğenmişti, ama sohbeti devam ettirmek istiyordu:

- Baban ne iş yapar?

- Babam da annem de eğitimli insanlardır. Babamın pamuk tarlaları var.

- Güzel, güzel! Aslı nesli belli bir aileden olman çok güzel!

- Ancak annem ve babam çok uzaktalar. İstedikleri zaman bana ulaşamayacaklar.

- Ne fark eder, dedi yaşlı kadın. Önemli olan asalettir. Biz çocuklarını gördük. Önce bize hoş görünüp sonra da yalancı oldukları ortaya çıkınca, kaçıp gittiler.

- Tamam, dedi ihtiyar adam. Yelena mutlaka bizim şartlarımızı söylemiştir...

Yelena gülerek sohbete katıldı:

- Siz eskiden hiç kimseyle paradan puldan bahsetmiyordunuz. Şimdi niye önceden şartlarınızı sıralıyorsunuz?

İhtiyar adam cevap vermedi.

Ahmed daha sonraları, dürüstlüğü, terbiyesi, sonra da ilginç sohbetleriyle, sadece ev sahiplerinin değil, o eve gelip gidenlerin de, Türkler ve Müslümanlar hakkındaki ön yargılarını değiştirecekti...

Yelena ertesi gün akşamüstü, sevinçle ve çığlık çığlığa Ahmed'in odasına girerek:

- Buldum! Senin hemşerilerinin nerede kaldıklarını öğrendim, deyip elindeki kâğıt parçasını Ahmed'in önüne koydu. Kâğıda "Kafkasyalı Öğrenciler Birliği"nin bulunduğu binaya nasıl gidileceğini gösteren bir kroki çizilmişti.

Ahmed aynı gün Kafkasyalı Öğrenciler Birliğinin bulunduğu adrese gitti. Oraya gidişinin Allah'ın bir hükmü, kaderin bir cilvesi olduğunu gelecek yıllarda hem Azerbaycan'ın, hem

de bütün Türk dünyasının övündüğü bir insan olacağını; Azerbaycan ile birlikte Türkiye'nin de millî ideolojisinin, millî yol haritasının belirlenmesinde tarihî rol oynayan insanlarla görüşeceğini nereden bilecekti. O gün, oradaki öğrencilerle ömürlerinin sonuna dek devam edecek bir ülkü ve meslek kardeşliğinin temelini atılacağını, aklının ucundan dahi geçirmemişti.

Öğrencilerin kaldığı yurttaki, Türk öğrenciler beklediğinden daha azdı. Burada üç Türk öğrenci vardı, girişteki görevliler üçünün de ismini söylediler. Onlardan biri, Tiflis'te sık sık ziyaret ettiği Şeyh Ahmed Selyanî'nin, hep övgüyle bahsettiği torunu Ali Bey'di. Şeyh Selyanî'nin torununun dünyevî ilimleri tahsil ediyor olması, ona yeniden Şeyh ile Tiflis'teki son sohbetlerini hatırlattı. İşte şimdi, Şeyhin övgüyle bahsettiği torunu Ali Bey Hüseyinzade ile yolları Petersburg'da kesişmişti. İkinci Türk öğrencinin ise az rastlanan bir soyadı vardı: Topçubaşı... Üçüncü Türk ise topografya mühendisliği bölümünde okuyordu.

Ali Bey Hüseyinzade'nin oda numarasını söylerken, kapıcı gülerek: "Diğerlerini aramanıza gerek yok, istediğiniz herkesi onun odasında bulabilirsiniz!" demişti. Gerçekten de kapı açıldığında işittiği ilk sözlerden, burasının tam da onun istediği gibi bir yer olduğunu anladı. İçeridekiler Hesên Bey Zerdabî'nin *Ekinci* gazetesi ile Gaspıralı İsmail'in *Tercüman* gazetesini müzakere ediyorlardı. Sohbetleri yarım kalsa da bu davetsiz misafirin gelişine sevindiler. Yüzlerce öğrenci arasında Türklerin sayıca az olmasından, onlar da şikâyetçiydi. Her defasında, yeni bir Türk gencinin Petersburg Üniversitelerine imtihan için gelişini, bayram sevinciyle karşılıyorlardı. Küçük odalarının kapısı, bütün "eloğullarına" ardına kadar açıktı. Yeni geleni daha etraflıca tanımadan, sordular:

- Hoş geldin, bakalım sen ne diyeceksin, vatanımızın geleceğini sen nasıl görüyorsun?

Ali Bey araya girdi:

- Niye bu kadar acele ediyorsunuz? Bu konuları konuşmak için daha, çok vaktimiz olacak. Hele sabırlı olun, bakalım misafirimiz nerden gelmiş...

Ahmed bir kelimeyle cevapladı:

- Şuşa'dan geldim.

Ali Bey duraksadı:

- Dur hele! Yoksa sen Ahmed misin?

Ahmed çok şaşırıldı:

- Evet, adım Ahmed...

- Dedem senden bahsetmişti, geleceğini de telgrafla bildirdi, deyip ayağa kalkarak Ahmed'i bir daha kucakladı: Hoş geldin Ahmed. Nerede kalıyorsun?

- Kiralık bir oda buldum.

- Maşallah, ne çabuk?

- Tesadüfen oldu...

- Allah izin verirse, üniversiteye kabul olunduktan sonra buraya taşınırsın!

...

Daha ilk tanışmalarında Ahmed'e kanları kaynamış, onu çok sevmişlerdi. Birkaç kez daha görüştükten sonra, yıllar öncesinden tanışıyormuş gibi sıkı dost olmuşlardı.

Elimerdan Topçubaşı düşüncelerini Rusça daha iyi anlatan buna karşılık Türkçeyi düşünce düşünce, yeteri kadar iyi konuşan, sakın, mantıklı, sohbetin asıl mecrasından dışarı çıkmaktan hoşlanmayan, kendini fazla öne çıkarmayan, fikirlerinin doğruluğuna inanan, ülkü sahibi, üstelik çok yakışıklı bir gençti. Ali Bey ise şair yaratılışı, fikri göklerde, Türk'ün tarihî geçmişi ve geleceği ile ilgili sonsuz hayaller kuran, ihtiraslı, bulunduğu meclisi coşturmayı başarabilen biriydi. Her ikisi de Doğuyu ve Batıyı mükemmel derecede kavramışlardı. Daha da önemlisi İslâm dünyasının yenide yükselişe geçmesi için tüm yolları iyi

biliyorlar, bu yolda sonuna kadar yürüyeceklerine inanıyorlar, yaşlarına göre çok olgun ve birikimli görünüyordular.

Ahmed bu birliğe üçüncü sacayağı olarak katıldı. Birbirlerinin şahsında ve görüşlerinde, ait oldukları milleti uzun yıllardır perişanlığa iten sebepleri ortadan kaldırmak için çare arıyor ve kendi idealleriyle, bu çareyi bulacaklarına inanıyorlardı. Bu çarenin ne olduğunu bilmeyen bir arkadaş kimin, neyine gerekti.

Öğrenci yurdunda baş başa verip imparatorluğun bir ucu olan Baltık denizi sahillerinden, diğer ucuna, Hazar sahillerine bakan bu üç genç, sonraları akıl almaz derecede karmaşık, çetin, şerefli bir yoldan ilerleyerek milletin güvenci olacaklardı. Ancak şimdi henüz genç ve tecrübesizdiler, yaşları 18 ile 20 arasındaydı. Henüz işin başındaydılar. Daha hocalarından, tecrübeli ve yaşlı insanlardan, milletlerini bu duruma sokan ağır şartlardan, bu darımadığı devletin süslü püslü başkentinden, işgalci hükümetten, talihten, zamandan çok şey öğreneceklerdi... Gün gelecek, onlar bu milletin atası olacak ve İslâm dünyasının inkişaf etmesi için türlü yollar, çareler arayacaklardı.

Şuşa'nın, Tiflis'in o günkü durumunu derinlemesine kavramış olan Ahmed'in, henüz öğrenci olsa da bu kadar aydın, geniş kapsamlı düşünmesi, Rusya'nın Avrupa'dan geri kalmasının sebepleri, Doğudaki milletlerle ilişkilerindeki yanlışlıkları, İslâmî değerlerin mahiyetini çok esaslı şekilde biliyor olması, Ali Bey ile Elimerdan Bey'in çok hoşuna gitmişti.

Ahmed, nihayet aradığı muhiti bulmuştu. Artık onların kaldığı öğrenci yurduna sık sık gelmeye başlamıştı. Öğrenciler arasında devrimci ruh ile beslenen Marksistlerden, Halkçılardan tut, muhafazakâr rejim taraftarlarına kadar, her görüşten insan vardı.

Ahmed hazırlık okuduğu yılın sonuna gelmek üzereydi. Bir süre sonra üniversiteye kabul imtihanları başlayacaktı. Ahmed'in imtihanı kazanmasına kesin gözyle bakıyorlardı ve bu konuda

kimsenin şüphesi yoktu. Hatta kaldığı evin sahipleri de merakla imtihanları bekliyorlardı.

Arada bir, Tiflis'ten tanıdığı, ancak *Halkçılar* teşkilatında hangi vazifeyi üstlendiğini tam olarak bilmediği, herkesin sadece Petroviç dediği adamla görüşse ve *Halkçılara* rağbet etse de hiçbir derneğin faaliyetlerine iştirak etmeye vakti yoktu. Onun derneği de, siyasi teşkilatı da Ali Bey ile Elimerdan Bey'in kaldığı yurt ve onların tadına doyumaz sohbetleriydi. Ders çalışmaktan vakit bulduğu anda onların yanına koşuyordu.

İmtihan öncesi, ayaküstü de olsa arkadaşlarını ziyaret etmek istedi. Ancak galiba erken gelmişti, odanın kapısı kilitliydi. Yurdun girişindeki sandalyede oturup onları beklerken yurt müdürü ona yaklaştı. Şahsen tanıdığı Ahmed'in, kimlerin yanına gelip gittiğini iyi biliyordu.

Yurt müdürü, onun memleketini, hangi okulda okuduğunu, şimdi nerede kaldığını falan sordu. Ahmed'in saklayacak bir şeyi yoktu. Müdür daha sonra Bakü'de, Kafkasya'da hükümete karşı halkın tavrını, Ahmed'in siyaset ile ilgilenip ilgilenmediğini sordu. İlginç bir adamdı. Sanki soru sormuyor, kendi düşüncelerini ifade etmek istiyordu. Sohbetin bir yerinde, söz dönüp dolaşıp tarafların bu konulardaki görüşlerini ifade etmelerini gerektirdi.

Siyasetten söz açılınca Ahmed, siyasetle ilgilenmek için zamanının olmadığını söyledi. Tiflis'te *Halkçılar* hakkında iştiraki "Halkın içine girmek" şiarı ile sık sık ülkenin güneyine gelenlerden birinin konuşmasını dinlediğini de saklamadı. Ancak Petersburg'da onlarla ilgilenmeye vakti olmadığını tekrarladı. O günlerde *Halkçıların* siyasi faaliyetlerini hızlandırdıklarından ve esas liderlerinin Sibiryaya sürgün edildiğinden Ahmed'in hiç haberi yoktu. Bu yüzden de onlarla geçmiş yıllardaki ilişkilerinin, ona zararı dokunacağını aklının ucundan bile geçirmemişti. Bu sırada Ali Bey ile Elimerdan Bey geldiler, Ahmed müdür ile vedalaşıp ayrıldı.

İmtihanlar başlamıştı ve her bir imtihan umduğu gibi kolay geçmişti. Son olarak trigonometri imtihanına girecekti. Trigonometriye iyi çalıştığından, imtihanı pek dert etmiyordu. Herhangi bir problemi, birkaç yoldan çözebiliyordu. Soruları kendi bildiği şekilde, yani kısa yoldan ancak doğru bir yolla cevapladı. Deminden beri onu dört gözle izleyen, konuşmalarını dikkatle dinleyen hoca:

- Kitaptaki gibi cevap vermen gerekirdi, kendi bildiğin gibi değil, dedi.

Ahmed'in:

- Ben üniversite imtihanına giriyorum, bu yüzden de bazı işlemleri birleştirerek kısa yoldan sonuca gidiyorum, diye karşılık vermesi, hocayı iyice çileden çıkardı. En iyi bildiği trigonometri imtihanından kaldı, daha doğrusu bıraktılar. O, kapıdan çıkarken hocanın, öfkeyle: "Bir Koyamız eksikti! Bu Yahudilerin elinden başımızı alamıyoruz..." diye homurdanmasını işitti. Onu Kafkasya Yahudi'si sandıklarından dolayı mı trigonometriden bırakmışlardı? "İman bir yere, güman bin yere..." demiş atalar, diye düşündü. Yurt müdüründen şüpheleniyordu. Belki matematik hocası ile de ilişkisi vardı, aralarında geçen konuşmaları, ona anlatmıştı. Belki de açık yürekliliği, onun üniversiteye giden yollarını bağlamıştı...

Ahmed'in Petersburg'da üniversite okuma hayalleri, böylece son bulmuştu. Şimdiye kadar elindeki paraları hesaplayarak yaşamıştı. Üniversiteye gireceğinden, devlet bursu alacağından emindi. Şimdiyse bütün hayalleri yıkılmış, her şey darmadağın olmuştu. Arkadaşları da çok üzülmüşler; adeta kolları bağlamışlardı.

Ancak bu olay, Ahmed'in gözünün açılmasına neden oldu. Onu Petersburg'a çekip getiren ne idi? O, aslında sesini Batıya

duyurmak arzusundaydı. Öyleyse Şarkşinaslığın¹³ büyük merkezlerine, Paris'e ya da Londra'ya gitmeliydi.

Ev sahipleri, kiracıları olan bu bedbaht Kafkasyalıya hangi yolla olursa olsun, mutlaka yardım etmek istiyorlardı. Paris sözünü duyar duymaz, Yelena'nın ninesi heyecanla ayağa kalktı:

- Benim kız kardeşimin oğlu da bir iki gün içinde Paris'e gidecek; onunla birlikte gidersin!

Üç gün sonraydı. Ahmed artık sahilden kendisine el sallayan dostlarına hüzünle baka baka, gemiyle Petersburg limanından uzaklaşıyordu.

...O zaman Paris'e gittiğini anne ve babasından sakladığı gibi, bu gün geri dönüşünü de saklamıştı. Dostları, onun İstanbul'dan Azerbaycan'a dönmesini istemiyorlardı. "Bu birikim, bu kalemle, sen kısa sürede Türk-İslâm âleminin en meşhur yazarı olacaksın. Gitme, burada kal! Taşraya gidip kendini mahvetme." diye ısrar etmişlerdi. Paris'te de buna benzer bir teklif almıştı; ama annesinin ısrarlı çağrısı, onu perişan ediyordu.

Dilican ile Şuşa'ya on iki saatte ancak gidilebiliyordu. Beş ruble seksen altı kapık ver, geç içeri, rahatça otur dilicana. Üç ruble kırk kapikle arabanın dışarısında gitmek de mümkündü. Bu on iki saat süren yolculuk, ona Şuşa'dan ayrı düştüğü yılları yeniden hayalinden geçirme fırsatı vermişti.

Petersburg'dan gelen genç kadın dışarıyı seyrediyordu. Aile sadakati, onu da doğup büyüdüğü topraklardan koparmış, imparatorluğun bu uzak vilayetine doğru sürüklemekteydi. Nereye gittiğini ve kimlerle, nasıl yaşayacağını bilmiyordu. Daha önce Kafkasyalılarla bir tanışıklığı da olmamıştı. Bu yüzden de kaç gündür yollarda rastladığı insanların her hareketini dikkatle

13 Şarkşinaslık: Doğu toplumlarının medeniyetini, kültürünü, tarihini, sosyolojisini vs araştıran bilimlerin genel adı.

izliyor; haklarında çok kitap okuduğu, efsanevi olaylar işittiği bu insanlara nasıl davranması gerektiğini belirlemeye çalışıyordu. Rusçaya hâkim, Petersburg'da okumuş adamlarla aynı dilicanda yolculuk etmesine de sevinmişti. Dilicandakiler, aydın insanlardı. Biri doktordu, biri üniversite mezunu... Özellikle de Ahmed'in gençlik aleviyle yanan gözleri, kendinden emin konuşmaları kadının dikkatini çekmişti. Dilicanın sahibi, yolculuğun akşama kadar süreceğini söylemişti. Bu uzun ve çileli, ezici yolculuk ancak hoş sohbetle dayanılır hale gelirdi.

Yevlah tren istasyonundan ayrıldıktan bir iki saat sonra, dilicandaki yolcuların hepsi, artık birbirlerinin adlarını biliyorlardı.

Anna Nikolayevna, şimdi de Ahmed'i lafa tutmuştu. Petersburg'da niye okumadığını, Paris ile Petersburg arasında bir fark olup olmadığını, Şuşa'da ne işle meşgul olacağını falan soruyordu.

Bu genç kadında, Ahmed'i kendine çeken sihirli bir güç vardı. Onunla sohbet ederken, bu cazibenin sebebinin anladı. Genç kadın ona, Petersburg'u ve Yelena'yı hatırlatıyordu. Anna'nın sorularına cevap verse de, aklı birkaç yıl önceki unutulmaz günlerdeydi...

...O zaman Avrupa'ya, kimseye haber vermeden gitse de annesinin isteğini yerine getirmişti. Kocasının bir sözünü iki etmeyen bu melek huylu kadının içinde, çok sağlam inançları vardı. Ahmed onun niyetini çok iyi biliyordu:

- Oğul, ne derlerse desinler. Ben Ruslara kızmıyorum. Onlar bizim cemaate büyü yapmışlar. Beyinlerini yıkamışlar. Hafızalarında hiçbir şey kalmıyor. Her gün ekmeğini yiyip sofrasında buldukları İbrahim Han'ı çoluk çocuğu ile birlikte kılıçtan geçiren bu Rus kâfirleri değilmiş gibi, şimdi Rusların adını anarak yemin ediyorlar. Bak, babanın sülalesinden nice-sini yerinden yurdundan ettiler. Hele bizim Vezirlilerin başına açtıkları oyunu hiç demiyorum. Sen kendinden pay biç, az mı

çektin ellerinden? Okulda sana göz verdiler ışık vermediler. Onları kudurtup üstümüze salanlar da İbrahim Han'ı öldürtenlerin adamlarıdır. Yoksa zavallı Ermeniler aklını yitirmedi ki!

Paris'e doğru yol alırken, annesinin bu sözlerini hatırlayıp kendini teskin ediyordu. Galiba, Allah, annesinin dualarını kabul edip onun Petersburg'da kalmaması için bir sebep zuhur ettirmişti.

...Fransızca'yı çok iyi bilmediği halde Paris ona, çatık kaşlı Petersburg'dan daha yakın, daha sevimli gelmişti. Çınarlı sokakları Azerbaycan şehirlerini, Tiflis'i hatırlatıyordu. Ancak onun sokaklarda dolaşma niyeti yoktu. Birkaç ay içinde, lisede pat çat öğrendiği Fransızca'yı ileri derecede öğrenmeli, bu konuda kendini geliştirmeliydi.

Paris'teki ilk günlerinde, kalacak bir yer ararken karşılaştığı kabalıklar, Fransızlar hakkındaki hayallerini alt üst etmişti. Hugo, Flaubert, Maupassant, Zola ve Stendal'ın eserlerinden tanıdığı Fransızlar hassas, endişesiz, zarif, romantik ve yardıma muhtaç olanların elinden tutmayı seven insanlar olmalıydılar. Ancak Parisliler, insanın sözünü sonuna dek dinlemeden, kapıyı yüzüne çarpıyorlardı.

Hayli uğraştan sonra, Monmartr'ın eteğinde, Şuşa'nın aşağı mahallelerini andıran bir yerde, kalacak bir ev buldu. Ev sahibi evinin bir odasını kiralık olarak ona vermeye razı olmuştu. Bu evden, Paris manzarası çok güzel görülüyordu. Sen nehrinin kıyısında ve uzaktan Mısır piramitlerini andıran inşaat ise, olağanüstü bir şeydi. Ahmed'in pencereden bu inşaatı uzun süre seyrettiğini gören kadın: "Paris'te evrensel bir sergi yapılacak, onun için yapıyorlar." demişti.

Bu eve yerleşip mahalledeki bakkalla, fırıncı ile kadının ziyaretine gelenlerle tanıştıktan sonra, Fransızların kabalığı hakkındaki görüşünde peşin hükümlü davrandığını anlamıştı. Burası iyi insanlarla doluydu. Kadının söylediğine göre, kocası, ressammış. Evin duvarlarına onun yaptığı tablolar asılmıştı. Ev

sahibi kadın, kocasının yetenekli bir adam olduğundan bahsediyor, onunla gurur duyuyordu:

- Sanatçılar olağanüstü insanlardır. Yukarıya, Monmartr'a çıkarsan, orada nice ressamın çalıştığını görürsün...

Kadının hatırı kalmasın diye, bir kez Paris'in bu meşhur tepesine çıksa da daha sonra üç dört ay, evden dışarı adım atmadı. Çok hızlı bir şekilde Fransızca'yı hatmetmeye başladı. Galiba, kadının ona olan sevgi ve ilgisinin bir sebebi de buydu, beş on dakikalık çay molalarında, Ahmed'e kendi ailesinden bahsediyordu:

- Kocam Yahudi idi. Türklerden bahsetmeyi severdi. İspanya'dan kovulan Yahudilere, Avrupa kapılarını kapattığında, Osmanlı Sultanının onları İstanbul'a davet ettiğini, kocamdan işitmiştim. Kocam, Türklere dudak kıvıran ressam arkadaşlarına da bunu anlatırdı. Yunan ya da Polonyalı olsan, seni evime almazdım. Onlar da Hıristiyan'dır, ama ne de olsa hepimizin Allah'ı birdir!

Ahmed, o bir olan Allah'ın bahsettiği sarsılmaz iradeyle, yemeyi içmeyi de bir kenara bırakıp kısa sürede Fransızca'yı, serbest okuyabilecek ve düşüncelerini yazabilecek derecede öğrenmişti.

Yazdığı yeni metni kontrol ediyordu ki kapısı çalındı. Gelen kim ise, edalı birine benziyordu. Çünkü ev sahibi, kapıyı böyle çalmıyordu. Kapıyı açtı. Karşısında orta boylu, kumral saçlı bir hanım, tebessümünden yayılan ışığa bürünmüş bir halde kapıda duruyordu:

- Annemin sevimli kiracısı siz misiniz?

"Sevimli" sözünü özel bir vurguyla telaffuz etmesinden, annesiyle, Ahmed hakkında konuştukları anlaşılıyordu. Anlaşılan, konuşmaları esnasında annesi, Doğudan gelen bu genci övmüştü. Tanışmaya gerek kalmamıştı. Ev sahibi kocasından bahsetmeyi sevdiği kadar, Paris yakınlarında yaşayan kızı Luiza'nın güzelliğini övmekten de bıkmazdı. Luiza'yı ilk kez görmesine rağmen yanılmadığından emindi.

- Kiracı benim, ama sevimli olup olmadığını bilmiyorum, dedi.

- Annem her insanı kolay kolay beğenmez!

- Yüzümü az görüyor, belki bu yüzden beğeniyordur.

- Babam sağ olsaydı, sizin güzel bir portrenizi yapardı.

- Paris'te portresi yapılacak o kadar insan var ki...

- Ama sizin gibisi azdır, dedi ve sonra gülererek ekledi: Annem haklıymış!

- Teşekkür ederim. Anneniz sizden de çok bahsetti. Adınızın Luiza olduğunu da biliyorum.

Luiza, aniden geriye dönüp annesine seslendi.

- Anne, tıpkı senin söylediğin gibi! Ancak sen, Fransızca öğreniyor demıştin. Bu, Fransızca'yı bazı Parislilerden daha iyi biliyor, dedi ve dönüp annesinin yanına gitti.

Ahmed, Luiza giderken, onun arkasından gayrı ihtiyari bir tazimde bulunarak kapıyı kapattı. Ancak düşüncelerini bir türlü toparlayamadı. Bu kılıkta misafirinün karşısına çıkmaması gerektiğini fark etti ve mağaradan yeni çıkmış ilkel insanlara benzediğini düşündü.

Luiza ile ikinci kez, bir akşam yemeğinde görüştü. Şen, şakrak, söyleyip gülen, yüzü insana ferahlık veren bir hanımdı. Ahmed'e:

- Önceleri sık sık annemi ziyarete geliyordum. Ancak kendisine bir can yoldaşı bulduğunu öğrendikten sonra rahatlandım, dedi.

Kadın onun söylediklerini tasdik etti:

- Bahtım yaver gitti, iyi bir kiracı buldum.

- Onun da bahtı getirmiş, seni bulmuş anne.

- Ama ben iyi bir can yoldaşı değilim. Gece gündüz odama kapanıp ders çalışıyorum.

- Hiç fark etmez! Önemli olan, evde birinin olmasıdır. Fransızca'yı kısa sürede hem de iyi derecede öğrenmen şaşılacak şey

doğrusu. Bunu özellikle belirtmem gerek, dedi Luiza ve güle-
rek ekledi: Müslümanlar şarap içeriyor mu?

Paris'e geldiğinden beri ilk kez böyle biriyle karşılaşılıyordu.
Ona kendi ülkesini, hayallerini ve arzuları anlatabilirdi.

Akşam yemeğinden sonra Luiza, annesine dönerek, yarın
bir yere davetli olduğunu söyledi ve annesinin de gelmesini rica
etti. Ancak annesinin o davete katılması mümkün değildi. Öğ-
leyin eşinin mezarına, sonra da kiliseye gideceğini bildirdi. Lu-
iza sanki annesinin bu cevabı vereceğini biliyordu:

- O zaman misafir... Konuşmasına ara vererek ekledi: O za-
man Ahmed ile birlikte gidelim, dedi ve annesinin gözlerine
baktı. Annesinden cevap gelmeyince, bu kez gözlerini Ahmed'e
doğru çevirdi.

Ahmed ne diyeceğini bilmiyordu. Kadın, onun tereddütle-
rine son veren bir rahatlıkla:

- O kendi karar versin, ben bir şey diyemem, dedi.

Fransızca'yı serbest konuşmaya başladıktan sonra insan-
lar arasına katılmak ve onlarla ilişki kurmak, Ahmed'in de is-
tediği bir şeydi. Bu yüzden de Luiza'nın bu teklifi, aklına yat-
mıştı. Ev sahibinin de rıza göstermesinden sonra teklifi kabul
etmemesi için bir sebep yoktu. Luiza da onun itiraz etmeyece-
ğinden emindi:

- Bence Ahmed de itiraz etmez. Onun için de bir hava de-
ğişikliği olur...

Luiza'nın şahsında, onu Paris'in gazete ve dergi yazarla-
rıyla tanıştıracak olan ve kendini himaye edecek saygın birini
bulmuştu.

...Ahmed'in mektuplarına, telgrafların, Şuşa'dan cevap gelmi-
yordu. Paris'e geldiği ilk günlerde anne ve babası onun mektup-
larına cevap vermediler, para da göndermediler. Ahmed bunu:
"Mektuplarım ellerine ulaşmadı ya da Petersburg'dan Paris'e,

onlardan habersiz gittiğim için beni cezalandırıyorlar." diye yo-
rumladı. Onlardan haber gelse de aslında hayatında değişen bir
şey olmayacaktı. Çünkü Paris'in dışarıdan görenleri bir pervane
gibi çeken cazibesi ardındaki boğucu hava onu bunaltıyor, gün
geçtikçe azalan parasının hesabını yaptıkça morali bozuluyor
ve bu güç durumdan kurtulmak için bir çıkar yol arıyordu. Bu
güzel şehrin her halini, kendi kafasına göre yorumluyordu. "Şe-
hirlerin de insanlar gibi 'kaderleri' var. Paris kendi liyakatinin
farkında ve kendini koruyabilen bir şehir olmasa, dışarıdan ge-
lenlere sert bir şekilde mukavemet gösteremese, dünyanın çe-
şitli ülkelerinden buraya akan insan seli karşısında, kısa bir süre
sonra Fransızlıktan eser kalmaz." diye düşünüyordu. Fransız-
casını ilerlettikçe çevreyi tanımaya daha fazla zaman ayırıyor,
insanlarla ilişkileri artıyor, tanıdığı insanlar günden güne ço-
ğalıyordu. Üniversite imtihanlarına kadar adeta zulüm içinde
geçen altı ay boyunca, sanki sırtında yılların ağır yükünü ta-
şımıştı. Mahalledeki bakkal, ona çok yardımcı olmuş, Şuşa'dan
para gelene kadar, ihtiyaçlarını ondan veresiye almıştı. Böyle
insanları görünce, hangi milletten olursa olsun, insanların bir-
birine benzediğini düşünüyor ve çok uzak mesafelerin iki ucun-
daki insanları birbirlerine yaklaştıran duyguların benzerliği
karşısında, hayret ediyordu.

...1889 yılı yaz mevsimi geldiğinde, nihayet arzularına ka-
vuşmuş, Sorbon Üniversitesi Hukuk Fakültesinde okumaya
hak kazanmıştı. Bu sonsuz sevincini ilk önce Petersburg'daki
arkadaşlarıyla paylaşmak istiyordu. Petersburg'a çektiği telg-
rafına gelen cevap onu çok şaşırttı. Ali Bey Hüseyinzade, o
Paris'e geldikten sonra Petersburg'u terk edip İstanbul'a git-
miş, orada Mekteb-i Tıbbiyeye girmişti. Cevabi telgrafta, onun
İstanbul'daki adresi de yazılıydı. Ahmed, ideal sahibi büyük
dostunun, sürekli öğrenme ve millete hizmet etme ihtirasına
hep hayran kalmıştı. Ali Bey ondan beş yaş büyük olsa da Pe-
tersburg üniversitesinden mezun olmakla yetinmemiş, buna

ek olarak tıp eğitimi almak için, yıllardır içinde taşıdığı arzusunun ulaşmak niyeti ile İstanbul'a hareket etmişti. Demek ki, bundan sonra İstanbul'da yaşayacaktı. Petersburg'un en meşhur üniversitesini bitiren, hem Doğuyu hem Batıyı mükemmel analiz edebilen, Arapça, Farsça, Rusça, Almanca, İngilizce, Fransızca ve Yunancayı çok iyi bilen arkadaşına olan sevgisi ve onun başarısı, Ahmed'i de duygulandırıyor ve onu Ali Bey gibi kendini yetiştirmeye, daha çok ilim öğrenmeye sevk ediyordu. Aynı gün, Ali Bey'in yeni adresine bir telgraf çekti. Birkaç gün sonra, İstanbul'dan cevap geldi. Ali Bey, cevabi telgrafında şunları yazmıştı: "Paris'te İttihad-ı Osmanî Cemiyetinin üyelerini bul. Doktor Nazım Bey ile görüş!"

Ahmed, Nazım Bey'i bulup onun aracılığı ile Osmanlı gençleriyle tanıştıktan ve Genç Türklerin¹⁴ toplandığı meclislere katıldıktan sonra, Paris'in inkılâpçı Türk gençliğinin ocağı olduğunu anladı. Ondan sonra, kopup geldiği uzak diyarların sesini duyurmak, İslâm dünyasının bu geri kalmış, cehalet içinde yüzen köşesini Avrupa'ya tanıtmaya isteği daha da güçlenmişti.

Doktor Nazım Bey onu şehrin zengin mahallelerinden birinde, özel bir evde yaşayan Ahmed Rıza ile tanıştırmaya götürmüştü. Genç Türklerin lideri olan Ahmed Rıza da Paris'e yeni gelmişti. Türkiye'de ve Avrupa'da, masa başlarında oynanan gizli ve açık oyunları iyi biliyordu ve bütün taraftarları ile birlikte bir zaman cihana yön veren şerefli Osmanlı İmparatorluğunun suskunluğuna neden olan facialara son vermek, devlet kurumlarında ve yönetiminde inkılâplar yaparak hızla ilerleyen Avrupa ile yarışır hale getirmenin çarelerini düşünüyordu. Ahmed Rıza ile ilk sohbetlerinde, ruhen ve fikren birbirlerine çok yakın olduklarını hissettiler. O yıllarda Genç Türkler, Avrupa ülkelerinde Türkçe ve Avrupa dillerinde çıkardıkları gazetelerle, kendi mücadele yollarını ve Türklüğün geleceği ile ilgili düşüncelerini anlatıyorlardı. Ahmed Rıza Paris'e, Avrupa'ya

14 Jön Türkler.

yayılabilecek bir gazete çıkarmak ve milletin geleceği ile ilgili endişelerini, dünyanın önde gelen devletlerine ulaştırmak amacıyla gelmişti. Azerbaycan'dan gelen adaşı Ahmed'in de İslâm dünyasının durumu hakkında yazılar yazdığını, İslâm medeniyetinin Batıda doğru anlaşılmadığını, Doğu ile Batının birbirine yaklaşması zaruretini ortaya koyma hevesinde olduğunu düşünce çok sevinmişti. Şuşa, Petersburg, Paris, uzun yollar, birbirinden ilginç insanlar ve unutulmaz olaylar, daha on dokuz yaşındaki Ahmed'i olgun, kâmil bir şahsiyete çevirmişti. Karşılaştığı insanlar daha ilk sohbetlerinde, onun zekâsını, sağlam mantığını ve samimiyetini fark ediyor, karşılarında sadece kendi milletinin değil, devrinin ciddi düşünce sahiplerinden birinin olduğunu hissediyorlardı. Ahmed Rıza bu genç adasına yardım etmek için yollar arıyor, İslâm'ın şanlı tarihinden örnekler vererek, onun kırılmakta olan ümitlerini yeniden kanatlandırmaya çalışıyordu. Paris'e geldikten sadece bir yıl sonra, Kafkasyalı dostunun Fransızca makaleler yazması ve makalelerinin gazete ve dergilerde yayımlanması akla hayale sığmayacak bir başarıydı ve bu ilk adımlar, onun gelecekte büyük işler başaracağından haber veriyordu.

Ahmed, Avrupa'yı öğrendiği, tanıdığı ve Avrupa'daki her şeyi kendi yurdu Azerbaycan ile karşılaştırdığı için, can sıkıcı bir değişimin içindeydi. Bunun yanında, bu büyük farkın yalnız Azerbaycan'ı kapsamadığını da idrak ediyordu. Avrupalıların kültüre, yaşam tarzına ve hayata bakış sistemleri çok farklıydı. Doğunun birçok özellikleri, İslâm dinine bağlıydı. Buna yüzden de; Doğuyu olduğu gibi tanıtmak için dinden başlamak gerekir, diye düşünüyordu. Avrupa'ya seslendiği yazılarının esas amacı, farklılıkların ortadan kaldırılması, toprak ve kültür işgaline son verilmesi çağrısından ibaretti.

Bu arada tesadüfen şahit olduğu iki olay, onun Avrupa'da İslâm'ı tanıtmaya düşüncesini daha da sağlamlaştırdı.

...Paris'e, Afganistan'dan bir dervişin geldiği haberi, kısa sürede bütün şehre yayılmıştı. Ancak Ahmed'in onu aramasına gerek kalmadı. Yeni tanıştığı İstanbullu gençlerle buluşmak için, Lüksemburg Parkında gezinirken bağırıp çağırarak ortalığı velleveye veren bir grupta karşılaştı. Kendisini kuşatan kalabalıkta insanlardan en az yirmi santim daha uzun, pehlivan cüsseli, Avrupalılardan ayırt edilmeyecek derecede ak tenli, yakışıklı, uzun kara sakalları göğsüne kadar inen bir derviş, bir elinde asası, bir elinde keşkülü, Paris sokaklarında göğsünü gererek dolaşıyordu. Derviş Farsça konuşuyordu:

- Madam ke, Şah-i İnan be Paris mirevet, men ke Şah-ı cahanem çera nerevem?"¹⁵

Bu sözleri duyunca Ahmed'i bir gülme tuttu. Şüphesiz dervişin arkasında dolaşanlar, onun Paris'te eşi benzeri olmayan görkemine ilgi gösteriyor, ne dediğini hiç anlamıyorlardı. Ama bu bir cümle bile, dervişin ne kadar uyanık bir adam olduğunu gösteriyordu. Sonraları, derviş ilk gördüğünde verdiği hükmün yanlış olmadığını anlayacaktı. Gerçekten de dünyanın tamamı dervişlerin memleketi sayılırdı. Onlar canları nereye isterse, oraya giderlerdi. Derviş: "Küçücük İnan Şahı Paris'e kadar gelebiliyorsa, yüreğinde dünyayı gezdiren bir derviş, niye gelmesin?" diyor ve bütün sohbetlerine bu cümle ile başlıyordu. Az sonra, Derviş niçin Avrupa'ya geldiğini beyan ettikten sonra, insanın içine işleyen, yanık bir sesle mesnevi okumaya başladı. Ahmed bu dervişin doyuncaya kadar dinlemek ve sonrasında onunla tanışmak niyetiyle dervişin ardından giden gruba katıldı.

İnan'dan, Mil Muğan¹⁶ taraflarından gelerek Şuşa mescidinin önünde veya Cıdırüzü'nde meydan açan dervişlere benzeyen- belki de onlardan biri olan- bu derviş, Paris'in ortasındaki

15 Mademki, İnan Şahı Paris'e geliyor, ben ki cihan şahıyım, ben neden gelmeye-yim?

16 Mil- Muğan: Azerbaycan ile İnan'ın doğal sınırı olan Aras nehrinin, İnan Tarafında kalan geniş düzlük, çöl.

küçük bir meydanda durdu. Çevresindeki kalabalık, merakla onun etrafını sarmış, bir yandan dervişin okuduğu mesnevi-leri dinliyor, bir yandan da onun hareketlerini izliyordu. Derviş mesnevi okurken cezbeye kapılıyordu. Yüz ifadesinden, okuduklarının anlaşılıp anlaşılmadığını umursamadığı belli oluyordu. Kendi âlemindeydi ve belki de bu gâvur şehrinde kendi vatanındaymış gibi serbest ve özgürdü. Sesini hiç kısmadan: "Ya mövlaye men! Ya mövlaye men!"¹⁷ diye zikir çekerek Paris sokaklarında dolaşması, ona büyük mutluluk veriyordu. Onun okuduğu mesnevilerin anlamını belki de Fransızlara tercüme etmek lazımdı! Anlasınlar ya da anlamasınlar, sözün ve ritmin cazibesini hissedeceklerdi. Üstelik de dervişin etrafında toplananlar arasında çok fazla Müslüman vardı. O Müslümanlardan biri de sıkıntıdan terleyen ve merak içinde, dervişini kenardan izleyen Ahmed idi. O, Paris'in böyle şeylere alışkın olduğunu henüz bilmiyordu. Parisliler sokaklarda fötrünü, papağını yahut içi boş musiki aletinin birini ortaya koyup günlük rızkını kazanan yolları, garip çalgıcıları, Çingene alaylarını, Polonyalı, Rus ve İspanyol dilencileri çok görmüşlerdi. Ancak bu derviş; meydanda ilahî bir aşk ile döndükçe, eğilip doğruldukça gâh yüzüne inen gâh da geriye savrulup sırtına düşen uzun saçları, mesnevi okudukça nurlanan yüzü ve siyah sakalı, bu meydandakilerin üstünden uzaklara bakan iri gözleri, uzun parmakları, iri asası, gözle görülmez muhatabı ile konuşmasındaki sır dolu ritim ve ahenkle diğerlerinden çok farklıydı ve ister istemez kendisini dinleyenleri etkisi altına alıyordu.

Ahmed, dervişin etrafında toplananların sessizce onu dinlediğini görünce rahatladı. Dervişini arayıp bulacağından emin olduktan sonra, arkadaşlarının yanına gitmek için aceleyle oradan ayrıldı. Ancak iki gün sonra, İstanbullu arkadaşlarından, sokaklarda mesnevi okuyarak dolaşan Afganistanlı bir dervişin jandarmalar tarafından tutuklandığını duyunca, birkaç gün

17 Ey benim Mevlam! Ey benim Mevlam!

önce karşılaştığı derviş ile alaka kurmadığına, ona rehberlik ve yoldaşlık etmediğine bin pişman oldu. Şimdi ne pahasına olursa olsun, bu garip Doğulu dervişi serbest bıraktırmalıydı. Aceleyle Madam Marie Rabinson'un salonuna gitti. Profesör James Darmstaedter'i ancak orada bulabilirdi. Akşamları Paris'in tanınmış ediplerinin, fikir adamlarının toplandığı bu salona, onu ilk defa Profesör James davet etmiş, salonun güzel sahibi Madam Marie'ye, onu son derece samimi sözlerle tanıtmıştı. Kısa süre içinde Ahmed, Madam Marie Rabinson ile arkadaş olmuş, onun sayesinde bu salonun daimi ziyaretçilerinden olan görkemli edipler ve aydınlarla tanışma imkânı bulmuş; Ernest Renan, İppolit Ten, Kaston Paris Delekrua ve bunların yakınları ve ailelerini burada tanımıştı...

Ahmed yanılmamıştı. James Darmstaedter ile Renan pencerenin önünde durmuşlar, hararetli şekilde bir meseleyi tartışıyorlardı. James Darmstaedter, genç arkadaşını görür görmez, sözlerini yarıda keserek ve gülümseyerek ona doğru yürüdü.

Ahmed de gülümseyerek:

- Dünyanın Şahını Paris'te tutuklamışlar, dedi ve sonra olanları ona da anlattı.

James Darmstaedter ve Ernst Renan, dervişin "Küçücük İran Şahı Paris'e gelmiş, dünyanın şahı olan ben, niye gelmeye-yim?" sözünü döne döne tekrarlayıp kahkahalarla güldüler. Oryantalist tarih araştırmacıları dervişler hakkında çok şey biliyorlardı, ancak kanlı canlı bir dervişin, günün birinde Paris'e gelip mesnevi okuyacağı, kırk yıl düşünseler akıllarının ucundan dahi geçmezdi.

- Paris'in ruhunu bu derviş değiştirecek, diye şakalaştılar.

Sonra James Darmstaedter Ahmed'e:

- Korkma, senin garip dervişini darda koymayız, diyerek onunla birlikte jandarma komutanlığına doğru yola düştü. Ahmed, dervişi yaşadığı evde misafir edeceğini söyleyip bir daha

dervişin sokaklarda yürüyüşe çıkmayacağına kefil olduktan sonra, dervişi serbest bıraktılar.

İlk akşam James Darmstaedter de onlarla birlikteydi ve Ahmed, dervişin bütün konuşmalarını hocasına tercüme ediyordu. Bu yalnız bir tanışma değil, aynı zamanda dervişlik mektebinin sırlarına ışık tutan bir sohbetti. Ahmed hocasına itiraf etti:

- Derviş, eski edebiyatımızı benden daha iyi biliyor; öyle isimler zikrediyor, öyle şairlerden örnekler veriyor ve Doğu şiir felsefesinin öyle hassas noktalarına dokunuyor ki, bunlardan benim bile hiç haberim yok. Bunları bana, ne "molla mektebinde" okuttular, ne Rus gimnaziyasında... Zaten Paris'te öğrenmem de mümkün değil.

Ancak Ahmed'in itirafıyla bitmiyordu iş. Derviş ona bir ders vermişti. Ahmed, millete hizmet için, milletinin geçmişini, kültürünü, dinini daha iyi öğrenmenin gerekliliğini kavramıştı.

Derviş, sufi şiirlerinin sırlarından, insanın Allah'a ulaşması için mutlak hakikate götüren yollardan, bunların yanında daha çok Doğu şiirini anlamak için anahtar sayılan mazmunlardan ve ancak kâinat, evren ölçüleriyle ölçülebilen olağanüstü imgeler âleminden bahsediyor, Doğulu müdriklerin, Batıda henüz belli olmayan veya unutulmuş, gizli ilahî bilgiler hazinesinden haberdar olduklarını, daha doğrusu Allah ile bire bir rabıta içinde yaşayıp şiirler söylediklerini ispatlamaya çalışıyordu. Her cümlesinde yeni bir hikmet vardı. Nizamî'den başlayıp, Mevlânâ, Hafız ve Nesimî tefekküründen süzülen örneklerle James Darmstaedter'i hayran bırakmıştı. Kadim Doğu tarihini, medenî, ırsî ve felsefî düşüncesini derinlemesine bilen, bu sahanın ciddi uzmanlarından biri olan James Darmstaedter, kalıp gitmek istemiyordu. Mümkün olsa, bu garip misafiri sabaha dek dinlemeyi istiyordu. Ayrılırken bu hayranlığını saklamadı ve Ahmed'e dönerek:

- Derviş burada kaç gün kalacak bilmiyorum; ama onu konuşur, anlattıklarını mutlaka yaz, diye tembihledi. Sonraları

“Journal de Deba” dergisinde yayımlanan “Derviş ile Sohbetler” adlı seri makaleleri, Ahmed’in bu garip dervişle yaptığı söyleşilerin bir sonucuydu. Bu makalelerin yayınlanmasında hemen sonra, başka bir salon sahibi ve yazar Madam Adam’ın, aylık olarak çıkardığı “Nüvel Revyü” ve haftalık olarak çıkardığı “Revyü Blü” adlı dergileri, Ahmed’in makalelerini birbiri ardınca yayımlamaya başladı. Hocası ve aynı zamanda arkadaşı olan James Darmstaedter, Madam Adam’a bu Doğulu genci takdim ederken övgüde çok cömert davranmıştı

- Sadece öğrencim değil, aynı zamanda arkadaşımıdır. Böyle dehalar az yetişiyor. Bence Ahmed, Doğuyu derinlemesine kavrama ve yeniden keşfetme çalışmalarımızda, bizim hocamız olacak. Dergileri, gazeteler ve Paris edebi muhiti için arayıp da bulamadığımız bir gençtir.

Bu övgü dolu sözleri mahcuplukla dinleyen ve biraz da yüzü kızaran Ahmed:

- Özür dilerim Madam, hocamız abartıyor, ben sadece bir öğrenciyim, Paris’e de okumak ve öğrenmek için geldim.

Bu genç, yakışıklı öğrencinin alçak gönüllülüğü, Madam Adam’ı duygulandırmıştı.

- Tanıştığımıza memnun oldum! Bizim dergilerimizde yazmak ister misiniz? Bizim için neler yazmak isterdiniz?

Ahmed ne diyeceğini bilemedi, ilk görüşmede böyle bir teklifle karşılaşacağını beklemiyordu. Ancak neler yazması gerektiğini, zaten gece gündüz düşünüyordu:

- Milletlerin, dinlerin, ülkelerin birbirini daha iyi tanımalarına ihtiyaç var, diye düşünüyorum, bu düşüncemde de yanılmadığımı sanıyorum. Dünya ve insanlığın kaderi bunu gerektiriyor. Avrupalıların, İslâm medeniyeti ve İslâm dini hakkındaki tasavvurlarının çoğu yanlıştır. Bana göre aydınlanma devri, Avrupa’da da, bizde de henüz bitmedi.

Ahmed bu sözleriyle hedefi tam on ikiden vurduğunun farkında değildi. Bu sözleriyle Madam Adam’ın yüreğindeki diken

çıkardığını da bilmiyordu. Aslında Madam Adam da kulübü ve çıkardığı dergileri bu amaçla kurmuştu.

Ahmed, daha sonra Tiflis’teki eski arkadaşlarını hatırladı, Rusça makalelerini de “Kafkas” gazetesine göndererek, sesini Azerbaycan’a duyurmaya çalıştı. Rus gazetelerine Rusça, Fransız gazetelerine Fransızca, 1895 yılından sonra da arkadaşı Ahmed Rıza’nın çıkaracağı “Meşveret” gazetesine Türkçe makaleler yazmaya başladı... Ahmed’in, ömrünün sonuna dek devam edecek olan söz muharebesi, gazete ve dergi savaşı böylece başladı.

...Ahmed üzerinde derin etkiler bırakan hatıralardan biri de Paris’e gelen ve uzun süre burada yaşayan hatta onun misafiri olan Şeyh Cemaleddin Efganî ile ilgiliydi. Efganî, o dönemlerde adı efsaneye dönmüş, zamaneye ve doğduğu ülkenin serhatlarına sığmayan bir insandı. Nereye gitse, kendisini dinleyenleri hayran bırakıyordu. Cemaleddin Efganî ile sohbetlerinden sonra Ernest Renan, izlenimlerini Ahmed ile paylaşmış ve bu büyük düşünüre olan hayranlığını bildirmişti. Ernest Renan, bu hayranlık duygusunu, daha sonraları, makalelerinde ve değişik yazılarında da kayıt altına almıştı. Bir makalesinde Efganî’nin iri gözlerini, yakışıklı kara yağız simasını, mağrur duruşunu hatırlatarak şöyle demişti: “Onunla görüşünce, İbn-i Rüşd’ü hatırladım. Hayatımda böyle ışıklı, böyle keskin zekâlı bir adam görmedim.”

Cemaleddin Efganî’nin kendi kaderi ile ilgili söyledikleri ise ayrı bir âlemdi. Aslında bu da bir derviş hayatıydı. Ömrünün yirmi yedi yılını yollarda ve yad ellerde düşüncelerini dünyaya yayma mücadelesiyle geçirmişti. Önce Afganistan, Hindistan, İran, Türkiye, Mısır sonra da Paris, Londra, Petersburg... Gezdiği ülkelerin ve şehirlerin listesi, elbette sadece anılanlarla sınırlı değildi.

Ahmed, yeni tanıştığı dostunun bir pervane ömrü yaşadığını; yana yana ateş kesilen dünyanın çevresinde dolandığını düşünüyordu. Şöhret, makam, mal, mülk, dünya nimetleri... Bir

insan bütün bunlardan nasıl bu kadar uzak durabilirdi? 1868 yılında, Afganistan veziriazamıyken ülkesini terk etmişti. Aslında yazdıkları ve ilim dünyasında hızla yayılan kitaplarında dile getirdiği düşüncelerinin ana eksenini, materyalizm karşıtlığıydı. Onu anti- materyalizmin bayraktarı olarak tanıyorlardı. Bu büyük, Doğulu müdrikin düşünce sistemindeki olağanüstülük ve kudret, Ahmed'in mücadele azmini artırıyor. O, Ernest Renan ile Cemaleddin Efganî arasında geçen konuşmaları hayranlıkla dinliyor, iki dostunun bazen sohbet havasından çıkıp ateşli tartışma ve atışmalarını izliyor ve Efganî ile gurur duyuyordu. İçinden geçen ancak o ana kadar dile getiremediği bir dizi hakikati, yeni dostu Efganî'nin dilinden işittikçe, kendine olan güveni artırıyordu. Bu kadar bilgi ve sarsılmaz bir irade! Ondaki bu sarsılmaz gücün kaynağı neydi acaba? Kendisi köklü bir Türk ailesinden çıksa da Farsça, Arapça, Fransızca ve İngilizceyi ana dili gibi mükemmel konuşuyor; Doğuyu ve Batıyı derinlemesine analiz ediyordu. Bütün varlığı ile İran yönetimine karşıydı ve bu yönetimin değişmesi uğruna, yorulmadan mücadele ediyordu. Efganî: "Hükümet ilahî ve medenî kanunları ortadan kaldırmış, akıl ve mantık dışına çıkmıştır. İhtiras her şeye hâkimdir. Kuvvet ve tecavüz yegâne amildir. Demir ve ateş ise bu amilin vasıtalarıdır. Şah, kan dökmekten zevk alıyor. İran'da din de monarşinin, istibdadın hizmetindedir. İslâm, cemiyetten koparılıp padişahların iradesine bağlanmıştır." di-yordu. Ernest Renan bu sözleri hayretle dinliyor ve bu düşüncelerin sahibinin, o rejimlerde yüksek makamlarda bulunmasının ve eleştirdiği yönetimin elinden, sağ salim kurtulmasının sebeplerini anlamaya çalışıyordu. Paris'in bu yeni misafiri, ne pahasına olursa olsun, İslâm ve Avrupa medeniyetlerini birbirine yaklaştırmaya çalışıyordu. Efganî şöyle diyordu:

- Ben İslâm'ı dev bir insan vücudu gibi tasavvur ediyorum. O vücut başını, İstanbul'da yere koymuş. Kollarının birini Afrika'nın kuzeyine, diğerini Kırım ve Orenburg üzerinden

Çin'e uzatmıştır. Ayakları ise Orta Asya'nın her yerinde dolaş-ıyor. Artık bu vücutta ne bir sağlam yer, ne de hasar almamış bir organ kaldı. Ama o dev, her yerinden kanı akarken, yarı canlı bir haldeyken bile, yine demir püsküren nefesini neye sarf ediyor biliyor musunuz? Sadece, kimin haklı, kimin haksız olduğu konusundaki çekişmelere! Emir mi haklı, yoksa Zeyd mi haklı? Emir'in mi, yoksa Zeyd'in mi dinî bilgileri daha üst düzeyde-dir? Yalnız o dev vücut, son nefesini verirken, ölüm sebebinin bu çekişmeler olduğunu anlayacak; ama iş isten geçmiş olacak.

Ahmed, Efganî'nin sohbetlerini dinlerken düşüncelerinin durulduğunu, gelecekteki mücadele yollarının aydınlandığını hissediyordu. Efganî, Paris'te bir İslâm mutaassıbı olarak bulunsa da İslâm milletinin geleceğinin dinden daha farklı şeylere bağlı olduğunu kavriyordu. Ahmed, Paris'teyken, Mirze Feteli Ahundzade ve Hesên Bey Zerdabî'nin mücadelesinin çok çetin yollarda geçtiğini, ama bu mücadelenin çetin olduğu kadar da doğru olduğunu idrak ediyordu. Ahmed, Paris'in uzun gecelerinde, büyük düşünür Efganî ile Azerbaycan Türklerinin ve komşu Müslüman devletlerin geleceği ile ilgili planlar yapıyordu ve işe ilk önce milletin beyninden, eğitim sisteminden, okuldan, basın yayından başlamak gerektiğini düşünüyor; ilerleme yolunun ise, insan hak ve özgürlüklerinden geçtiğini daha derinden hissediyordu. Çünkü Doğu, tarihiyle, iradesiyle, kanunlarıyla, diniyle, ahlâkiyle, felsefesiyle, "ferdi" sürekli ezmişti.

Bütün Avrupa, Paris'teki dünya ticaret merkezi ve sergi sarayının açılışını bekliyordu. Sen Nehri kıyısındaki arazi, dev bir inşaat sahasıydı. Birbirinden güzel sergi ve konferans salonları, köşkler inşa ediliyordu. Ancak inşaatlar henüz tamamlanmadığından, bunların hiçbirisi ihtişamlı güzelliği ile görünmüyordu. Bütün Parisliler, mühendis Eiffel'in projesini çizdiği ve yapımı halen devam eden kuleden bahsediyordu. Sergi sarayının merkezinde yükselen demir kulenin, bir gün Paris ve

Fransa'nın simgesine dönüşeceği, o zaman kimsenin aklının ucundan dahi geçmiyordu.

Ahmed de bütün Parislilerle birlikte, sergi sarayının açılacağı günü bekliyordu. Rusya'dan, İran'dan ve Osmanlı payitahtından gelecek misafirler bekleniyordu. Vatan hasretiyle burnunun direği sızlayan genç Ahmed için, bu da bir teselliydi. Acaba kimler gelecekti? Gelenlerle görüşüp ana dilinde yahut çocukluktan beri bildiği diğer dillerde sohbet etme, Kafkasya'daki yenilikleri öğrenme fırsatı yakalayacak mıydı? Mazlum, ezilen milletinin başındaki faciaları, Paris gibi dünya merkezlerine ulaştırabilme yollarını, daha doğrusu mevcut milletini bataklıktan çıkarma yollarını düşünse, düşünse gece gündüz çırpınıyordu. Bu nedenle de Paris'te Türk, Müslüman ya da Doğu adını taşıyan hangi dernek, birlik, okul veya konferans varsa, mutlaka oraya gidiyor, oralardaki faaliyetlere katılıyordu. Bu istek onu, Hukuk Fakültesinden başka Paris'teki Âli Tetkikatlar ve Doğu Dilleri Enstitülerine de bağlamıştı. Bu enstitülerdeki Türk, Arap ve Fars dilleri yahut medeniyetleri konulu konferansları dinlemek onun mutluluğuna sebep oluyor, aynı zamanda içini ferahlatıyordu. Ali Tetkikatlar Enstitüsünde, tanınmış araştırmacı James Darmstaedter'in "Avesta" konulu konferanslarında, kendisini tutamayıp meşhur ilim adamı tartışmalara giriyor, bu büyük eseri ortaya koyan peygamberin, kendi vatanında, Azerbaycan'da doğup büyüdüğünü ispat etmeye çalışıyordu. Bu tartışmalar, bazen dersten sonra da devam ediyordu.

Kafkasya'dan gelen bu genç, daha ilk tanışmalarında James Darmstaedter'in dikkatini çekmişti. Doğu ve Batı medeniyetlerine aynı derecede aşina olması, keskin mülahazaları, karşısındaki insanların düşüncelerine tavizsiz yaklaşması, bu meşhur ilim adamını meraklandırmış, aralarında sıkı bir bağ oluşmuştu. Ahmed de onun şahsında tecrübeli, birikimli bir dost kazanmış, onunla tanıştıktan sonra, bu yad ellerde, kendisini destekleyecek birinin bulunduğundan emin olmuştu.

James Darmstaedter, Ahmed'e bir öğrenci veya dinleyici gözüyle bakmıyor, üstelik ondan çok şey öğrendiğini da saklamıyordu. Ağzından alevler püsküren, kabına sığmayan bu genç, her görüşmelerinde ona Azerbaycan, Kafkasya ve İslâm dünyası ile ilgili yeni bilgiler veriyordu. Ahmed de âlim dostunun gözü ile kendi vatanını sanki yeniden keşfediyordu. Yeni bilgilerle donanarak vatanına geri döneceği ve halkının hizmetine gireceği o günleri düşünüyor, bunun hayali bile onu çok heyecanlandırıyordu.

1889 yılında, Büyük Fransız ihtilâlinin 100. Yıldönümü arifesinde bir derste, hocası James Darmstaedter Ahmed'e:

- Dersten sonra bir yere gitme, beni bekle, dedi.

Zaten çoğu zaman okuldan onunla birlikte çıkıyorlardı. Bu gün hocası ona, özel olarak beklemesini söylemişse, mutlaka ciddi bir konuyu gündeme getirecekti ya da birlikte önemli bir yere gideceklerdi. Gerçekten de öyle oldu. James Darmstaedter dersten çıkınca Ahmed'in koluna girerek ve gülümseyerek:

- Haydi, İran Şahını karşılamaya gidiyoruz, dedi.

James Darmstaedter, bu söylediklerine, Ahmed'in sevineceğini biliyordu. Ancak bunun nedenini anlayamıyordu. Bu yüzden de:

- Siz Rusya'nın egemenliğinde ve Ruslara tabi iken, İran'a neden bu kadar ilgi duyuyorsunuz, diye sordu.

Ahmed vatanının en büyük derdi, yürek yarası olan ve neredeyse bir dünya meselesi saydığı Azerbaycan'ın parçalanmasının, Avrupa'da yeteri kadar bilinmemesine hatta bu meselenin bilim adamlarının bile dikkatini çekmemesine çok içerliyordu. Acı bir tebessümle cevap verdi:

- Azerbaycan, İran ve Rusya arasında 1926'da bölündü. Azerbaycan'ın çok büyük bölümü İran'da kaldı. İran, kadim bir Türk yurdudur. Paris'e gelen Şah da Türk'tür, dedi.

James Darmstaedter, öğrencisinin İran ile ilgili meseleler karşısındaki hassasiyetinin nedenlerini anlamaya başladıkça,

Ahmed'e daha bir yakın davranıyordu. O anda onu kararlılıkla ileriye doğru iterek:

- O zaman gidelim, kendi Şahını karşıla! Diyerek gülmeye başladı.

Ahmed, Rusya'nın Kafkasya siyasetini ve Rusların gizli maksatlarını düşündüğünde; Şuşa, Tiflis ve Petersburg'da, Rus hükümetinin elinden çektiklerini hatırladığında; gerçekten de Aras nehrinin diğer tarafında yaşayan soydaşlarına gıpta ile bakıyor: "Hiç olmazsa, İran'ın sahibi onlardır." diyordu.

Hocasıyla birlikte, zafer takının kurulduğu yere çıkıp, İran Şahını karşılamaya gelen kalabalığa karıştılar. Muhafız süvarilerin ardından gelen ihtişamlı arabada, Şah Nasıreddin, Fransa devlet başkanı M. François Sadi Carnot ile yan yana oturmuştu. Hocası, iki ülkenin liderlerini görür görmez, "geliyorlar" der gibi, Ahmed'in kolunu sıktı. Ancak Ahmed, nedense, hocasının bu hareketinde alaycı bir tavır sezdi. Hocası sanki: "Bu mu sizin şahınız?" demişti.

Aslında Şah Nasıreddin'in görkeminde kendi ülkesinin vatandaşlarını mahcup edecek, onların başını aşağı eğdirecek bir şey yoktu. Ancak James Darmstaedter, İran şahlarının gerçekten de bu şekilde giyindiğini nereden bilecekti. Aslında İran şahları her zaman böyle tepeden tırnağa süslenmiş, oğlan evine gidecek gelin cilvesine bürünürlerdi. Tacındaki pırlantalar göz alıyordu. Bu yetmezmiş gibi, göğsünde çok kıymetli mücevherler taşıyordu. Ah, sanki İran'ın bütün hazinesini üstünde gezdirmeye mecburdu. İran'da halkın nasıl bir zillet içinde yaşadığını bilen Ahmed, bu gösteriştten hiç hoşlanmadı. Sanki başından aşağıya kaynar su dökmüşlerdi. Uzun zamandır beklediği İran Şahının Paris seferi, onun mahcubiyetine neden olmuştu. Hocasının yüzüne bakamıyordu. Gerçi İran Şahının boyuna posuna, görkemine bakıldığında, Fransa Cumhurbaşkanı'dan daha üstündü, ama ne çare... Şah Nasıreddin, koltuğa öyle gururla kurulmuştu ki sanki uzun bir sürgün hayatından sonra,

kendi memleketine dönen bir halk kahramanıydı ve sanki sadece İran'ın şahı değil, aynı zamanda Fransa'nın ve yanında oturan Fransa devlet başkanının da şahıydı.

Bu gösteriş ve şatafatın, İran'da yaşayan insanların sefaleti ile nasıl keskin bir tezat oluşturduğunu bu koskoca Paris'te, Ahmed'den daha iyi anlayabilecek başka kimse yoktu.

M. François Sadi Carnot, sade kıyafeti, gösterişsiz siyah ceket, yüksek yakalı beyaz gömleği, halktan biri gibi davranışı ile Şah Nasıreddin'den çok farklıydı. Sadi Carnot, başkalarından farklı olmaktan ve yapmacık tavırlar sergilemekten hoşlanmayan, tevazu sahibi bir adamdı. Ancak onun bu sadeliğinin arkasında, yüz yıldan beri özgür ve bağımsız yaşayan, yöneticiler de dâhil herkesin uymak zorunda olduğu yazılı kanunlarla idare edilen, kanuna uygun olmayan her bir hareketin cezalandırıldığı güçlü bir ülke duruyordu.

Doğu ve Batıda yer alan iki dünyanın, birbirine ne kadar zıt olduğunu anlamak için, yüz yıl düşünülse bile bulunamayacak bir manzarayı, bu iki devlet başkanını izleyerek görmek mümkündü. Bu manzara bir daha tekrarı olmayan ve asla tekrar görülemeyecek bir sahneydi. Doğu ile Batının, gösteriş ile sadeliğin, kibir ile tevazuun, despotizm ile demokrasinin, soy egemenliği ile halk egemenliğinin farklı manzarası gözler önündeydi. Fakir memleketin zengin şahı ile zengin memleketin fakir devlet başkanı yan yanaydı... Ahmed karşılaştığı manzarayı böyle değerlendirdi ve gece gündüz cevaplamaya çalıştığı sorulara binlercesi daha eklendi.

Ahmed, birlikte geri dönerlerken her zamanki çılgınlığıyla, düşüncelerini hocası ve aynı zamanda arkadaşı olan James Darmstaedter ile paylaştı.

- Gördünüz mü benim padişahımı? Sizin hayran olduğunuz Avesta'nın düşünce ve maneviyattaki yüceliği, şimdi hangi seviyelere inmiş, fark ettiniz mi? Baskıcı rejimin, gaddarlığın ve millet malıyla Karunluk yapmanın ne demek olduğunu anlamak

isteyenlerin, bu oyuncak şaha bakması yeterlidir. Şah değil, kıymetli taşlar ve mücevherlerle süslenmiş mukavva sanki!

Hocası onun sözünü yarıda kesti:

- Her şeyin sadece kötü tarafını görüyorsun. Pırlanta, mücevher önemli değil; önemli olan şahsiyettir. Sen, Şah Nasireddin'in iri gözlerinden, antik heykellere benzeyen yüzünden niye hiç bahsetmiyorsun? O zarafet, azamet ancak masallar padişahında bulunur...

- Keşke bunlar sadece masallarda kalsalar daha iyi olurdu. Şah bu şatafatıyla Doğunun geri kalmışlığını, fakirliğini ve perişanlığını asla perdeleyemez.

Onların bu tartışmaları, sonraki birkaç gün de devam etti. Ahmed Şah Nasireddin'in Batı tasavvurundaki lider anlayışından ne kadar uzak olduğuna şaşıyordu. Zihnindeki Türk-İslâm taassubu anlayışı darmadağın olmuştu. Ancak birbirini takip eden ilginç hadiseler Ahmed'e, birkaç ay sonra Şah Nasireddin'i de; onun davranışlarını da unutturdu.

Dilican, Şuşa'ya doğru kıvrılarak yükselen tozlu yollarda ilerlerken, Ahmed de Fransa'da yaşadığı yılları düşünüyor, geçip giden zaman içindeki bu hadiseler, gözleri önünde yeniden canlanıyordu.

İki yıl önce ölüm döşeğinde yatan yetmiş yaşındaki hocası Ernest Renan ile son sohbetlerini unutamıyordu. Nerdeyse her gün görüştüğü, dostluğuna çok güvendiği Ernest Renan, onun doğup büyüdüğü topraklara olan dinmez özlemine ve vatan hasretiyle tutuştuğunu hissetmişti:

- Siz Doğulularda vatana dönme ihtirası, bir hastalık gibidir. Bu hastalığın günün birinde sana da sirayet edeceğini biliyordum, ancak ben senin yerine olsam, gitmezdim. Rusya'da da Kafkasya'da da hiçbir şey değişmedi. Gidip oralarda ne yapacaksın?

- Ben Paris'e, burada kalmak için gelmedim ki...

- O ayrı! Ama Allah sana Avrupa'yı fethedebilecek bir zekâ vermiş. Dünya ölçeğinde meşhur bir ilim adamı olacaksın.

Hocasının bu övgülerini çok duymuştu.

- Gerçekten de sizin dediğiniz gibi isem, Doğu bana daha çok ihtiyaç duyuyor demektir. Sizden öğrendiklerimi oraya götüreceğim.

- Doğu seni anlamaz! Yutar seni, kafese atıp kanatlarını kırar! Ya da Doğunun iç çekişmelerine kurban gidersin!

- Kim bilir, belki yeniden Paris'e dönerim. Ancak şimdi gitmeliyim. Ailemin bana ihtiyacı var.

- İnatçısın! Kesin kararının vermişsen, git! Ancak tekrar Paris'e dönmeyi unutma! Burada vatanın için daha önemli işler yapabilirsin.

"Doğu seni yutar!" Hocasının bu sözü, kıvrıla kıvrıla Şuşa'ya uzanan yol boyunca zihnini meşgul ediyor, aklından hiç çıkmıyordu. İslâm dünyasının kendi aydınlarını, yetiştirdiği büyük insanları yok etme alışkanlığının sebebini düşünüyor fakat bir türlü bulamıyordu. Her geleni yukarı tarafa buyur etmek, misafir önünde el pençe divan durup köle gibi hizmet etmek, biat ve itaat geleneği... Doğunun başındaki belalar, bir değil, iki değildi. Ancak Ahmed'in içinde, olanca gücünü toplayıp intikamını almaya giden bir pehlivanın inancı ve mücadele azmi vardı...

Kerim Bey ile Ahmed birbirilerini çocukluk yıllarından beri tanırsalar da şimdi tesadüfen karşılaşmaları ve bu karşılaşmanın sonucundaki yol arkadaşlığı, ikisi için de çok değerli olan bir dostluğun başlangıcı olacaktı. Şuşa'daki aydın muhite yeni bir nefes geldiğini hisseden Kerim Bey, uzun yıllar süren gurbet hayatının, Ahmed'in dünya görüşünde bıraktığı izleri gördü ve yaşadığı yerlerin çekici, insanı cezbeden muhitinin, onun ruhunu ve özünü değiştiremediğini hissetti. "Ahmed, dünyanın

cazibe merkezi Paris'te uzun yıllar kalmış olsa da, Şuşa'dan, vatandan bir adım dahi uzaklaşmamış: Aksine, dünyanın iki yüzünü de gördükten ve hangi gaflet uykusunda olduğumuzu öğrendikten sonra düşünceleri durulmuş, tespitleri çok doğru, kurtuluş yollarını da çok iyi biliyor." diye düşündü. Ahmed'in Londra'daki Şarkşinaslık kurultayından, oradaki müzelerde sergilenen Türk-İslâm medeniyetine ait eserlerden bahsetmesi, Doğuyu ve Doğu düşüncesini savunmak amacıyla ileri sürdüğü görüşler, sunduğu deliller, kendi medeniyetini ihtirasla savunması, Kerim Bey'i derinden etkilemişti. Kerim Bey bu düşüncelerinde son derece haklıydı. Bu güçlü şahsiyeti, yüksek tahsilli, akıl ve zekâ sahibini fark etmemek mümkün değildi.

Ahmed'in bahsettiği her konu, sonunda dönüp dolaşıp vatan meselesine geliyordu.

- Paris'te Şah Nasıreddin'den, Fransa Cumhurbaşkanından tutun, büyük yazar ve sanatçılara kadar pek çok insanla tanıştım. Ancak, itiraf etmek gerekir ki, Şeyh Cemaleddin Efganî kadar geniş düşünceli, onun kadar geniş ufuk sahibi olan başka birini görmedim. Hocalarımdan Ernest Renan onun konuşmalarından o kadar etkilenmişti ki, onu İbn-i Rüşd ile kıyaslıyordu. Devlet başkanlarının çoğu onu şahsen tanıyorlar, onun fikirlerini tartışıyorlar.

Kerim Bey düşünceli bir şekilde konuştu:

- Bir zamanlar onun "Redd-i Maddiyun" adlı bir eseri geçmişti elime... Kısacası Cemaleddin Efganî, büyük bir düşünür.

- Nereye giderse gitsin, onu saygıyla karşılıyorlar. O, her insanla kendi dilinde konuşabiliyor. Bir gün, niye bu kadar geziyorsunuz; aradığınız nedir, diye sordum. "Derman arıyorum." dedi. "Öyle bir درمان ki, benim hasta memleketimi sağaltsın!" Onun İslâm hakkında ne dediğini biliyor musunuz?*

Kerim Bey:

- Bari aradığı درمانı bulabildi mi, diye sordu.

- Ona göre bu درمانın adı, "eğitim yoluyla aydınlanmak!"

- Çok güzel. Ancak halkın da bu درمانı talep etmesi gerek. Yoksa bu dermandan bir yudum içse, cahil halkın midesi bulanır.

Ahmed düşünceliydi:

- Avrupa'nın debdebeli, şatafatlı hayat manzaraları Doğulu her bir genci kolayca yoldan çıkarabilecek güce sahip. Zenginlik, maddî teminat, liyakat hissi, hayatın en karanlık dehlizlerini bile aydınlatmayı başarabilen çağdaş okullar, modern bilimin göz kamaştırıcı keşifleri... Bunları kendi hayatımızla karşılaştırınca, insanın ümitleri kırılıyor. Şahsiyeti biraz zayıf olanlar, kendi geçmişine sövüyorlar, kendi vatanından nefret ediyorlar. Böyleleri için vatan, Paris ve Viyana'nın ahlâksız kadınlarına harcanması için para kesesinden başka bir şey değil...

Kerim Bey, "Ya sen!" diyerek cevap bekleyen bakışlarla anlamlı anlamlı gülümsedi.

- Benim ne böyle işlere sarf edecek zamanım, ne de o işlere meylim vardı. Ben kendi milletimin bu günlere düşmesinin nedenlerini ve milletimin ruhunu yeniden diriltmenin yollarını arıyordum. Avrupa'nın ilmi ve tefekkürü beni kadınlardan daha çok çekiyordu. Üniversiteler, kütüphaneler, müzeler...

- Bunları, Azerbaycan'a nasıl getireceğiz?

- Bence halkımızın yaşayışı, çağdaş dünya düsturlarına hiç uygun değil. Bir meseleyi halletmekle iş bitmez. Çok yönlü bir aydınlanma hareketi ve bir dizi ıslahat gerekir. Yorulmadan, bıkmadan çalışmak lazım... Bizim dünyamızın da kendine has kanunları, kuralları var. Ne yaparsak yapalım, bu kanun ve kuralları da dikkate almamız gerekir.

Şuşa'ya giden yolda, menzile varmadan önceki son durak Yukarı Hanbağı kervansarayıydı. Şuşa'ya doğru sarp dağ yamaçlarına tırmanmaya başlamadan önce, burada ağaçlar arasında yerleşen Malıbeyli Köyünün meyve bahçelerini, köyün üst tarafındaki sık meşe ormanını, Bağrıkan Dağını, Kuşçular Kayasını

seyrederek çay kahve içmenin, bu kervansarayın meşhur pila-
vından yemenin ayrı bir tadı, ayrı bir keyfi vardı.

Yukarı Hanbağı kervansaraya vardıklarında Bilal, Ahmed'e
eski bir dostuymuş gibi sıkıca sarılıp:

- Bir emrin olursa, hazırım Bey! Şuşa'ya gelirim, seni mut-
laka bulacağım, dedi ve Necef ile birlikte onlardan ayrıldılar.

Kervansarayın sahibi Tanrıverdi Kişi¹⁸ de: "Seni Allah gön-
derdi Hekim Bey!" diyerek Kerim Bey'in koluna girip onu hasta
bir yolcunun odasına götürmüştü. Fransız ise, kervansaraydaki,
duvarları bezeyen, eyvanlara, sedirlere döşenmiş halıları, kilim-
leri görünce, bütün yorgunluğunu unutmuştu. O, kervansarayı
dolaşarak, bu ilginç sanat numunelerini inceliyordu. Nikol da
ayrı bir yere oturmuştu. Ahmed, Anna'yı masasına davet edip
çay söyledi. Aynı zamanda misafir hanıma, yemek ısmarlamayı
teklif etmişti, çünkü içeri girer girmez pilavın kokusu onu mest
etmişti. Ancak Anna, teşekkür ederek yemekten imtina etti.

Kervansaray kalabalıktı. Yukarı taraftaki sedirde, tar ve
kemanın eşlik ettiği bir hanende, mahni¹⁹ okuyordu. Ahmed
sanki uzun süre uyumuş ve ancak şimdi uyanmıştı. İçinden,
şimşek ışığına benzeyen bir ışık demeti geçti. Yıllardır lal olan,
hep susan ruhuyla bir konuşan bulmuştu nihayet. Ana sütüyle
aynı anda ruhuna işleyen halk mahnıları sanki uç uca düğüm-
lenmişti. "Şuşa'nın Dağları", "Gelirim Giderim Haberin Olmaz",
"Kapıda Duran Benim Ben", "Beni Devr-i Felek Dövmüş"... Ha-
nende, arada bir, şuhluktan da geri kalmıyordu:

*Ben âşığım Han Dursun,
Han otursun, Han dursun.
Kaldır keten gömleği,
Ağ memeler yan dursun".*

18 Kişi: Yaşlı erkeklerin isimleri sonuna eklenen ve saygı bildiren edat.

19 Mahni: Azerbaycan halk türküsü.

Ahmed'in içini garip bir ferah, huzur, mutluluk duygusu kap-
lamıştı. Kendi kendine söylenmeye başladı: "Daha ne kadar kendi
cehaletimizden, geri kalmışlığımızdan bahsedeceksin Ahmed?
İşte senin Doğun! Beğenmediğin elin, oban çalıp söylüyor, yiyip
içiyor ve gününü gün ederek hayatını devam ettiriyor. Şu du-
varlardaki halıların güzelliğine, hanendenin sesindeki, ölülere
diriltecek mucizeye bak! Böyle yüksek bir kültürü olan halka,
geri kalmış demek olur mu? Hiçbir dert, onun başını eğemiyor!
Hükümetlerin bu kadar zulmü ve riyakârlığı içerisinde bile dü-
rüstlüğü, namusunu, mertliğini, güzellik duygusunu yitirmi-
yor. Sen böylesine cesur bir ırkın evladsın! Böylesine asil bir
kandan geliyorsun! Bununla ne kadar övünsen azdır!"

Bunları düşünürken, karşısındaki Beyzadeler meclisin-
deki gençlerin, Anna ve kendisinden bahsettiklerinin de farkın-
daydı. Kadehleri boşalttıkça, vezneli çuha²⁰ giyinmiş, belinde
gümüş hançer olan çakırkeyif gencin bakışlarındaki ihtiras ve
parıltı da artıyordu. Genç, birden oturduğu yerden kalkıp Ah-
med ve Anna'nın olduğu yere doğru yürüdü. Gencin, bu hare-
ketleriyle Anna'nın dikkatini çekmek istediği belliydi. Ancak
Ahmed'in sert bakışlarını fark edince istikametini değiştirip
bahçeyi dolaştı ve bakışları ile adeta Anna'yı yiye yiye geçip
yerine oturdu. Konuşmaları, kesik kesik de olsa, Ahmed'in ku-
lağına kadar geliyordu.

Ahmed fark ettirmemeye çalışsa da bu gencin dikkat çek-
mek için yaptığı hareketler, Anna'nın da gözünden kaçmamıştı.
Yanaklarının kızarması ve gözlerini Ahmed'den hiç çekmeden
sohbete devam etmesi, gencin bu hareketlerinden tedirgin ol-
duğunu gösteriyordu. Ahmed, onu sakinleştirmek istedi ve:

- Bizim gençlere aldırış etmeyin! Böyle eğlenseler de bir ter-
biyesizlik yapmazlar, dedi.

Beyzadelerin meclisi gittikçe kızışıyor ve bu durum Ahmed'in
hiç de hoşuna gitmiyordu. Çok sinirlendi ve aniden yerinden

20 Vezneli çuha: Kumaşı üzerine kıymetli taşlarla işleme yapılmış giysi.

kalkıp gençlerin sofrasına kadar vardı ve ortalıkta dolaşarak kendini Anna'ya göstermeye çalışan gencin önünde durarak onlara seslendi:

- Arkadaşlar, lütfen biraz nezaketli olun, ayıptır!

Belinde gümüş hançer olan genç, onun Avrupa tarzı elbisesine bakarak, kaba ve sarhoş bir edayla sordu:

- Sen kimsin ki bize akıl veriyorsun?

Mecliste oturan diğer gençler, Ahmed'in kaşlarının çatıldığını ve yüzünün öfkeden morardığını fark ettiler. Ancak o, öfkesini içinde boğarak:

- Şuşa'dan ayrılalı tam yedi yıl oldu. Şuşa'ya dönüşümün daha ilk gününde, elimden bir kaza çıkmasını istemiyorum. Sana bir kez daha söylüyorum. Terbiyeni bozma, efendice otur! O hanım benim misafirimdir. Sana kim olduğumu da söyleyeyim. Ben Şuşalı Mirze Hesên Bey'in oğluyum. Penahali Han soyundan, Ahmed!

Ahmed, bunları söylerken, Paris'te ara sıra yaşadığı kavgaları hatırladı. Hatta eline henüz silah almadığı zamanlarda bile, düello ve savaş tehditlerinden korkup geri çekilmemiş, aksine şartları zorlayarak rakiplerini vuruşmak fikrinden vazgeçirip özür dilemeye mecbur etmişti. "Şerefli yaşamak!" Yıllar boyunca değişmeyen azmi ve kararlılığının düsturu buydu. Şimdi de bir yandan konuşurken, bir yandan da eli, gayri ihtiyari tabancasına gitmişti.

Beyzadelerin üstüne soğuk su serpildi sanki. Birbirlerinin gözüne baktılar ve sert kayaya çattıklarını anladılar.

- Olamaz! Sen, Frengistan'da dedikleri Ahmed misin?

Hepsi birden ayağa kalkarak sırayla Ahmed'e sarıldılar. Sarhoş olan genç de sanki birdenbire ayılmıştı:

- Emrini söyle bize, ne dersene yapalım? Buyur, otur, soframızı şereflendir!

Ahmed:

- Sağ olun, görüşürüz, deyip oradan ayrıldı.

Tehlikenin savuşturduğunu hisseden Anna da kendine gelmiş, iyice rahatlamıştı.

Nikol, diğer köşede mırıldanıyordu:

- Şuşa'da silah oynatan azmış gibi, bir de bu çıktı!

Biraz sonra dilican yeniden yola düştü ve içindeki yolcularla beraber, Şuşa'ya doğru tırmanmaya başladı.

Güneş dağların arkasına aşmak için acele ediyordu. Ahmed; şimdi Paris'te öğle vaktidir, oradakiler de bu güneşin altındalar, bu güneşi görüyor ve onun sıcaklığı ile ısınıyorlar. İlahî! Küçük, ama ne kadar da rengârenk bir dünya, diye düşündü.

Aşağılarda, derin vadilerdeki gölgeler gittikçe koyulaşıyordu. Şimdi annesi, ocak başında olmalıydı! Yedi yıl boyunca, dünyanın hiçbir yerinde eşini benzerini bulamadığı, annesinin yaptığı leziz yemekleri çok özlemişti. O yemeklerin kokusu ta Petersburg'a, Paris'e kadar geliyor, bazen gurbet hayatını tahammül edilmez bir hale sokuyor, küçücük Şuşa'yı dünyanın çekim merkezine döndürüyordu. İşte bu akşam -ne yazık ki babasının artık olmadığı- kendi evlerinde, babasının yokluğundan dolayı perişan olmuş annesiyle karşı karşıya oturacak, onun yaptığı yemekleri yiyecek ve serdiği yatakta uyuyacaktı. Hayır, uyumayacaktı! Bu gece sabaha kadar Şuşa sokaklarında dolaşacak, sırayla her çeşmeden su içecek, Cıdırüzü'ne çıkacak, üstüne yıldız salkımları asılan büyüleyici yaz gecesini doyuncaya kadar seyredecek, Şuşa'nın tertemiz havasını ciğerlerine çekerek bütün yorgunluğunu üstünden atacaktı.

...İşte son dönemeç! Nihayet Şuşa Kalesi görüldü, diye düşündü ve içindeki heyecanı bastırmaya çalıştı. Ama onun yüreğindeki bu sıkıntının nedeni neydi? Yılların hasretinin yerine geçmesi gereken sevinç, neden birdenbire yok oluvermişti? Karşıda, taşları bile çimene, çiçeğe bürünmüş yamaçlar, eski

mezarlığın yukarısındaki şehir surları evvelki azametiyle yükseliyordu. Surların arka tarafında doğup büyüdüğü şehir... Hırslılar, akrabalar, herkes onu bekliyordu. Ama birdenbire, neden kanatları ıslanarak ağırlaşmış ve iki yanına düşmüştü?

Bunca eziyet çekip bitip tükenmeyen yolları geçerek menzile yetişmekte olan Ahmed, birdenbire yıllarca arzuladığı baba ocağında, önceki huzuru ve sıcaklığı bulamayacağını; onu yetiştirip büyüten evi de çocukluğu ile beraber ebediyen yitirdiğini hissetti. Babası öleli hayli zaman olmuştu. Ondandır sonra annesinin günleri nasıl geçmişti acaba? Belki annesi de yoktu artık. Gariptir, evlerine beş adımlık mesafede, aşağıdaki mezarlığı görür görmez, şimdiye kadar hiç aklına gelmeyen bu düşünce, birdenbire bir kara duman gibi sardı yüreğini, içini titretti. Bu korkunç düşünce, şimdiye kadar niye aklına gelmemiştir? Andıra kalsın²¹ bu yürek! Bu baş, o yol taşlarından birine dönsün! Niye böyle düşünceler geliyordu aklına!

Ahmed bu duygulardan kendini kurtaramıyor ve hırslıdan olanca sesiyle bağırarak, belindeki tabancadaki bütün kurşunları gökyüzüne boşaltmak istiyordu.

Şuşa'nın girişinde, tam da kale kapılarının eşliğinde, Allah tarafından ilham olunmuş gibi, artık bu şehirde aradığı, arzuladığı, sevdiği insanların hiçbirini göremeyeceğini anlamıştı...

Gerçekten de babasından sonra annesi de "Ahmed" diye diye bu dünyadan göçüp gitmişti. Hatırası bile gurbette ona dayanak olan, uzaktan uzağa da olsa, onu sarıp sarmalayan ve ısıtan dünyası, adeta başına yıkılmıştı. Gurbet ellerde çektiği çilelerin yanında, bu yangın bal ile şeker sayılırdı. Sıkıntından, yüreği patlayacak gibi oluyordu. Ancak, gariptir, anne ve babasının yerine, sanki bütün Şuşa onun gelmesini bekliyormuş gibiydi. Bir

gün sonra, Ağaoğlu ailesinin Frengistan'da okuyan evlatlarının yurda döndüğü haberi, bütün Şuşa'ya yayıldı. Onu ziyaret etmeye, taziye vermeye, halini hatırlarını sormaya, gezip gördüğü yerlerden haber almaya gelenlerin ardı arkası kesilmiyordu.

Çocukluğundan beri bu büyük ailenin aksakalı olan ve sözü bütün aile fertleri tarafından kanun sayılan bilge amcası Mirze Mehmed de öbür dünyaya göçmüştü. Otuz kırk kişinin sık sık yemeğe geldiği, dinî, ilmî, edebî sohbetleri dinlemek için toplandığı, geniş odalarıyla yüzlerce misafiri ağırlayan evleri bomboş kalmıştı. Ahmed içindeki bütün güzellik ve temizliği, din ve millet sevgisini, o evdeki akşam sohbetlerine borçluydu. Yağlı pilavdan sonra ortaya getirilen nargilelerin dumanı arasında, gerçek hayattan çok uzakmış gibi görünen dinî hadiseler ve ibadete dair sohbetleri arasındaki uyumu, cemiyetin de bu dumanlı meclislerin ataletiyle yoğrulduğunu ta o zamanlar hissetmiş ve annesinin kulağına; amcam ne kadar ısrar etse de, ben medreseye gitmeyeceğim, devlet okulunda okumak istiyorum, diye fısıldamıştı. "Ah, keşke annem ve babam sağ olsalar da benim bu günümü dünya gözü ile bir görseydiler!" diye iç geçirdi.

Paris'e dönme düşüncesini en az beş yıl ertelemişti Ahmed. Koskoca evi barkı, o vadadaki ekin ve pamuk tarlalarını, başsız kalan aileyi atıp gitmesi ve kendisinden küçük kardeşlerini sahipsiz bırakması mümkün değildi. Ancak anne ve babasının ölümünden sonra bu ev her şeyden el çekmiş, soğumuş, buza dönmüştü. Sadece bahçedeki kızıl güller önceki taravetle açıyor, bülbüller yedi yıl önceki gibi, Şuşa'dan ayrıldığı akşamın sevgiyle çilemeye devam ediyorlardı. "Böyle vefasız dünya mı olur? Allah'ın çiçeği, kuşu da insandan daha, uzun ömürlü..." diye düşünüyordu. İki katlı evleri Şuşa'nın en güzel evlerinden biri olarak bütün ihtişamıyla ayakta idi. Amcası Mirze Mehmed'den de en az kendi evleri kadar ihtişamlı bir imaret yadigar kalmıştı. Amcası sağlığında şakayla: "Ben öldükten sonra, bu evde

21 Andıra kalsın: Andır, ölen kişiye ait mal ya da eşya demektir. Bu deyim, bir bedduadır. Türkçe "soykana kalsın" anlamındadır.

bir okul açarsınız, çünkü benim evim Şuşa Realnı Mektebinden daha büyük.” derdi. Şimdi babası ve amcasının bin bir zahmet ile yapmış oldukları evlerde, onların yokluğunu büyük bir acıyla derinden hissediyor ve odalarda içi sızlaya sızlaya dolaşıyor, içindeki kederi bir türlü boğamadığı için, kurtlar gibi başını göğe tutup ulumak istiyordu.

Anne ve babasının ölümünden sonra, büyük sarsıntı geçiren kardeşleri, teselli bulmak için onun ilgi ve şefkatine muhtaçtı.

Geçen yedi yıl içinde Şuşa kol kanat açmış, uçurumların arasındaki bütün yamaçları doldurmuş, şehrin nüfusu kırk bine yaklaşmıştı. Gezip gördüğü Avrupa şehirlerinden farklı olarak Şuşa'nın kendisi gibi ruhunda da bir yükseklik vardı. Sevinç ve hüznüleri göz önünde, tezatlarıysa hiç değişmez! Burası bütün Kafkasya'nın en büyük kültür ve medeniyet merkezi olsa da anlı sanlı sanat adamlarını bir araya getiren birliklerin yanında, eğitimsizlik ve cehalet de hâlâ yaşamaktaydı. Şehrin önde gelen insanları, Ahmed'in, asilliği ve yiğitliği ile şöhret bulan ailesine büyük saygı duyduklarından, anne ve babasının acısını unutturmak için Ahmed'i hiç yalnız bırakmıyorlardı. Dedesi Mirze İbrahim, Karabağ'ın meşhur âlimlerinden bir sayılırdı. Onun Türkçe ve Farsça şiirlerini, şehrin aydınları ezbere bilirdi. Şehrin kütüphanelerde dedesinin hattatlık eserleri de vardı. Babası ve amcası da Arapça ve Farsça eğitim almışlardı. Şuşa'nın aydınları, bu aileye olan hürmetlerini, şimdi Ahmed'e kucak açarak, onu her gün bir eve davet ederek göstermek istiyorlardı. Hekim Kerim Bey ile de nerdeyse her gün görüşüyorlardı. Kerim Bey, onun Paris'e dönüp dönmeyeceğini, Şuşa'da kalırsa ne iş yapacağını öğrenmek istiyordu. Ahmed ise kendi yolunu çoktan belirlemişti: “Gazete çıkarmak, yazmak istiyorum; ya da çocuklara Fransızca öğretmek... Bir süre daha buralardayım, çocukları sahipsiz bırakmam!” diyordu.

Her gün bir müessese açılan ve zenginler şehrine dönen Şuşa'da babasının işlerini devam ettirerek onların son günlerinde başları üstünde olamadığı için çektiği azapları biraz olsun unutmak ve onların ruhları önünde eğilip evlatlık borcunu ödemek istiyordu. Böylece, Şuşa'ya varır varmaz, ailenin dertleri ile birlikte eski nüfuzunu korumak görevi de onun omuzlarına yüklenmişti. Paris'e dönmek bir yana, başını kaşımaya bile vakti yoktu.

Hukuk uzmanı, Fransızca öğretmeni, gelişle birlikte şehre yeni bir hava getiren genç yenilikçi, Avrupa'da İslâm'ı tebliğ ettiği kadar, bu Müslüman şehirde de Avrupa'yı tebliğ eden Ahmed, Şuşa'daki Müslüman aydınlara kol kanat germişti. Allah'ın işine bak ki, öğrencileri arasında, vaktiyle onun ve diğer Türk çocuklarının okumasını engellemeye çalışan, onları inciten bazı Ermenilerin ve onların akrabalarının çocukları da vardı. Ancak onlara ayrı bir gözle bakmak, aklının ucundan bile geçmiyordu. Ahmed durup dinlenmeden çalışıyor, bir yandan babasından kalan işleri idare ediyor, bir yandan da büyük bir azimle yazıyordu.

XIX. yüzyıl sona ermekteydi. Şuşa, tarihinin en güzel yıllarını yaşıyordu. Musikisi, tiyatrosu, meclisleri, spor yarışları... Şehre hiç bitmeyen bir bayram havası getirmişti. Bu meclislerde, Cıdırdüzü'nde, Yukarı Bulvarda gururla gezen Şehrin Rus komutanı General Kalaşapov'un yanında, Yevlah-Şuşa yolunda tanıştığı Anna'yı görünce hiç şaşırmadı. Hanım onu tebessümle, eski bir dost gibi karşılayıp eşine:

- Sana bahsettiğim Ahmed Bey! Sözleriyle takdim etti. Kalaşapov onunla tokalaşıp memnuniyetini bildirdi. Ahmed bir gün Anna'yı Cıdırdüzü'nde, kayaların üstünde yalnız başına ve gözlerini Daşaltı'nın dipsiz uçurumuna dikmiş halde, otururken gördü. Hali perişandı. Ahmed Bey'i görünce genç hanımın gözlerinin içi güldü. Ahmed onu bu halde görünce şaşkınlıkla sordu:

- Hanımefendi, ne oldu size böyle? Yoksa sizi incittiler mi?
- Beni inciten yok. Sağ olun.
- Niçin yalnızsınız?
- Sizinle biraz konuşabilir miyiz?
- Elbette.

- Ben bu şehirde hiç kimseyi tanımıyorum Ahmed Bey. Derdimi senden ve Kerim Bey'den başkasına da anlatamam. Buraya geldiğime çok pişmanım! Eşim, Ermeni kadınlarla yiyip içmekten vazgeçemiyor. Siz Türkler işinizde, gücünüzdesiniz... Ermenilerin bizimkilerle nasıl alış veriş ettiklerini, ardından neler konuştuklarını bilmiyorsunuz...

Ahmed, Ermeni derneklerinde neler konuşulduğundan haberdardı. Ancak Ermenilerin kadınlarını işe katıp Rus yöneticilerin aklını çelmeye girişmelerini ilk kez işitiyordu.

Anna'nın bu sözleri Ahmed'in beyninde şimşekler çaktırmıştı. Gerçekten de Ermeni mahallelerinde olup bitenlerle pek ilgilenmiyordu. Gerçi şehir halkının birbirleri ile sorunları yoktu. İnsanlar Müslüman-Hıristiyan ayrımı yapmadan beraberce yaşıyor, beraber kazanıyor, kazandıklarını harcıyor, birlikte eğleniyor, birbirlerinin evine misafir oluyor ve birbirlerinin cenazesine, düğününe katılıyorlardı.

Ancak perde arkasındaki gizli konuşmalardan, şehirdeki Rus subay ve memurlarla Ermeniler arasındaki gizli ilişkilerden, Türklerin haberi yoktu. Daha doğrusu, bunu düşünmüyorlardı bile. Herkes kendi hayatını yaşıyordu. Ancak Ahmed, sözün, propagandanın ne demek olduğunu çok iyi biliyordu.

Ahmed, Şuşa'ya sözün tam anlamıyla, yeni bir hava getirmişti. Molla meclislerinde molla, daha doğrusu, İslâm dinini molalardan çok daha iyi bilen bir din âlimi, Bey meclislerinde Bey, memur meclislerinde dünyanın altını üstünü bilen bir hukukçuydu... O, Avrupa'dan sabır, insanlara saygı ve açık fikirle birlikte kendini savunma yeteneğini de kazanıp gelmişti. Meclislerin

gedikli olan bu gencin esas derdi, cehalete ve eğitimsizliğe karşı mücadele etmek ve milletini Batının yüksek hayat tarzına ulaştırmaktı. Onun bu zahmeti kısa sürede meyvesini verdi ve kimsenin lakapsız olarak kalmasından hoşlanmayan Şuşalılar, Avrupa tarzı elbisesinden ve hareketlerinden dolayı, Ahmed'e de "Frenk" lakabını taktılar.

Öğretmenlik... Kavgalar, tartışmalar, meclisler, ara vermeden yazılan ve neresi aklına gelirse oraya; Paris, Petersburg, Tiflis ve Bakü gazetelerine gönderdiği, Türkçe, Fransızca, Farsça, Rusça makaleler... Bitip tükenmek bilmeyen yürek acısı, gözyaşı...

Ancak bütün bu dertlerin içinde, onu Şuşa'ya bağlayan bir sevinç de vardı: Vezirliiler neslinin incisi, Sitare! Şuşa'nın meşhur eşrafından Abdürrehman Bey Vezirov, gençlik arkadaşı olan Hesên Bey'in oğlunun Paris'ten döndüğünü duyunca, onu evine, yemeğe davet etti ve bu davet sonrası Ahmed'in talihinde yeni yıldız parladı. Evin içinde serbestçe gezip dolaşan, masada anne ve babasıyla birlikte oturup çay içen, yemek yiyen genç kız, güzelliği ile daha ilk görüşte Ahmed'i büyüledi.

Şuşa'nın zengin, aslı nesli belli bir ailesinin kızı olarak Sitare de serbest büyümüş, Kızlar Gimnaziyasını bitirmişti. Frenk lakaplı, kenđinden emin, bilgili, görgülü bu genç hakkında şehirde söylenenler, Sitare'nin de kulağına gelmişti ve nedense genç kızı heyecanlandırmıştı. Cıdırdüzü'ne ailece gezintiye giderken, birkaç defa Ahmed'i arkadaşları arasında ve her defasında da ateşli tartışmalar yaparken görmüştü. Onlar yaklaştığında Ahmed tartışmayı kesiyor, selam vererek yanlarına gelip hal hatır soruyordu. Ahmed, zaman geçtikçe bu tesadüfi görüşmeleri özlemle beklediğini ve ancak bundan sonra, Vezirov ailesini sık sık görme hevesinin esas sebebinin de Sitare olduğunu anlamıştı. Sitare olmadan Cıdırdüzü de mahalle çeşmelerinin çevresi de ona boş ve sıkıcı geliyordu. Başka bir ilahî mucize ise, Sitare'nin de aynı durumda olmasıydı. Şuşa'da onu isteyen

pek çok Beyzade vardı! Üstelik ova şehirlerinden gelenler de... Vezirli sülalesinden de nice genç vardı ki, Sitare ile evlenebilmek için, ona göz verip ışık vermiyorlardı. Sitare, kendisine bu konuda söz ile işaret verenleri de iyi tanıyordu. Ancak bunlar arasında gönlünü okşayan bir kimse yoktu. Fakat giyim kuşamı, oturup kalkması ile diğerlerinden ayrılan ve bu nedenle de çoklarının, o cümleden Sitare'nin annesinin de tepkisini çeken bu genci görünce, yüreğinde o güne dek hissetmediği bir duygu baş kaldırıyordu. Annesi da sanki onun bu durumundan haberdardı ve ümitlerini kırmak için fırsat kolluyordu. Eline küçük bir fırsat geçince, gençlerden söz açılınca, onu ilgilendirsin ya da ilgilendirmesin, Frenk Ahmed'i yaş yıkayıp kuru seriyordu. Sanki Sitare'ye inadına söylüyordu:

- On kızım olsa, birini bile ona vermem. Paris lotularının²² artığına mı kaldı benim kızım?

Sitare, annesinin huyunu iyi biliyordu ve onun Ahmed'e olan bakış açısını değiştirmesinin, geleceğini annesinin isteğine aykırı şekilde kurmasının imkânsız olduğunu biliyor, içindeki duyguları bastırmaktan başka bir çare bulamıyordu...

Ahmed'in gönderdiği dünürler, Vezirov ailesinin kapısından, suları süzüle süzüle geri döndüler:

- O hanım sana kız vermez Ahmed!

Bu sözler, Ahmed'in ümitlerini paramparça etti. Ancak çareyi yine Sitare buldu. Ahmed'e gizlice haber gönderdi: "An-nemi fikrinden döndürebilecek tek adam, amcamdır, o da Petersburg'da yaşıyor."

Ahmed mutluluktan uçuyordu. Önemli olan Sitare'nin bu işe razı olmasıydı. Bu sözler onun bu evliliği istediğini gösteriyordu, gerisi kolaydı. Amcası Petersburg'da değil de isterse dünyanın öbür ucunda, Paris'te olsun; gidip onu bulacak ve bu

22 Lotu: Azgınlık gösterdiği için Allah tarafından helak edilen "Lut" kavminin halk dilinde söylenişi. Mecazen, toplum kurallarından aykırı giyinen, alışılmı-şın dışında hareket eden, davranan insan anlamındadır(Ç.N.)

işe razı edecekti. Zaten Petersburg'dakiler, Şuşa'dakiler gibi düşünmezlerdi.

Ahmed, iki ay sonra Petersburg'daydı. Doğruca, giyaben tanıdığı, aynı yolun yolcusu olduklarına inandığı Reşid İbrahim'in evine gitti ve gelişinin sebebinin de ilk önce ona söyledi. Ne kadar rica ettiyse de Reşid İbrahim'i, Ferruh Bey'in evine yalnız gönderemedi.

Reşid İbrahim:

- Ferruh Bey'den çekinmene gerek yok, o çağdaş bir insandır, seni görmeden bu işe razı olmaz; birlikte gideceğiz ve kızı kendin isteyeceksin, diye diretti.

Onları yakın dostları gibi karşılayan ev sahibi, ne amaçla geldiklerini işittikten sonra, odanın içinde volta atarak bir hayli düşündü. Misafirler, diken üstünde oturmuş, Ferruh Bey'in cevabını bekliyorlardı. Ferruh Bey'in eşi ve Müslüman Hayriye Cemiyetinde çalışan, millet yolunda malını, parasını esirgemyen Hurşud Hanım, kocasının aksine, bu haberi memnuniyetle karşıladı ve gülerek:

- Ne düşünüyorsun, Ferruh, Sitare'yi Ahmed'den iyisine mi verecekler? Bu kadar yolu tepip gelmiş, yedi dağ aşmış, bu işe ilk hayır duayı senin okuman lazım, dedi ve Ferruh Bey'in cevabını beklemeden, kâğıt kalem getirdi ve ekledi: Hayır işin kefil Allah'tır! Şimdi Şuşa'ya bir mektup yaz, bakalım...

Ferruh Bey oturup Hurşud Hanımın diktesiyle kardeşine bir mektup yazdı. Ahmed'i hayli övdükten sonra kendi razılığını bildirip Sitare'ye hayır dua etti.

Sitare'nin annesi dişi bağırsağını kese kese, ikinci kez gelen dünürlere "evet" demek zorunda kaldı.

BAKÜ: KASPI GAZETESİNE DOĞRU

Şuşa ile vedalaşma vakti gelip çatmıştı. Öğretmenlik, geçimini sağlaması için bir araçtı. Onun esas işi ise düşüncelerini yazmak ve yaymaktı. Daha çok Tiflis gazetelerine makale yazıyordu ve Tiflis muhiti, gün geçtikçe onu daha çok çekiyordu. Ancak Tiflis'te de çok kalmadı. Bir gün, meşhur milyoner Hacı Zeynalabdin Tağıyev'den, Bakü'ye gelmesi yönünde, bir davet aldı. "Mutlaka Elimerdan Bey'in işidir." diye düşündü. Elimerdan Bey ile Tağıyev'in yakınlıklarını biliyordu.

Bakü'deki aydınların çoğu Ahmed Bey'i eski bir tanıdık gibi karşıladılar. Onun Bakü'ye gelişine en çok sevinen ise, eski dostu Elimerdan Bey oldu. Onun Bakü'ye gelmesini rica eden, bunun için Tağıyev'e ricada bulunan da oydu. Baş redaktörlüğünü yaptığı Kaspi gazetesinde yazarlar içinde, Müslüman yazarların azlığından şikâyet ederek, Ahmed Bey gibi güçlü bir kalem sahibinin Bakü'ye gelmesinin çok önemli olduğunu izah etmişti. Aslında Tağıyev de Rusça ve etkili yazılar yazabilecek Türk gazetecilerin eksikliğinden yakınıyordu. Petersburg ve Tiflis gazetelerinde, aklı başında Müslüman yazarları ve onların yazdıkları makaleleri görünce yürekten seviniyordu. Bu yüzden de Elimerdan Bey'in teklifini ikilemeden kabul etmişti. Ahmed Bey, Bakü'de yakın dostu Elimerdan Bey'in yanında çalışmaya başlamış ve daha ilk günden, gazete hakkındaki görüşünü açık açık söylemişti:

- Çalışanların çoğu Ruslar ve Yahudiler olduğundan, ilan ve reklamlarımızın da çoğu onlarla ilgili...

- Bunda bizim hiçbir suçumuz yok, dedi Elimerdan Bey. Bizimkilerin huyunu biliyorsun, bizimkiler tembel. Biz, kim kendi yaptıklarını göz önüne çıkarmayı istiyorsa, onun reklamını

veriyoruz. Senin hukuk bilgin işimize çok yarayacak, müşterilerimize hukukî açıdan da yardım edersin.

Bakü'deki yeni muhit, Ahmed Bey'i de rahatlamıştı. Kaspi gazetesinde, makale, hikâye, gezi notu, Azerbaycan'ın muhtelif yerlerini tanıtmak amacıyla tarihî, etnografik yazılar yayımlıyordu.

İşe başladığı gün, öğleden sonra odasının kapısı çalındı. "Gel" dedi. Kapı açıldığında şaşkınlıktan adeta donup kaldı. Gelen, çoktandır görmediği ve halen Şuşa'da yaşadığını sandığı Anna Nikolayevna'ydı. Anna içeriye geçip bu eski dostu ile tokalaştı:

- Gazeteye yeni bir adam geldi, aslen Şuşalı imiş, hem de Müslüman dediklerinde, aklıma ilk gelen de sen oldun Ahmed Bey. Gelişine çok sevindim. Artık birlikte çalışacağız.

- Sen de mi burada çalışıyorsun? Şuşa'dan ne zaman geldin?

- Sen Tiflis'e gittikten sonra, ben de Bakü'ye taşındım. Çünkü kardeşlerim burada yaşıyorlar! Galiba bunu sana söylememiştim. Her neyse, şimdi kendime göre bir iş buldum. Sağ olsun, Sayın Topçubaşov benim burada çalışmam için yardımcı oldu, işe aldı. Sitare Hanım nasıl, iyi mi? Çocuklarınız var mı? Benden ona çok selam söyle...

Ahmed Bey, Kaspi gazetesinde özgürce yazıyordu. Karışan yoktu, yazacağı konuları kendisi belirliyor, gazetede ne kadar sayfa isterse istesin, baş redaktör Elimerdan Bey, onun ricasını kırmıyordu. Lakin bir süre sonra Elimerdan Bey ile bazı meselelerde fikir ayrılığına düştüler. Köyler, kaçakların hayatı, feodal yapılar, cehaletin getirdiği belalar... Yazdıkça bitmeyen konulardı. O, İslâm âleminin bütün dertlerinin çaresini okulların yaygınlaşmasında, eğitimde, kültürün gelişmesinde, yükselmesinde ve Avrupa yaşam tarzına uygun bir sistem geliştirmekte görüyordu. Elimerdan Bey'e göre ise bütün olumsuzlukların sebebi, Çarizm ve hükümetti. Çarlık Rusya'sı yıkılmadan, eğitim ve kültürle yaraların sağalmayacağını düşünüyordu.

Ahmed Bey, Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in de hükümetle ilişkilerinde ihtiyatlı davrandığını sezmişti: "Ne istiyorsan yaz, milletimizi başka milletler seviyesine çıkarmak için para pul esirgemem, ama hükümete gücümüz yetmez, boş yere yöneticileri kendimize düşman etmeyelim." diyordu. Kaspi gazetesinde çalıştığı sürece, bu şarta uyacaktı, zaten günlük siyasete bulaşmayı da pek istemiyordu. Çünkü petrol kuyularında çalışan işçileri ayıran içtimai, siyasi zümre ve siyasi parti farklılıklarının yanında ne yazık ki, millî farkların olduğunu da görüyordu.

Ahmed Bey: "Ayrımcılık her yerde var ve bunu saklamak da mümkün değil. Sosyal demokrat veya Bolşevik hareketinin başındakiler de işgalci Rusların temsilcileridir. Islahat veya inkılâp bu devleti tarihin arşivine göndermiyor, millî adaleti sağlamıyor, ezilen milletlerin hakkını teslim etmiyor; aksine, yüzeysel değişikliklerle zulüm arabasını yeniliyor, zalimlik türlü boyalarla boyandığından renk ve kılık değiştiriyor, mazlumlar daha derin kuyulara düşüyor ve sesleri duyulmaz oluyor. Rus işçisi ile Türk işçisinin omuz omuza vermesi, birlikte mücadele etmesi güzel, ama onların amaçlarının aynı olduğunu kim söyleyebilir ki? Rus işçisinin, Türk'ün tam bağımsızlığını, kendisi ile birlikte bütün haklara sahip olmasını isteyeceğini kim garanti edebilir? Ne kadar birlikte gidersen git, sonunda yine fikirler çatışacak, yollar ayrılacaktır. Bu nedenle de mesele işçi sınıfı bazında hallolunamaz. Bir Ermeni işçisinin bir Türk meslektaşını gözeterek, kendi milletinden olan sıradan bir zenginden yüz çevirmesi ve ona karşı koyması yanlıcı ve geçici bir şey olabilir, sonunda onlar yine birbirlerinin tarafını tutacaklardır." diye düşünüyordu.

Bakü'de yayın yapan dergi ve gazeteler, gün geçtikçe sınıf çatışmalarının bir aracı haline geliyor. Milyonerlerin her birinin kendi yazarları var. Kim parayı verirse, gazeteler de onun kulu oluyor; milleti birleştirmekense nifak tohumları saçıyorlar. Bu sathi düşmanlık tohumlarının kime ve neye hizmet ettiği

belirsiz... Üzeyir adlı genç bir gazeteci, "Bizim kurtuluşumuz birliktedir. Millî ve dinî fırkalar, birliğimize engel olmamalıdır, diye yazmış. Doğru söylüyor. Ortada, göze batan bir tane bile millî gazete yok. Bir Türk gazetesi olsa da bu bedbaht millete, kimliğini, tarihini, ideallerini öğretse bari..."

Şüphesiz Ahmed Bey, çıkarmayı düşündüğü o gazetede de siyasetten uzak duramayacaktı. Ancak bu, millî siyaset olacaktı. Hacı Zeynalabdin Tağıyev ile gazeteci Ahmed Bey'i ayrı mevzilerde değil, yabancılar ve din düşmanlarına karşı mücadelede, aynı mevzide buluşturan siyaset... "Aras nehrinin o yakası ile bu yakasını birleştirmek, önce Azerbaycan'ın, sonra da Türk'lüğün, Turan'ın kurtuluşunu düşünüyorsan, millî yoldan başka bir çıkar yol yok." diye geçiriyordu içinden ve düşünceler akıp geçiyordu zihninden.

"Elimerdan Bey ne kadar yurtsever bir insan olsa da çalışanlarının çoğu başka milletlerden olan Kaspi gazetesinde bu düşünceleri yazmak, bu yolu tutmak mümkün değil."

Elimerdan Bey, iş ortamında herkese aynı gözle bakan, millî taassup ile gazete sahiplerinin ilgilerini uzlaştırmayı becerebilen bir adamdı. İyi ki birbirlerini çoktan beri tanıyorlardı. Ahmed onun -şaka yollu dediği gibi; burjuva görüntüsünün arkasında nasıl büyük bir mücadele aşkının ve vatan sevgisinin olduğunu çok iyi biliyordu.

Bir müddet sonra Ahmed Bey; Elimerdan Bey'e, Türkçe yayın yapan, günlük veya hacimli bir haftalık gazete çıkarmak istediğini bildirdi. Elimerdan Bey onun ne yapmak istediğini, ne düşündüğünü anladı:

- Güzel bir düşünce... Allah Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in kazancını bol eylesin. Bu işi ancak o yapabilir. Gidip ona söyleyelim, dedi.

Ahmed Bey, Kaspi gazetesinde çalışması nedeniyle, Bakü ve Gence vilayetlerini baştanbaşa gezme ve Rus, Ermeni, Yahudi muhiti ile yakından tanışma fırsatı bulmuştu.

Kaspi gazetesinden ayrıldıktan sonra, bir süre Bakü gimnaziyalarında Fransızca öğretmeni olarak çalışsa da Türkçe gazete çıkarma arzusundan vazgeçemedi. Lakin sıkıntı sadece gazete çıkarmakla bitmiyordu. Bakü, birbiriyle çekişen güçlü rakipleriyle, nedense hep Paris'i hatırlatıyordu:

"Eski dünya ile yeni dünyayı birleştiren ve ayıran çizgiler, dünyanın hiçbir yerinde, Bakü'deki kadar net görünmüyor. Bir yanda sel gibi akan para, imkân, zenginlik diğer yanda cehalet! Bir yanda dünyanın en büyük şehirlerinin bile hasetle bakacağı ilerleme ve gelişme, petrol milyonerlerinin birbiriyle iddialaşarak yükselttikleri imaretler diğer yanda orta çağ viranelerinden farksız kulübelerin kasaveti... Üstelik Bakü'nün Kafkasya'da ve Rusya'da gün be gün artan önemi, şanı, şöhreti... Bakü; okulları, matbaaları, gazeteleri, kütüphaneleri, dernek ve cemiyetleri ile bütün Müslümanların ümidini bağladığı bir şehir oluyor. Kafkasya Türklerinin en seçme aydınları, başta 20-30 yıl önce meşhur "Ekinci" gazetesi ile İslâm âlemini sarsmış ve uyandırmaya başlamış meşhur Hesên Bey Zerdabî olmak üzere, Bakü'ye toplanmışlar. Böyle giderse şehrin neft ve elektrik ışığı değil, düşünce ve medeniyet ışığı çok kısa zamanda bütün yakın doğuya yayılacak. Böyle giderse..."

Ancak her şey istenildiği gibi gitmiyordu. Düşman uyumamıştı. "Düşman" denildiğinde kimin kastedildiği de tam olarak belli değildi. Şuşa'da Ermenilerden çektiklerine, Tiflis'te, Bakü'de onların kurduğu bütün oyunlara, ortalığı bulandırma girişimlerine, Türkler ve Müslümanlar aleyhine çalışmalarına rağmen o, hele bu eski komşulara düşman gözüyle bakmıyordu. "Hayat, yaşama uğrunda verilen mücadele ise, onlar da varlıklarını bu şekilde korumak istiyorlar. Bizim yardımseverliğimizi, iyi niyetimizi görünce er ya da geç doğru yolu bulurlar. Onlarla kaynayıp karışmaya, birlikte yaşamaya mahkûmuz." diye düşünüyordu. Ancak zaman geçtikçe Ermenilerin kendi akıllarıyla hareket etmedikleri de açıkça görünüyordu. Amerika, Avrupa

ülkeleri ve Rusya'nın, İslâm âlemini karıştırma, iç savaşlarla bölüp parçalama niyeti ve kendi aralarındaki çekişmelerden dolayı, bölge halklarına çeşitli roller biçiyorlardı. Yüz yıllar boyunca Türklerden hiçbir kötülük görmemiş olan Ermenilere, bu büyük oyunda, yakın komşusuna ihanet etme rolü verilmiş ve Ermeniler Türk düşmanlığı rolünü başarıyla oynamaya başlamıştı. Ahmed Bey bu rolün Kafkasya Türklerinin başını ağrıtamayacağını; aynı zamanda Ermenilere de bir fayda sağlayamayacağını görüyordu. Ancak bunu kime söyleyip kime anlatacağı? Görüş ayrılıkları gün geçtikçe derinleşiyor; siyasi parti adı verilen Taşnak, Hınçak grupları, Türk yurdunda istediği gibi at oynatıyorlardı. Müslümanların derdinin sadece eğitim ve aydınlanmak olmadığını da anlamıştı. Türkler ve Müslümanlar, kendi içlerindeki cehaletle belasıyla birlikte, Batının ve Rusya'nın şerri ile de karşı karşıyaydılar.

İSTANBUL BAKÜ ARASINDA

Ali Bey Hüseyinzade, İstanbul'dan ümit ve ümitsizlik arasında, Türk milletinin karakteri ve doğal gücünden gelen inançla ve büyük devletlerin Türk'ü mahvetme siyasetinden doğan gazapla, biraz kanatlanmış, biraz da aradığı muhiti bulamamaktan doğan sarsıntı içinde, morali bozuk bir şekilde Bakü'ye dönmüştü. "Gençliğimin on dört yılını Osmanlı topraklarında geçirdim. Ülkeyi düştüğü buhrandan çıkarmak için Genç Türkler²³ ile birlikte gece gündüz çalıştım, hiçbir şeyimi esirgemedim, hiçbir savaştan kaçmadım, şehit olmaya da hazırdım. Türk-Yunan savaşında Askerî Hekim olarak Osmanlı ordusunda görev yaparken de şehitlik arzusu, bir an olsun aklımdan çıkmıyordu. Savaştan sonra millî birlik ülküsüyle çalışan gençlerin teşkilatlarını kurdum. İslâm Birliği ve İslâmcılık şuurundan kopamayan bir ülkede, Türkçülüğün temellerini attım; "İttihad-ı Osmanî" ve sonra onun nezdinde İttihat ve Terakki Partisinin kurulması için herkesten fazla çalıştım... Sonuç ne oldu?" diye serzenişte bulunuyordu.

Ali Bey Hüseyinzade o zaman, hekim, yazar, öğretmen, asker, tercüman, ideolog, ansiklopedi uzmanı ve bir bilge kişi olarak, Osmanlı Devletindeki Türkçü-Turancı gençliğin Piri olarak şöhret kazanacağını nereden bilecekti ki... Sonraları, onu tanıyanlar: "Bütün Türk dünyasında, adeta bir peygamber gibi yeni ufuklar açmıştı." diye yazacaklardı.

Bu, milletin ve gençlerin düşüncesi idi. Lâkin devlet yöneticilerinin düşüncesi başkaydı. Sakin, mütefekkir, imanlı ve inançlı bir insan olan Ali Bey'in emsalsiz hizmetlerine rağmen Osmanlı yöneticileri, onun kıymetini bilememişlerdi. Onun ortaya attığı

Türkçülük ve Turancılık ideolojisinden dolayı korkuya kapılmışlardı. II. Abdülhamid rejimi onu takip ettiriyor, yetkililerse onu milletler arasına nifak tohumu saçmakla suçluyorlardı. Ancak bu nifak tohumlarının çok önceden saçılmış olduğunu anlamıyorlardı. Avrupa ülkeleri "islahat" diye diye Osmanlı devletini paramparça ederek her gün bir bölgesini koparıyorlardı. Geri kalan topraklarda ise kendisine Müslüman, Osmanlı diyen sadece Türklerdi.

Ali Bey Hüseyinzade, bu yaklaşımlardan dolayı sarsılmıştı: "Akıl alır gibi değil." diyordu. "Türk yurdunda Türkçülükten, Turan adının anılmasından, birlik ve millet sözünden korkuyorlar. Rus hükümeti bile Türklüğe, Türk hükümeti kadar korkuyla ve ihtiyatla yaklaşmıyor. Bu ne rezalet, Allah'ım? Burada nasıl yaşayacağım..."

Onun millî ve sınıfsal esarete karşı mücadelesi, Bolşevizm düşüncesinden farklıydı. "Halkların inkişafının en itibarlı yolu, tekâmüldür." diyordu. Bu yüzden de avantürist radikalizmden uzaktı. Lâkin Osmanlı hükümeti bunu da kendisinin güçlü olmasının, bütün İslâm dünyası için hayatî öneme haiz olduğunu da anlamıyor; Ali Bey ve arkadaşlarının büyük mücadelesinin manasını da idrak edemiyordu.

Osmanlı, Avrupa karşısında yalnız kalmıştı ve acil desteğe ihtiyacı vardı. Osmanlı'nın en güvenilir, en itibarlı silah arkadaşı kimler olabilirdi? Şüphesiz ilk önce Kafkasya ve İran Türkleri... Çünkü onlar, başka devletlerin idaresi altında olsalar da, Anadolu Türklerinden hiçbir farkları yoktu, aynı milletin fertleriydiler. Azerbaycan Türklerinin yönetimi Rusya'nın, İran Türklerinin yönetimi Fars ideolojisine hizmet edenlerin elinde olsa da onların ne tarihlerini, ne dillerini ne de medeniyetlerini birbirinden ayırmak mümkündü. İran'da Osmanlı korkusu ve Osmanlı düşmanlığı vardı. Yüzyıllardır araya sokulan nifak ve bölgeye tek başına sahip çıkma ihtirasları, hem İran'ı hem de Osmanlı'yı zayıflatarak, Avrupa'ya ve Rusya'ya

23 Genç Türkler: Jön Türkler.

hizmet ediyordu. Yüzyıllardır farklı bölgelere serpilmiş, ancak aynı kökten, Oğuz neslinden gelen kardeşler, birbirlerine düşman olarak eğitiliyordu. İstanbul ve Tahran tahtında oturanlar, aslında aynı kanı taşıyorlardı. Ancak mezhep perdesi ardında körüklenen Sünnî-Şii ayrımcılığı, Şahın ve Padişahın kendi tacını, tahtını koruma ihtirası, sadece bu kan kardeşliğini unutturmaya yarıyordu.

XX. yüzyıl, daha ilk adımlarıyla dünyayı derinden sarsmıştı. Rusya kazan gibi kaynıyor, Çarlık rejimi silkeleniyor, Çar, halk karşısında aciz duruma düşüyor; İran ise, Avrupa'nın petrole olan ilgisinden dolayı güçlkle ayakta duruyordu. Osmanlı düşmanları ellerini çekseler, İran çoktan uçuruma yuvarlanacaktı. Ancak bunu yapmıyorlar. Elbette İran'ı sevdiklerinden değil, Osmanlı'yı güçlendirmek istemeyişlerinden. Buna rağmen İran halkları da uyumuyordu, asrın azatlık havası onlara da sirayet etmişti. Kırım'dan Orta Asya'ya ve Bakü'den Kazan'a kadar Rusya Müslümanları da Çarizm zulmünden kurtulmaya çalışıyorlardı. Onların güçlenmesi, Rusya'nın son üç yüz yılda bu bölgede Türkleri yok etme siyasetini durdurmakla birlikte, Osmanlı'ya da manevra imkânları veriyordu. Özetle, millet uyanmalı ve liyakatini göstermeliydi. Eğer bu liyakat milletin ruhunda halen yaşamaktaysa! Çünkü Rusya'nın resmî ideolojisi olan Çarizm, işe bu liyakat duygusunu sindirmekle başlamıştı, Türkleri-Müslümanları aşağılayan ne varsa, hepsine yol veriyor ama Türk'ün ve Müslüman'ın kimliğini tanıtan bütün faaliyetlere yasak koyuyor, süngüyle tehdit ediyorlardı. Buna rağmen elini beline koyup oturmak olmazdı. Teslimiyetçilik ve şer ile barışmak, insana yakışan bir iş değildi...

Bu düşüncelerle Bakü'ye dönen Ali Bey'in arzusu, Rusya Müslümanları İttifakını güçlendirmek ve bu yolla onların haklarını kazanmasını sağlamaktı. Bağımsızlık şuurunu geliştirmek için Turancılık, Türk kavimlerinin başlıca idealine çevirmek, Türkleri dünyaya, dünyaya da Türkleri tanıtan ve Türk Birliği

ruhunun taşıyıcısı olan gazete ve dergiler yayımlamak, Çarizmin kanatları altında olan "Esir Türkler"le Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri sağlamlaştırmak, onun tek yaşama amacıydı.

Dünya onun avucundaydı. Milletın dertlerini anlatmak için gerekirse Ay'a da çıkardı. Bu nedenle büyük emellerini açıkladığı *Hususi Mektubunu* İstanbul'da, Bakü'de değil, Mısır'da çıkan Türk gazetesinde, *Turanî* mahlasıyla yayımlamıştı.

İstanbul'da başladığı işleri devam ettirme isteği ile Kafkasya'ya dönen Ali Bey, Bakü'deki gelişmeler ve inkişaf karşısında şaşırıldı. Ancak her yerde olduğu gibi burada da ihtişamlı binaların ve yer altından fıskıran petrolün, halka pek faydası dokunmuyordu. Halk tabakaları arasındaki uçurum ve sınıflaşma, korkunç bir hal almıştı. Milyonerlerden ancak birkaçı Hacı Zeynalabdin Tağıyev gibi milletin hayrını düşünüyor, milletin eğitimi, kültürü ve yaşam seviyesinin yükselmesinin kaygısını çekiyor, bundan dolayı da aydınları etrafına toplayıp çok önemli işler yapıyordu. Diğer milyonerler ise keyif çatıyorlardı. Bakü, kazan gibi kaynasa da faal olanlar ve çeşitli teşkilatlar kurup örgütlü mücadele edenler, yine işgalci güçler, yani Rus işçi sınıfı ve kapitalistlerdi. Bu da iç çekişmeleri derinleştiriyordu. Ülkedeki hava, gelecek için çok şeyler vaat ediyordu. Bu havadan yararlanmak için, Türkler arasında, "düşünce birliğinin" oluşturulması gerekiyordu; ama nasıl? İlk önce üstat Gaspıralı İsmail'in sorduğu bu sorunun, henüz tek bir cevabı vardı: Ana dilde yayın yapmak! Yayınlanan gazete ve dergileri de herkese ulaştırmak, halkın okumasını sağlamak...

Rus hükümetinin genişleyen işçi hareketi karşısında geri adım atması, bazı düşüncelerin hayata geçirilmesi için uygun bir zemin yaratmıştı. Lakin Ermenilerin her gün ayrı bir havaya bürünen asılsız iddiaları ve Taşnak Sütyun Cemiyeti'nin hastalıklı hayalleri, başlanan işlerin yarım kalmasına sebep oldu. Sadece Azerbaycan'ın değil, bütün Kafkasya'nın, Müslüman Şark'ın, Rusya'dan ayrılıp azatlığa kavuşması arzusuyla

yaşayan aydınlar, o cümleden Ali Bey, kardeş kavgasının çok ağır sonuçları olacağını biliyor, bunu önlemek için çalışıyor, lakin Ermeni tarafının ikiyüzlülüğü, onun bütün ümitlerini boşa çıkarıyordu.

Ermeni gazete ve teşkilatlarının yürüttüğü propagandanın büyük facialara neden olacağı apaçık görünüyordu. Ali Bey ve eski dostları bir araya geldiklerinde veya Kaspi gazetesinde görüştüklerinde, bu durumla ilgili rahatsızlıklarını sık sık birbirlerine iletiyorlar, fikir alışverişinde bulunuyorlardı.

Ali Bey'in Kahire'deki Türk gazetesinde yayımlanan makalesinden sonra, onunla aynı düşünceleri paylaşan arkadaşları, Ali Bey'in heyecanlı sohbetlerini dinlemek sık sık bir araya geliyorlardı.

Ali Bey, büyük bir salonda ve binlerce dinleyici önünde konuşuyormuşçasına, aşkla, şevkle konuşuyordu:

- Beyler! Ben Türkçü ve Turancıyım! Ancak bu, kendi milletini müstesna sayıp diğer milletleri küçük görmek, onların varlığına karşı çıkmak değil. Biliyorsunuz, bir zamanlar beni Panislâmcılık ile suçuyorlardı. İslâm bizim dinimizdir; elhamdülillah, Müslümanız! Ancak Türk, İslâm dininden önce de vardı. Yıllardır, bu meseleler bizi düşündürüyor. Dilini, inancını, milletini tek bir "Müslüman" sözüne kurban veren, bizden başka bir toplum var mı? Osmanlı Devletinde, millete "Müslüman" veya "Osmanlı" diye diye, halka Türk olduklarını unutturuyorlar. Ancak Balkanlarda, işte o "Osmanlı" dedikleri Sırp, Bulgarlar, Yunanlar ayaklanmaya başlayınca veya Yemen'de Arap Müslümanlar Anadolu'daki Müslüman'a karşı isyan edince, Türkler derin bir uykudan uyandılar. Müslüman olmanın yanında, bir Türk olduklarının da farkına vardılar. İran'da ve Kafkasya'da da durum böyledir. İslâm Birliğinin kendine ait bir güzelliği var; lakin bunun içinden Türk'ü azat etmezsek, o Müslümanların Arap'ı ve Fars'ı bizi mahvedecek. Tıpkı Türk devleti olan İran'da Farsçılığı resmî ideolojiye çevirdikleri gibi...

Ahmed Bey, Ali Bey'in anlattıklarına, onunla sohbete doyamıyordu:

- Bu görüşlerinle, Genç Türklerin fikir ve ideal babası oldun Ali Bey.

- İstanbul'da yeni bir hareket başlattık, yeni bir çığır açtık. Ancak Sultan II. Abdülhamid, buna tahammül edemedi: "Türk diye, diye Osmanlı Devletindeki diğer halkları ürkütüyorsun, devletin başına yeni gaileler açıyorsun." dedi.

Elimerdan Bey acı bir istihzayla:

- Güya biz Türklüğümüzü unuttunca, diğerleri de kendi milletini unutacak! Aksine, Sultan, Balkanların, Arap dünyasının ardından, Anadolu'nun da elden gideceğini görecektir...

Ali Bey:

- Ben de aynı şeyleri söyledim. Ancak ondan sonra, artık İstanbul'da kalamazdım.

Ahmed Bey:

- Bakü'ye tam zamanında döndün, Ali Bey. Şimdi sen İstanbul'dan daha çok Bakü'ye lazımsın. Büyük değişikliklerin arifesindeyiz. İnşallah 10-15 yıl içinde, Rusya'dan geriye bir şey kalmaz. Kafkasya da Rusya'dan kopup bağımsızlığını kazanır.

- Öyle olacak, Ermeniler buna imkân verirse tabii! Bu da ayırılmanın korkusundandır. Kafkasya'da hareketlilik başlar başlamaz, Ruslar Ermeni kütüğünü önümüze itiyorlar...

Uzun boylu, mağrur görünüşlü, kara sakalının ayrı bir güzellik kattığı nurlu simasıyla Ali Bey, ayrı bir dünyanın adamıydı. Ermeni meselesi ortaya atılınca, yerinde oturamadı. Kalkıp pencereye yaklaştı; keskin gözleriyle pencereden ışıklı, gürül gürül akan Bakü'yü seyrettikten sonra, sakince sözlerine devam etti:

- Biliyor musun? Ermeni tarihinin en güzel devirleri, Türklerin hâkimiyeti altında yaşadıkları çağlardır. Bunu unutuyorlar. Onlarla aramızdaki bu münakaşa da bitecek. Düşmanlık

ebedi değil! Ancak beni asıl şaşırtan, Ermeni aydınlarının iki-yüzlülüğüdür.

Ahmed Bey, onun sözlerini tasdik etti:

- Bu yeni bir mesele değil ki!

- Her millette olduğu gibi, Ermenilerin içinde de kötü adamlar vardır, ama iyileri daha çoktur. Biz birkaç adam yüzünden koca bir halkı suçlayamayız. Onların da genel itibarla nifak aleyhinde olduklarını, barış ve bağımsızlığa meyil ettiklerinden eminim. Lakin Ermeni aydınları, gazetecileri, yazarları üstlerine düşen vazifeleri yerine getirmedikleri gibi, çoğu da kendisini cahil gibi gösterme gayretinde oldu.

Elimerdan Bey:

- Herkesin ne mal olduğu, böylece ortaya çıktı, dedi.

Ali Bey sesini yükseltip Elimerdan Bey'e doğru döndü:

- Hatta yüksek kültürlü, pak vücutlara da leke sürmek istiyorlar. Bu alçaklıktır! Şimdi de bizim Ahmed'i hedef almışlar. Bu zavallı, ortamı yumuşatmak için çalışıyor, onlarla da, bizimkilerle de görüşüyor, gece gündüz demeden çalışıyor, yazıyor, çiziyor; ama faydası yok! Düşmanlıklarından vazgeçmiyorlar. Gerçek aydınların gittiği yerlerde nifak değil, sadece barış ve huzur olacağını anlamak istemiyorlar.

Elimerdan Bey karşılık verdi:

- Buna niye şaşıyorsunuz? Müslümanlar içinden böyle zeki ve birikimli bir insanın çıkması, onları adeta çıldırtıyor.

- Güya üç yüz milyon Müslüman, bir günde çekirge sürüsü gibi kanatlanıp Rusya'nın ve Avrupa'nın üstüne akın edecek, Batıyı yiyip bitirecekmiş. Güya bu üç yüz milyonun önüne set çeken de bir avuç Ermeni'ymiş. Gazetelerde böyle yazılar yazıyorlar. Bütün Batı dünyası, bizim onları mahvetmemize imkân ve fırsat vermediği için, yatıp kalkıp Ermeniler dua etmeli!

Elimerdan Bey bu sözlere kahkaha ile güldü. Ahmed Bey ise, Ali Bey Hüseyinzade'nin sözlerine destek verdi:

- Bir yandan bizi, gaflet uykusunda olduğumuzdan dolayı kınıyorlar; diğer taraftan da gafletten uyanıp onlarla dişe diş mücadele etmemizden korkuyorlar. Çok garip. Ne uyumamızı istiyorlar ne de uyanmamızı.

Ali Bey:

- Bu çok tabiidir. Keşke biz Türkler hiç olmasaydık. Yeryüzünden silinip gitseydik, buna şüphesiz Ermeni komşularımız çok sevinirlerdi.

Öğle vakti Anna Nikolayevna Ahmed Bey'in yanına geldi. Her zamanki gibi şuh ve güzeldi. Ahmed Bey:

- Hayırdır, diye sordu.

- Hayır mıdır, şer midir; bilmiyorum, dedi ve sonra gülümseyerek ekledi: Çok garip bir insansın. Her şeyde "hayır" ya da "şer" arıyorsun. Eski arkadaşımı görmeye gelmiş olamaz mıyım? Sonra birden ciddileşti ve: Çok dikkatli ol, dedi. Şehir, Rus Hükümetinin gönderdiği, Petersburg'dan gelen yeni ajanlar ile dolu...

Ahmed Bey acı acı gülümsedi:

- Buradakiler yetmiyor muymuş?

- Oradan gelenlerin görevi farklıdır. İşçilerin hükümete karşı miting ve gösterileri önlemek için, yeni bir tezgâhın peşindeler.

- Biliyorum. İşçi muhalefetini bölmek için, işçilerin arasına nifak sokmak istiyorlar.

- Bakü'de ve Kafkasya'daki diğer şehirlerde de Ermenilerle Müslümanlar arasında savaş çıkarmayı düşünüyorlar.

- Onların özel bir çaba göstermelerine gerek yok ki, Ermeni partileri zaten bu işi yapıyorlar. Petersburg'un ajan göndermesine gerek yoktu.

- Ermenileri silahlandırıyorlar, bundan haberin var mı?

- Haberim var ya da yok, ne yapabiliriz?

- Ermenileri Bakü'ye doldurmakla başınıza büyük bela açmışsınız.

- Sen falcı mısın, diye Ahmed ona dikkatle baktı.

- Neler olabileceğini görmek için falcı olaya gerek yok. Ben kadını, üstelik de Rus kadını. Sizden sakladıklarını benden saklamıyorlar. Perde arkasında oynanan oyunlar beni korkutuyor; bir an önce bu şehirden kaçacağım.

- Bizi ortada koyup kaçmak mı istiyorsun? Sonra da dostluktan bahsediyorsun, diyen Ahmed, sözü asıl meseleye getirdi: O ajanlardan tanıdıkların var mı?

- Elbette... Gazeteci, yazar kılığında, bizim gazeteye de geldiler. Ama onlar, Rus gizli istihbarat teşkilatının üyeleridir ve gece gündüz çalışıyorlar.

- Sen, gerçekten de güvenilir bir dostsun!

- Bu sözlerle beni kandıramazsın. Bana Fransızca'yı öğretecek misin?

- Nerden başlayalım?

- Seni seviyorum, sözünden!

Ahmed Bey fısıltıyla, Fransızca "seni seviyorum" dedikten sonra, sordu:

- Peki, bu ajan meselesini Elimerdan Bey'e de söyledin mi?

- Yok! Sonra aklına ne düştüyse birden yüz ifadesi değişti: Dinle, sana bir haber daha vereyim, dedi.

- Buyur!

- Muhterem eşim, Cenap Kalaşapov beni yeniden Şuşa'ya çağırıyor!

Ahmed şaşırmadı:

- Çok güzel! İstirahat etmen için çağırıyordur. Bakü'den sonra Şuşa! Üstelik de tanıdığın yer!

- İşi şakaya vurma Ahmed Bey. Ben Şuşa'ya dönmek istemiyorum!

Anna'nın getirdiği bu haberden sonra Ahmed Bey derin bir düşünceye daldı: "Bütün bunlar bir tesadüf mü? Yoksa birileri gözle görülmez bir ağ mı örüyor? Kafkasya muammalar içinde boğuluyor. Başkalarının kol kanat açtığı bir dönemde de

Müslümanların yakasından ellerini çekmiyorlar. Olmayan haklarını biraz daha sınırlıyorlar.

Bakü'de Ermeni Sosyal Demokrat Teşkilatı kurulmuş. Nüfuzları olsun ya da olmasın, önemli değil. Önemli olan, onların canla başla çalışmaları. Hınçak ve Taşnak Sütyun Cemiyeti yetmezmiş gibi şimdi de üçüncü partilerini kuruyorlar. Ancak bizinkiler bu gün kurduklarını, yarın yıkıp dağıtıyorlar. Nereye el atıyorsak, uğursuzluk yakamızı bırakmıyor. Okullarımızın sayısı parmakla sayılacak kadar az, bir tane ana dilde yayın yapan gazetemiz yok. Tek tük yayın hayatına başlayan gazetelelerimiz de, Şark-ı Rus gazetesi gibi, kısa sürede kapanıyor, yayın hayatına son veriyor. Türkleri, yerel idarelere de yaklaştırmıyorlar. En fazla, üçüncü dereceden önemsiz işleri yaptırıyorlar. Kaç yıldır bu konuda Petersburg'a gönderilen dilekçeler ve yapılan müracaatlar cevapsız kalıyor. 1902 yılından beri Bakü'de, Gence'de, Şuşa'da, Nuha'da²⁴ toplanmamıza dahi izin verilmiyor. Beş adam bir araya gelse, beş yüz ruble ceza yahut beş ay hapis cezası kesiyorlar. Rus hükümeti yüz yıl içinde iyiden iyiye öğrenmiş içimizi. Karnımızın altında ne var, iyi biliyor. Bu pislikleri onlar mı bize öğretti, yoksa biz mi onlara öğrettik; bunu ayırt etmek zor iş. Müslüman şaşırıp da kıcını kaşımaya kalksa, Rus memuru ya rüşvet verecek, ya da arka cebinden tabanca çıkaracak sanıyor. Hâlbuki zavallı Müslüman'ın kuş lastiği bile yok. Ortalık karışsa, ayaklar altında kalır. Ancak çoktandır silahlanan Ermenileri bırakıp bizim evlerimizde silah arıyorlar. Ellerine maşa, oklava da geçse alıp gidiyorlar. Sadece şalvarımızdakini koruyabiliyoruz. Ellerine fırsat geçse, onu da keseceler! Yüz yıllardır yan yana, huzur içinde yaşadığımız Ermenileri de kışkırtıp ortaya salan bunlar. Güney Kafkasya'da meydana gelen bütün münakaşalar Rusya'nın ve Hıristiyanların bölgeye müdahalesinden, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göçürülmesinden ve petrol kokusuna akın etmelerinden

24 Nuha: Bu günkü Şeki şehrinin eski adı.

sonra başladı. Ermenilerse ayakları yer tuttuğundan beri suyu bulandırmakla meşguller...”

Önceki gün Bakü valisi İretski, Ahmed Bey'e Ermenilerden gelen mektupları gösterdi:

- Mektuplar imzasız, dedi ve ekledi: Ancak Ermenilerin yazısını ve üslubunu tanımak zor değil. Bu konuda yeterli tecrübemiz var. Ne diyorsunuz bu yazılanlara, Ahmed bey? Diyorlar ki, Paskalya Bayramında Müslümanlar, Bakü'deki bütün Rusları öldürecekler. Daha sonra Bakü'yü örnek alıp bunu Azerbaycan'ın her yerinde tekrarlayabilirler.

Ahmed Bey hiç şaşırılmamıştı:

- Buna benzer mektuplar her Paskalya Bayramında, üstelik sadece size değil, Petersburg'a, Tiflis'e de yazılıyor. Neticeyi çok iyi biliyorsunuz! Ermenileri rahatsız eden, Ruslarla Türklerin Azerbaycan'daki dostluğudur. Niyetleri bu dostluk ilişkilerini bozmaktır. Onların Rusya'da Müslümanlar aleyhine yaptıkları propaganda yeni değil ki, ta Çar I. Petro döneminde başlamış.

Vali:

- Bakü'ye gelmeden önce Türkler hakkında benim de tasavvurum farklıydı, dedi.

Ahmed Bey onun ağzını aradı:

- Şimdi nasıl? Yine Kafkasya Türklerini ilkel sayıyor musunuz?

Vali güldü:

- Allah korusun, Ahmed Bey! Gazetecisiniz, böyle şeyleri bilirsiniz. Gelin size başka bir mektup daha göstereyim. O zaman bizim size karşı düşüncelerimi daha iyi anlarsınız. Bu Bakü'de yaşayan Bakü'deki Rusların Petersburg'a, Çar'a yazdıkları mektup. Petersburg'dan bir suretini de bize göndermişler.

Ahmed Bey bu mektubu öylesine gözden geçirmeye başladı. Ahmed Bey: "Bunlar da Ermenilerin mektuplarına benzer bir şey yazmışlardır." diye düşündü. Ancak okudukça yüzü duruldu, alnının kırışıklıkları açıldı, altında Bakü Ruslarının, hem

de petrol milyonerlerinden tut, öğretmene, Keşişe varıncaya kadar, çoğunluğu da aydınlardan oluşan onlarca Rus'un imzası olan mektupta, Çar'a, Bakü'de Ermenilerin türettiği kötü emellerle ilgili malumat veriliyordu: "Bunlar Hıristiyanlığı kendilerine hizmet aracına çevirmişler. Çoğu Bakü'ye dışarıdan gelmiş, şehir hayatını bilmiyorlar, iddiaları temelsizdir. Şehirde evleri yoktur, Türklere sığınmışlar, onlardan iyilikten başka bir şey görmeseler de Bakü'nün serveti ve bu servetin Türklere ait olması, onları çıldırtmış. Terör, cinayet, işçileri hükümete karşı isyana teşvik etmek, Türklerle Rusları karşı karşıya getirme cehti, hükümetin otoritesini sarsma girişimleri, hepsi de Ermenilerin işidir. Bunların, köylerdeki evleri barkları sahipsiz kalmış... Bakü'de ve bütün Güney Kafkasya'da güvenliğin devam etmesini istiyorsanız, hiç vakit kaybetmeden, Bakü'den ve Abşeron'dan bütün Ermenileri çıkarmanız gerekir."

Ahmed Bey memnuniyetle:

- Çok kıymetli bir mektup, bunu tarih için korumak, Müslüman aksakallarını, Ruslardan memnun olmayan dindarları da bu mektuptan haberdar etmek lazım, dedi.

İretski de bu söylenenleri onayladı:

- Bu da sizin işiniz!

Bir süre sonra Bakü eyaleti vali vekilliğine atana Fatdayev de kendisini ziyarete gelen Ahmed Bey'e bu mektuptan bahsetmiş ve ayrılırken mektubun bir suretini de ona vermişti. Tabii ki, onların bu münasebeti yalnız hükümetle uyumlu Müslümanlara rağbetlerinden ileri gelmiyordu. Onlar aynı zamanda Bakü'yü başıboş Ermenilerden temizleyip rahat bir nefes almak istiyorlardı.

DİFAİ PARTİSİNE GÖTÜREN YOLLAR

Burçlar Kalesi Efsanesi

"...Milletin azatlık ruhu işlenmemiş, ham toprak gibidir. O toprağı sürmezsen, ekip biçmeyi becermezsen, kıraç bir arazi olarak kalacak; toprağı uyandırıp vatanın gücünü, bereketini hissettirdikten sonra ise çiçeklenip cennet bağına dönecek. O ruhun uzun çağlar boyunca susması mümkündür, ancak asla yok olmaz."

20. yüzyılın başlarında, Kafkasya Türkleri ne kadar zulüm görseler de henüz azatlık ruhunu büsbütün yitirmemişlerdi. Bu topraklarda cengâverlik devrinin delilik geleneği²⁵ ve kaçaklık, koçaklık havası da sönmeye yüz tutmuş bir ateş gibi olsa bile, halen ufak bir rüzgârla yeniden alevleniyordu.

Burçlar köyü efsanesi de böyle doğmuştu. Her zaman olduğu, bu efsanenin köklerinde de aşk vardı ve efsane bir aşk tohumundan yeşermiş, dalları bütün Kafkasya'yı gölgeleyen büyük bir çınara dönmüştü. Dağ başında miğfere benzeyen el yetmez, ses ulaşamaz Burçlar Kalesi, iki yürek arasında yeşeren zarif bir duygudan filizlenmişti. Bu taş kalelerin sağlamlığı, bu kaleleri kurduran aşk duygusunun hassaslığındandı.

Burçlar köyü, dağ başında bir muğamın en tiz perdesiydi. Temelin ilk taşlar konulurken, henüz Deli Aslan adlı bir kahramanı yoktu ve çevrede yeteri kadar tanınmıyordu. Daha doğrusu, çoban Kaşay'ın, kendi akranlarını ezip geçen, başı eğilmez, bileği bükülmez olan ve yenice buluş çağına ermiş oğlu, henüz "Deli" değildi.

25 Delilik: Yiğitlik anlamındadır. Köroğlu Destanında, Ayvaz, Canıcebinde, Kabi-resiğmaz, Böğrüdilik, Cıdali Kenan, Demircioğlu vs yiğitler, Köroğlu'nun Delileri diye anılmaktadır. (Ç.N.)

Kaşay'ın oğlu, ovanın, yaylanın yaraşığı, at sırtında kaya başındaki kartala dönen; yiğit, mert, yiğitliği güzelliğine, güzelliği de yiğitliğine yakışan gençlerden biriydi...

Bir gün Aslan'ın gönül kuşu bir nazlı dala kondu. Rüyada mı gördü? Muska mı yazdılar? Büyü mü yaptılar? Belli değildi. Sa-dece bir gönülden bin gönle vurulduğunu; aklının başından uçtuğunu, kuş gibi özgür yaşamaya alışmış olan bedeninin, gözle görünmez bir tora düştüğünü anladı. Ama düştüğü bu tordan da kurtulmak istemiyordu. Karabağ'ın, Allah'a bile kulluk eylemeyen, astığı astık, kestigi kestik meşhur zenginlerinden Kahraman Bey'in tek kızı Aytaç, Aslan'ın aklını fikrini bir kafese kapatınca, başka bir şey düşünemez olmuştu. Sabahları onun hayaliyle uyanıyor, akşamları onun hayaliyle yatıyordu. Dağa, taşa, ovaya, çemene, evlerinin duvarlarına, atı Türyan'ın duruşuna, pınarların gözüne, ocakların közüne hak olunmuş bu kızın sureti, gece gündüz onun gözleri önünden bir türlü gitmiyordu. Kahraman Bey'in ortanca oğlu Sarvan'ın düğününde cirit oynayan gençleri seyreden kızlar arasında görmüştü Aytaç'ı. Sarvan, Bey oğlu olsa da, Aslan ile çocuklukları bir yerde geçmişti ve babasından farklı olarak zengin fakir ayırmaz, ovada, yaylada, düğünde bayramda, kendi akranlarından ayrılmazdı. Düğününe Aslan'ı da davet etmişti. Görkemiyle Bey çocuklarının gölgede bırakan Aslan fısıltıyla arkadaşlarından, kızlar arasındaki o ay parçasının kim olduğunu sorup öğrenmiş, ama Aytaç'ın da aynı şekilde kendisiyle ilgilendiğini ve arkadaşlarından onu sorduğunu hissetmemişti. Ancak o gün, her iki yüreğe de od düşmüştü. Her ikisi de yalnız Allah'a malum olan bir sırda, gece gündüz birbirlerinin düşüncesini dahi bilmeden ve bunu pek de önemli saymadan vuslat özlemiyle yanıp tutuşmaktaydılar. Aslan'ın gönlünde endişelerle birlikte bir rahatlık da vardı: "Dört bir yana yayılmış adım, sanım var, fakirliğim ve çobanlığım Aytaç'ı almama niye engel olsun ki..." diye düşünüyordu. Üstelik Bey oğulları ona büyük saygı duyuyor,

çevresinde dolanıyorlardı. Kahraman Bey'in oğulları, İmran, Sarvan ve Kamran da onu iyi tanıyor, hatta aralarından su sız-miyordu. Allah yardım etmiş, Aytaç'ın arkadaşı olan kızlardan, onun da gönlünün kendisinden yana olduğunu öğrenmişti. Ancak Aslan, Kahraman Bey'in huyunu, suyunu pek bilmiyordu ve Kahraman Bey'in, tek kızına olan düşkünlüğünden ve bağlılığından da haberi yoktu. Ama yıllardır, Kahraman Bey'in kapısına gelen dünürlerin, gerisin geriye, suları süzülerek kör piş-man döndüklerini biliyordu. Bu konuda, halk arasında dolaşan latifeleri duymuştu. Şüphesiz, Aytaç babasının kendisine olan sevgisinden dolayı gurur duyuyor, kardeşleri ile tartıştığında da onun sevgisini bir silah gibi kullanıyor, kardeşlerini kızdırıp eğleniyordu. Bununla birlikte, Aslan adı yüreğini sarıp sarmaladıktan sonra, babasının bu sevgisinin, kendi hayatında nelere mal olacağını da düşünmeye başladı. Önceleri, kapıdan çevrilen dünürleri gizlice seyredip eğleniyordu ama kendisine dünür gelenlerin, Şuşa ve Yevlah bölgesindeki en zengin, sözü geçen Beyler olduğunu da bildiğinden, hayalinde onları çoban Kaçay ile karşılaştırıyor, babasının kendi gibi Bey neslinden olan bu adamlara vermediği kızını bir çobanın oğluna asla vermeyeceğini de anlıyordu. Elbette bunu Aslan ve babası Kaçay biliyordu.

Arada dedikodular da dolaşıyordu: "Kahraman Bey'in kızı evde kalacak, Bey, onu kimseye vermeyecek, bu kız sanki Bey'in havası, suyudur. Karısı öldükten sonra, analık elinde kalmasını diye, bir daha evlenmedi."

Anlaşılan, Aytaç evlense de bu evden dışarı çıkmayacak, Kahraman Bey kızını verdiği adamı iç güvey alacaktı. En yakın hısım akrabalarının ve Karabağ'ın en seçme Beylerinin oğullarına bile gözünün ucuyla bile bakmayan Kahraman Bey için, Aslan adlı çoban oğlu, şüphesiz yok hükmündeydi. Aslan, Kahraman Bey bir yana, eski dostları olan Aytaç'ın kardeşleri ile düşman olmayı, onlarla karşı karşıya gelmeyi de hiç istemiyordu. Öte yandan ortalıkta dedikodu yapanlara da pek

inanmıyordu. Onun gönlü hoş olsun diye, Aytaç'ın da onu sevdiğini söyleyenlere inanmak istese de bu sözleri söyleyenlere pek güvenmiyordu. "Kahraman Bey kızının huyunu bilmeseydi, bu kadar dünürü kapıdan çevirmedi. Görünen, kızı da kendisine benziyor. Yoksa gelenlerden birini beğenir ve babasını da ikna edip yola getirirdi. Belki de babasının yalnız bırakmak istemiyor; onu yeniden evlendirmeyi istiyorlardır. Bu konuda dedikodular dolaşiyor. Yahut Aytaç, kardeşlerinin üçünü de evlendirmeden baba ocağını terk etmeyeceğine dair söz vermiştir, kim bilir..." diye düşünüyordu. Aslan, Aytaç'ı görmeden, ona sormadan, zihnindeki bu soruların hiçbirine cevap veremezdi. Nasıl derler, ağız ağıza verip bütün bunları konuşmaları gerekiyordu; ama mümkün değildi.

Karabağ'da ister Bey olsun, ister çoban, kızları kafese sokmazlardı. Zengin olsun fakir olsun, çocuklar, gençler kuşlar gibi azat büyüyorlardı. Çocuklar ve gençler, düğünlerde, bayramlarda, çeşme başlarında, çay kıyısında, bağda, bahçede, yaylada birbirlerini görür, yaşitlarına yürek sırlarını açar, dertleşirlerdi. Bu yüzden onların gizlice görüşmesine pek gerek kalmıyordu. Ancak biri istisna! Kahraman Bey'in kızı, ayrı bir muhitte yaşıyordu. Bu yüzden Aslan Aytaç'a kendi aşkını ilan etme ve onun düşüncesini öğrenme imkânının olmadığını biliyordu. Kaderine razı olmaktan başka çaresi kalmamıştı.

Ancak kaderin 'yok'u 'var' edeceğini ve açılmayan düğünleri çözeceğini Aslan nereden bilecekti?

Kahraman Bey'in sürüleri Terter Çayı yatağında idi. Koyun kırkımının en kızgın dönemi idi ve dut bahçeleri, yavşanlıklar adıyla dolmuştu. Kahraman Bey, âdeti üzere bu günlerde koyun keçi kırkan işçilerinin yanından ayrılmaz, koyun kestirir, onlara ziyafet verir, oğulları ile birlikte çobanlarının gönlünü hoş ederdi.

Aslan da her zamanki gibi nereye giderse gitsin, eve dönerken yolunu mecburen Kahraman Bey'in evini ya da bağını

bahçesini çevreleyen duvarların yanından geçirirdi. Atının dizginini bırakmış, Bey'in bağına bahçesini, imaretini kuşatan uzun duvar boyunca ve bu duvarın sonsuza kadar devam etmesini dileyerek, kendisine de izah edemediği bir gönül rahatlığıyla eve dönüyordu. Son zamanlar, onu bu ruh halini atı da kavramıştı sanki. Sahibinin bu yerlerden uzaklaşmak istemediğini hisseden hayvan yavaş yavaş, nal seslerini kimselere duyurmadan ilerliyordu.

Birden, Bey'in bahçesinde bir çığlık koptu. Aslan'ın bulunduğu yerdeki bahçe kapısı açıldı ve bir kız:

- Yardım edin! Ay aman! Yardım edin! Diye bağırmağa başladı. Aslan atın üstünden ne zaman atladığını, bahçe kapısından ne zaman içeri girdiğini bilmiyordu. Yenice biçilmiş ot yığınının üstünde yatan Aytaç'ın başına birkaç kız toplanmıştı. Aslan daha kimseye sormadan, neler olduğunu anlamadan, Aytaç'ın yardımına koştuğunu anlamıştı.

Kızlar, birbirinin sözünü kese kese, telaşla konuşuyorlardı:

- Aman Allah'ım! Başına bir iş gelmesin!
- Yılan soktu, belki de gürze²⁶ idi!
- İyi sık Gülşen, bileğini iyi sık! Bir yağlık da bacağına bağla!
- Aksiliğe bak, Bey, çoban, kâhya hiçbiri evde yok!
- Yılanın zehri bacağına yayılmadan, bir çare bulmalıyız!
- Şimdi hekimi nerden getirelim?
- Vay, başımıza gelene! Hekimi nerden bulacağız şimdi?

Ara hekimlerine²⁷ kıran mı girdi? Köyün hekimi Maksud Kişiyi unuttun mu?

Aytaç'ın rengi solmuştu. Acıdan ya da korkudan bayılmış gibi yatıyordu. Kızlar, başlarından çözdükleri yazmalarla, onun

26 Gürze: Çok tehlikeli ve kısa sürede insanı öldürebilen keskin bir zehri olan tür yılan.

27 Ara hekim: Geleneksel usullerle hastalıkları tedavi eden halk hekimi.

bileğini sıkı sıkıya bağlamışlar, yılan zehrinin bedenine yayılmasını engellemek istiyorlardı.

- Ne yapıyorsunuz, diye bağırdı Aslan. Yılanın soktuğu yer kesilip yarılmazsa, sizin yaptığınız iş neye yarayacak?

Aytaç'ın ayak parmağı kızarmış, bir damla kan, yaranın ağzında donup kalmıştı. Kızlar şaşkındı, ne yapacaklarını bilmiyorlardı. Kızlardan biri:

-Sen niye donup kaldın ay kardeş! Bir hekim çağırırsana! Diye Aslan'a çıkıştı.

Aytaç'ın ayağını bağlayan, diğer kızlara nispeten daha yaşlı olan kadın:

- Hekimin gelmesini beklersek geç kalırız, zehir yayılır, Aytaç'ın hekime götürülmesi gerek, dedi. Başını çevirip Aslan'a bakınca onu tanıdı ve ekledi: Sen bunlara bakma Aslan, zehir kızın vücuduna yayılıyor, Aytaç'ı hemen hekime yetiştirmek lazım, durma, haydi!

Aslan'ın adını duyunca, Aytaç gözlerini açtı. Başının üstünde gönlünü kaptırdığı çoban oğlunu görünce yanakları kızarmaya başladı. Dudakları hafif bir tebessümle titredi. Daha sonra olanlar, bir rüya gibiydi ve tamamen Aslan'ın iradesi dışında gelişmişti. Kadının yardımı ile Aytaç'ı bahçeden nasıl çıkardığını ve ne zaman ata atlayıp kızı kucağına aldığını anlayamadı. At sırtında, kızın belinden sarılıp kendine çekti. At da sanki ne yapacağını biliyordu. Yol boyunca attan düşerim, korkusuyla Aytaç da onun belinden sarılmıştı. Nefesi kızın yüzünü yakıyordu. Dudaklarını ayırmadan öpebilirdi onu. Ancak bu fırsatçılık olur, ona yakışmazdı. Bir rüyada gibiydi, ancak Maksud Kişi'nin bahçesinde, kızı attan indirip eyvandaki sedire uzattığı anda sanki bu rüyadan uyandı. Şimdi Kahraman Bey, bu olanlara ne diyecekti? Aytaç'ın kardeşleri, bu olayı nasıl karşılayacaklardı? Aslan: "Ne olursa olsun! İş işten geçti zaten. Önemli olan Aytaç'ı kurtarmak." diye geçirdi içinden.

Maksud Kişi önce kızın ayağındaki şişliği yokladı, sonra göz kapaklarını kaldırıp gözlerine baktı. Başını sallaya sallaya, diliyle dişinin arasında mırıldandı. Ancak yüzünde endişe ve kaygı yoktu. İşin sonunun ne olacağını iyi bilen adamlar gibi sakindi. Sonra içeri girdi, elinde bir sürâhi ayran, diğer elinde neşter ve koltuğunda bir yorgan ile geri döndü. Yorganı Aytaç'ın üstüne örttü ve yaşından beklenmeyen ani bir hareketle yılanın soktuğu yeri neşterle kesip yardı ve iri elleriyle, kızın şişmiş ve kızarmış ayağının damarlarını, az önce kesip yardıği bölgeye doğru sıvazlamaya başladı, zehirli kanın yaradan dışarı akmasını izledi. Sonra Aslan'a:

- Otur, dedi. Bana bak, bu şekilde ovalayıp kanı akıt, yarayı da zehri çürütene kadar, ayranla yıka.

Aslan, gözleri önünde yatan kızın, bu dünyadaki en önemli varlığı ve hayatının anlamı olduğunu unutmuştu. Dokunduğu da onun ayağı değildi sanki. Maksud Kişi'nin neşter ile açtığı yaradan kan sızıyordu. Maksud Kişi Aytaç'ın bileğine bağlanmış olan tülbendi çözdü. Aslan onun gösterdiği gibi Aytaç'ın bacağına, ipek dizliğinin üstünden başlayıp ayak bileğine ve parmaklarına doğru ovalamaya başladı. Aytaç, acıdan inleyerek gözlerini açtı ve bir daha kapatmadı, bilinci yerindeydi. Maksud Kişi:

- Şimdi ayağını aşağı sarkıt, yarayı ayranla yıka, sen iyi bir şakirt olursun, aferin, dedi.

Aslan sessiz sedasız yaraya ayran döktü ve yılan zehri yeşil renge dönene kadar, Aytaç'ın ayağını sıvazlayıp yarayı yıkadı.

Maksud Kişi neşterle açtığı yaraya bakıp:

- Tehlikeyi atlattık, şimdi bırak, bir bardak ayran daha getireyim, içsin, diyerek Aytaç'ın kurtulduğundan emin bir halde, söylene söylene içeri geçti. Aytaç, Maksud Kişinin içeri geçtiğini görünce birazcık doğrularak Aslan' a:

- Seni Allah mı gönderdi? Nerden gelip çıktın ey çoban oğlu, diye sordu. Bu aslında bir soru değildi, minnettarlıktı, belki de teşekkürdü.

Aslan cevap verdi:

- Allah gönderdi!

- Allah'a kurban olayım, dedi Aytaç. Nefesini toplayıp ekledi: Çoban oğluna da!

Sanki gök gürlledi, yıldırımlar çaktı Aslan'ın tepesinde, başı döndü bir an. Ne diyecekti Aytaç'a? Ona ne soracaktı? Onun ne cevap vermesini istiyordu? Bundan açık, bundan samimi bir yürek sözü olur muydu? Birden, bu son konuşmanın belki de son fırsat olduğunu, gelecek hayatının da baş başa kaldıkları bu birkaç saniyelik ana bağlı olduğunu kavradı. İçinde, bütün utangaçlıkları kovan bir güç hissetti:

- Bahçenizdeki o yılan da Allah'ın hükmünü yerine getirdi. O yılan seni sokmasa, bir daha seni nerede görecektim? Kabul et, atımın başını döndüreyim dağlara doğru...

- Bu, iş öyle dediğin kadar kolay değil. Geç kaldın, dedi Aytaç ve gözleriyle bahçe kapısından içeri girenleri işaret etti.

Aslan geriye baktığında, demin Bey'in bahçesinde feryat edip bağırsan kızların, yerden biter gibi bahçe kapısında peyda olduklarını ve aceleyle içeri doluştuklarını gördü. Çoban oğlunun Aytaç'a, içindekileri söyleme fırsatı bulduğu bu eşsiz anlar, tükenmek üzereydi:

- Ben garip bir çobanın oğluyum, fakirim, senin gibi bir Bey kızına da layık değilim, bunu biliyorum. Ancak şunu iyi bil, baban seni bana vermese de göz ucuyla bile olsa başkasına bakmam mümkün değil, ölene kadar seveceğim seni... Ya sen olursun gönlümün sultanı ya da hiç kimse...

Bahçeye doluşan kızlar onların bulunduğu yere doğru geliyorlardı. Aslan aceleyle sözlerini tamamladı:

- Ben bir hafta sonra, aynı gün, sabaha karşı, seni aldığım o kapının önüne, cevabını öğrenmek için geleceğim...

Kızlar, Aytaç'ın ölümden döndüğüne sevinerek onun etrafını sardılar. Artık kimsenin gözü çoban oğlunu görmüyordu. Aslan sessizce bahçeden çıkıp atına atladı ve sürdü...

Türyan, sahibinin başının göklerde, bulutlar içinde olduğunu hissettiğinden, kendisi de sanki bulutlar üstünde uçuyordu...

Bir hafta sonra, gece yarısı, Mildüzü'nün üstüne Kervankıran yıldızı doğduğunda, Aytaç kapıdan dışarı çıktı.

Atının dizginlerinden sıkı sıkıya yapışmış ve yolun karşı tarafındaki söğütleri kendine siper etmiş olan Aslan, bulunduğu yerden çıkarak Aytaç'a yaklaştı. Kız elindeki bohçayı ona uzattı:

- Gidelim!

...Sabahleyin erkenden, Kahraman Bey'in evine bir figan düştü. Bey'in adamları, aceleyle atlanıp pusatlanıp yollara düştüler. Kaçanları yakalamak ve Aytaç'ı bulma için ümitleri kırılana kadar, dağ bayır dolaştılar.

Kardeşleri, Kahraman Bey'in öfkelenmesini anlasalar da içlerinden, Aytaç'a hak veriyorlardı. Çevrede konuşulanlardan, onun Aslan ile kaçmış olabileceğini duyunca, kardeşleri biraz daha sakinleştiler. Çünkü bir yandan el töresini, bir yandan da bacılarının hayatını Aslan'ın kurtardığını düşünüyorlardı. Ne sebeple olursa olsun, bacılarına Aslan'ın namahrem eli dokunmuştu. Aslan, Aytaç'ı kendi atında, eğerinin üzerinde hekime götürmüştü. Bu durumun, onların başını aşağı eğdirecek bir dedikoduya çevrilmemesi için tek çare, Aytaç'ın Aslan'a koşulup kaçmasıydı. Belki o da böyle düşünmüştü. Çevredeki bütün Bey oğullarının göz koyduğu Aytaç'ın, bu şekilde, hem de tanıdıkları birine koşulup kaçması, evde kalmasından daha iyiydi kardeşleri için. Onları teselli eden başka sebepler de vardı. Birincisi, Karabağ'da kızların sevdiklerine koşulup kaçması aslında kötü karşılanmıyordu. Bu durumu kimse birbirinin başına kakınç etmezdi. İkincisi, herkes bu olayda Kahraman Bey'i suçluyordu: "Gelen dünürçüleri kapıdan geri çevirirse, olacağı buydu." diyorlardı. Aslan bir çoban oğlu da olsa bacılarına yakışan birisiydi.

Kardeşleri bir süre sonra: "Ne olmuş fakir ise? Kahraman Bey'in kızının paraya pula ihtiyacı mı var? Gönlü olmasaydı, onu kim kaçırabilirdi? Allah alınlarına bunu yazmış demek ki, bırakalım, gönüllerince yaşasınlar. Bir gün mutlaka babamız da sakinleşir." diye düşündüler ve böylece onları aramaktan vazgeçtiler. Ancak ortam yatışsa da Aslan inanmadı, bunun kendisine kurulan bir tuzak olabileceğini düşünüp çıktığı dağlardan inmedi. Dağların başındaki kartal yuvası, onun için cennetten daha güzeldi. Gece gündüz demeden çalıştı. Sığındıkları "Burçlar" denilen ve gerçekten de kale burçlarını andıran kayalıklara ulaşan tek yol olan dar çığırın önüne, geçilmez kale duvarı gibi yüksek bir duvar ördü. Burası artık Burçlar Kalesi idi. Sonra eve indi, yorgan, döşek, kap kakak, keçi oğlak... Babasının gönlünden ne kopmuşsa, alıp gizlice kaleye taşıdı. Bir süre sonra şöhreti çevreye yayıldı. Hükümet zulmünden, başına gelen talihsizliklerden kaçan, kendine güvenen yiğitler, onun yanına toplanmaya başladılar. Aytaç'ın babası Kahraman Bey'in kızına bağışladığı ve Aytaç'ın bohçasında getirdiği altını, akçayı da işe koştı. Usta çağırdılar. Burçlar Kalesi'nde duvar üstüne duvar, ev üstüne ev yapıldı. Bir yıl geçmeden çoban Kaçay'ın oğlu "Deli Aslan" adıyla nam saldı ve onun şöhreti bütün Karabağ'a yayıldı. Bey evinde, bir dediği iki olmayan, yağ ile bal içinde büyüyen Aytaç da sanki bu dağlar için doğmuştu. Çiçek gibi duruldu, ayı, güneşi kışkıandıran bir güzellikle, Burçlar Kalesi'nin baş tacı oldu. Dağlara duman çöktü, kar yağdı, bazen bir parça ekmeğe muhtaç oldular, ama onun alını kırışmadı, yüzünden tebessüm, dilinden "can" sözü eksilmedi. Ve sanki kardeşlerinin kızgınlığını hafifletmek için, birbiri ardınca üç oğlan doğurdu.

Her gelen bir yuva kurdukça, dört kayanın arası doldu. Deli Aslan'ın Aytaç'ı kaçırıp geldiği bu doğal kale, fethedilmez bir şehre dönmüş, çevrede Köroğlu'nun Çamlıbel'i gibi bir şöhret kazanmıştı. Arasbasar'dan Gence'ye kadar, hemen her yerde, halka gözünün üstünde kaşın var, diyenleri, Deli Aslan'ın adıyla

korkutuyorlardı. Burçlar Kalesi'nden grup grup inip zalimlerin cezasını kesen, kudurmuşların dersini verip yerine oturtan delikanlıların bütün marifetleri, Deli Aslan'ın adıyla anılıyordu. Deli Aslan, yavaş yavaş bir adalet simgesine, kurduğu şehir ise ümit burcuna dönmüştü.

Gence ve Şuşa'daki askerî birliklerin komutanlığına yeni atananlara, Burçlar Kalesi efsanesi gülünç geliyordu. "XX. yüzyılda, topunun, tüfeğinin haddi hesabı bilinmeyen koca vilayet, bir köyün karşısında mı aciz kalacak! Nereye sığınırılsa sığın-sınlar, başlarına yıkarız!" diyorlardı ve her gelen komutan bu kaleyi Deli Aslan ve arkadaşlarının başına yıkmak için hevesleniyordu. Sonunda Burçlar Kalesi'ne doğru bir yürüyüş başlıyor, ancak bu kutlu sefer, Burçlar Kalesi'ne doğru yükselen sarp kayalıklarda bitiyordu. Burçlar Kalesi'ne çıkmak asker işi değildi. Yukarıdan bir taş yuvarlansa, bütün birliği süpürüp ovaya indiriyordu. Bu yüzden de komutanların hevesi kursağında kalıyor, ilk girişimden sonra bu işten vazgeçiyorlardı. Ama kalenin bulunduğu kayaların başı, arı kovanı gibi kaynıyordu. Kaledeki Deliler, yukarıdan, aşağılarda olup biten her şeyi izliyorlar, istedikleri zaman rüzgâr gibi aşağı inip Karabağ düzlüklerini dolaşarak yeniden ortadan kayboluyorlardı. Çok geçmeden, Burçlar Kalesi'nin adı, bir cennet köşesi gibi, gözle görünmeyen ancak varlığı da inkâr edilmeyen bir simgeye dönüştü. "Burçlar" adı bir perseng²⁸ idi ve adalet terazisinin yanlış tartmasına; zulüm kefesinin ağır basmasına asla fırsat vermiyordu.

Dağ başında, Deli Aslan'ın kurduğu mahkemelerin ünü, bütün çevreye yayılmıştı. Onun adalet divanına gelen mahkûmlar arasında Müslüman toprağına göz diken, zalim, kasten adam öldüren, ihaneti meslek edinmiş Ermeniler de oluyordu. Ovada terör estiren bu caniler, Burçlar Kalesi'nde kurulan mahkemede huzura getirildiklerinde adeta cüceye dönüyorlardı:

28 Perseng: Terazinin kusurunu düzeltmek ve dengede tutmak için ağır basan kefeye konulan denge taşı.

- Ey kirve! Ey komşu! Ey Allah bendesi! Söyleyin, ne istiyorsunuz bizden, diye soruyorlardı.

Deli Aslan:

-Toprak istediniz, verdik, gözünüze dizinize dursun, toprağı ekip biçin... Sülük gibi daha nereye kadar kanımızı emeceksiniz? Gönlünüzden geçiyorsa, gelin, bu dağlardan da yer vereyim size. Ama bizim davamız sizinle değil, halka zulmedenlerle, hükümet iledir. Siz niye araya girip elimize, ayağımıza dolaşıyorsunuz?

Burçlar Kalesi bir adalet divanıydı. Dost, düşman; Müslüman, Hıristiyan ayırmadan, herkese değer veriyor, başvurduğu makamlarda adalet bulamayıp çaresiz kalanların dayanağı oluyordu. Deli Aslan ve yoldaşları, "Difaî Partisi" adını duyduklarında ise, Burçlar Kalesi, Difaî Partisinin bir parçasına dönüştü.

Bilal

Bilal köklü Bey ailelerinden birinde doğmuştu. Bu ailenin üyeleri, bütün Karabağ'da tanınıyordu. Ovada kışlakları, dağlarda yaylaları, ekin, pamuk tarlaları, köyde göz alıcı evleri, konakları vardı. Dedesi İhtiyar Kişi'nin adını duyanlar hemen kendisine çeki düzen verir; onun sözü üstüne söz söyleyen bulunmazdı. Babasıysa kendisine başka bir yol seçmiş, okumuş, mektep medrese görmüş bir adamdı. Şuşa'da, resmî dairelerden birinde çalışıyor, gününün çoğunu da orada geçiriyordu. Bu yüzden de tarla takım ile fazla uğraşamıyor, hayvan sürüleriyle ilgilenmiyordu. Allah dağına göre kış verir, derler ya; İhtiyar Kişi ölünce, onun şatafatı da kendisiyle birlikte gitmişti. Rus idaresinin memuru olan Elyar, ova, yayla yollarını unutmuş, büyükbaş ve küçükbaş sürüleri yavaş yavaş erimiş ve en ilginç de, onların ardından Elyar adı da kayıplara karışmıştı. Yani sebebi belli olmayan ani bir ölümle, öbür dünyaya göçmüştü. Cenazesi, Şuşa yolunun çay kenarındaki bir yerinde, ceviz ağaçlarının altında bulunmuştu. Onun ölümü ile Malıbeyli köyü alt üst olmuştu. Kimi: "Buradan geçip Laçın, Kafan tarafına giden

yolculardan biri öldürmüştür, önce Elyar'ı soyup sonra peşlerine düşmesin diye de öldürmüşlerdir." diyordu. Kimi de: "Yolcular böyle namertlik yapmaz." diyordu. "Bu, yüzde yüz çayın karşı tarafındaki Hankendi Ermenilerinin işidir. Rahmetli onların isteğini geri çeviriyor, onlarla yola gitmiyordu. Sık sık sözleri karşılaşıyordu. Bu tartışmaların er ya da geç büyüyeceğini, kendisi de birkaç kez dile getirmişti. Bu yüzden öldürmüşlerdir veya onun babasından kalan topraklarına göz diken Ermeniler öldürmüş olabilir. Ruslarla beraber Şuşa, Hankendi ve Karabağ'ın diğer bölgelerine doluşan Ermenilerin hayâsızlığı, yere göğe sığmıyor, ayakları yer tuttuktan sonra ikinci, üçüncü nesilleri, hangi kaplumbağanın kınından çıktıklarını unutarak, devlet idarelerinin de yardımıyla, adım adım bahçemize, bağımıza hatta mezarlığımıza kadar sokuluyorlar. Elyar bu işlere göz yumacak biri değildi. Ermenilerle sık sık karşı karşıya geliyordu. Bir keresinde de köyün üstündeki eski mezarlık için talana çıkmışlardı... Köylü bütün bunları biliyor. Ancak kime, neyi ispat edecekler? Bunlar ilk kez olmuyor ki! Çarizm zaten bu akan kanlar üzerine kurulmuş. Binlerce insanın kanı akıtıldı, binlerce cinayeti örtbas edip canilerin izini yitirdiler, daha doğrusu, bunların hepsi aynı yere bağlıdır. Cinayete azmettiren de, kanı döken de, cinayeti işleyen de kendileriye, kim katili arayacak? Kim mahkemeyi kurup hüküm verecek? Kimi cezalandıracaklar?" diyorlardı.

Bütün bu sözler, babası katledildiğinde bıyıkları yeni terlemiş bir delikanlı olan Bilal'in hafızasına, silinmez bir yazıyla yazılmış ve onu uyandırmıştı. Bu kadar mal mülk ile annesi ve kendisinden iki yaş küçük olan bacısıyla, burada pek de kolay yaşayamayacaklarını anlamıştı.

Bir kapıyı felaket çalması, bir kez çaldı mı, artık o kapıdan el çekmez. Bilal ve kardeşi, babalarının ölümü üzerinden bir yıl bile geçmeden, annelerini de yitirdiler. Belki de annelerini ölüm yıkamazdı, o çocuklarına bile acımadı, eşinin ardından, kendisi

gitti ölüme. Elyar öldükten sonra, her gün Allah'tan ölüm istedi ve sonunda bu dileğine kavuştu.

Bilal'in asıl çilesi de bundan sonra başladı. Ancak ailesinin talihi, geçmişi ve karşılaştığı güçlükler, onun kısa sürede toparlanmasını sağladı, ellerini kaldırıp teslim olmasına fırsat vermedi.

Genç olsa da omzuna inen yükün ağırlığını fark etmişti. O, anne ve babasının ruhunu şad etmek için onların ocağını tütürmeye; onlardan kalan mal ve mülke sahip çıkmaya, yerini yurdunu boş bırakıp düşmanı sevindirmemeye kararlıydı... Onun becerikliliğine, köyün aksakalları, yaşlı kişiler de hayran kalıyorlar: "Maşallah, kılıç gibi rahmetlik Elyar'ın oğlu, bu çalışkanlığıyla, dedesi İhtiyar'a çekmiş, çok sürmez, İhtiyar Kişi'nin yerini, yurdunu yeniden abat eder." diyorlardı. Ancak, sen ne sayarsan say, gör felek ne sayar, demişler. Meğer Bilal'in alın yazısı farklıymış.

Bilal yirmi yaşına değmişti ve bacısı onun için kız bakıyor, onu nişanlamak için bir helal süt emmiş arıyordu ki şeytanın kurduğu yeni bir tuzağa düştüler.

Köyün üst başındaki, eski bağlarında, birdenbire tanımadığı insanlar peyda oldu. Önce buna önem vermedi. Çünkü bu yoldan geçen, buradan ormanlığa giden, ağaçlar altında bir iki saat dinlenen ve yoluna devam eden insanlar çok oluyordu. Ancak, aynı adamların birkaç gün boyunca, arka arkaya buraya gelmeleri hayra alamet değildi. Bunlar yoldan geçen diğer insanlara hiç benzemiyorlardı. Bilal atına atlayıp dörtnala sürek geldi ve bu davetsiz misafirlerin tepesine dikildi. Üç kişiydiler. Birisi de Ermeni Keşişiydi.

- Ne yapıyorsunuz, burada ne yitirdiniz ki, ne arıyorsunuz, diye sordu.

Cevap veren, Keşiş sandığı adamdı:

- Ooo! Selamünaleyküm, Bilal can!

"Bu adam benim adımı nereden biliyor?" diye kendi kendine sordu Bilal ve sesini yükseltti:

- Aleykümselâm! Ancak siz benim soruma cevap vermediniz!
 - Ara,²⁹ Allah rahmet eylesin, senin babanla da konuşup anlaşmıştık. Buraya sizin bağın kenarına, küçük bir Allah evi³⁰ yapmak istiyoruz, inşallah!

Bilal, kinayeli bir tarzda onun son sözünü tekrarladı:

- İnşallah! Sonra birden sesi değişti: Babam öleli kaç sene oldu, biliyor musunuz? Şimdi nerden çıktı bu mesele? Nerden aklınıza geldi? Babamın sağlığında neredeydiniz? Sonra kararlılıkla ekledi: Babam buraya Allah evi yapılmasına izin vermezdi! Hem de köyün tam tepesi üstüne...

- Köy uzaktadır, Bilal can, burası orman...

- Evvela, burası orman değil, bizim bağımızdır! İkincisi de bir tarafı eski mezarlıktır. Durduğun yere dikkatli bak!

- Tamam, ne güzel! Hepimiz insanız, bir gün öleceğiz! Burada Allah evi olmasına, yatan Müslümanlar da sevinir!

- Ölülerimizi katmayın bu işe! Sevinip sevinmeyeceklerini biz nerden bilelim! Burası benim mülkumdür! Ben de böyle bir şeyi kabul etmiyorum.

- Bilal can, senden evvel bu mülkün sahibi, senin babandı! O kabul ettikten sonra sen ne diyebilirsin?

Her defasında, araya "baba" sözü girdiğinde, Bilal'in içi burkuluyordu. Ancak babasının böyle bir iş yapamayacağından, sülalelerinin kadim mezarlığını kimseye satmayacağından ve bağışlamayacağından kati surette emindi. Üstelik burasını isteyenler Ermenilerdi ve Kilise yapmak istiyorlardı!

- Babam Şuşa'da, devlet dairesinde çalışıyordu. O her işin yolunu yordamını gayet iyi bilirdi. Size toprak satsa, bunu senetle, kanunla yapardı. Kuru laf ile toprak alınıp satılmaz! İkincisi, babam aç dahi kalsa, dedelerinin mezarlığını satmazdı. Sizi anlıyorum. Burası güzel yerdir, Müslüman köylerinin tam

29 Ara: Ermenilerin kullandığı hitap sözü.

30 Allah evi: Ermenilerin Müslümanlarla konuşurken, kilise yerine kullandıkları söz.

ortasında üstelik her taraftan da görünüyor. Buraya küçük bir kilise yapsanız, on yıl sonra burasının bir Müslüman mezarlığı olduğunu kimse ispat edemez. Siz burasının kadim Ermeni toprağı olduğunu belgelemek için bunu yapmak istiyorsunuz. Ancak ben sizin bu isteğinizin gerçekleşmesine fırsat vermem.

- Ara, sürekli, vermem, vermem, deyip duruyorsun! Artık Hanlık, Beylik devri olmadığını unutuyorsun! Bu yerlerin sahibi sen değilsin, devlettir, Rusya'dır...

- Biliyorum, siz onlara güveniyorsunuz! Önceleri bu şekilde her haltı karıştıramazdınız! Ancak şimdi de bu topraklar sahibsiz değil, her yerin bir sahibi var! Devletin ormanı var ve ne kadar yer istiyorsanız, gidin, devletten alın! Siz Müslüman değilsiniz ki çaldığınız her kapıdan, burnunuzun üstüne vurup geri göndersinler!

- Biz devletin işine karışamayız! Devlet yetkilileri, bu yeri bize nasıl verdiyse, git, sana da anlatsınlar!

Bilal atını köye doğru döndürdü ve atın üzerinden, geriye doğru dönerek son ikazını yaptı:

- Köydekiler, sizin buraya niçin geldiğinizi bilmiyorlar. Öğrenirlerse kan çıkar! İyisi mi, sessizce çekip gidin ve buralara bir daha ayak basmayın! Burası kilise yeri değil! Şuşa'da Penahali Han'ın tavlalarından birine, kilise yaptınız, yetmiyor mu? Şimdi de bizim atalarımızın mezarlığına mı göz diktiniz?

Kafkasya'da yaşayan herkes için, mezarlık kutsal bir yerdir, Türk olsun, Ermeni olsun, bunu bilmeyen yoktur. Bilal bu kilise meselesini bitmiş sayıyordu. Çünkü bu işi, bundan daha açık anlatmak mümkün değildi. Üstelik ortada tapu, senet vardı ve dahası, Karabağ'da bu yerlerin kime ait olduğunu yediden yetmişe herkes biliyordu. Bu yüzden de birkaç gün sonra, Mil kışlaklarına doğru yala çıktı. Havalar ısınıyordu, sürülerin yaylaya

çıkma vaktiydi, bütün hayvanları o kışlaktaydı. O, babasından farklı olarak, sürüleri çoğaltmak istiyordu.

Geri döndüğünde, kız kardeşi Gövher, rengi solmuş bir şekilde, onu kapıda karşıladı. Anne ve babasının ölümünden sonra, tek teselli kaynağı olan kız kardeşinin bu halinden endişelendi:

- Ne var? Ne oldu?
- Sağlığın, ağabey, endişe edecek bir şey yok...
- Bir yere gittiğimde aklım hep sende kalıyor Gövher!

Gövher gülümsedi:

- Elbette, yalnız kalmak zor, sana kaç kez dedim, çok şükür, evlenme çağındasın, birini beğen, bu eve bir gelin getir ki, sana can yoldaşı, bana da bacı olsun.

O anda, evin bitişiğindeki bahçedeki çığırda, Gövher'in yaşıtı olan, boyu posu da ona benzeyen bir kız görüldü. Gövher'in sınavıcı bakışları, ağabeyine dikildi. Gözlerinin içi gülüyordu:

- Tanıdın mı Yegâne'yi?

Bilal, bacısının yaşıtı olan, sık sık onun yanına gelip giden kızı, elbette tanıyordu ve bacısının bu sorusu karşısında biraz şaşırıldı:

- Ben bu köyde yaşamıyor muyum? Elbette tanıyorum! Komşumuz, Süleyman'ın kızı...

Bilal, bu sözleri söylerken, bağda, bahçede kız kardeşiyle oynayıp gezen o küçük kızın, böyle serpilip büyüyüp ergenlik çağına geldiğini, zarif yüzüne büyüleyici bir ifade veren iri, ela gözleri ve çekingen tebessümüyle her zaman kalbini titreten bu komşu kızının, böyle kusursuz bir güzel olduğunu fark edince, şaşırıldı. Bacısı:

- Doğru, komşumuzun kızı Yegâne, dedi. Ancak demek istediklerini, bundan sonra söyledi: Yegâne sağ olsun, beni yalnız bırakmıyor. Sen bir yere gidince, yanımda kalıyor. Annesi: Kızı yalnız bırakma, diye kendisi söylemiş. Öz bacım olsa, böyle yakın olmazdı...

Bilal, kız kardeşinin ne demek istediğini anladı ve ilk kez, bacısının bu meseleyle ilgili söyledikleri, onun canını sıkmadı. Anne ve babasının ölümünden sonra, tek derdi, tasası Gövher'di. Evlense de onunla anlaşabilecek, onun gönlüne yatan birini seçecekti. Şimdi ise, kardeşinin gönlüne yatan birinden üstelik hem ona hem de bu eve yabancı olmayan bir kızdan bahsediliyordu. "Kendi ayağıyla gelmiş, yolunu kesip alikoysak da, ne olacak ki!" diye düşündü, ama aynı anda: "Ayıptır, belki başka bir niyeti var, senin bacının arkadaşı olan birisine bu gözle bakılmaz!" diye geçirdi içinden.

Bu arada Yegâne elinde, bahçeden topladığı yeşilliklerle yaklaştı, onların konuştuklarının kendisiyle bir ilgisi yokmuş gibi, sessizce selam vererek evlerine girdi.

Bilal içinden geçenleri saklayarak: "Sağ olsunlar." dedi. Ancak bu gün bacısı inatçıydı ve içindekileri, oracıkta, kapının ağzında söylemek istiyordu. O anda ağabeyinin aklından geçenleri, yalnız Allah'a malum olan bir fehimle hissettiğinden, onun "yok" demeyeceğine emin olsa da ağzından bir söz almak istiyordu:

- Dünürçüleri çok! Ancak sırrını bana açtı, ben gelen dünürçülere, son sözümü, Bilal evlendikten sonra söyleyeceğim, diyor. Bunun ne anlama geldiğini biliyor musun? Yani, komşumuzun oğlu Bilal varken ben niye başka bir yere gelin gideyim, demek istiyor.

Bilal güldü:

- Benlik bir iş kalmamış ki! Bir tek davul zurnamız eksik! Bacısı onun boynuna sarıldı ve sonra çok önemli bir işi bitirmiş bir insanın rahatlığı ile sakince:

- Haberin olsun, o Ermeniler el çekmiyorlar. Yine bizim eski bağa gelip gidiyorlar, dedi.

O anda, Bilal'i yıldırım çarptı sanki. Beyninden vurulmuşa döndü.

Bilal'in kışlakta olduğu günlerde Ermeni Keşişi kendi adamlarıyla yine gelmiş, leş kargası gibi o tepeye konmuştu. Ancak köylüler haber alıp oraya yığılınca, çekip gitmişlerdi. Ama birkaç gün sonra yeniden dönmüşlerdi.

Bilal, atını köyün içindeki yol ile koştururken, bu utanmaz misafirlere nasıl davranması gerektiğini düşünüyordu. Mezarlığın yanında attan inince, ilkin komşuları, daha doğrusu, artık "Yegâne'sinin babası" olan Süleyman'ın sesini duydu:

- Ey kardeş, bu dünyada, hangi dine inanırsa inansın, bütün Allah kullarının yapması vacip olan şeyler var. Bunlardan biri de helallik almaktır. Helalliği alınmayan bir yere mülk yapılmaz. Bir de kalkmış Allah evi, diyorsun! Başkasının mülküne zorbalıkla kilise yapmaya kalkıyorsun, Allah buna razı olur mu? Allah bunun için ceza verir, lanet eder insana!

Keşiş oralı bile olmadı:

- O, eskidendi! Şimdi helali de haramı da bunlar bilir, diye yanlarında gelen polis şefini işaret etti.

Ermenilerle birlikte oraya gelmiş olan polis şefi, onun ne demek istediğini biliyor muşçasına, Malıbeylileri çileden çıkaran bu hayâsızlığı devam ettirdi:

- Toprakların hepsi, Yüce Hazret İmparatora ve onun başında bulunduğu şanlı Rus hükümetine aittir. Hatta Kilise arazileri de devlet adına müsadere edildi. Buna itiraz edip haksızlığa uğradıklarını söyleyen Ermeni din adamları, kaç yıldır müsadere edilen arazilerinin karşılığında, bir kilise yeri istiyorlardı. Burası uygun görüldü!

- Niye burası? Ermenilerin kendi toprakları yok mu? Arkadan gürleyen bu ses, Bilal'in sesiydi: Gözleri doymadı mı? Yüz yıldır bizim topraklarımız, zorla elimizden alınıp bunlara peşkeş çekiliyor. Bütün bunlar da sizin sayenizde oluyor?

Polis şefi durakladı, sonra yanındakilere:

- Bu kim, diye sordu.

Keşiş ve yanındakiler cevap verdiler:

- Bu arazinin sahibidir!

Polis şefi, bu arazinin sahibinin henüz çok genç olduğunu görünce, istifini bozmadı. Bilal ileri yürüyüp Keşiş ile göz göze geldikten sonra:

- Ben sana son sözümü söylemiştim. Bu işin sonunun nereye varacağını çok iyi biliyorsun, dedi, sonra polis şefine dönüp ekledi: Gelsin, köydeki evimi vereyim, kiliseyi istiyorsa oraya yap-sın. Ama atalarımın yattığı bu araziden, kanım pahasına bile olsa, bir metre yer vermem! Dedi ve sonra, Keşişi yakasından tutup yola doğru iteledi: Bu topraklardan elini çek! Geldiğin yoldan çek git! Benim sana bağışlanacak toprağım yok!

Olayı duyup oraya gelen Malıbeyliler sanki bu sözü, bu hareketi bekliyorlardı. Gelenleri bayır aşağı kürüyüp atlarına bindirerek kovdular.

Bilal'in kara günleri de bundan sonra başladı. Keşişi ve polis şefini dövmüş, devlet memuruna hakaret etmişti. Bilal'e beş yıl sürgün cezası kesildi. Ahmed ve Kerim Bey ile de sürgün cezasını bitirip köyüne dönerken karşılaşmışlardı.

Köye döndüğünde, aldığı ilk haberle sarsıldı, dünya başına yıkıldı, köy ile ilgili bütün ümitleri kırıldı. O sürgüne gönderildikten iki yıl sonra, yaylaya çıkan çobanlardan biri Gövher'i kaçırmıştı. Kaçıran oğlan ne kadar yalvarıp Gövher'i çoktandır sevdiğine, onu mutlu edeceğine inandırmaya çalışsa da "Ağabeyimin yokluğundan oldu, sürgündeyken onun adını koruyamadım." diye diye sararıp solmuş, gözlerinin ışığı sönüp gitmişti. Yegâne'yi ise başkasına vermişlerdi. "O zavallının ne suçu var, zaman bulup yüreğimdekileri ona açamadım ki! Bilse, beni beklerdi, bacımın başına da bu felaket gelmez, beni gözü yaşlı bırakıp gitmezdi..." diye düşündü.

Bilal bütün derdini, Şuşa'ya geldiğinde, Ahmed Bey'e de anlatmıştı:

-...Tüküreyim böyle hayatın içine! Artık bundan sonra yaşamın ne anlamı var? Şimdi benim yurdumu yuvamı dağıtılardan nasıl intikam alacağımı düşünüyorum! Alnıma yazılan buymuş, bu yolu ben değil, kader seçti...

Batum'da Bir Cinayet

Mehemmed Bey Nahçıvan'da, çevreye nam salmış meşhur Kengerli sülalesine mensup Şefi Ağa'nın oğluydu. Petersburg'da harp okulunu bitirdikten Çar ordusunda topçu olarak göreve başladı. Birçok cephede, şiddetli çarpışmalarda bulundu ve üstün yetenekli bir asker olarak ordu içinde hızla yükseldi. Ancak otuz yaşından sonra ordudan ayrılarak Revan'da bir okul açıp, aynı zamanda dava vekilliğine başladı. Mehemmed Bey, Revan civarındaki Karş, Zengezur, Zengibasar, Sürmeli ve Şerur Dereleyez bölgesinden, Culfa-Göyçe bölgesine kadar geniş bir alanda büyük şöhret kazanarak, buralarda yaşayan Türkler ve Müslümanların en önemli dayanağı oldu. O, Çarlık yönetiminin adaletsizliğinde, yerel yöneticilerin keyfi uygulamalarından canı yanan, hakları çiğnenen Müslümanların ve bunlarla birlikte, zulme uğrayan Ermenilerin de umut bağladıkları biriydi. Bu bölgede, başına bir iş gelenler Mehemmed Bey'i arayıp buluyorlar, bütün dertlerini ona anlatıyorlardı. Kısacası o, genç yaşına rağmen milletin ümidi, çaresizlerin çaresiydi.

Mehemmed Bey, bir işin dava vekilliğini üstlenip savunmaya geçtiğinde, işi sonuna kadar takip ediyor, tartışmaları sulha dönüştürüyor ve mahkemeyi, adaletli bir karar çıkarmaya mecbur ediyordu. Rus ordusunda cepheden cepheye koştuğu yetmezmiş gibi, ordudan ayrıldıktan sonra da yaklaşık on yıl mahkemelerde kana susamış Ermenilerle, Taşnak Sütyun Cemiyeti üyesi canilerle, Çarlık memurlarıyla vuruştı. Ancak son zamanlar, çalışmasına izin vermiyorlardı. Revan Ermenileriyle kanlı

bıçaklı olmuştu. Dışarıdan getirilen ve kadim Türk topraklarına akın eden Ermenilerin Rus destekli haksızlıklarına tahammül edemiyordu. Bu hayâsızca akının ise ardı arkası kesilmiyordu. Revan ve Nahçıvan Hanlıklarının toprakları işgal edilerek bir Ermeni vilayeti kurulmuştu. Rus Hükümetinin, dünyanın dört bir yanından göç ederek bu vilayete yerleştirilen Ermenilerin sırtını sıvazlayarak başköşeye geçirmesi, tahammül sınırlarını zorlayan Türk düşmanlığı, onun onuruna dokunuyor, haysiyetini zedeliyor, kendisini her gün yeni bir davanın içinde buluyordu. Buraya gelenlerin çoğu Ermeniceyi dahi bilmeyen ve sürekli feryat figan edenlerdi. Osmanlı topraklarında, Suriye'de ve Revan'daki, terk etmek zorunda kaldıkları evleri, ocakları için gözyaşı döküp ağlaya sızlaya yaşıyorlardı. Bununla birlikte, geriye dönüp gitmek isteyenlere de izin verilmiyordu. Rus Hükümeti, zorla da olsa, bu vilayetteki Türklerin sayısını azaltmak, daha sonra da bir daha dönmek üzere bu bölgeden çıkarmak istiyordu. Ancak Revan Türkleri uyanık, haklarını savunabilen ve bu uğurda mücadele etmekten çekinmeyen insanlardı. Onları yerlerinden yurtlarından koparmak o kadar da kolay bir iş değildi. Tartışmalar, çekişmelerin kaynağı da Türklerin kolay lokma olmamasıydı. Rus Hükümeti sebep ne olursa olsun, dışarıdan gelen yabancıları Türklere karşı kışkırtıyor, onların bitip tükenmeyen azgın iştahlarına, dur, demek istemiyordu. Dışarıdan gelenler, şehre ayak basar basmaz, sihirbaz çubuğunu işe koşup o toprakların tapusunu kendi adına çıkarabileceğine inanıyordu. Rus memurlar ise bu işe teşnelik yapıyor, onlara yardım ediyorlardı. Ancak yerli ahali, atalarından kalan bu topraklardan, değil Rus Hükümet, Peygamber gelse vazgeçmezdi.

Türkler yöneticilere her fırsatta: "Revan ve çevresinde, Eçmiedzin ve Gerni Kiliselerine ait küçük araziler dışında, burada Ermeni adına kayıtlı bir karış toprak yok." diyorlardı.

Göyçe'den Amasiya'ya, Zengezur'dan Gümrü'ye kadar bütün bu dağların, ırmakların, yaylaların, tarım arazilerinin,

ormanların, her birinin adı ve sahibi belli. Hükümet, dışarıdan getirdiği Ermenileri kendisine ait yerlere yerleştirsün, tabi ki, böyle bir yeri varsa! Bırak yerleştirsün. Buna sözümüz yok. Ama derine inersen, Kafkasya'da bu hükümetin neyi var ki? O zaman nereye getiriyor, göç eden Ermenileri? Hepsinin gözü, Türklerin tarım arazilerine, bağlarına, bahçelerine, yaylalarına, kışlaklarına dikilmiş. Bu toprakların, tarih boyunca Türklere ait olduğunu kimse inkâr edemez! En kati Türk düşmanlarının bile buna gücü yetmez. Ancak devlet, olması gereken gibi adaletli davranmıyor. Bu topraklarla ilgili asıl gerçeği, Rus hükümeti çok iyi biliyor. Fakat Çin Seddi'nden Viyana'ya kadar yayılan Türk varlığı, Rus hükümetinin en büyük korkusudur. Hükümet, yeni bir Ermeni vilayeti kurarak, bu yolla Anadolu Türkleri ile Kafkasya Türklerini ve Kafkasların doğusundaki büyük Türkistan'ı birbirinden ayırmayı en önemli görevi addediyor. Rusya'nın devlet siyasetinin temeli budur. Ermeni'yi buraya getiren Rus Hükümeti, onların buraya sahiplenmesinin hukuki zeminini oluşturma yollarını da buluyor, bu durumu meşrulaştırmaya kılıf hazırlıyor. Ermenilere her türlü imkânı sağlıyor; hatta Ermeni terör örgütlerine de göz yumuyor. Rus Hükümeti, yıllar sonra kendi yarattığı bu belanın, kendi başında patlamasına şahit olacaktır. Taşnak Sütyun Cemiyeti üyesi teröristlerin katlettiği Rus memurlarının sayısı, Müslüman şehitlerin sayısından az değil ki! Hükümet bunu kavrayana kadar, Ermeni terörü sadece Kafkasya'da onlarca Rus gencin kanına girdi. Herkes hükümetin bundan bir ders çıkaracağını bekliyordu. Ancak onlar kendi hatalarından ders çıkarıp ibret alsalardı, bu hükümetin adı, Rus hükümeti olmazdı ki...

Dağdan gelip bağdakini kovmaya çalışan Ermeniler, sonradan Müslüman mal sahiplerine ne kadar hayâsızlık etseler de, Mahkeme salonlarında Mehmed Bey ile karşılaşınca, elleri yanlarına düşüyordu. Bu yüzden de her mahkeme sonrası, onun evine tehdit mektupları gönderiyorlardı.

Mehmed Bey'in son davalarından biri de yine toprak anlaşmazlığı ile ilgiliydi. Ermeni, konuşup anlaşmış, bir Müslüman'ın evini mülkünü güya satın almış, ancak o güne kadar evin ve mülkün parasını ödememişti. Küçük bir peşinat ile bu işi bitmiş sayıyordu.

Mahkeme, bu eşkıyalığa, bu haksızlığa göz yumamazdı. Mehmed Bey evine dönerken iki kişi yolunu kesip:

- Balabeyov'un yakasını bırak, onunla işin olmasın, yoksa cansız bedenin bu sokaklarda kalır, dediler.

Bu tehditler, ne ilk ne de son olacaktı. Günün birinde, gizlice arkasından yaklaşıp, bir kör kurşunla işini bitirebilirlerdi. Karakolda, Mehmed Bey'in şikâyetlerini dikkate bile almadılar:

- Yoldan geçen her avarenin söylediğine inanıyor musunuz Mehmed Bey?

Mehmed Bey sinirlendi:

- O zaman siz bir yol gösterin! Ne yapacağım? Ya ölüm fetvâmı kendi elimle imzalayacağım ya da bu ülkeden çekip gideceğim! Başka bir seçeneğim var mı?

O akşam Mehmed Bey kız bacısının evine gitmişti. Biraz dinlenip çay içtikten sonra ona:

-Bu viran olası yerde, yarına ümit yok, dedi.

Bacısı, onun bu kararına sevinmişti. O anda, Mehmed Bey'in gözü, dikkatle onları dinleyen yeğeni Haydar'a ilişti:

- İzin verirsen, Haydar da benimle gelsin. Orada okur, yerimi yurdumu sağlamaştırdıktan sonra gelip eşimi ve çocuklarımı da götüreceğim.

Bacısı itiraz etmedi:

- Götür, Haydar'ı da götür kardeşim. Yalnız gidersen aklım sende kalacak. Haydar'ın buraya dönmesini bile istemiyorum. Okuyup adam olsun, insan içine çıksın...

Bir ay sonra Mehmed Bey, yeğeni Haydar ile birlikte yola çıktı. Batum limanında gezinerek gemiye yolcu alınmasını

bekliyorlardı. Sonunda, bu kan çanağına dönen yerlerden, canını kurtarıp uzaklara gidecekti. Haydar, yüzünde bir endişe sezdiği dayısına seslendi:

- Dayı, gemi vaktinde hareket etmeyecek galiba, geç oldu.

Mehemmed Bey saatine bir daha baktı:

- Yok, geç değil, tam vaktinde hareket edeceğiz, dedi ve iri parlak gözlerini yeğenine dikerek:

- Kendimden çok, senin bu yerlerden ayrılmana seviniyorum yeğenim, dedi. Millete hizmet işi, mekân ile değil, insanın kendisi ile ilgilidir. İnşallah, gittiğimiz yerde milletimize daha çok faydamız dokunur. Üstelik İstanbul'u da göreceğiz...

Ancak eli kanlı katiller, köşe bucak izliyordu onu. Gemiye binmelerine birkaç dakika kala, Haydar liman meydanındaki çeşmeden su içmek için ayrıldı ve daha çeşmeye varmadan, silah sesleri kulağında uğuldadı. Niçin acele ettiğinin, neden endişelendiğinin sebebini, o anda kavradı, dönüp geriye koştu, nefes alıp vermekte zorlanan ve canını teslim etmek üzere olan dayısının son sözlerini güçlkle duydu:

- Beni Nahçıvan'a götürme! Bir yer bulup buraya defnet. Cebimde para var, parayı al, buralarda kalma, Bakü'ye veya Gence'ye git!

Haydar, dayısının bu vasiyetinin ne anlama geldiğini daha sonra anlayacaktı.

Toprak Kavgası

Abşeron'un Fatmayı bölgesinde tarlaları, üzüm bağları, üstelik deniz sahilinde balıkçılık tesisleri ve Parapet Bağ'ında dükkânları olan Babazade ailesi, petrol üstünde kopan kıyamete pek itibar etmemişti. Daha doğrusu, Bakülüler için sıradan bir şey olan bu "kara yağın" birdenbire altın gibi değerleneceğine, hamalın, at arabacısının, çarık yamayanın birkaç ay içinde dünyanın sayılı zenginleri ile yarışan konaklar, imaretler,

iş yerleri, dükkânlar yaptırabileceğine ve burnunun ucunu göremeyenlerin, onca servet, mal mülk sahibi olabileceklerine hiç kimse inanmamıştı. Bakü'nün köklü aileleri, gözü gönlü tok insanlardı. Çevredekilere göre zengin olanları da akraba ve komşularından ayırt etmek zordu. Onlar da kendi köylülerinden, farklı bir hayat yaşamazlardı. Sahillerdeki bağları da sadece sık dikilmiş iğde ve incir ağaçları ile çevrili olurdu. Babazade ailesi de böyleydi! İri karadut ağacının gölgesine sığınmış iki küçük odadan ibaret ama bahçeye ve denize doğru açılan geniş eyvanı olan sade ev ve bahçedeki kuyunun yanındaki çardak, daha ilk bakışta, bu ev sahibinin sade bir hayat yaşadığından haber veriyordu. Ne yazık ki bu ailenin kendi halinde yaşadıkları sade hayatı, petrol ve Bakü'nün hızlı inkişafı zehirlemişti. Babaları, otuz kırk yıl önce, Bakü'nün bu kadar değişeceğini, yüzyıllarca üzümünü, incirini, sebze ve yeşilliklerini yiyerek Allah'a şükrettikleri bu kumlu Abşeron topraklarının, altına, gümüşe döneneğini, rüyasında görse inanmazdı. Ağamirze, Balamirze ve Elimirze adlı üç kardeş de babaları gibi, göç ederek Binakadi'ye gelenlerin, toprak satın alma hırsını görünce dalga geçiyorlardı:

- İstedikleri kadar toprak alsınlar, nereye götürecekler!

Günler ayları kovaladı, aylar yılları... Ve toprak tacirleri gelip Babazadelerin topraklarının kıyısına kadar dayandılar.

Soğuk, rüzgârlı sonbahar günlerinin birinde, bir akşam bu üç kardeş, vedalaşıyorlarmış gibi, aynı anda annelerinin yanında toplandılar. Babaları öldükten sonra, annelerinin üstüne titreseler de kadın son zamanlarda sık sık hastalanıyordu. Şehirde karışıklıkların artması, öyle küçük meselelere pek önem vermeyen bu sağlıklı köy kadınının da vesveseye düşmesine neden olmuştu. Duyduğu her habere sinirleniyor, onunla ilgili olsun ya da olmasın, meydana gelen her hadiseye içerliyordu.

Bu gün evinin penceresinden, bahçe duvarının diğer yanında inşa edilen buruğu,³¹ oğullarının burnunun dibinde, dilini bile anlamadığı insanların kaynaşmasını, özellikle de duvarın dibindeki, tavukların geçmesi için açılan küçük delikten bahçeye akan kirli suyu görünce deli olmuştu. Buruğun yanında dolaşanlara seslense de sesini duymamışlardı. Sabra sığınıp oğullarını beklemekten başka çaresi kalmamış, öfkeden dişini dişine çalarak geri dönüp yatağına uzanmıştı.

- Ağamirze!

- Buyur, anne!

- Baban, "Oğullarım benim yurdumu dağıtacak." deyince, ona kızardım. Öyle deme, onlar senden daha gayretlidir, dedim. Şimdi bakıyorum da, rahmetli haklıymış! Sandı ki yiğitlik budur. Beni ateş içine atıp kendi canını kurtardı, gitti.

- Ne var? Ne oldu anne? Bu köyde, hâlâ bizim başımıza yemin ediyorlar.

- Ederler, ederler! Sizin bu gününüze sevinenlere göre ne var ki! Elbette başınıza yemin edecekler. Dağılan, ayaklar altında kalan bu yurt sizindir, onların değil ki!

Ağamirze annesinin neden bahsettiğini anlasa da, sözün özünü yine de onun ağzından duymak istiyordu:

- Anne, sen neler diyorsun? Hangi toprağımız ayaklar altında kaldı?

- Görmüyor musun burnunu dibindeki bahçeyi! Başka bir yer olsa, insanı yüreği yanmazdı.

Ağamirze'nin sustuğunu görünce, sesini biraz daha yükseltti:

- Sen hiç bizim bahçe duvarının öte yakasına bakmadın mı? Orada ne yapıyorlar, biliyor musun?

- Anne, duvarın öte yakasından bize ne? Orayı petrol arayanlara satmışlar.

- Kaç kez senin o rahmetli babana: "Kardeşinin çocukları beceriksizdir, burayı onlara verme." Dedim; ama sözümü dinlemedi.

- Anne, kendin her şeyi biliyorsun, daha niye bizi kınıyorsun? Orası amcamızın çocuklarının toprağı, satan da kendileri, ne diyebiliriz?

- Kime satmışlar?

- Bir Ermeni'ye.

Kadının yüzü mosmor oldu:

- Taş yağacak başımıza! Hiç olmazsa bizimkilerden birine satsalardı. Yarın oradan petrol fışkırırsa, o zaman ne olacak?

Oğulları kadına cevap veremediler. Ne diyeceklerdi ki? Hasta kadın, geleceği onlardan daha iyi görüyordu. Oğulları, kaç gündür kendilerini yiye yiye bu meseleye kafa yoruyorlardı. Ancak iş işten geçmişti ve bu meseleyi fazla dillendirmenin artık bir faydası olmadığını da biliyorlardı. Çünkü duvarın diğer tarafında kalan arsa kendilerine ait değildi ve akılları yetse de güçleri yetmiyordu. Ermenileri zaten kudurduğu bir dönemde, amcalarının çocukları ile de arayı bozmak istemiyorlardı. Öyle yapsalar, köylü onlara gülerdi. Bir yandan da: "Her gün bir yere petrol kuyusu vuruyorlar, çoğundan da bir şey çıkmıyor, inşallah, buradan da bir şey çıkmaz, çekip giderler." diye düşünüyorlardı.

Ancak her şey, onların düşündüğü değil, annelerinin dediği gibi çıktı. Bir hafta sonra, akşamüstü öyle bir gürültü koptu ki, sanki yerin altını üstüne getirmişlerdi. Ustalar yer altındaki petrolün, tazyikle fışkırmasını bekliyorlarmış meğer. Önceden kanallar kazıp büyük çukurlar da hazırlamışlardı. Kuyudan fışkıran petrolün tazyiki, beklediklerinden daha güçlüydü. Allah'tan, kaç gündür civardaki evleri yerinden oynatan rüzgâr, aynı gün sakinleşmişti. Yoksa yeraltından, önüne geçilmez, engellenemez bir inatçılıkla püsküren bu kara yağ, bütün bağları, evleri siyaha boyardı. Eve ulaşmasa da akıntının bir kolu duvarın altındaki küçük delikten akararak gittikçe yayılmış, sağa

31 Buruk: Burgu. Petrol aramak için yer altına indirilen, burgusu sert metal uçlu delme makinesi, sondaj.

sola sıçrayan petrol, bağda yapraklar döküldükten sonra ağaçları avizeye çeviren nar gibi hurmaların benzini karartmıştı.

Alimirze; beli, küreği alıp bir saat boyunca kan ter içinde ve buruk sahibine söve söve bahçelerine sızan petrolü bahçenin dışına doğru akıtmaya çalışsa da bir faydası olmadı. İyice yorulup elden ayaktan düştü; öfkesinin zehrini kime boşaltacağını bilmiyordu. Yere eğilip ince kumu avuçladı, ellerinin yağını kumla temizleyerek bahçeden dışarı çıkıp buruğun başındaki çalışan işçilere yaklaştı. İşçilerin elleri yüzleri petrol karasına bulaşsa da gözleri gülüyordu. Çektikleri zahmetin karşılığını almışlardı. Geleneğe göre, bu şekilde tazyikle petrol çıkan kuyu sahiplerinin cömertlik eli açılıyordu. Alimirze karşısına ilk çıkan işçiye, öfkeyle sordu:

- Nerde bu kuyunun sahibi?

İşçi, Erdebil şivesiyle cevap verdi:

- Odey, geley. İndice faytondan indi.

Tazyikle püsküren petrolün sesinden, birbirlerini güçlükle işitiyorlardı.

- Kim o?

- Adamov'u tanımeysen? Bakı'da onu tanımayan yoh.

- Demek, bizim köye de soktu burnunu...

İşçi hiçbir şey söylemeden uzaklaştı. Kuyu sahibinin onu eli boş, avare görmesinden çekiniyordu.

Adamov, içtiği konyağın etkisiyle kızarmış bir halde, güle güle, neşeyle işçilerin arasından geçip doğruca Alimirze'nin üstüne geldi. Şüphesiz onu da işçilerden biri sanıyordu.

Alimirze az önceki öfkeyle yeniden sordu:

- Bu kuyunun sahibi sen misin?

Adamov, temiz bir Türkçeyle karşılık verdi:

- Benim, inşallah bu köyün sahibi de ben olurum!

- Sen daha şimdiden kendini bu köyün sahibi sayıyorsun. Ama bil ki bu köy sahipsiz değil! Biz, kimsenin işine çomak

sokmak istemiyoruz! Ama bir bak, senin buruğun bizim evimizi, bağımızı bahçemizi ne hale getirdi...

Adamov yanılmıştı. Karşısındakinin onun işçisi değildi. "Bizim bağımız, bahçemiz" sözünü işittiğinde, karşısına dikilen gencin, komşu evden olduğunu anladı. Onlar hakkında çok şey duymuştu. Petrol kuyusunu açarken işçilere, bu evden mümkün olduğu kadar uzaklaşmalarını tembihlese de işçi başı ısrarla burasını göstermişti. Adamov kuyuyu bu köyün ileri gelen ailelerinden birinin toprağına kazdığını bildiğinden ve sevinçli olduğundan bu gençle tartışmak istemiyordu. "Bu yeri parasıyla aldım, parayla bu Müslüman şehirde parmakla gösterilenlerden biri oldum. Şimdi de yerden para fışkırıp başıma dökülüyor. Para bütün öfkeleri dindirir." diye düşündü ve Alimirze'ye döndü:

- Ben bu toprağı para ile satın aldım! Burayı bana satanlar, benim buraya petrol kuyusu açacağını da biliyorlardı. Kısmet böyleymiş. Senin toprağını da satın alırım istersen, ne kadar istiyorsun, deyip yanındaki muhasebecisine işaret etti. Muhasebeci, kâğıt para ile dolu elini Alimirze'ye uzattı. Adamov'u ve onun yanındakileri nefretle süzen Alimirze, içinde bu adamlara karşı ne kadar kin duysa da aslında onların hiçbir suçunun olmadığını da anlıyordu. Bütün suç, bu toprağı dışarıdan gelen milyoner Ermeni'ye satan amcasının oğlundaydı. Geri dönüp gitmek istediğinde, annesinin akşam söyledikleri aklına düştü ve aniden muhasebecinin elindeki parayı kapıp buruşturarak önünden akıp giden kara yağın içine attı ve Adamov'a döndü:

- Senin servetin bu ise, benimki de o topraktır, toprakta yetişen üzümdür, inciridir. Kendi çıkarın için benim topraklarımı petrol gölüne çeviremezsin.

İşçilerin gözü onlardaydı, şaşkın şaşkın bakıyorlardı. Adamov ile birlikte gelenler, birden öfkeyle Alimirze'nin üstüne hücum ettiler. Alimirze bu milyoner tutmalarını iyi taniyordu. Önerilerinden kaçsa, bu köyde adam içine çıkamazdı. İlk darbesiyle

kendisine en yakın olanı yere indirip belindeki tabancayı çaktı ve namluyu Adamov'un tam göğsüne doğrulttu bağırdı:

- Eğer kıpırdarsanız, bu pul torbasını da açtığınız kuyuya yuvarlarım!

Adamov kendi adamlarına, geri çekilin, der gibi işaret etti. Yanı başında petrol fişkırın kuyusu da, olanca serveti bir anda elinden çıkabilir, anlamını yitirebilir, para basan bir kuyuya, emsalsiz servete kavuştuğu bir anda hayatına nokta konulabilirdi. Şimdi talihi, karşısındaki zayıf, uzun, kara yağız oğlanın parmağının ufak bir hareketine bağlıydı. Bakülüleri iyi tanıdığından, tartışmanın anlamsız olduğunu biliyordu. Geriye, ölümden kurtulmanın tek bir yolu kalıyordu, o da karşısındakinin insafa gelmesiydi. Güç kullanmaya kalksa, öbür dünyaya giden yolu daha da yakınlaştıracığını anlıyor; yer sahibinin haklı olduğunu ve bunu itiraf etmekten başka çıkar yol kalmadığını da anlıyor; Zengezur'un ıssız bir dağ köyünden, bir yetim olarak bu şehre ne halde geldiğini de iyi hatırlıyordu.

- Senin ağabeyini de amcanın çocuklarını da tanıyorum. Gelinler, birlikte konuşuruz. Kuyu kazacakları yeri doğru seçmişler, benim bunda bir kusurum yok, dedi. Alimirze ısrar etse, önünde diz çökmeye hazırды.

Ağabeyinin adı söylenince, Alimirze duraksadı.

- Ağabeyimi tanıyıp tanımadığını bilmiyorum, ama ondan medet umuyorsan, git ona dua et, deyip tabancasını beline taktı ve sakince kendi bahçelerine geçti.

Aradan iki saat geçmeden, Babazadelerin avlusu polislerle doldu. Ağabeyleri gelene kadar, Alimirze'yi götürmüşlerdi. Ancak annesi ağlamıyordu. Sanki hastalığı da bir nebze hafiflemişti.

- Eline kurban olayım onun, diyordu. Milyonere nasıl bir yiğit olduğunu gösterdi. Milyoner, onu çiğneyip geçemeyeceğini iyi anladı. İstese leş gibi yere sererdi, ama oğlum yine insafly davrandı...

Bu durumda olan sadece Binakadi değildi. Bakü'nün diğer köyleri Ramana, Sabuncu ve Balahanı'da da Ermeni milyonerleri ile yerli halk sık sık karşı karşıya geliyordu. Köylerin ileri gelenleri, dışarıdan gelen Ermenilerin, hükümeti arkalarına alarak dal budak salmasına, para gücüyle fakir köylülerin topraklarına sahiplenmelerine tahammül edemiyorlardı. Binakadi hadisesinden sonra halk gözünü açtı. Lafı bırakıp "Düşmana fırsat verilir mi? Acımızdan ölsek de Ermenilere toprak satmayacağız." diye yemin edip: Daha düne kadar çarığımızı yamayanlar, istihbarat teşkilatlarının, gizli derneklerin verdiği paralarla buraya gelip servetimize sahipleniyor, birkaç ay içinde milyoner oluyor, köşkler yaptırıyor, kervanın önünde dahi gidemeyenler devleti ele geçiriyor, sonra da kudurmuş gibi bize dil uzatıyorlar." diye yakınmaya başladılar.

Sabuncu'da Gulam adlı genç bir tüccar, öfkesini, derdini köylüleriyle paylaşmıştı:

- Mülkünüzü satacaksanız, bari bizimkilere satın. Dar günümüzde yardımımıza Hacı Zeynalabdin Tağıyev yetişiyor. Mantaşov'un, Adamov'un, Lalayan'ın bize ne faydası var? Biraz gayret çekin! Düşman değirmenine su taşımayın!

Bu sözler, Ermeni milyonerlerin kulağına da gelmiş ve Mantaşov ona sormuştu.

- Biz sana ne kötülük ettik ki, Gulam?

- Ha ben, ha komşularım, ne fark eder? Bizim insanlarımız, fakir, muhtaç diye daha ne kadar ezilecek? Daha ne kadar Allahsızlık edeceksiniz? O paraya toprak olur mu?

- Pazarlık rıza ile olur Gulam. Alan razı, satan razı, seni ne ilgilendirir?

- Yüksekten uçma Mantaşov. Satan başkası değil, benim komşumdur, akrabamdır. O topraklar benimdir. Orada dedelerimin üzüm bağı vardı. O bağı yok pahasına alıp sahra-yı ke bire döndürüyorsun sonra da köy halkına tepeden bakıyorsun.

- Hâşâ! Olmaz öyle bir şey, diye Mantaşov, belli etmeden ama dişlerini sıkı sıkı cevap vermişti.

Gulam ile Mantaşov arasındaki bu konuşma, bütün köye yayılmıştı.

Aslında işlerin bu şekilde gidişi, köylerde meydana gelen bu tartışma ve çekişmeler sonucu insanlar arasına nifak tohumları serpilmesi, hükümetin işine geliyordu. Çünkü uzun yıllar besleyip büyüttükleri, zor durumlarda müdafaa ettikleri Ermeni gizli teşkilatları, sonunda kendi başlarına bela olmuş, hedefe Rus memurları koymuşlardı. Ermeniler önceleri Müslüman komşuları ile ilişkilerini bozmak istemiyor, bunun çok kötü sonuçlar doğuracağını biliyorlardı. Lakin son yıllarda Ermeni terörüne onlarca kurban veren Hükümet, bu beladan kurtulmak için hedef değiştirmek istiyor, kurtuluşu hedefi değiştirmekte görüyordu. "Bırak bundan sonra da Müslümanlar kırılınsın." diye düşünüyorlardı. Böylece iki komşu milletin arasının bozulmasıyla öyle bir yangın başlayacaktı ki, Rus-Japon savaşı da, Petersburg Hükümetinin yumuşama mecburiyeti de, halka verilen imtiyazlar da unutulacaktı.

BAKÜ'DE DÖKÜLEN KAN

Ahmed Bey pencereden ayrılamıyordu. Dünyadaki en büyük mucizeyi seyrediyormuş gibi, gördüğü manzara karşısında dalıp gitmişti. Lapa lapa yağan kar, gözleri önüne öyle bir perde çekmişti ki karşıdaki bina bile zor görünüyordu. Onu büyüleyen de lapa lapa yağan kardı. Bir anlık da olsa bütün dertlerini unutmuş, bütün kaygılarından uzaklaşmış, ilahî bir dinginliğe kavuşmuştu. Bakü'ye geldiğinden bu yana, ilk kez böyle bir kar görüyordu. İçinde yeniden Şuşa hasreti baş kaldırmıştı. Keşke şimdi Cıdırdüzü'nde olabilsem ve gökten, bembeyaz, şelale gibi inen, Daşaltı'na dökülen kar selini izleyebilseydim, diye geçirdi içinden.

Kış aylarında Şuşa, ayrı bir güzelliğe bürünürdü. Kış dediğin de Bakü'deki gibi değil, Şuşa'daki gibi olurdu. İnsan burada karı özlüyordu. Ama bu gün, Allah sanki bu benzi kararmış şehrin yüzünü temizlemek için, Bakü'nün üstüne gökyüzünden bembeyaz kar eliyordu. Hem de ardını hiç kesmeden, saatlerce...

Son günlerde, ilk kez "millet derdi" dediği sancılı fikirden uzaklaşmış, kaç zamandır uykularını kaçırarak Türkçe gazete meselesini de unutmuştu. Kaspi gazetesinin Türkçe varyantını çıkarma girişiminden eli boş dönmesi ve Türkçe gazete için izin alınamaması dolayısıyla çektiği azaplar da zihninden silinmişti. Şimdi bu aralıksız yağan karı seyrederken, belki de pencerenin önünde süzülen kar sağanağının etkisiyle yeni bir gazete çıkarmayı düşünüyordu. Çünkü milleti aydınlatmak için okul açmak ve millî düşüncüyü yaymak için de gazete ve dergi çıkarmaktan başka kurtuluş yolu göremiyordu. Başka bir kurtuluş yolu olsa bile, kiminle gidecekti? Kendi haklarından habersiz, ilimden irfandan nasipsiz, dostunu düşmanını tanımayan,

Çar hükümetinin eteğini bırakmak istemeyen, yarısı Rus idaresinde, yarısı Fars idaresinde olan bir milletten ne beklenirdi ki?

• Sonra, bu düşüncelerinden dolayı kendisine kızılıyordu: "Milletin ne günahı var? Cinayetin asıl müsebbibi, milleti bu güne koyanlardır. Türkçe gazete çıkarsan, okuyan olacak mı? Boş ver, sen dünyadaki güzelliğe bir bak. Say ki Şuşa'dasın! Sitare bu karı görünce çok sevinecek..."

İlahî! Kar taneleri birbirine ekleniyor ve gökten yere doğru bembeyaz ipler çekiliyor, sanki bu ipler bir halının erişleridir. Zaman ne dokursa dokusun, bu halı bitip kesildiği an, dokunan desenler de bir anda yok olup gidecek. Bizden başka herkes kendi kaderini çiziyor, kendi geleceğini dokuyor...

Bana ne Rus-Japon savaşından! Cehennem olsun! Bir defa değil, yüz defa mağlup olsun Çar. Bana ana dilimde bir tane gazete çıkarmaya izin vermeyen hükümet, benim neyime? Ben, niye o hükümetin gayretini çekeyim?

İşçiler bir aydır grevdeler. İyi yapıyorlar. Ne gazete çıkıyor ne de nakliyat işliyor. Hayat dondu. Japonya'ya gücün yetmiyor, ama işçinin ücretini niye vermiyorsun? Beni bunca yıl döversen, onun böyle olur. Telefon, telgraf, posta bütün hizmetler durdu. Hakkını isteyen zavallı işçileri suçluyorlar, şimdi işçileri cezalandırmak için onlara divan tutuluyor.

Bırak Petersburg dersini alsın. Bakü'deki bu kadar serveti sömürüp götürüyor ama Bakü ekmeğe muhtaç, insanlar kara gündeler..."

Gerçekten de Bakü'deki gerginlik son haddindeydi. Şehir bir kıvılcımla patlayacak haldeydi. Elbette, bu, Ahmed Bey'in arzuladığı gibi millî bir mücadele değildi. Ancak Türk ve Müslüman işçiler de bu gerilim potasında pişiyor, kendi haklarını talep etmeyi öğreniyorlardı. Petrol kuyularının sahiplerinden ve hükümetten hangi taviz gelecekse, onlara da pay düşecekti.

Bütün bunlar bir yana, Ahmed Bey'i rahatsız eden başka bir mesele daha vardı.

Şehirdeki işçi greviyle birlikte, başka bir gizli hareket de faaliyettedir. Anna Nikolayevna'nın ve Rus gazetelerinde çalışan dostlarının söylediklerinden, ortamın gitgide gerginleştiğini anlamak hiç de zor değildi. Japon savaşındaki mağlubiyeti ve gittikçe güçlenen ve çeşitli milletlerden olan işçileri birleştiren hareketi engellemenin bir yolu da iki komşu millet arasına nifak sokup, hükümete karşı gelişen bu güçlü muhalif hareketi bölmek, onlara hükümete karşı verdikleri mücadeleyi unutturup birbirleri ile çatıştırmak olabilirdi.

Yıllar boyu yapılan propagandanın amacı belliydi. Yönetim, Rus memurları Ermeni teröründen kurtarıp onların dikkatini Müslümanlara yöneltmek istiyordu. Ermenilerin güngörmüş aksakalları Müslümanların bir suçunun olmadığını biliyor, Türklerle arayı bozmayı, akılsızlık sayıyorlardı. Ancak yapılan yanlış propaganda, Ermeni aksakalların sözünü havada bırakıyordu.

Bakü'de işsiz güçsüz dolaşıyormuş gibi yapan veya küçük bir imalathanede hiç dikkat çekmeden oyalanan Zinkeviç gibi adamlar, tezgâhlarını açmış ve aylarca hazırlık yapan gizli şebeke işe başlamıştı. Bu şebekenin üyelerini gören biri, onların ciddi bir amaca hizmet ettiğine asla inanmazdı. Stavropol'dan gelen ayakkabı tamircisinin yahut Saratov'dan buraya kadar güya "iş araya araya" gelen ve Bakü'ye demir atan çilingirin, elinde şarap şişesi, duvar diplerinde, dut ağaçlarının gölgesinde uyuklayan alkol müptelalarının, koskoca imparatorluğu kaynatan çekişmelerle ne ilgisi olabilirdi? Ancak onların maksatlı olarak ortaya attıkları yalanların, anında şehre yayıldığına kimse farkında değildi. Mesela: "Ermeniler hızla silahlanıyor, ellerine fırsat geçer geçmez, bütün Türk ve Müslümanları öldürecekler. Bunun için Rusya'dan, İran'dan, Türkiye'den özel eğitim görmüş komandolar da getiriyorlar. Hayâsızlıkları, kudurmuşlukları had safhada bu yüzden de mescitlere girme, domuzları mescitlere doldurup orada kesme niyetleri var..." Artık şehirdeki bütün Türk-Müslüman ahali bu yalanlara inanıyordu,

inanmamaları da mümkün değildi. Çünkü onlar da: "Güpegündüz, milletin gözü önünde işlenen cinayetlerin sorumluları cezasız kalıyorsa, o zaman bu kâfirlerden her şey beklenir." diye düşünüyorlardı.

Bu gizli şebeke, aynı zamanda Ermeniler arasında da: "Müslümanların size karşı sabrı tükendi, intikam almak için Ermenileri kurşuna dizecekler. Bakü'de silah taşımak yasak olsa da polis gizlice onlara silah dağıtıyor..." diye haberler yayıyorlardı.

Doğrudur, Alimirze, Adamov'un yardımcısına yumruk atmış, Adamov'un parasını da petrol kuyusuna fırlatmıştı, şahitler de vardı. Ancak kuyu sahibinin köye verdiği zarar, petrol akan sokaklar, kara yağa batan sebze ve meyveler, mahsulü mahvolmuş bağlar da gözler önündeydi. Asıl suçluyu ayırt etmek güçtü. Şu da bir gerçektir ki hâkimin kararını belirleyen, sadece deliller, şahitler değildi. Ortada Adamov'un hesabı bilinmeyen paraları da dolaşıyordu. Mesele içinden çıkılmaz hale gelmişti. Hatta Babazade ailesinin eski dostlarından olan yerli milyonerler de gayrete gelmişlerdi: "Biz öldük mü? Onlar ortaya para koyuyorsa, biz de koyarız." diyorlardı. Mesele Hacı Zeynabdin Tağıyev'e de iletilmişti ve söylenenlere göre, o da Bakü valisiyle konuşup meselenin iç yüzünü anlatmıştı.

İşin bu kadar büyümesine rağmen, Bakü'nün alışkın olduğu cinayet ve ölüm hadisesi veya toprak yüzünden meydana gelen kavgalardan birinin, iki komşu halkı düşmana çevireceği ve bütün Güney Kafkasya'yı bürüyen amansız bir savaşın başlayacağı, hiç kimsenin aklına gelmezdi...

Şubat ayının başlarında mahkeme hükmünü verecek ve dava sonuçlanacaktı. Alimirze ise serbest kaldığında, intikamını almaya yemin etmişti. Ancak mahkeme kararını vermeden dava düştü. Bayıl'dan üçüncü duruşmaya getirilen Alimirze, yolda Ermeni infaz koruma memurları tarafından öldürüldü. Güya

kaçmak istediği için öldürüldüğü söylendi. Aslında bu cinayetin hangi şartlar altında işlendiğini soruşturan ve açığa çıkaran da olmadı. Bütün Binakadi köyü yasa batmış, köyün şerefi zedelenmiş, insanların onuru ayaklar altına atılmıştı. Adamov'un evine basmak isteyen gençleri, aksakallar zorla sakinleştirmişlerdi. Son söz Alimirze'nin ağabeyi Ağamirze demişti:

- Ölen kardeş benimdir, intikamını da ben alacağım!

Adamov ve ona yakın olan Ermeniler, başlarına gelecek felaketi sezmişlerdi. Korkudan Ağamirze'nin yakınlarında dolaşmıyor, onun gözüne görünmek istemiyorlardı. Bu saklambaç, Paskalya Bayramına kadar devam etti. Bayram günü Ağamirze, ortanca kardeşi Balamirze'ye de haber vermeden evden çıktı ve bayramın hararetli bir anında Ermeni Kilisesinin önünde toplanan adamların arasına karıştı. Adamov, nerede olursa olsun, dönüp dolaşıp buraya gelecekti ve bu insanların önünde hak ettiği cezayı çekecekti. Sonrası ne olursa olsun! Onu da Alimirze'nin yanına göndersinler. Yeter ki bu kan yerde kalmasın.

Ağamirze, Adamov'dan sadece kardeşinin değil, hem de Alimirze tutuklandıktan sonra aniden rahatsızlanıp bu dünyadan göçen annesinin intikamını da alacaktı. Çünkü annesinin ölümüne sebep olan da Adamov'du.

Ancak görünen o ki talih, Babazade ailesinden yüz çevirmişti. Petrol milyoneri Adamov'un tutmaları kilisenin etrafında dolaşan Ağamirze'yi tanımışlar ve ona hissettirmeden silahlı bir ekibi, onun peşine takmışlardı.

Kilisenin çevresindeki meydanda biriken kalabalık arasında izlerini kaybettirmek imkânı bulan tutmalardan biri, arkasından gizlice yaklaşarak tabancayı Ağamirze'nin sırtına dayayıp ateşledi. Meydandakiler birbirine girdi. Katiller aradan sıyrılıp çıktılar. Ortada yatan yaralının Müslüman olduğunu gören Ermeniler dudak büzerek yanından geçiyorlardı. Yalnız yakındaki polislin ısrarı ile onu alıp hastaneye götürdüler. Ancak aşırı kan kaybettiğinden yarı yolda ruhunu teslim etti.

Bir aileden iki seçme delikanlının, üstelik hiçbir suçları yokken, katledilmelerinden sonra Binakadi'de neler olacağını tasavvur etmek hiç de zor değildi. Yas meclisinin başköşesinde oturan Molladan başka herkes susmuş, hiç kimse konuşmuyordu. Aradan soğuk yeller esmiş, herkes birbirinden incinmişti. Köylüler, köyün ileri gelen ailelerinden birinin iki evladının ölümü nedeniyle üstlerine bir gölge düştüğünü biliyor ve bu sıkıntıdan kurtulmak için yapmaları gereken şeyleri düşünüyordu.

Cenaze toprağa verildikten sonra, ailede tek kalan ve bu günden sonra, Alimirze evli olmadığı için, Ağamirze'nin çocuklarına da bakması gereken Balamirze'nin zor durumda olduğunu anlayan delikanlılardan bir grup ve ailenin yakın akrabaları etrafta dolanıyor, Balamirze ile konuşmak için uygun ortam arıyorlardı.

Gulam, yas meclisine ekibiyle gelmişti. Meclisten çıkarken Balamirze'ye sarılıp:

- Seni teselli edecek söz bulamıyorum, dedi. Derdin büyük, Ağamirze ile yakın dostluğum vardı, biliyorsun... Sen bir şey yapmasan da intikamını ben alacağım.

Bu sözler, başsağlığı değil, Balamirze'nin kalbine saplanan keskin bıçaktı.

- Sen harekete geçmesen de ne demek oluyor Gulam, diye çıkıştı.

Gulam onun renginin attığını fark etti:

- İncinme, demek istediğim başka şeydir. Bak, bizim ekibi görüyor musun? Bunların hepsi, senin emrindedir, dedi.

- Komşu köydeki akrabalar da toplandı, yas meclisinin bitmesini bekliyorlar. Her kardeşimin yerine, on dığa³² gebertmezsem, yüreğim soğumaz...

32 Dığa: Müslümanların, Ermeni çocuklarına verdikleri ad

- O zaman biz de köye dönmüyoruz!

Balamirze'nin taşa dönmüş sıfatından neler düşündüğünü anlamak zor olsa da iç dünyasında kendi kararını verdiği seziliyordu. Yas meclisi dağıldıktan sonra Gulam ile baş başa bir hayli konuştular. Neler konuştukları açıkça anlaşılıyordu. Evet, bu bir kan davasıydı, çok olsa üçüncü kardeş de gidecekti; ama intikamını aldıktan sonra... Yoksa Balamirze bu ağır yükün altından kalkamaz, ezilirdi. Nerden geldikleri belli olmayanlar, Bakü'nün anlı sanlı köylerinden birinde adı şanı belli bir ailenin iki gencini katletmişse, katiller ve onlara azmettirenler, bunun bedelini ödemeliydi.

Aynı günün akşamı, petrol kuyularından birkaçı meşale gibi yanmaya başladı. Bu kuyulardan hangilerinin Ermeni milyonerlerine ait olduğunu iyi biliyorlardı. Çok geçmeden Sabuncu'daki kuyular da alev alev yanmaya başladı. Çünkü bir hafta önce, orda da genç bir gimnaziya öğrencisi öldürülmüş ve Ağamirze'nin öldürülmesinden sonra, onun katilinin de bir Ermeni olduğu ortaya çıkmıştı. Bu haber Bakü köylerinin üstünden şiddetli bir fırtına gibi esip geçti ve gençlerin yüreğinde küllenen intikam ateşini alevlendirdi. Cinayetlerden sonra, yaşlı ailelere "yardım" yani intikam teklifleri çoğalıyordu. Aylarca, yıllarca yüreklere kurşun gibi çöken nefret, petrol kuyularından fişkırarak kara yağ gibi püskürüyordu ve artık bu tazyikle fişkırarak intikam hissini yatıştırmak, idare etmek mümkün değildi. Elbette, bu gerilimin, kargaşanın sebebi sadece birkaç kişinin ölümü ve on, on beş Bakülünün intikam alma ihtirası değildi. Ortada hükümetin insanlara karşı duyarsızlığı ve yıllar boyu birikip halkın yüreğini deşen türlü dertler vardı. Özellikle de devlet dairelerinin Müslümanlara karşı duyarsızlığı, her yerde Ermenileri başköşeye geçirmeleri, memurların açıkça taraf tutmaları, kol gezen adaletsizlik, İslâm dinine ve Müslüman'a hor bakanların, Müslüman kanı dökenlerin elini kolunu sallayarak dolaşmaları

ve en önemlisi, işçilerin bütün kuyularda üretimi durdurması ve greve başlaması, kendi haklarını kazanmak için hükümete isyan eden ve direnişe geçip kitlesel eyleme geçmeleri vardı... Herkes kendi öfkesini dindirmek için bir fırsat kolluyordu. Ermenilerle Türkler arasında başlayan kan davası, Rus hükümetine karşı adeta gemi azıya alan kitlenin gazabını, asıl hedeften saptırıp birbirlerine yöneltmişti.

Daha ilk günden, Ermenilerin bu çatışmaya dünden hazır oldukları anlaşıldı. Yılda birkaç defa ahalinin elindeki silahlar toplanmış; Bakü'de silah almak ve taşımak yasaklanmış olsa da gizliden gizliye nasıl silahlanmışlarsa, Ermeni mahalleleri birdenbire ordu karargâhına döndü. Buna rağmen bir saat içinde onlarca dükkân ateşe verildi. Cinayet işleyenlerin, azmettirenlerin özür dileyip ortamı sakinleştirmeleri gerekirken, silahlı çatışmaya girişmeleri ve hükümetin sanki hiçbir şey yokmuş gibi olanları dışarıdan izlemekle yetinmesi, her işte Müslümanların suçlu bulunması ahalinin sabır taşını çatlatmıştı. Ağamirze'nin defninden bir gün sonra, iki kardeş ve gimnaziya öğrencisinin ölümünde iştiraki olan yahut şüpheli görünen on üç kişi, hayata veda etti.

Bakü savaş meydanına dönmüştü.

... Yanında beş altı arkadaşıyla padişah saraylarına benzeyen konağa giren Balamirze, gördüğü zenginlik karşısında şaşırıp kalmıştı: "İçerişehir'i yüz yıllar boyu mekân tutan, asırlardır orada yaşayan zengin ailelerin, birbirine yaslanan küçük konakları ve köylerde eski kilim keçeden başka ziyneti olmayan evleri, bu konakla karşılaştırmak mümkün değil. Bu servet nasıl elde edildi? Bu lotu, Bakü'ye ne zaman geldi? Nerden geldi? Nasıl oldu da halk açlıktan köpük kusarken bu lotu bu kadar servet toplayabildi; topraklarımıza sahiplendi, üstelik de bu kadar azgınlaşıp tanınmış bir Müslüman ailesinden iki kardeşin canına nasıl kıydı? Allah buna razı olur mu? Bulacağım

onu! Hükümet kulak ardı etse de kendim bir mahkeme kuraçağım ona. O zaman cevap versin bakalım, kardeşlerimin suçu neymiş..."

Koskoca konakta, odalar, salonlar, köşe bucak... Bomboştur. Adamov ve evin diğer sakinleri, sanki kuş olup göğe uçmuşlardı.

Bütün odalara bakmışlardı, aranması gereken sadece çatı katı kalmıştı. Oranın da kapısı kilitliydi. Bu konakların çatı katı, diğer katlardan farksızdı.

Ellerindeki demir parçasıyla çatı katının kapısının kilidini kanırıp söktüler. Gerçekten de, aşağı katlar bile bu kadar zengin değildi. Pahalı mobilyalar, beyaz piyano, duvarları süsleyen değerli tablolar, antika eşyalar, çeşit çeşit halılar, silahlar, altın ve gümüş takılar, başka hiçbir yerde bulunmayan çini tabaklar, her biri bir müzede olması gereken lambalar...

Çatı katının köşesindeki kapıyı çaldığında içeride bir feriyat koptu. Adamov, karısı, çocukları birkaç akrabası, Balamirze ve arkadaşlarının evi bastığını görünce kaçıp buraya sığınmışlardı. Öfkeden deliye dönmüş olsa da kadınları ve çocukları gören Balamirze birden duraksadı. Bir an tereddüt etti, buraya niçin geldiğini unuttu. Kardeşlerini yitirmişti, doğrudur, ancak korku dolu gözlerini ona dikmiş olan kadınlar ve çocukların, bu işte hiçbir günahının olmadığını da biliyordu. Onların gözü önünde ne yapabiliirdi? Ancak bu kanı yerde koymak da olmazdı! Adamov gibi cellâtları sağ bırakmak günahı! Annesinin, kardeşlerinin ruhu onu affetmez, köyde insan içine çıkamaz, ağzını açıp namustan, gayretten bahsedemezdi. Yüzyıllardır süregelen ve toplumu yönlendiren adeta taşlaşmış sözlü kanunlar vardı. Akan masum kanına, kan akıtarak karşılık verilmeliydi...

Adamov, kan düşmanının içindeki bu gelgitlerden habersiz, ölümünü bekler bir halde, donup kalmıştı. Şimdiye kadar para pul kazanmış ve bu paralar gözlerine hakikati göstermeyen bir perde indirmişti. Bu nedenle bu yerlerin geleneğini, göreneğini göz ardı etmiş; haklıyı, haksızı ayırt etmeyi bir yana

koymuş; haramı helali birbirine karıştırmıştı. Yaptıklarının cezasını çekmediği için de zulme meyledip keyfince davranmaya başlamıştı. Bu işlerin her zaman böyle gideceğini düşünmüştü ama birdenbire adalet kendisi gelip onun yakasına yapışmıştı. Yaptığı haksızlıklar, döktüğü ve döktürdüğü kanlar, ondan hesap sormaya gelmişti. Kaçmak için bir yeri, yardım edeceğini umduğu bir kimsesi yoktu artık. Tutmalarının, ellerini dahi kaldırmalarına fırsat bulamadan öldürüldüğünü görünce, merdivenlerden terasa çıkmış buraya çıkarken de gelenleri korkutmak için tabancasını ateşlemiş, bütün mermileri boşaltmıştı. Azrail, bu kara yağız gencin simasında gelmiş ve onun boğazına sarılmıştı. Şimdi hırıldağa hırıldağa son anını bekliyordu. Karısı, onun işlediği bütün günahlardan habersizdi. Kocasını, gençlik yıllarında gördüğü gibi insafli, vicdanlı, yumuşak kalpli bir adam sanıyor; bu servetin de helal kazançtan geldiğini düşünüyordu. Bu yüzden de şimdi eve giren bu Müslümanların ne istediğini, hangi cinayetlerin hesabını sormaya geldiklerini ve onlara ne cevap vermeleri gerektiğini bilmiyordu. Bakülülerin mertliğine, kadına ve kadının yanında kocasına el kaldırmayaacağına güveniyordu. Bu yüzden de hiç çekinmeden ileri çıktı:

- Ne oldu, ay kardeş? Araya kan girdi, biliyoruz! Ancak çocuklarımızın ne suçu var? Kanı kan ile yıkamazlar! Kadınlığımıza bağışlayın bunu! Bir hatası var ise, bundan bir ders çıkarır, akli başına gelir. Biz Bakü'den kaçıp gitmeyeceğiz ki. Azerbaycan geleneklerini de çok iyi biliyoruz. Madem arada kan var, çaresi ne ise, üstümüze düşeni yapacağız, diye Balamirze'ye yalvardı. Lakin onun sözleri, kadını kılıç gibi kesti:

- Bu erkek işidir, sen karışma!

Kadın bu sözlerdeki kararlılığı ve öfkeyi hissedince, işin ciddiyetini anladı ve diz çöküp Balamirze'nin ayaklarına kapandı. Bu kez ağlayarak ve temiz Azerbaycan Türkçesiyle, kocasının, çocuklarının kaderinin ve geleceğinin bu sözlere bağlı olduğunu anlayarak son bir ümitle, yalvarmaya başladı:

- Kurban olayım, kardeş can, Müslümanların güzel bir sözü var, sizinkiler: Kötülüğe iyilik er kişinin işidir, derler. Sen iyilik yap, er kişi olduğunu göster! Meğer para, pul kudurtmuş bunu, bizim haberimiz olmamış. Beni de, çocuklarını da, servetini de düşünmemiş. Vallahi iyi insandı bu, son zamanlarda kimlere takıldı; bunu kimler baştan çıkardı, bilmiyorum. Biz, hiçbir zaman kendimizi sizden ayrı görmedik. Keşke bu, Bakü'ye bir baldırı çıplak olarak geldiğini unutmazaydı. Şimdi neyiz varsa bu şehre borçluyuz! Ama şimdi, para pul derdinde değilim. Gözünüzün gördüğünü, gönlünüzün çektiğini alıp götürün, götürün hepsini... İsterseniz bu ev de sizin olsun. Vallahi içimden gelecek söylüyorum! Sadece bizi bağışlayın, bırakın, gidelim, istiyorsanız, Bakü'de de kalmayız, çekip gideriz. Bu kadar düşmanlıktan sonra burada kalsak bile kara gün içinde yaşayacağız.

Balamirze'nin yanındaki arkadaşı Selim, dişlerini sıkı sıkı, iğrenç bir şeye dokunuyormuşçasına dudaklarını büzüştürüp parmaklarının ucuyla kadının elbisesinin kolundan tutup kaldırdı:

- Yeter, fazla konuşma leçer!³³ Biz bu sözlerinizi çok duyduk! Zora gelince merhametten, vicdandan, insanlıktan bahsediyorsunuz!

Kadın doğruldu, ama yine de Balamirze'nin paçasını bırakmadı:

- Ben köyden gelmiş, cahil biriyim. Hiç bir şeyden anlamam. Tek başıma bu çocuklara bakamam. Öldürecekseniz beni öldürün, ne olur bunu affedin!

Balamirze gözüyle işaret etti. Selim, kadını ve çocukları yan odaya götürdü. Adamov'un bir şey söylemeye dermanı yoktu. Balamirze: "Bu, Ağamirze için!" diye düşünerek tabancayı ateşledi ve odadan çıktı. Çevredeki evlerden de silah sesleri geliyordu. Selim'i sesleyip aşağı indi. Bu evin, bir kuru çöpünde dahi gözü

33 Leçer: Kadınlar için kullanılan bir hakaret sözü.

yoktu. Kapıdan çıkınca, çevredeki evleri bürüyen alev yüzüne vurdu. Yan yana birkaç ev alev içinde yanıyordu.

...Adamov'un işinin bitirilmesi, onun yüreğini soğutmamıştı. Kaç gündür, arkadaşları diğerlerini arıyordu. Bu aramalar meyvesini vermişti. Arkadaşları, Alimirze'yi süngüleyen Ermeni infaz koruma jandarmalarının ve Ağamirze'yi sırtından vuran Nikol'un yaşadıkları yerleri öğrenmişlerdi. Jandarmalardan biri Tren istasyonu yakınlarında, Balamirze'nin amcasının oğlu Büyükkşi'nin evinde; ikincisi ise, söylenenlere göre, Hacı Cavad'ın evinde kiracıydı. Nikol denilen keşiş kılığındaki eşkıya başı ise Kömürçü Pazarı yakınlarında bir evde yaşıyordu. Balamirze, amcasının oğluna haber vermeden, bahçedeki çocuklardan öğrendiği evin kapısını çaldı. Genç jandarma, onları görünce titremeye başladı. Giyinmiş, bir yerlere gitmek için hazırlanmıştı. Karısı ise, kucağında bir çocukla onun arkasında duruyordu. Balamirze, kadına öfkeyle bağırды:

- Sen çekil! Seninle bir işimiz yok!

Genç kadın yerinden kıpırdamadı ve kocasından önce sordu:

- Bizim ne suçumuz var?

- Senin bir suçun yok! Suçlu olan, kendini erkek sayıp elleri kelepçeli bir mahkûmu süngüleyen kocandır!

- Ben kocamı tanırım, öyle bir namertliği yapmaz!

- O sana kendisini nasıl tanıttı bilmiyorum. Bu sizin aranızda olan bir şey, onu siz bilirsiniz. Ancak benim bildiğim bir şey var ki senin kocan, dünyadaki en alçak adamlardan biridir. O, bizim buraya niçin geldiğimizi de çok iyi biliyor.

- Ben niçin buraya geldiğinizi bilmiyorum! Ben sadece görevimi yaptım.

- Biz de görevimizi yapacağız!

Kocası cevap vermeye fırsat bulamadan, kadın, kucağındaki çocukla, Balamirze'nin önüne diz çöktü:

- Allah onu bu yola salanın çoluk çocuğunu da yetim bıraksın! Bize merhamet... Kadının sözü ağzında kaldı. Ev sahibi Büyükkşi'nin sesi, pencerelerin camlarını zangırdattı:

- Balamirze, sen ne yapıyorsun? Bu ne oyunudur böyle?

Balamirze, amcasının oğlu Büyükkşi'nin sesinden ürperdi:

- Katil senin koltuğunun altından çıkıyor, amcaoğlu!

Büyükkşi, bu sözlere çok sinirlendi:

-Niye şehri birbirine katıyorsunuz? Bir bak, Bakü ne günlere kaldı? Hoşuna gidiyor mu bu yaptıkların? Bu vatan Ermeni'nin, Rus'un değil, bizimdir!

- Ağamirze ile Alimirze'nin kanı yerde mi kalsın? Biz bunu nasıl kabulleniriz?

- Bir iki Ermeni öldürünce, Ağamirze ile Alimirze'yi geri mi getireceksin?

- Hiç olmazsa ruhları şad olur!

Büyükkşi görmüş geçirmiş adamdı:

- Dinle, Balamirze! Sizleri oğullarımdan ayırmışsam, Allah bana lanet etsin! Biliyorum, kardeşlerin gitti, koca evin yükü senin omuzlarında. Senin de başına bir iş gelirse amcamın ocağı söner, evi barkı viran olur. Ağamirze'nin çocuklarına bakan olmaz. Bunu iyi düşün! Onların kapı kapı dilenmesini mi istiyorsun?

Bu acı gerçeği Balamirze de biliyordu. Ama başka çaresi yoktu. İntikam duygusu onun içine sığmıyor, adeta yüreğini patlatırcasına köpürüp coşuyordu.

- Kardeşimin bedenini süngüye geçirdi bu vahşiler. Senin evinde saklananlar da onlardan biri.

- Biliyorum, onlar için geldiniz. Ama bu akılsızlıktır! Birincisi, hükümet var, mahkeme var! İkincisi, benim evimde kalanlarla Adamov'u, Lalayan'ı, Tatosov'u, Mantaşev'i karıştırmayın. Onların ne milleti, ne Allah'ı ne de dini var! Bunlarsa bizimle birlikte yaşıyorlar. Dağ köylerinden bir parça ekmek için gelen

bu insanlar ayrı, kudurgan milyonerler ayrı! Bunlara el kaldırırsan Allah affetmez! Bu evde yaşayanlardan birinin bile burnu kanasa, günahı benim boynumadır. Yani evvel beni öldürürsün, sonra onları!

Balamirze amcasının oğlunu iyi tanıyordu. Sülalesindeki büyüklüklerin hepsinin haysiyeti böyleydi. Söz ağızdan çıkmışsa, geri dönüş olmazdı. Öldürsen de onları dediğinden döndüremezdin. Şimdi ne yapacaktı? Amcasının oğlunu mu öldürecekti? Şaşırıp kaldı ve birden, öfkeyle amcasının oğluna çıkıştı:

- Bunlardan bir ikisini de dostun Hacı Cavad saklıyormuş, öyle dediler!

- Doğru demişler, Ancak Hacı Cavad da benim söylediklerimi söyleyecek. Hacı Cavad, kendisine sığınanı, öldürseniz de ele vermez.

Balamirze'nin arkadaşları, bu işin sonunun kötüye varacağını anladılar. Bu iş uzarsa iki akraba arasına kan düşeceğini gören arkadaşları öfkeden deliye dönen Balamirze'nin koluna girip onu evden çıkardılar.

Hacı Cavad, sakın, sanki hiçbir şey olmamış gibi karşıladı onları:

- Balamirze, dedi. Sen kardeşlerini yitirdin, biliyorum, dayanılır gibi değil. Allah sana sabır versin. Ermenileri kimlerin kudurttuğunu sen de iyi biliyorsun. Yoksa Ermeni kimdir ki, Bakü'de palazlanıp boynuz çıkara! Bu da bir siyasettir! Güçlü olmalıyız ki bizimle de hesaplaşacaklar, ancak ben elindeki bu tüfeğin gücünü demiyorum; o güç değil, şeytan işidir.

- Cinayet işleyen gâvurları evinde saklayıp onları korumak dindar Müslüman'a yakışmaz, hacı!

- Ya kime yakışır? Bu kan davasını din, millet davasına çevirmek olmaz! Herkes kendi vebalinin cezasını çekmelidir. Benim evimdekiler, daha iki aydır buradalar. İki ay önce köyden geldiler, daha Bakü'yü bile tanımıyorlar. Onlara el kaldırılır mı? Akıllı olun! Kurunun yanında yaşı da yakmayalım!

- Yılanın ağına da lanet, karasına da!

- Bu suçsuz adamları öldürmek mi istiyorsun? Öldür! Ancak ben sağ iken evimdeki kimseye dokunamazsın...

Hacı Cavad oturduğu sandalyeden kalktı, kapının önüne geçti ve Balamirze'ye döndü: Bu eve, ancak benim cesedimi çiğneyerek girebilirsin!

Hacı Cavad'ın yüzü mosmor olmuştu, etrafındakileri görmüyordu ve gerçekten de biraz sonra kendisini öldüreceklerini düşünüyor, tüfeğin göğsünde patlamasını bekliyordu. Yol-daşları Balamirze'nin kolundan tutup geri çektiler.

Bir başka evde, Gulam'ın, ipe sapa gelmeyen, çoğu da zavallı gimnaziya öğrencisinin akrabalarından oluşan ekibinin önüne de üç kadın çıkmış, onları engellemiştir.

O gün Bakü'de onlarca, belki yüzlerce buna benzer hadise olduğu, sokakta Ermeni eşkıyaların en kuduz şekilde dolaştıkları zaman bile, böyle evlerde Müslüman Türklerin, onlara sığınan Ermenileri ele vermedikleri, sohraları anlaşılacaktı.

Bakü'de yaşayan Ruslar, geleneksel olarak Müslümanlarla daha yakın ilişkiler içindeydiler; Bakü yerlileriyle kolay anlaşıyorlardı; onlar, insanlar arasında ayırım yapmayan, kimseyle dalaşmayan, dingin, misafire hürmet gösteren insanlardı. İslâm dininden gelen sabırlılık, üstelik Bakü ve çevre köylerin kendine mahsus maişet kanunları vardı: İtibar, güven; verdiği sözü tutmak, başkasının malına göz dikmemek, yardımseverlik, gurur... İnsanların bazen ilk bakışta saf kalplilik gibi görünen samimiyetinin arkasında çok kadim bir medeniyetin izleri, yüce bir dinin ahlâk prensipleri duruyordu. Bütün bunlar, yüzlerce Türk ve Rus ailesini birbirine yaklaştırmıştı. Ermeniler ise bu güzel dostluk ilişkilerini bozmak için, ellerinden geleni arkalarına koymuyorlardı. Hemen her gün, petrol kuyularında birlikte çalıştıkları Ruslara korku veriyorlardı: "Amandır, ihtiyatlı olun,

Türkler önce biz mazlum Ermenileri, sonra da siz din kardeşlerimizi katledecekler." Bu söylediklerinin doğru olduğunu ispatlamak için de haksız yere öldürülen Müslüman yakınlarının, Ermenilere gazabı coşunca, birdenbire şehirde iki Rus'u öldürdüler. Tabii ki, katiller yine bulunamadı, katilleri arayan da olmadı, böylece her şeyi zavallı Müslüman'ın üstüne yıkmak daha kolay oluyordu. Ancak Ermeni gazeteleri, canını dişine takarak sorumluluğu Müslümanlara yüklemeye kalksalar da buna rağmen şehrin Rus ahalisini amaçlarına alet edip yoldan çıkarmıyorlardı. Ruslar bu cinayetlerin Ermeniler eliyle işlendiğini biliyor ve Petersburg'a birbiri ardınca mektup gönderiyorlar, mektuplarında, "Ermenilerin çoğunluğu ıssız dağ köylerinden gelmişler, şehir hayatını bilmiyorlar, cahil ve kültürsüzler, meydana gelen bütün şiddeti onlar körüklüyorlar, Bakü'yü onlardan temizlemek ve Ermenilerin tamamını Abşeron'dan çıkarmak lazım..." diye yazıyorlardı.

Elbette Ermeniler mektuplardan haberdar olmuşlardı ve iz yitirmek için bu meseleyle hiç ilgisi olmayan şeyler uyduyorlardı. Güya Bakü'de yaşayan Ermeniler daha tahsilli ve daha medenî oldukları için Türkler onları çekemiyordu ve anlaşmazlıkların sebebi de buydu. Ermeniler aynı zamanda, bütün her şey tersinden okuyarak mektuplar gönderiyorlar, bu mektuplara da: "Şehirde bütün önemli görevler Türklerin elindedir, "komorra" adı verilen polis teşkilatı da onların etkisi altındadır ve şehir kabadaylarıyla sıkı ilişkileri vardır. Bunların da hepsinin başında da Polis şefi Memmedbeyov vardır..." diye yazıyorlardı. Hal böyle ise, o zaman dağ köylerinden yeni gelmiş, çoğu Türk evlerinde kiracı olarak kalan, en iyi ihtimalle petrol kuyularında amelelik yapan bu kara güruh Ermenilerin medeniyet seviyesinin yüksekliği ne ile ölçülüyordu? Bunu soran yoktu ve bu Ermeni yalanları, yer altından çıkan ve yeryüzünde bir ırmak gibi akan kara yağ gibi, dünyanın yüzünü kararta kararta akıp gidiyordu.

Bibiheybet'teki petrol kuyularında çalışan Ermeniler, göz boyamak ve gerçekleri tersinden okutmak için; güya incitildiklerini, yerli Müslümanlar tarafından sıkıştırıldıklarını ve can güvenliklerinin olmadığını bahane ederek mitingler düzenliyorlar ve türlü hilelerle Rus işçileri de yanlarına almaya çalışıyorlar, onlardan yardım istiyorlardı. 8 Şubat'ta, sırf bu sahte Ermeni figanının etkisiyle bir grup Rus işçisinin, Müslümanlara yönelik bildiri, Ermeni gazetelerinde yayımlanmıştı. Bu bildiri öyle bir ruh haliyle kaleme alınmıştı ki Ruslar, "Şimdiye kadar olup biten olaylardan habersizdik, bu yüzden tarafsız davranıyorduk; ama olaylar böyle devam ederse, bizler de bu kavgaya karışabiliriz." mealinde şeyler söylüyorlardı.

BARIŞ ÇABALARI

Çatışmaların yaşandığı ilk günlerde, yani 6-7 Şubat 1905'te, her iki taraftan da otuzdan fazla insan hayatını kaybettiğinden sonra ortamı yatıştırmak, silahları susturmak ve akan kanı durdurmak mümkündü. Ancak hükümet yetkililerinin bilgisi dâhilinde, onların eliyle hazırlanana çatışmaları durdurmaya, Anna Nikolayevna'nın da bahsettiği gizli şebeke izin vermiyordu:

"Ne duruyorsunuz? Bu cenazeyi arabaya koyup Müslüman mahallelerinde gezdirmek lazım! Utanmaz Ermenilerin gelip bizim şehrimizde nasıl hayâsızca at oynattığını, bütün millet görsün!"

"Müslümanlar bununla yetinmeyecek, onların sakinleşmesi zor görünüyor, işinizi sağlam tutun, tedbiri elden bırakmayın. Bütün Türk köyleri Bakü'ye akın ediyor. Her bir Türk köyünden çıkan iki, üç yüz silahlı, Bakü'ye ulaşmak üzereler."

Hâlbuki Bakü'deki hükümet yetkilileri, Müslümanların elini kolunu bağlamak için, trenlerin Bakü'ye gelmesini yasaklamış, şehre gelmekte olan trenleri de durdurmuştu.

Bu dedikodular, Bakü'de sürekli esen rüzgârlar gibi, bağlardan, bahçelerden, mahallelerden geçip şehirdeki bütün evleri etkisi altına alıyordu.

Ahmed Bey'in kapısı vuruldu.

Gelen, Kaspi gazetesinden Elimerdan Bey'in yardımcısıydı. Elimerdan Bey, yardımcısıyla Ahmed Bey'e bir not göndermişti:

"Şehirde durum çok kötü. Saat 16.00'da gazete binasında toplanacağız. Bekliyorum."

Dün akşamdan beri yağan kar kesilmemişti. Havada her şeyi unutturan bir beyazlık ve saflık vardı. İnsanın gezdikçe gezesi geliyordu.

Ahmed Bey gazete binasına gittiğinde, oraya toplananlar arasında Ermenileri de görünce şaşırıldı. Ermeni heyetinin başkanı, petrol milyoneri Lalayan'dı. Biraz sonra Hacı Zeynalabdin Tağıyev de geldi. O gelince, orada bulunanların hepsi birden ayağa kalkıp: "Hoş geldin Hacı, buyur." diyerek onu masanın baş tarafına geçirdiler.

Hacı'nın hoşgörülü, mülayim, sabırlı bir insan olduğunu bütün Kafkasya bilirdi. Ancak bu gün, çok sert ve öfkeliydi, hemen söze girdi:

- Dinle beni, Lalayan! Ben burada doğup burada büyümüşüm. Ancak sen, buraya daha dün geldin. Ama diğerleri gibi sana da saygı duyuyoruz. İyi günde, kötü günde, düğünümüzde, cenazemizde bizimle birliktesin, bizden bir kötülük gördün mü? Paramız, pulumuz, servetimiz, neyimiz varsa hepsini bu toprağa borçluyuz. Niçin halkın bir arada, huzur içinde yaşamasına fırsat vermiyorsunuz? Bu savaşın sebep olduğu zararı hepimiz çekmiyor muyuz? Dinle. Bir gencimiz, hapsedilmişti. Bu genç neden hapsedilmişti? Siz, onun toprağına girmiştiniz, o da buna tepki göstermişti! Adamov ya da sen öne düşüp ortamı sakinleştirebilirdiniz, mesele de bu kadar büyümezdi. Ama siz tersini yaptınız, mahkûmu mahkemeye getiren jandarmalara para verip Adamov'un işçisine bir yumruk atarak öfkesini almış olan bir delikanlıyı, daha mahkemeye gelmeden öldürttünüz! Siz de ona iki yumruk vursaydınız ya, öldürtmek de neyin nesiydi? O zavallının canını siz mi vermiştiniz ki, siz alasınız! Sonra bununla da yetinmediniz, ölen gencin, kardeş acısıyla aklını yitirmiş olan ağabeyini de milletin gözü önünde, kana bedeliniz. Bunu duymayan, bilmeyen kaldı mı? Adamov ettiğinin cezasını çekti. Ancak iş, bununla bitmeyecek! Gördün mü, iki üç gün içinde kaç insan öldürüldü? Bu gün petrol kuyularımız

yanıyor, bu olayların önü alınmazsa, yarın bu alevler evlerimizi de bürüyecek ve sonra bütün Kafkasya'ya yayılacak!

Lalayan'ın benzi soldu:

- Hacı, bunları bana niye söylüyorsun, kurban olayın sana, adamları ben mi öldürdüm?

Hacı Zeynalabdin Tağıyev:

- Sen öldürmedin, ama sizin adamlarınız öldürdüler. Bu şehrin bir barut fıçısı olduğunu, bir anda patlayıp ortalığı ateşe vereceğini niye anlamıyorsunuz?

Lalayan, üzgün bir tavır takındı:

- Rusların istediği de budur!

Hacı Zeynalabdin Tağıyev yine bilgelikle:

- Rusları boş ver, bırak onları bir yana. Onların isteği hiç tükenmez, her gün yeni bir şey isterler. Ben, bizi diyorum. Türkleri ve Ermenileri! Bizim aklımıza ne esti ki? Rusların verdiği fetvalara uymak zorunda mıyız?

Lalayan, sözlerin nereye varacağını biliyor, bu sohbeti derinleştirmekten çekiniyordu:

- Büyüğümüz sensin, Hacı! Sana karşı boynumuz kıldan incedir. Ne yapmamızı istiyorsan, söyle yapalım.

Ahmed Bey, odadakilerin gözlerinin içine bakarak yalan söyleyen Lalayan'ın bu sahtekârlığına sinirlendi:

- Oh, ne güzel! İşler sarpa sarınca Hacı'nın büyüklüğünü hatırlıyorsunuz, ama Türkleri katletmeleri için silahlı birlikler kurarken, zorla topraklarımıza sahiplenmeye kalkarken, büyüğüküğü, haklıyı-haksızı unutupsunuz! Ahmed Bey, Tağıyev'e dönüp: "Bağışla, Hacı" deyip yeniden Lalayan'a döndü: Gazetelerinizde, akşama kadar bize sövüyorlar. Peki neden? Çünkü biz Müslümanları uyarıyoruz! İhtiyatlı olun, Ermeniler silahlanıyor, Osmanlı topraklarından, Andranik adlı bir eşkıyayı da buraya davet ettiler..." diye yazıyoruz. Yazdıklarımızın hangisi yalan? Her yerde, ilk önce bizimkiler öldürülüyor, ama sizin gazeteciler

bunları görmezden gelip hemen ortaya bir "kahpe figanı" atıyorlar: "Müslümanlar bizi öldürüyor! Bize yaşama fırsatı tanımıyorlar! Şehir yöneticileri ve polis, Türklerin tarafını tutuyor." diye bas bas bağıyorlar. Yalanınız bir değil, iki değil! Sizin boğazınıza sarılan biz Türkler değiliz. Boğazınıza yapışanlar, sabahtan akşama kadar eşek gibi çalıştırdığınız ve emeğinin karşılığını vermeyip bir parça ekmeğe muhtaç ettiğiniz petrol işçileridir. Sizi adam yerine koymayan, Ruslardır, kendi soydaşlarınızdır! Şikâyetçi olduğunuz polis olmasa, şimdiye kadar çoktan derinizi yüzmüşlerdi. Siz de ustalıkla, para kesenize göz diken petrol işçilerini, kardeş kavgasına sürüklüyorsunuz!

Lalayan, bu toplantıda, bu meselelerin konuşulmasını, sözün dolaşıp bu noktaya gelmesini hiç istemiyordu lafı dolaştırdı:

- Ama işçilerin bu grevinden Hacı da zarar görüyor! Buna ne diyeceksiniz?

- Hacı insafli, vicdanlı, fakir fukarayı gözetken bir adamdır. Onun kuyularında çalışan işçiler greve gitmemişti ama şu da bir gerçek ki, sizler, onun da zarara uğraması için fetva verdiniz! Ben Hacı'yı müdafaa etmiyorum. Paranın olduğu yerde, halkın sefaleti unutuluyor. Çıkar birliği, sizi daha sıkı birbirinize bağlıyor. Hacı, petrol kuyularında Ermenilerle Müslümanların yan yana çalıştığını ve bunların araları bozulursa, zararı kendisinin çekeceğini çok iyi biliyor. Ancak siz Hacı gibi düşünmüyorsunuz. Sizler, bu gün Babazade ailesini ortadan kaldırtmışsak, yarın da onların büyüğüne: Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in hayatına kast ederiz, diye düşünüyorsunuz! Gözünüz doymuyor, önceleri Tağıyev'in koltuğu altında küçücük bir yerinizin olmasını arzuluyordunuz, şimdi ise: Bu şehirde Müslümanlar fazlalık, Bakü'nün tamamı bizim olsun, böylesi çok güzel olur, diyorsunuz.

- Allah göstermesin! Bizim aklımıza asla böyle şeyler gelmez!

- O zaman niye gazetelerinizin her sayısında biz Türkleri küçük görüp aşağılamaya kalkıyorsunuz? Güya biz Türkler

cahiliz, çalışkan, medenî değiliz, ama Hadrut ve Kafa dağlarından gelen Ermeniler eğitilmiş, kültürlü, medenî, onlar Allah'ın sevgili kulları! Gazeteleriniz her gün bunları yazıyor! Yalan mı?

- Ara, sen de yazıyorsun. Senin yazıların da bir batman bal ile yenmez vallahi!

- Evet, yazıyorum! Sizler, merdi kovalaya kovalaya namert ediyorsunuz. İşte, Elimerdan Bey şahittir, ben Bakü'ye tam bir Avrupalı liberalist olarak gelmişim, ancak burada ve bütün Kafkasya'da Türk'ün başına açılan oyunları görünce, düşüncelerim değişti. Mazlum Ermeniler de bizim düştüğümüz durumdadır, ama sizler, Taşnak Sütyun Cemiyeti ve Ermeni aydınları, mazlum Ermenilerin da aklını karıştırıyorsunuz...

Bu sözler Hacı'nın yüreğinden haber verse de bu gün buraya kimin haklı, kimin haksız olduğunu ayırt etmek için toplanmışlardı. Üstelik son sözü gazeteciler değil, kendisi söylemeliydi:

- Araya kan girdi... Bir yandan da petrol kuyuları grev nedeniyle işlemez hale geldi. İşçilerin kuyu sahiplerinden daha çok hükümetten talepleri var. Hükümet ise, suçu üstüne yıkamak için adam arıyor. Böyle giderse, küçücük Japonya'ya karşı mağlup olmasının bütün suçunu Bakü'nün üstüne yıkacaklar, Müslümanlarla Ermeniler savaşmasaydı, biz Japonya'yı yenerdik, diyecekler. Asıl suçlu kim? Bu düşmanlık nerden başladı? Bunları ayırt etmek için zamanımız yok... Aldığım haberler, insanı vehim içinde bırakıyor. Ermeni ve Müslümanlar arasındaki kavgayı bahane edip petrol kuyularımızı ateşe verenler aslında başkalarıdır. O koçu denen şehir eşkiyaları ne iş yaparlar, haberiniz var mı? Lalayan, sen bizim geleneklerimizi, âdetlerimizi iyi bilirsin. Aklı başında aksakalları, sözü geçen adamları gönder, cenazesi olan ailelerle bir bir görüşsünler, belki bu yolla aradaki kan davasını ortadan kaldırırsınız...

- Senden büyük aksakal, hürmetli, saygı duyulan adam mı var Hacı? Kim, senin bir sözünü iki eder?

- İtirazım yok, sözümü söylerim, ancak bu kan davasının tetikleyenlerin adamları da önüme düşsün... Belki dövülür, sövülür, sonra öfke diner, kin yavaş yavaş soğur...

Lalayan bu gerilimi aradan kaldırmak niyetiyle:

- Muhterem Hacı, laf aramızda, ama bu işi yükünü benim omzuma sardın ha, dedi.

Hacı ses tonunu değiştirmeden ekledi:

- Biz mahkeme kurmadık! Sen ya da ben, farkımız yok. Şehirde otuza yakın insan öldürüldü. Belki biz burada bu meseleyi konuşuyorken, öldürülenler de oldu? Olacakla öleceğe çare bulunmaz demişler; ama biz buraya, bu kan davasına bir son vermek için toplandık...

Ermeniler hep bir ağızdan minnettarlık bildirdiler:

- Allah sizden razı olsun Hacı!

Bu sırada Elimerdan Bey de düşüncesini açıkladı:

- Bana göre, acilen Ermeni ve Türk aydınlarından oluşan, içlerinde sözü geçen aksakalların da bulunduğu bir komite kurulmalı ve barışı tesis etmek için birlikte Müslüman ve Ermeni mahallelerine gitmeliyiz. Halk bundan bir ders çıkarır, neler olduğunu anlar, ortam sakinleşir.

Lalayan memnuniyetle kabul etti:

- Nasıl isterseniz, öyle olsun, dedi ve yanındaki Ermenilere baktı.

Kim itiraz edecekti ki? Lalayan'ın dışarıdan sakin görünüşünden, kibrinden, bu olaylardan gizli bir memnuniyet duyduğunu anlamak, Ahmed Bey için hiç de zor değildi. Bu yüzden öfkesini yenemedi:

- İlk adımı siz atın! Siz silahlı birliklerinizi sakinleştirirseniz, şehirde kural kaide tesis edilmiş olur.

Lalayan kızardı, bozardı, sanki bir şeyler söylemek istiyordu; ama nedense fikrini değiştirdi:

- Bakü'ye yeni atanan valinin ayağı uğursuz geldi bize, dedi.

Elimerdan Bey cevapladı:

- Zavallı ne kadar uyudu ki, ne rüya görsün. Onu da kurşun sesleriyle karşıladınız...

Hacı Zeynalabdin Tağıyev son noktayı koydu:

- Bakü'deki Türk ahalinin silahsız olduğunu çok iyi biliyorsunuz. Durum böyleyken, Silahlı Ermeni gruplarını buraya davet etmenize ne gerek var? Diğer yandan, Bakü köylerindeki Türkler bir coşa gelirlirse, vallahi ayaklar altında kalacaksınız! Yapmayın, yazıktır bu güzelim şehre!

Daha sonra Elimerdan Bey'in teklif ettiği gibi, her iki tarafın katılımıyla bir komite kuruldu. Ancak bu çatışmaların alevlenmesini ve alevlerin her yanı sarmasını isteyen güçler, meğer daha etkiliymiş...

Ermeni Kilisesinin köşesinde, üç kişi fısıldayarak konuşuyorlardı:

- Nikol, Ağamirze'yi sen mi vurdun?

Nikol böbürlenerek cevap verdi:

- Vurmadım, geberttim! Buralarda avare avare dolaşıyordu. Kardeşinin intikamını alma hevesindeydi anlaşılın. Ancak ben, onu da kardeşinin yanına yolladım.

Vardan ile Amazasp onun elini sıkıp tebrik ettiler:

- Türklerin dediği gibi demek lazım: Ellerine sağlık Nikol!

O anda, Lalayan ve yanında iki koruması Kiliseye girdiler.

Kilisenin bir köşesinde birbirleriyle konuşan üç kişi onu görür görmez sustular. Lalayan onlara:

- Acele etmeseydiniz, dedi. Müslümanları uyandırdınız. Aksakalları bu işin büyüyeceğinden endişe ediyorlar.

- Gördünüz mü, dedi Amazasp ve ekledi: Korkuyorlar, elleri boş, silahları yok!

Lalayan'ın sesi yükseldi:

- Bakü'de hükümetin onları müdafaa edeceğini unutmayın! Gerekirse silah da verecekler.

- Bizim, hükümetin silahına ihtiyacımız yok. Kim böyle bir iş yaparsa, onu da ortadan kaldırırız.

Lalayan gülümsedi:

- Biz, onlardan ve bizden oluşan bir aksakallar komitesi oluşturup Türkleri sakinleştirmeye çalışacağız. Siz işine bakın.

Gazete binasında, sadece Ahmed Bey ile Elimerdan Bey kalmıştı. Ahmed Bey:

- Bence, bu ikna çabalarının bir faydası olmayacak, dedi.

Elimerdan Bey kaşlarını çatarak, merakla sordu:

- Neden?

- Dinle, bak... Silah seslerini duymuyor musun?

...

Gerçekten de şehrin değişik bölgelerinde çatışmalar devam ediyordu ve birçok yerden silah sesleri geliyordu.

SİTARE İLE KONUŞMA

Birkaç gün içinde, Bakü'nün eski neşesi ve huzuru bozuldu. Savaş meydanına dönen şehir kan, barut, ateş duman ve gözyaşı içinde boğuluyordu. Çatışan tarafların her biri karşı tarafa daha çok zarar vermeye ve karşı taraftan ölenlerin sayısını artırmaya çalışsa da Türk, Rus ve Ermenilerden oluşan araştırma- inceleme heyetinin verdiği bilgiye göre, Ermenilerden 205 ölü, 121 yaralı; Müslümanlardan ise 111 ölü, 128 yaralı vardı.

Ahmed Bey'in gecesi gündüzüne karışmıştı, bir yandan diğer Türk aydınlarla birlikte şehri dolaşıyor, Türk tarafının kızgınlığını yatıştırmaya çalışıyor, diğer yandan da Bakü valisinden tut, çeşitli devlet kurumlarının yetkililerine kadar bütün idari kurumların yöneticilerine, bu savaşı durdurmaları talebiyle mektuplar gönderiyordu. Sonra da her akşam gazetelere, bu işte Müslümanların bir suçunun olmadığını anlatan makaleler yazıyordu. Manevî sıkıntılar, milletin karşı karşıya olduğu facialar, dertler ve durup dinlenmeden, gece gündüz çalışmak, onun dayanma gücünü günden güne eritiyordu. Son yıllarda Azerbaycan'ın başına gelen felaketlerden dolayı geçirdiği ağır sarsıntılar yetmezmiş gibi şimdi de sokaklarda oluk oluk akan kanın, iki komşu halkı karşı karşıya getiren çatışmalar nedeniyle ortaya çıkan yeni dertlerin ağır yükü altında eziliyor, içinde biriken kederleri kâğıda aktarmaktan başka çare bulamıyordu.

Ermenilerle yaptığı görüşmelerde, bazı gerçekleri dile getiriler de karşı tarafın samimi olmadığını anlamıştı. Bir barış heyeti kurmuş olsalar da durumun kısa sürede düzeleceğine olan inancını yitirmişti. Kısa süren ateşkesler ve sözde barış çabaları yaraları sağaltmayacak, yaralar sağalsa bile iki taraf arasındaki

manevî ve psikolojik uçurumlar, uzun yıllar devam edecekti. Bu çatışmaların hesap edilemeyen zararları vardı. En önemlisi, bazı ıslahatlar yapılması ve bunun sonucunda Müslümanların belli imtiyazlara kavuşmalarına olan ümitleri derinden sarsılmıştı. Bu savaş bahanesiyle ve Ermenilerin durup dinlenmeden yaptıkları aleyhte propagandalar sonucunda, Müslümanların okul açma ve ana dilde gazete ve dergi çıkarma isteğinin, hükümet nezdinde eskisi kadar etkisi olmayacaktı.

Kocasının vatan yolunda gece gündüz demeden çalışmasına engel olmamaya çalışan; çocuklarının bile, onun masasına yaklaşmasına izin vermeyen Sitare, o akşam gelip Ahmed Bey'in karşısına oturdu:

- Çalışmaktan yorulmadın mı Ahmed? Geldiğinden beri, masadan kalkmadın! Yine ne yazıyorsun?

Önce Sitare'nin sorusunu şakaya vurup geçiştirmek istedi, sonra hafif bir sesle:

- Mektup yazıyorum, dedi.

- Kime, diye sordu Sitare.

- Belediye başkanına, valiye, Petersburg'a... Halkı bu belalardan kurtarabilecek olan herkese!

- Kurbanın olayım, kendini bu kadar üzme. Milletin başına bu belaları açanlar, Ermenilerdir. Sen bunu kaç kez söyledin. Yazmanın ne faydası var? Şuşa'da nasıl Ermenilerin tarafını tutuyorlarsa, burada da aynısını yapıyorlar. Kaç gündür içimde bir sızı var, bu savaş Karabağ'a da sıçrayacak, diye korkuyorum...

- Elbette bu kan, Karabağ'a da sıçrayacak! Şuşa'yı, Revan'ı, Nahçıvan'ı da karıştıracaklar, her yer barut fıçısına dönmüş durumda. Ben bu mektupları onun için yazıyorum. Bu savaşta kırılan sadece Türklerle Ermeniler olmayacak, bütün ülke sarsılacak, bırak Ruslar da kendi başlarına gelecek olanları düşünsünler...

- İş işten geçti Ahmed! Akacak kan damarda kalmaz! Bakü dünyaya meydan okuyan bir şehirdi. Düşmanlar gıpta ile

bakıyorlardı. Böyle gitmesine fırsat vermeyecekleri belliydi. Sen kendini koru! Mektuplarını çok sert yazma! Bizi de düşün...

- Sürekli sizi düşünüyorum.

- Bu gidişle bizim sonumuz ne olacak Ahmed?

- Şuşa, Tiflis, Bakü... Bütün şehirlerde durum birbirinin aynısı...

- Şimdi gitsen, Petersburg'da da durum bundan farksız değildir.

- Ümidim Türkiye'deydi, Ali Bey'in dediğine göre, orayı da karıştırmışlar.

- Madem biliyorsun, bu yüzden niye kendini üzüyorsun? Bizim millet kadir kıymet bilmez ki! Senin uykusuz geçirdiğin gecelerin kadrini bileceklerini mi sanıyorsun?

- Bilen bilir, Sitare! Hem ben bunları, benim kadrimi kıymetimi anlasınlar diye yazmıyorum ki! Millet kendi değerini, kendi kadrini bilmesi lazım ki sonra da bu milletin evlatlarının değerini bilsin. Biz bunun için çalışıyoruz! Kendimize ait okullarımız, gazetelerimiz olsa, millet de uyanır, başkalarını da tanımır, kendisini de! İnşallah, o günler de gelecek! Azerbaycan'da bütün millet okuyacak, herkes, kim olduğunu bilecek, atalarının kim olduğunu öğrenecek, geçmişini tarihini merak edecek. Bizim neler çektiğimizi, neler düşünüp neler yazdığımızı o zaman anlayacaklar.

- Sağ olsun Ahmed Bey, diyen olacak mı?

- Elbette, olacak! Mirze Feteli Ahundzade'nin cenazesini kaldıran olmamıştı. Şimdi hangi tiyatroya gitsen, onun eserleri sahneleniyor...

- Ben yazma demiyorum ki Ahmed! Kadını alayım senin! Yaz, yaz ancak canın da sağ olsun. Hiç olmazsa kendi aileni, çocuklarını tehlikelerden kaçırabilersin...

Ahmed lafı değiştirdi:

- Bu gün Hacı Zeynalabdin Tağıyev bizi gazeteye toplamıştı. Ermeniler de gelmişlerdi. Bir barış heyeti kurduk. Bakü valisine,

böyle bir heyet de siz kurun, aksakalları, aydınları, din adamlarını toplayıp bir heyet oluşturun, onlar halk ile görüşsünler, diye yazıyorum. Suçlular bulunup cezalandırılsın... Bütün bu olanlara karşı, bu kadar vurdumduymaz olmasınlar, diye yetkilileri uyarıyorum...

- Vurdumduymazlık da bir siyaset, Ahmed. Hükümetin siyaseti bu... Meseleleri adaletle halledemeyenlerin, milletin sorularına doğru cevabı veremeyenlerin vurdumduymazlıktan başka çıkar yolu kalır mı?

Ahmed o anda, dikkatle Sitare'ye baktı ve kendi kendine: Tamam, Sitare eğitim görmüş, ortaokulu bitirmiş bir kadın, ancak durumu bu kadar doğru tahlil etmeyi nereden öğrenmiş, çocuklardan başını alamıyor ki çevrede olan bitenler hakkında düşünsün, diye geçirdi içinden.

Sitare onun içinden geçenleri okumuşçasına devam etti:

- Yazdıklarını okudukça kanım kararıyor. İnsan böyle dert çeke çeke, milletin yükünü daha nereye kadar taşıyabilir? Senin yerinde taş olsa, taş da erirdi...

- Bizim alınımıza da böyle yazılmış, Sitare! Biz bu sözleri söylemeliyiz ki ilerde evlatlarımızın yollarına konulan engeller kalksın.

- Bu suların durulacağı, vaziyetin düzeleceği yok, Ahmed! Masanın üstüne koyduğün mektuplara baktım. Bu mektuplar sana gelmiş, mutlaka okumuşsundur. Ben de bir ikisini okudum ve neler çektiğini daha iyi anladım... Böyle ülke mi olur? İt iyesini tanımıyor... Her yerde zulüm, haksızlık... Sen bütün bu haksızlıkları, gazetelere yazı yazarak mı düzelteceksin?

Ahmed, masanın üstündeki mektupları gösterdi ve:

- Bunları okudun mu, diye sordu, sonra acı acı gülümseyerek: Mektuplardan bahsetme, dedi, sakince okumak mümkün değil. Bu mektupları alıp devlet memurlarının gözünün içine sokmak ve: Ey alçaklar! Bu halkın günahı nedir? Niye insanlara bu kadar zulüm ediyorsunuz, demek istiyor insan. Ancak bunun

da bir faydası olmaz! Biliyorum. Bu da senin dediğin gibi, vurdumduymazlık siyaseti, zulüm siyaseti...

Ahmed Bey bir yandan konuşurken, bir yandan da elini mektuplara uzattı, ama durup bir anlığına düşünceye daldı. Sonra mektupları bırakıp işyerinden getirdiği gazetelerden birini aldı ve:

- Gel, sana başka bir mektup okuyayım, Biliyorsun, Ermeniler: "Barbar Müslümanlar" bizim kökümüzü kurutmak istiyorlar, onlarla bir arada yaşanmaz, diye bas bas bağıyorlar. Ancak henüz ortam tam olarak yumuşamadan, gazetelere acayip teşekkür mektupları geliyor. Bu mektupları yazanların hepsi de Ermenilerdir, dedi. Sonra "Bakü" gazetesini göstererek ekledi: Burda T.A.Şahverdiyev adında birisi yazıyor: "8 Şubat'ta, silahlı bir grup bizim yaşadığımız evi kuşattı. Hatta geceleyin, evin damına çıkıp bizi kurşuna dizmek istiyorlardı. Ancak bizi, en fazla iki aydan beri tanıyan ev sahibimiz Hacı Cavad sokağa çıkıp silahlı grubun önüne geçerek, onlardan dağılmalarını ve bize ilişmemelerini istedi: 'Burası benim evimdir ve burada yaşayanları öldürmek için önce benim cesedimi çiğneyip geçmeniz gerekir.' dedi. Benzer şekilde, Cahangirov soyadlı bir Ermeni'ye de çocukları ile birlikte kol kanat gerdi ve onları da ele vermedi..."

Bugünkü Kaspi gazetesinde ise David Ovanesov adlı bir Ermeni'nin etkileyici bir mektubunu yayımlamışlar. Nobel firmasında çalıştığını bildiren Ermeni diyor ki: "Ben Babakişi Babazade'nin, yani Parapet'te öldürülen Ağamirze'nin amcasının oğlunun evinde kiracı olarak yaşıyorum. Gazeteniz aracılığıyla, 6 Şubat'ta başlayan olaylardan sonra beni, ailemi, o cümleden kiracısı olan ona yakın Ermeni ailesini canı pahasına koruyan Babakişi Babazade'ye minnettarlığımızı, yaşamamızı ona borçlu olduğumu bildirmek istiyorum..."

Kaspi gazetesinde Yeremiş Karakanyan adlı başka biri Ermeni'nin mektubu: "Üç Müslüman kadın, kiracıları olan elliye

yakın Ermeni'yi üç gün boyunca, gece gündüz korudular, üstelik onların aç kalmaması için kendi rızıklarından kesip Ermeni aileleri doyurdular."

Görüyor musun Sitare, bu mektuplar Bakü'de Ermeni düşmanlığı yapıldığı ve Müslümanların Ermenilere karşı barbarca davrandıkları iddialarının üstüne kırmızı bir çizgi çekiyor, bu yalanları ifşa ediyor. Bu yüzden de gazete ve dergilerde çalışan Ermeniler bu hakikatlerin gün yüzüne çıkmasına engel olmaya çalışıyorlar. Ancak hiç kimse fil kulağında uyumuyor. Ruslar ve Yahudiler kimin haklı, kimin haksız olduğunu, yıllardır müşahede ediyorlar. Ermeniler olup bitenleri kendi lehlerine yorumlayıp dünyaya yayma işinde ne kadar mahir olsalar da, güneşi balçıkla sıvayıp hakikati karartamıyorlar. Hakikatin üstünü örtmeleri mümkün olmayacak...

- İnşallah, dedi Sitare Hanım.

Ahmed'in okuduğu mektuplar onu duygulandırmıştı: "Kin ve nefret meydanda at oynatsa da asil insanlar kendi fitratını muhafaza edebiliyorlar. Milletın asaletini katiller değil, bu tür yardımsever, savaş içinde bile asil ruhunu yitirmeyen adamlar belirliyor. Yardım eden Türkler de, bu iyiliği unutmayıp gazetelere mektup yazan Ermeniler de, diye geçirdi içinden. Sonra hayalleri yine Şuşa'ya doğru, iki halkın iç içe ve huzur içinde yaşadığı yıllara kanatlandı... Ayağa kalkıp Ahmed'e yaklaştı, önce ellerini onun omuzlarına koydu, sonra kollarını boynuna dolayıp yanağını onun yanağına dayadı ve fısıldadı:

- Şuşa'yı çok özledim Frenk!

Sitare en duygulu çağlarında, ya da Şuşa'da geçen gençlik yıllarını hatırladığında, kocasına Frenk diye hitap ediyordu.

Ahmed Bey yarı şaka, yarı ciddi cevap verdi:

- Belki de annen, seni bu yüzden bana vermek istemiyordu. Şuşa'dan ayrı düşeceğini, benim çektiğim çilelere ortak olacağını ve zulüm göreceğini önceden hissediyordu...

- Öyle deme Ahmed, annem şimdi seni herkesten çok seviyor.

Aradan geçen onca yıl, Ahmed Bey'in Sitare'ye olan sevgisini azaltmamış, artırmıştı. Zaman geçtikçe Sitare'ye daha çok bağlanıyor, onun bütün zorluklara göğüs germe becerisine ve tükenmez sabrına, gözü tok oluşuna, zekâsına ve asaletine karşı hayranlığı gün geçtikçe artıyordu.

PETERSBURG GÖRÜŞMELERİ

Yalnız gazetecilikle, makale yazmakla yürek soğumuyordu. Çar Hükümetinin yayımladığı 17 Ekim Manifestosundan sonraki demokratik görünme çabaları, eyaletlerde seçim hazırlıklarını canlandırmış, Ahmed Bey'in, dumalar³⁴ vasıtasıyla yerel yönetimlerin güçleneceğine olan ümitleri artırmıştı. Ahmed Bey gibi Azerbaycanlı aydınların Bakü dumasına seçilmeleri de 20. yüzyılın başlarında, Rusya'da bir dizi ıslahat yapılmasının kaçınılmaz olduğunu gösteriyordu. Nihayet, beklenenler kısmen gerçekleşmiş, milletin dertlerini dile getirecek insanlara, yerel yönetimlerde rol alma yolları açılmıştı.

Ahmed Bey Rusya'nın, diğer Avrupa ülkeleri gibi demokratik seçimlerin önünü açacağına, parlamenter demokrasiyi hayata geçireceğine inanmıyordu. Bu kısmi yenilikler, ıslahatlar gözünü açmadan uyuması için halkın başı altına yastık koyma kabilinden girişimlerdi. Ancak Ahmed Bey, ruhuna gençlik yıllarından beri aşıldığı bir inat, azim ve inanç da taşıyor, millet yolunda mümkün olan bütün vasıtalarından yararlanmayı gerekli görüyordu.

1905 yılına böyle bir ümit ve hoş bir havayla başlamış ve aynı yılın Ocak ayı ortalarında Bakü dumasına, Müslüman haklarının korunması hakkındaki yasa teklifini sunmuştu. Ahmed Bey, Bakü ahalisinin yüzde yetmiş beşini teşkil eden Müslümanların, şimdiye dek yerel mecliste yeteri kadar temsil edilmemelerini, Bakü dumasındaki bir konuşmasında çok net, mantıklı ve kanunlar çerçevesinde ifade etti:

34 Duma: Merkezî hükümete bağlı olmakla birlikte, eyaletlerde oluşturulan yerinden yönetim meclisi.

- ...Bilindiği gibi, şimdiye dek devlet dairelerinde, Kafkasya Müslümanlarının hakları açıkça çiğnendi, göz ardı edildi. Bu hiçbir kanuna sığmayan; aynı zamanda akla ve mantığa aykırı bir iştir. Şehir yönetiminde Müslümanların temsil yetkisinin ellerinden alınması, yerel yönetim anlayışını inkâr eden ve devletin temel siyasetine de aykırı bir anlayıştır. Dumadan âcizane ricam, bahsettiğim meselelerin, sonraki birleşimlerin birinde müzakere edilmesi ve Müslümanların diğer halklarla eşit haklara kavuşturulmasıdır.

Dumadaki Ermeni temsilciler, birbirlerinin kulaklarına fısıldamaya başladılar. Daha sonra onlardan biri, Ahmed Bey'e laf attı:

- Bu mesele, iki ay önce müzakere edildi!

Bu sataşma Ahmed Bey'i hiç şaşırtmadı. Zaten neden bahsederse etsin, Ermeniler mutlaka bir şerh koyacaklardı. Ahmed Bey, kendisine laf atan Ermeni temsilciye dönerek:

- Doğrudur, dedi. Geçen yılın Kasım ayında, bu mesele müzakere edildi. O birleşimde, en kısa sürede bir kurultayın toplanması ve bu mesele ile ilgili bir program hazırlanması tavsiye edilmişti. Ne yazık ki daha sonra bu kurultay çağrısı unutuldu...

Meclis başkanı:

- O zaman sizin bu teklifinizi, bu konuda, uygun bir kanun teklifi hazırlandıktan sonra Petersburg'a; Bakanlar Kuruluna gönderebiliriz, dedi.

Ahmed Bey bu teklifi kabul edemezdi. Bu teklifi kabul ederek merkezî Bakanlar Kuruluna müracaat etmek, Dumanın kendi yetkisi dâhilinde olan işlerden imtina etmesi ve bu konuda dikkatleri gözlerden uzak tutması anlamına geliyordu. Bakanlar Kuruluna müracaat etmek yerine, beş maddelik bir önerenin müzakere edilmesine karar verildi. Dumada, Ahmed Bey'in beş maddelik önergesinin, 1870 yılından bu yana yürürlükte olan ve şehir yönetimini düzenleyen temel kanuna eklenmesi müzakere edilecekti.

Ahmed Bey kendi niyetini bir kez daha açıkladı:

- Bizim bu gün yalnız bir meseleyi yani Kafkasya'daki şehir yönetimi hakkındaki kanuna bazı maddeler ekleyerek, Müslümanların diğer halklarla eşit haklara sahip olması meselesini müzakere edeceğimizi umuyorum...

Dumanın Müslüman üyeleri, Ahmed Bey'in teklifinin ayrıca müzakere edilmesini, eğitim ve mülkiyet meseleleri ile karıştırılmamasını ısrarla bildirdiler. Meclis Başkanı, diğer hususların Ahmed Bey'in teklifine mani olmayacağına dair güvence vermeye çalışsa da aslında bu yolla, asıl meseleyi dikkatlerden kaçırmak istiyordu. Ermeni temsilcilerden Melikov ve Antonov, görünüşte Ahmed Bey'i destekler gibi çıkış yapsalar da önerge-deki "Türk ve Müslüman" sözü yerine "Gayri Hıristiyan" sözünün yazılmasını teklif ederek bu kanunla Azerbaycan Türklerine sağlanacak haklardan diğer azınlıkların da yararlanmasını istiyorlardı. Ahmed Bey bir kez daha, bu kanun tasarısına, başka bir kanunla yapılması gereken maddeler eklenirse, kanunun çıkmasının gecikebileceğini hatırlattı ve:

- Ben Hıristiyanlardan sadece, Müslümanları da kendileriyle eşit haklara kavuşturmalarını rica ediyorum, o zaman el ele verip birlikte çalışacağız, dedi ve daha sonra, ana dilde eğitimin zorunlu olduğunu ileri sürdü.

Ermeniler bu kez de farklı bahanelere sığındılar. Dumada sadece Müslümanların meseleleri müzakere edilirse, Kafkasya'da Müslümanların meselelerinden başka derdimizin olmadığını düşünürler, diye itiraz ettiler.

Ahmed Bey, bu meselenin komisyona havale edilmesine bile razı olmadı:

- Orada kanunlar hasıraltı ediliyor, dedi.

Lakin iş, Bakü dumasında bu tür müzakerelerle ve cüzi birtakım hakların kazanılmasıyla da bitmiyordu. Bir Hıristiyan ülkesi olmasına rağmen, Rusya'nın merkezlerinde bile

Müslümanların eğitim ve temsil hakları, Güney Kafkasya'da kilerden daha iyi durumdaydı.

Ahmed Bey, Bakü dumasındaki oturumdan sonra oradan ayrılarak Elimerdan Bey'in yanına geldi. Elimerdan Bey'e Dumadaki bu günkü toplantı hakkındaki düşüncelerini aktardıktan sonra:

- Belki de Petersburg'a müracaat etsek daha iyi olur. Bu günkü konuşmalarımın Dumadaki gerici güçlere kendi mantığımla kabul ettirebildiysem, bunu Petersburg'da da becerebilirim.

Elimerdan Bey durakladı:

- Çok iyi fikir! Benim de ufkumu açtın şimdi. Hacı ile görüşüp bir heyet oluşturursak ve Petersburg'a gidip Bakanlarla görüşsek, meclise müracaat etsek, belki de daha iyi bir sonuç alırız...

Ahmed Bey memnuniyetle gülümsedi:

- Heyet oluşturmaya, adam aramaya gerek yok. Ali Bey'e de rica ederiz, o da bize katılır, heyet de böylece kurulmuş olur. O zaman her meseleyi, hangi seviyede olursa olsun, müzakere edebiliriz...

Bu konuşmadan sonra, aynı gün hazırlıklara başladılar.

18 Şubat 1905'te Bakü'de olağanüstü hal ilan edildi. Şehirdeki jandarma sayısı artırıldı. Ancak çatışmaları sona erdirmek mümkün olmadı. Alevler Abşeron'dan Revan'a ve oradan da Nahçıvan'a da sıçradı...

On gün sonra ise, 1984 yılında lağvedilen Kafkasya canişinliği³⁵ yeniden kuruldu ve 68 yaşındaki Kraf³⁶ Vorontsov Daşkov Kafkasya canişinliğinin merkezi olan Tiflis'e, canişin olarak atandı.

35 Canişin: Padişah vekili, naib. Rusya'da kısmen Çar'ın yetkilerine haiz yetkili. Canişinlik: Çarlık döneminde Kafkasya, Türkistan gibi geniş coğrafi bölgeleri kapsayan idari birim, eyalet.

36 Graf: 1917 devrimi öncesinde, Rusya'da, kinyaz ve baron arasındaki orta dereceli soyluluk rütbesi.

Düşmanın propaganda motoru, bütün gücüyle çalışıyordu. Petersburg'dan tut, Amerika'ya kadar, bütün ülkelerdeki gazete ve dergiler, Bakü'de başlayan ve yavaş yavaş bütün Kafkasya'ya yayılan milletlerarası bir çatışmadan bahseden yazılar yayınlıyorlardı. Gariptir, bütün bu gazeteler ve dergilerdeki yazılarda, bu olayların tek müsebbibi olarak, cahil, barbar, Avrupa'yı ve sivil dünyayı sevmeyen, Hıristiyanlara karşı savaşa hazırlanan ve kısa sürede bütün Hıristiyan dünyasını mahvedecek(!) olan Türkler ve Kafkasya Müslümanları gösteriliyordu.

Azerbaycan'da yaşayan Türk aydınlarının omzuna öncesinden de ağır yükler binmişti. Türk aydınlar, akan kanı durdurmak ve Ermeni aydınlarını da bu işte görev almaya çağırmak; dünyanın çeşitli ülkelerinde çıkan gazete ve dergilerdeki yalan haberlere cevap vermek; bu çatışmaların Çar hükümetinin planlı çalışmaları sonucu meydana geldiğini delilleriyle birlikte ortaya koymak; milleti silahlı eşkiyalardan korumak; halka doğru bilgi ulaştırmak ve nihayet, vaat edilen ıslahatların gerçekleşmesi için çalışmak... Gibi saymakla bitmeyecek görevler üstlenmişlerdi.

Dertler, insanları birleştirir ve zengin yoksul farkını ortadan kaldırır...

Bakü'deki çatışmalar geçici de olsa biraz hafifleyince, Nevruz Bayramı arifesinde, Elimerdan Bey'in ısrarı ve teklifiyle Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Azerbaycan'ın seçme aydınlarını, bu durumdan kurtuluş yolunu bulmak ve aydınların bu konudaki düşüncelerini öğrenmek için evine davet etti. Hacı, temkinli adamdı. Hükümet aleyhine sözlere izin vermiyor, aksine, her işin çaresinin hükümette olduğunu söylüyordu:

- Vorontsov Daşkov Kafkasya'ya canişin olarak atandı. O, Tiflis'e gelip de Ermenilerin kuşatmasına düşmeden önce, mutlaka Petersburg'a gidip onunla Ermenilerden önce görüşmek lazım, dedi.

- Sanki Petersburg'da Ermeni yok mu? Orada da çevresindekiler, Ermenilerdir.

- Öyle olsa da bizi de dinlemesinde yarar var. Petersburg'u iyi tanıyan bir grup aydın, oraya gitmeli. Hükümetle müzakere edilecek çok meselemiz var...

Bu görüşmede, kabul edilen ıslahat layihasında, bir dizi medenî, iktisadî ve siyasi hakların, o cümleden ana dilde eğitim ve yayın haklarının verilmesi talep ediliyordu. Yaklaşık bir ay sonra Ali Bey Hüseyinzade, Ahmed Bey ve Elimerdan Bey'in de dâhil olduğu temsilciler heyeti, Petersburg'a gitti.

Henüz Petersburg'dan ayrılmamış olan Vorontsov Daşkov, Azerbaycan heyetini büyük bir hevesle kabul etti. Canişin, atanmasının üstünden hayli zaman geçse de, Tiflis'e gitmek için hiç de acele etmiyordu. Orada yapacağı işlerin ana çerçevesini belirlemek niyetindeydi. Doğrudur, Çar ona, yapacağı işlerde tam yetki vermişti. Lakin bu yetkilerin bir kısmı sözden ibaretti. Vorontsov Daşkov ise dürüst adamdı. Çar'ın kendisini Kafkasya'ya göndermekteki amacını düşünüyor, kendisinden ne beklendiğini öğrenmek istiyor, Kafkasya'da neler yapmak gerektiğini kararlaştırıyor, orada kendisinin neler yapabileceğini belirlemek niyetiyle çalışmalarını sürdürüyor ve bu konuda, Bakanlarla da tek tek görüşüp düşüncelerini öğrenmeye çalışıyordu. Böyle bir dönemde, gelecekte görev yapacağı bölgeyle ilgili hemen her şeyle, ciddi bir şekilde ilgileniyordu. Azerbaycan'dan gelen heyet, onun zihnini meşgul eden bir dizi soruya, özellikle de son aylarda şiddetlenen çatışmalar konusundaki sorularına cevap almak bakımından faydalı olabilirdi. Kimseye söylemese de Kafkasya'nın, kendisinin göreve başlamadan önce, böyle bir kargaşaya sürüklenmesine seviniyor: "Gideceksem, şimdi gideyim." diye düşünüyordu. Acele hareket etseydi, çatışmaların en ateşli dönemine denk gelecekti. Ortamın yatışmasını, suların durulmasını, sorumluluğun kendisine yüklenmemesini istiyordu.

Ona: "Azerbaycan'dan bir heyet geldi." dediklerinde, klasik Doğulu tiplerle görüşeceğini umuyordu. Lakin gelen misafirlerin, her yönden Avrupalı, dünyadaki olayları derinden izleyen ve bilen insanlar olması, onun için beklenmedik bir olay oldu. Rusya Müslümanlarına karşı soğuk münasebetin, ülkenin bir bütün olarak kalkınmasında Müslümanların dışarıda tutulmasının ülke ekonomisine ve hatta Rusya'nın uluslararası siyasetine vurduğu ağır darbeler hakkında, misafirlerin ifade ettiği düşüncelerin mantığı karşısında söyleyecek söz bulamadı. Bu yüzden de Ali Bey'in, Bakü'de Türkçe olarak yayınlanacak bir günlük gazete çıkarma isteğine itiraz edemedi. Daha Kafkasya'ya gitmeden, Petersburg'da, bu konudaki isteği dile getiren dilekçesini kabul edip imzaladı ve bir gün sonra, Baş Matbuat İdaresi "Hayat" adlı gazetenin, Bakü'de Türkçe olarak yayınlanmasına izin verdi. Artık büyü bozulmuştu ve Azerbaycan'da, Türkçe yayın yapan ilk günlük gazete çıkacaktı.

Lakin Petersburg'da geçen günler o kadar gergin, müzakereler o kadar çetindi ki, Türkçe yayın yapan bir gazete izni almalarından doğan sonsuz sevinci paylaşmaya bile zaman yoktu. Ermeni propagandası, hemen her yere öyle derin izler bırakmıştı ki, propagandanın yarattığı kirli havayı 1-2 gün içinde yıkayıp temizlemek; propaganda neticesinde oluşan menfi izlenimleri silip yerine hakikati inşa etmek, pek mümkün görünmüyordu. Hangi kapıyı çalsalar, hangi makama varsalar; Türk, Müslüman oldukları öğrenilir öğrenilmez, ilgi son buluyor, karşılarındaki kişiler birer buz parçasına çevriliyor; söylediklerinin bir anlamı kalmıyordu.

Heyetin Dışişleri Bakanlığındaki yetkililerle görüşmeleri ise, tam bir savaşa benzemişti. Burada iki zıt cephe, iki farklı düşünce şekli karşı karşıya gelmiş, çarpışmıştı. Orada görevli yaşlı bir Tatar, Azerbaycan heyetine, hiç beklemedikleri bir malumat verdi:

- Dikkatli olun, tedbiri elden bırakmayın. Petersburg'da uzun süredir, hem de gizli bir şekilde, Azerbaycan Türklerinin Bakü'den ve Abşeron Yarımadasından çıkarılması meselesi tartışılıyor. Diyorlar ki: Bakü ve civarındaki Müslümanlar imparatorluk için, Bakü'deki petrol sanayi için büyük bir tehlikedir. Müslümanlar, istedikleri zaman petrol üretimini durdurabilirler ve petrol sanayine büyük zararlar verebilirler. Onların Ruslara karşı geleneksel bir düşmanlıkları var, Resmen Petersburg'a bağlı olsalar da, gönülden Osmanlı'ya bağlılar, üstelik İran Türklerine de yardım ediyorlar. Özetle, bu hükümetin Japonya'dan, Bolşeviklerden çekinmesine gerek yok, bizi yıksa Azerbaycanlılar, daha doğru bir ifadeyle, Abşeron ahalisi yıkar, diye bir sürü yalan uydurup, bunları da ciddi ciddi müzakere ediyorlar...

İlginçti. Azerbaycan'dan gelen temsilci heyetiyle görüşmelere, Rusya'daki ıslahatlar ile ilgilenen birçok Avrupalı büyükelçi de davet edilmişti. Rusya Hükümeti, Azerbaycan tarafının güçsüzlüğünü görüp, önce Abşeron, sonra bütün Kafkasya Türklerini ağır şartlar altında göçe zorlasa, bu büyükelçilerin çıtı çıkmayacaktı. Öyle bir şey olsa, bütün dünya, Bakü petrolünü bu çılgın Türklerin elinden almaktan başka çıkar yol olamaz, onlar petrol ve yeni teknolojilerden ne kadar uzak tutulursa o kadar iyi olur yoksa Türkler, dünyayı yakıp küle döndürürler, diyecekti.

Bir tarihî hakikat daha vardı: Avrupa ile Rusya, herhangi bir meselede burun buruna gelseler ve düşman olsalar da Türklerle ve Müslümanlara karşı anında kardeş olup birleşiyorlardı. Hâlbuki Türkler bunların hiçbirine zulüm etmemişlerdi. Atilla'nın şahsında Avrupa, Altınordu Devleti sayesinde de Rusya, devletçiliğin, teşkilatçılığın, savaşın; bununla birlikte hoşgörünün, dostluk ve düşmanlığın kısacası medeniyetin ne demek olduğunu öğrenmişlerdi. Bu gün inkâr etseler de, onların dünyaya açılmaları, cehaletten kurtulmaları, insanca yaşamayı öğrenmeleri, özetle yeni ve modern hayatları Türklerle tanıştıktan

sonra başlamıştı. Ama zaman hızla değişiyordu. Daha dün Türk'e baş eğmekten gurur duyanlar, bu gün intikam alma fırsatı arıyor ve bu fırsatı da asla kaçırmak istemiyorlardı.

Böylesine büyük, resmî, diplomatik, hilekâr, şeytana pabucunu ters giydiren bir ittifak ve bu ittifakın baskıları karşısında, Azerbaycan'dan gelenler ne diyecekti? Petersburg daha önce de Türklerle, Müslümanlarla ilgili buna benzer pek çok gizli projeyi hayata geçirmişti. Hür dünya ise bunlardan hiçbirine karşı sesini yükseltip de: "Olmaz!" dememişti. Kırım'ın durumu nedir? Kuzey Kafkasya Türklere ve Müslümanlardan nasıl temizlendi? Volga boyundaki Türkler nasıl param parça edildi? Türkistan'a nasıl ayrılık tohumları serpildi? Güney Kafkasya Türklerinin öz vatanında Ermenistan nasıl kuruldu? Dünya bunlardan hangisini duydu? Hangisine "olmaz" dedi? Aksine, Avrupa, Avrasya denilen büyük coğrafyada, birdenbire Rusya adlı jandarma bir devletin kurulmasına ve Avrupa'yı Türk korkusundan kurtarmasına sevinmişti...

Kısa bir tanışma faslından sonra, Bakü'den gelen heyetin, Rusya Müslümanları adına talep ettikleri ıslahat tekliflerini dinleyen Rus Dışişleri Bakanı, alaycı bir gülümsemeyle:

- Ama bizde ıslahatlarla ilgili başka teklifler de var, dedi.

Elimerdan Bey:

- Bizim teklifimiz, başta meşhur milyoner Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmak üzere, Azerbaycan aydınlarının geniş katılımıyla müzakere edilip kabul olundu. Yani bu teklifimiz, bütün Azerbaycanlıların düşüncesidir, biz onları temsil ediyoruz, diye cevap verdi.

Bakan:

- Sayın Topçubaşov, ben sizi çok iyi tanıyorum ve size büyük saygın var. Ancak Bakü'de sadece Türkler yaşamıyor. Orda yaşayanların yüzde 30-35'i başka milletlere mensuptur. Onları da dinlemeliyiz. Eğer bu ülkeyi biz yönetiyorsak, onları da dinlemek boynumuzun borcudur.

Elimerdan Bey temkinliydi:

- Ama başka milletler dediğiniz bu insanların, Bakü'ye son 10-15 yılda, petrol kokusuna geldiklerini herkes biliyor. Bu insanlar, ekmek parası için Bakü'ye yığıldılar! Yarın petrol bitse, ertesi gün herkes dağılıp evine gidecek.

Bakan aynı tavırla ekledi:

- Kimin nereye gideceğine devletimiz karar verecek. Şimdiki realiteye göre, Bakü'nün tek sahibi sizler değilsiniz! Abşeron yarımadasının hem Rusya hem de, sayın büyükelçilerin de takdir edeceği gibi, bütün dünya ekonomisi için önemi günden güne artıyor. Hal böyleyken, Bakü'deki halklar arasındaki millî çekişmeler büyük tehlikedir. Bu tehlike, sadece Rusya'yı değil, Bakü'den petrol alan bütün ülkeleri tehdit etmektedir. Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki çatışmalar, bir gün içinde hem Bakü'yü hem de petrol sanayini felç etmiştir. Biz, koskoca Rusya İmparatorluğunun geleceğini, iki komşu halkın iç çekişmelerine feda edemeyiz!

Elimerdan Bey sordu:

- Siz, bu olayların sebebini ve suçluların kim olduklarını araştırdınız mı?

Bakan oralı bile olmadı:

- Buna gerek yok! Ermenilerle aranızdaki anlaşmazlıkları oturup kendiniz halletmelisiniz.

Elimerdan Bey'in sesi titredi, gerginleşti:

- Ya hükümet? Hükümetin görevi nedir?

- Siz hükümeti iyi tanırırsınız. Hükümet bu işe el atarsa, meseleyi köklü bir şekilde halleder. Bu iş, pansuman tedbirlerle, ağrı kesicilerle olmaz, yaraya neşter vurmaktır, irini akıtmak lazımdır.

Ali Bey Hüseyinzade, daha fazla dayanamadı ve söz aldı:

- Bu işi nasıl yapacaksınız?

Bakan:

- Halkın sesine kulak vereceğiz!

Ali Bey:

- Hangi halkın?

Bakan:

- Bakü'de yaşayan Ruslar ve Ermenilerin.

Ali Bey:

- Müslümanları bir kenara mı koyacaksınız?

Bakan:

- Siz, kendi kendinizi bir kenara koyuyorsunuz.

Önceden anlaştıkları için, bu görüşmelerde ilk sözü Elimerdan Bey söyleyecekti. Bu yüzden de Ali Bey Hüseyinzade tartışmayı uzatmadı.

Elimerdan Bey Rus siyasetinin dilinden iyi anlıyordu. Koridorlarda, köşelerde, bakanlığın küçük memurları arasında dolaşan sözlerin, Bakan tarafından dile getirilmesini ve bakanın asıl amacını ifade etmesini bekliyordu:

- Sayın Bakanım, bizim tekliflerimizi dinlediniz. Rusların ve Ermenilerin tekliflerini de öğrenelim, sonra müzakere ederiz. Belki de onlarla aynı düşünceleri paylaşıyoruz. Belki de onlarla ortak noktalarımız olacaktır.

Bakan yine alaycı bir şekilde gülümsedi:

- Sayın Topçubaşov, hangi ortak noktadan bahsediyorsunuz? Ruslar ve Ermeniler, Müslümanların tamamının Abşeron'dan çıkarılmasını istiyorlar!

Bakü'den gelen temsilciler, birbirlerinin yüzüne baktılar. Onlar şimdiye dek bu sürgün planı konusunda işittiklerini, dedikodudan ibaret sayıyor, hükümetin bu teklife böylesine ciddi yanaşabileceğini akıllarının ucundan dahi geçirmiyorlardı. Ancak şimdi Bakanın kendi ağzından da duymuşlardı. Bu aptalca düşüncelerin Bakanın dilinden ifade edilmesi, meselenin büyüklüğünü ve çok ciddi olduğunu gösteriyordu. Bakan, Müslümanların Abşeron yarımadasından başka yerlere sürülmesinden, o kadar rahatlıkla bahsediyor; bunu o kadar sıradan bir iş

gibi görüyordu ki, sanki bir halkın yerinden yurdunda sürgün edileceğinden, koca bir yarımadaanın tarihinin kökten değişeceğinden, büyük bir sanayi şehrinin kaderinin yeniden çizileceğinden değil de bir gazetenin açılması veya kapatılmasından bahsediyordu.

Elimerdan Bey, bu toplantıya Avrupalı büyükelçilerin de davet edilmesindeki gizli amacı, o an anladı. Yüz ifadeleri sertleşti ve her an düşmanın üstüne atılmaya hazır olan bir kaplana döndü.

Hükümetin son fahişeliği! Böyle sinsi bir teklife karşı ne diyebilirlerdi? Çar hükümetini iyi tanıyorlardı. Adaletsizlik motoru çalışmışsa, onu durdurmak mümkün olmayacaktı. Bütün dünya ayağa kalksa da bir faydası yoktu.

Azerbaycan heyetinin başına bir kova soğuk su dökmüşlerdi sanki. Büyükelçiler bile böylesine sert ve tek yanlı bir karar beklemiyorlardı. Bu yüzden de durumu gergin bir merakla izlemekteydiler.

Azerbaycan heyetinde, kendisini ilk toparlayan Ahmed Bey oldu. Arkadaşlarına, Türkçe:

- Sabırlı olun, dedi ve Bakana dönerek: Bu teklif metnine bakabilir miyiz, diye sordu.

Bakan:

- Buyurun, dedi ve elindeki mektubu ona uzattı.

Ahmed Bey bu mektubu hızlı bir şekilde gözden geçirdi ve gülümsedi:

- Sayın Bakan, biz komşumuz Ermenilerin her yüzünü iyi biliriz. Onların yalan ve hile mekanizmalarının ne kadar hızlı çalıştığına da en az yüz kere şahit olduk. Ancak bu mektup tam bir hayal ürünüdür. Dünya tarihinin ender belgelerinden biri olabilir. Bu yüzden de bu mektup, sahtekârlığın en güzel örneklerinden biri olarak korunup gelecek nesillerin görmesi için müzede saklanmalıdır!

Bakan; Ahmed Bey'in ne demek istediğini anlamaya çalışıyordu. Bunu Ahmed Bey de hissetti. Rakibinin bu şaşkın anından faydalanıp asıl darbeyi şimdi indirmesi gerektiğini düşündü. Sesi biraz daha gürleşti:

- Sayın Bakan, elinizdeki bu mektup sahtedir! Beni hayrete düşüren de bu mektubun Bakü'den Petersburg'a gelene kadar nasıl bu kadar değiştirilmiş olduğudur. Şaşkınlığım bundan ve bunu anlamaya çalışıyorum. Herhalde devlet idareleri ve Bakanlığınız, böyle bir cinayet emeline veya sahtekârlığa alet olmak istemez. İsteseler bile, bu cinayeti işlemeye cesaret edemezler! Sayın Bakan, bu işin Bakanlığınızın bilgisi dışında yapılmış olduğunu düşünüyorum. Bu mektup, ya Bakü'de ya da Petersburg'daki Ermeni yetkililerce hazırlanmıştır. İsterseniz, size bu mektubun aslını gösterebilirim!

Bakan gayet rahat bir şekilde:

- Buyurun, buyurun, dedi. İlginçtir, hangi sahtekârlıktan bahsettiğinizi öğrenmek istiyorum.

Ahmed Bey, son görüşmelerinde, daha doğrusu, kendi yazılı tekliflerini takdim ederken, Bakü valisinin kendisine verdiği mektubu cebinden çıkardı. Bakü valisi İretski, kalem ehline özel bir saygıyla yaklaşan, Ahmed Bey'in Rus gazetelerindeki makalelerini de hayranlıkla okuyan, Bakü'yü kargaşa ortamına sürükledikleri için de Ermenilerden nefret eden temiz bir Rus aydınıydı. Ahmed Bey'i sevmiş, kendi derdini açmış ve ayrılırken de hangi zor şartlarda çalıştığını göstermek için sumenin altındaki mektubu da ona vermişti. Ahmed Bey bu mektubu Bakana uzattı:

- Bu mektup, Bakü eyalet valiliğine, Kafkasya canişinliğine ve Bakü şehir valiliğine Azerbaycan'da yaşayan Rus cemaatinin yazdığı mektuptur. Sizdeki mektupla bire bir aynıdır. Hatta tarih ve imzalar da aynıdır. Fakat o mektuptan tek bir farkı var. Azerbaycan'daki Ruslar mektubun aslında, Abşeron'dan Ermenilerin çıkarılmasını talep ediyorlar, Türklerin değil! Acaba

mektuptaki Ermeni kelimesi ile Türk kelimesi, nasıl ve nerde değiştirilmiş? Bu, Azerbaycan'daki Ruslara saygısızlığın yanında, bir cinayettir ve merkezî hükümet, böyle bir sahtekârlığın yükünü omuzlarına alamaz!

Bakan Ahmed Bey'in verdiği mektubu kendi elindeki mektupla karşılaştırdı. Ahmed Bey'in dediklerini nasıl tekzip edecekti? Bakü'de yaşayan Rusların Türklere karşı münasebetlerini bildiğinden, zaten bu mektubu şüphe ile karşılamıştı, Bakü'deki vatandaşlarının birdenbire bu kadar keskin bir şekilde fikir değiştirebileceklerine inanmamış, bu duruma bir hayli şaşırılmıştı. Lakin Bakanlığın İdare Müdürü olan Ermeni asıllı Lazerev, Dışişleri Bakanını, atacakları bu adımla Bakü'de hükümet aleyhine gelişen bütün gösteri, miting ve muhalefet hareketlerine son verilebileceği ve Kafkasya'nın huzura kavuşacağı konusunda ikna etmişti.

Bakanın Ahmed Bey'e inanmaktan başka çaresi kalmamıştı. Gerçekten de Ahmed Bey'in verdiği mektup, onun da çok iyi tanıdığı Kafkasya Ruslarının Türklere münasebetinden daha çok, Ermenilerle münasebetini aksettiriyordu ve Kafkasya'yı tanıyanların görüşleri ile örtüşüyordu. Bakan bu toplantıdan adaletsiz bir karar çıkaramayacağını anladı. En azından mektuplardan hangisinin sahte, hangisinin asıl olduğu aydınlığa kavuşturmalıydı. Bakan bu kararını o esnada ilan etmese de, Azerbaycan heyetinin omuzlarından ağır bir yük kalkmıştı. Ali Bey Hüseyinzade'nin gözlerinin içi gülüyordu. İçinden: "Yaşa, Ahmed Bey! Ermenilerin dilini bizden iyi biliyorsun, onlar, nasıl bir sert kayaya çattıklarını henüz bilmiyorlar." diye düşünüyordu.

Diğer ülkelerin büyükelçileri de şaşırılmışlardı. Bazıları, Bakanın düştüğü duruma kıs kıs gülüyorlardı. Ahmed Bey tekrar söze başladı:

- Sayın Bakan! Size başka bir belge daha sunacağım. Bu belge, Petersburg Telgraf Ajansının, bu yılın Nisan ayında diğer ajanslara geçtiği haber metnidir. Ajans, Bakü'de meydana

gelen hadiseleri şu şekilde aktarmıştır: "Bakü savaş meydanını hatırlatıyor, Ruslar Ermenilerin silahsızlandırılmasını ve şehirden çıkarılmalarını istiyor." Galiba bu haber de dikkatinizden kaçmış. Eğer isterseniz, Bakü ve Bakü eyaleti genel vali vekili tarafından 26 Ocak 1905'te, Yüce İmparatora yazılan mektuba da bakabilirsiniz. O mektupta açıkça şunlar yazıyor: "Bakü'deki bütün şiddet olaylarının tek suçlusu Ermenilerdir. Bakü'de yaşayan Ruslar, artık Ermenilerden bıkmış, usanmışlardır. Bakü'de Ermeni Müslüman çatışmasından çok önce, bir Ermeni Rus düşmanlığı ve çatışması doğmuştur. Yüce imparatorun, Bakü'deki Rusların beş esas isteği var: Bu isteklerden birincisi, Ermenilerin petrol sanayinden ve Bakü'den uzaklaştırılmasıdır..."

Ahmed Bey içindekileri boşalttıktan sonra sözlerine kısa bir süre ara verdi, sonra yavaşça:

- Sayın Bakan, şimdi izin verirseniz, birkaç cümle de sayın büyükelçilere söylemek istiyorum, dedi.

Bakan hâlâ elindeki mektuplara bakıyordu ve durumun bu hale gelmesinden duyduğu rahatsızlığı belli etmemeye çalışıyordu. Kafasını kaldırıp:

-Buyurun, dedi.

Ahmed Bey bu kez büyükelçilere dönüp Fransızca konuşmaya başladı:

- Sayın Büyükelçiler! Sizler, şu an ilginç bir olayın tanıklarısınız. Azerbaycan'da yaşayan Rus cemaati Petersburg'a, merkezî hükümete gönderdikleri mektuplarda: Ermenilerin Bakü'ye son yıllarda geldiklerini, şehir hayatını bilmediklerini, iddialarının haksız ve mesnetsiz, başlayan çatışmalara ise Ermenilerin silahlı terör gruplarının sebep olduğunu ve Kafkasya'da huzurun yeniden sağlanması için Ermenilerin Bakü'den çıkarılarak geldiklere yerlere gönderilmesi gerektiğini, söylüyorlar! Mektubun kısaca özeti böyledir. Bu konuda Petersburg Telgraf Ajansının belgeleri de var. Biz bu mektubu çoktan okuduk. Ancak hangi güçlü eller ise, bu mektupta yer alan Ermeni kelimesini,

Türk kelimesiyle değiştirmiş. Bu, alçakça bir sahtekârlık ve açıkça Türk düşmanlığıdır. Söylediklerimin doğru olup olmadığını, şimdi bile Petersburg Telgraf Ajansından sorabilirsiniz. Bir telgraf çekerek, Bakü Eyalet valiliğinden de öğrenebilirsiniz. Sayın Büyükelçiler! Terör ve savaş insanlığın en anlaşılmaz işidir, vahşiliktir ve sivil dünyaya yakışmıyor. Son dönemlerde Kafkasya'daki bütün terör hadiselerinin gerçek sorumlularının Ermeniler olduğunu, tüm dünya iyi biliyor. Ermeniler, bir elle-riyle kan döküp diğeri elleriyle sizlere mektup yazıyorlar ve: "Bu barbar Türkler biz mazlum, Hıristiyan Ermenileri öldürüyor." diyorlar. Siz de bu yalanlara inanıyorsunuz! Çünkü sizin şuur altınızda da benzer bir korku var: Müslüman korkusu! Dünyanın gözü önünde, böyle bir vurgunculuk olamaz! Ben Avrupa'da okudum. Doğuyu da Batıyı da becerebildiğim kadar tanımaya çalıştım. İslâm dini, kitabı olan büyük dinleri kabul eder. Biz Musa'yı da, İsa'yı da kendi Peygamberimiz kadar mukaddes biliriz. Hangi dinden olursa olsun, insanı Allah'ın yarattığı yüce bir varlık sayarız. Bu yüzden de kadim ve ortaçağ Azerbaycan Türk edebiyatında insan öyle bir mevkie yükseltilmiştir ki, orada din ve dil, ırk ve millet ayrımı, tüm anlamını yitirir. Böyle yüce bir dine iman edenler insana, komşusuna, Allah'ın bir parçası olan yaratılana nasıl el kaldırabilir? Ama bu gün bizler, kendi vatanımızda öyle bir hukuksuzluk içinde yaşıyoruz ki insanın olmanın hiçbir kıymeti yok! En temel haklarımızı talep etmeye geldiğimizde bile, karşımıza bu sahte mektuplar konuyor...

Ermenilerin ve Petersburg'daki bazı teşkilatlar ve dairelerin Batılı büyükelçilere aşıladığı bir düşünce vardı, fırsatını bulur bulmaz: "Bu Türkler ve Müslümanlar barbar, dünyadan habersiz, geri kalmış cahil bir kitledir, onlarla ilişki kurmaya değmez, ne kadar uzak olursanız o kadar iyi." diyorlardı. Ancak büyükelçilerin şimdi gördükleri manzara çok farklıydı. Barbar denilen Türk, Avrupalı filozof ve yazarlardan örnekler vererek, bütün hal ve hareketleri, konuşması ve mantığı ile temsil ettiği

halkın diğeri dinlere ve milletlere karşı ne kadar hoşgörülü yaklaştığını ispat ediyordu. Onun konuşmasındaki mantık örgüsü, diplomatların eline çöp veriyordu.

Ahmed Bey sanki onların içinden geçenleri okuyarak, konuşmasına ara vermeden, İngilizce konuşmaya başladı. Düşüncelerini bir kez de İngilizce olarak anlattı ve nihayet:

- Bir sorunuz varsa, büyük bir memnuniyetle cevaplayabilirim, dedi.

Almanya büyükelçisi, bu konuşmayı tam olarak anlayamamış ya da konuşulanların İngilizce ve Fransızca olması ve Almanca konuşulmaması, onu biraz incinmişti. Bu yüzden soru sormak yerine düşüncesini bildirdi:

- Kafkasya'da meydana gelen olayları biz de izliyoruz, dedi.

Ahmed Bey bu kez sözlerine Almanca devam etti:

- Şüphesiz, olanlardan haberiniz var! İncinmeyin, sayın büyükelçi, Kafkasya'da, Ermeni terör örgütü Taşnak Sütyun Cemiyetinin Almanya'nın maddi yardımı ile kurulduğu yönünde bir düşünce var. Ben bunun yalan mı; doğru mu olduğunu bilmiyorum. Ama bu terör örgütünün işlediği cinayetlere sizi de ortak etmek istiyorlar, bilginiz olsun. Sizler Azerbaycan'ı ve biz Müslüman Türkleri daha iyi tanımak istiyorsanız, Azerbaycan'da uzun zamandan beri yaşayan Alman cemaatinden, Alman köylerinden sorabilirsiniz. Ermeniler, Almanların bağına bahçesine göz dikip onları da Kafkasya'dan çıkarmaya çalıştılar ama bunu bizler engelledik, dedi ve sahte mektupla ilgili meseleyi bir de Almanca anlattı.

Yunanistan büyükelçisi bir soru sordu. Ahmed Bey, Ali Bey Hüseyinzade'ye dönerek ve sesini kısarak:

- Bunlar senin adamlarıdır. Sen bunlarla çok mücadele ettin, ona cevabı sen veririsin, deyip oturdu.

Büyükelçilerden biri, yanında oturan meslektaşına fısıldadı: "Barbar Müslüman dedikleri bunlarsa, bizim bunlar seviyesine ulaşmamıza daha çok var!"

Ali Bey Yunanistan büyükelçisine izahat verdikten sonra Bakana döndü:

- Sayın Bakan, öncelikle sizinle görüşmenin mükemmel bir fırsat olduğunu belirtmek istiyorum. Kafkasya'dan buraya sık sık gelemediğimizi de dikkate alarak bu meselelerle ilgili birkaç söz de ben söylemek istiyorum ve meydana gelen hadiseleri daha iyi anlayabilmeniz açısından, söylediklerimi dikkate alacağınızı ümit ediyorum.

Bakan yine:

- Buyurun, dedi.

Ali bey Hüseyinzade temkinli, kendinden emin ve gururla başladı konuşmasına:

- Ben Petersburg'da ve İstanbul'da okudum. Benden önce konuşan Ahmed Bey gibi Rus edebiyatını da, Avrupa edebiyatını da az çok bilirim. Daha doğrusu, Homeros'tan Şekspir'e, Puşkin'den Tolstoy'a kadar Avrupa ve Rusya'nın bütün büyük söz ustalarının, filozoflarının eserlerini orijinal kaynaklarından, kendi dillerinden okudum. Şark edebiyatlarını da... Büyük yazarların büyük ruhları ile tanıştıktan sonra insan, dünyadaki çekişmelerin anlamını kavramakta güçlük çekiyor. Bir milletin gücünü ve seviyesini, yetiştirdiği dahiler belirler. Azerbaycan'da da Nizamî Gencevî'den tutun, Puşkin'in ölümüne Doğu'da ilk poemayı yazan Mirze Feteli Ahundzade'ye kadar ulu şahsiyetler ve nice dehalar yetişmiştir. Peki, neden kendisini medenî bir halk sayan Ermenilerin, örnek gösterilebilecek bir tane bile büyük fikir adamı yok? Çünkü onlar, kendi iddiaları ile kendilerini mahkûm ettiler, zihinleri ışıktan nasipsizdir, kötülüğe ve şerre esir düştüler. Biz Bakü'deki savaşı durdurulması için Türk ve Ermeni aydınlardan oluşan bir heyet kurduk. Bu heyettekiler, kendi milletleri adına söz söylemeye yetkili kılınmıştı. Ancak

bir süre sonra, işin gidişatını görünce dehşete düştük. Çünkü heyetteki Ermeni vekillerin tek bir sözüne bile güvenmek, itibar etmek mümkün değildi. Hep kaypaklık yaptılar, hep yalan söylediler, hep verdikleri sözden döndüler! Garip şeydir, Müslüman vekillerin mülahazaları daima açık anlaşılır, belli bir mantık dâhilinde olduğu halde, Ermeniler gâh sağa, gâh sola kaçıyor. Bu gün söylediklerini yarın unutuyorlar, aksi iddialarda bulunuyorlar. Bu neden böyle? Çünkü bizler, hakikatin ortaya çıkmasını istiyoruz. Onlar bunu istemiyorlar. Neden istemiyorlar? Çünkü hakikat onların aleyhinedir.

Ermeniler önceleri: "Bizim davamız Şiilerle, Sünnîlerle işimiz yok." diyorlardı. Lakin biz Taşnak Sütyun Cemiyetinin topunu tüfeğini meydana çıkarıp bunun kime karşı olduğunu sorduğumuzda: "Sizinle bir ilgisi yok, bunlar Osmanlıya karşı." dediler. Eğer Osmanlı onların yakasından yapışıp bu silahların kime karşı alındığını sorsa şüphesiz bu kez de: "Sizinle ilgisi yok, Rusya'ya karşı." diyeceklerdi.

Öte yandan Ermeniler önce Taşnak Sütyun Cemiyetinin cinayetlerle bir ilgisinin olmadığından ve bu teşkilatın insani yoldan ayrılmadan faaliyette bulunduğundan dem vuruyorlardı. Birkaç gün sonra Müslümanlar barış sağlanması amacıyla her iki taraftan da katillerin, canilerin açığa çıkarılması şartını koyunca, itiraz ettiler ve: "Bu olmaz, çünkü o zaman Taşnak Sütyun Cemiyeti gibi insaniyet namına çalışan bir teşkilatın lağvedilmesi söz konusu olur." dediler. Demek ki insanlığa hizmet ettiği söylenen o muhterem zatlar, katillerden ve canilerden ibaretmiş.

Müslümanlar bütün bu akan kanın, bu zulmün sebebinin Ermeni terörü olduğunu görünce, Emeniler bu işte sorumluluğu hükümete yıkmaya çalıştılar ve hükümeti suçladılar. Birkaç gün sonra zararların tazmini meselesi gündeme geldiğinde, Müslümanlar bu işin halk temsilcileri tarafından yapılmasını, Emeniler ise idare memurları eliyle icra edilmesini istediler. Yani zulme sebep olarak suçladıkları memurları, zararların

tazmininde işe koşmak istediler. Bir yandan suçluyorlar, diğer yandan suçladıkları adamlardan medet umuyorlar. Tıp ilminin bir kuralı var, hastalığı iyileştirmek için önce onun sebebini bulmalısınız. Demek istediğim o ki, Ermeni ve Müslümanların birinci vazifesi, çağlardan beri barış ve kardeşlik içinde yaşamış iki milletin arasını bozan sebepleri bulmaktır. Bence bu hastalığa sebep olan virüs, Petersburg'dadır...

Ali Bey Hüseyinzade'nin dile getirdiği hususlar o kadar açık ve sağlam delillerle destekleniyordu ki ne Bakanın, ne de dinleyen büyükelçilerin itiraz edeceği bir nokta kalmıştı. Bakan toplantıyı bitirmek istiyordu:

- Bu mektupların hangisinin asıl nüsha, hangisinin sahte olduğu araştırılıp öğrenilecek, dedi.

Elimerdan Bey sabırsızlandı:

- Sayın Bakan, hangisinin asıl nüsha olduğunu şimdi bile öğrenebilirsiniz! Bakü'ye bir telgraf çekseniz, anında cevap vereceklerdir.

Bakan, Elimerdan Bey'in bu fikrini tartışmaya açmadan sözlerine devam etti:

- Ortada karşılıklı iki iddia olduğuna göre, Abşeron Türklerinin başka bölgelere göçürülmesi ile ilgili teklif kabul edilemez. Ben, Bakü'den gelen misafirlere özür diliyorum. Sayın Tağıyev'e bizim selamlarımızı iletin. Onun başkanlığında hazırlanan teklifleriniz ise Bakanlar Kurulunda müzakere edilecek. Toplantı bitmiştir, hepimize teşekkür ediyorum.

...Petersburg görüşmelerinin çerçevesi çok genişti ve üç ay sürdü. Ancak bu görüşmelerin en önemli sonucu, bu beklenmedik icra planını bozmak olmuştu.

GAZETE CAMBAZLARI

Ermeniler ve Türklerden oluşan barış heyetinin bir sonraki toplantısı öncesinde Bakü, Tiflis ve Petersburg'da çıkan gazeteleri gözden geçiren Ahmed Bey, Ermeni gazetecilerin olayları kendi menfaatlerine yorumlama yeteneklerine bir hayli şaşırılmıştı: "Kafkasya'da akan kanların esas sorumluları, kaleminden kan damlayanlardır, diye düşündü. Petersburg, Bakü ve Tiflis gazetelerindeki köşelerinden, utanmadan yalanan püskürten Alibekov, Doluhanov, Takianosov gibiler... Bunlar nasıl insanlar? Karşılıklı oturup konuşuyoruz, anlaşıyoruz, ama bizden ayrılır ayrılmaz tamamen başka şeyler söyleyip yazıyorlar. Görüşmelerde üzerinde anlaşılacak şartların hiçbirini dikkate almıyorlar, bizimle bir aydın gibi konuşuyorlar, fakat kendi adamlarının yanına gidince, cahil bir şoveniste dönüyorlar. Bunlara da tahammül edilebilir, gazetelerde yazılanları da çatışmalar esnasında akan kanların hesabına yazıp onlarla barışmak mümkün, ancak mesele bununla bitmiyor ki... Eline kalemi aldıklarında, kürsüye çıktıklarında barıştan, hümanizmden dem vuranlar, ilk fırsatta silahı kapıp Taşnak Sütyun Cemiyetinin yetiştirip ortaya saldırdığı katiller, kan içenler arasına karışıyorlar. Orada kendi terör çetelerini kuruyorlar, çevrelerine yüz bin katil topluyorlar. Amerika'da, Avrupa'da subay yetiştiriyoruz diye, profesyonel terörist yetiştiriyorlar. Her bir mazlum Ermeni'nin kazancından aldıkları yüzde ikilik vergi ile komşularına karşı kurdukları o murdar terör şebekesinin maliyetini karşılıyorlar. Şaka değil, ayda on milyonu, sadece ordularını beslemek için harcıyorlar. Bu yetmezmiş gibi yanlı propagandalarıyla Fransa ve Amerika'da yaşayan ve Kafkasya'dan hiçbir haberi olmayan Ermeni milyonları de işe koşuyorlar. İşçi

Hareketi, Sosyal Demokrasi Hareketi gibi dernekler adı altında murdar bir Ermeni şovenizmini büyütüyorlar. Sosyal demokratların bütün mücadele araçlarını da onların kullanmasına izin veriyorlar. Petersburg hükümetinin; Müslümanları ilimden, okuldan, ordudan uzak tutmasının sebebi şimdi daha iyi anlaşılıyor. Yani, horozun kuyruğu şimdi daha iyi görünüyor...”

Ahmed Bey Ermenilerin Batılı ülkelere yayılması sonucu, oralarda Türkler ve Müslümanlar aleyhine yaptıkları yalan ve iftira propagandaların neden olabileceği faciaları daha Paris'te okurken hissetmişti; ancak işin bu kadar büyüyeceğini aklının ucundan bile geçirmemişti. O yıllarda, Batının Ermenilere olan ilgisini, onlar için açılan Amerikan Kolejlerini, Hıristiyan ülkelerin Ermenileri her fırsatta himaye etmesini, bir eğitim ve aydınlanma hareketi olarak görüyor; aynı zamanda Kafkasya'daki bu küçük halkı cehalet bataklığından kurtarma amacı taşıdığını sanıyordu. “Öyle değilmiş.” diye düşündü.

“Avrupa'nın yardımları ile kurulan ve ilk adımlarından itibaren amacının şiddet ve terör olduğunu çekinmeden ortaya koyan Taşnak Sütyun Cemiyeti, batılı ülkelerin Kafkasya ve Osmanlı Devleti ile ilgili siyasetini de bütün murdar detaylarıyla açığa çıkardı. Amaçlarının, Ermenileri özerk bir yapıya kavuşturmaktan ziyade, Osmanlı Devletini Balkanlardan sonra Kafkasya'dan da çıkarmak ve koskoca cihan devletini Anadolu'da küçük bir Beyliğe çevirmek olduğunu herkes görüyor. Yüz yıllardır Türk düşmanlığından yorulup usanmadılar. Osmanlı bunların yüreklerini nasıl dağlamışsa, bir türlü yürek soğutamıyorlar...”

Derdin en büyüğü ise Müslümanların hızla gelişen bu olaylardan habersiz oluşudur. Doğrudur, bizler de yatıp kalkıp kendimizi cahillikle suçluyoruz. Okuldan ve ilimden uzak kalmanın bize verdiği zararlardan bahsediyoruz. Ancak yaptığımız bu işle, düşmana silah verdiğimizizi gözden geçiriyoruz. Aslında, her şey Ermenilerin ve Rusların yazdığı gibi değil. Çok şükür, okuryazarlarımızın sayısı hiç de az değil. Molla mektebini,

medreseyi bitirenler istediğin kadar var. Ancak Avrupa yeni nesle ilim öğretiyor, dünyayı aydınlatıyor, göklere uçuyor, biz ise köhne Arap hadiseleri ve Sâdî'nin küflenmiş nasihatlerinden bir adım dahi uzağa gidemiyoruz. Bütün belalar buradan, ilimsizlikten, dünyadan ayrı düşmekten başlıyor...”

Gazeteleri bir bir gözden geçiren Ahmed Bey, siyasi mücadele ile aydınlanmanın birbirine muhtaç olduğunu bir kez daha idrak ediyordu. Dünyanın geldiği bu dönemde aydınların, yazarların kendisini bir kenara çekerek: “Ben siyasete karışmıyorum.” demesi, aslında: “Ben milletimin geleceğini düşünmüyorum.” demek anlamına geliyordu.

Hayat ve İrşad gazeteleri, Ahmed Bey'in düşüncelerini netleştirmişti. Gazete sayfalarından mücadele meydanına atılma vaktinin geldiğini, her geçen gün daha çok hissediyordu: “Sayfalarını çevirdiğim bu gazetelerde öyle uydurma haberler var ki bu yalanlar karşısında sadece medeniyet ve insanlık dersleri vererek gazetecilik yapmak olmaz.” diye düşündü. “Zaten Ermenilere kaç yıldır insanlık dersi veriliyor. Komşulukta dürüstlüğü, samimiyetin ne demek olduğu öğretiliyor. Ancak Ermenilerin hasletleri asla değişmiyor. Rusların Kafkasya'ya gelişi ise onları daha da azdırdı. Ruslar bizim topraklarımızı zorla alıp onlara veriyor, onlara okul açıyor, gazete çıkarmaları için her türlü yardımda bulunuyor ve bütün bunların sonucunda da Ermeni gazeteciler: Kafkasya'daki bütün önemli görevler Müslümanların elindedir.” diye yalan yazıyorlar. Kafkasya'da Ermenilerin hiçbir hakları yokmuş gibi davranıp hükümetten incindiklerini söylüyorlar. Dökülen kanların sorumlusu olarak da Ruslarla Türkleri gösterip onların mazlum(!) Ermeni'ye karşı birleştiklerini ifade ediyorlar. Bu nasıl bir sahtekârlık!

Hele şu Elibeyov mahlasıyla yazıp kendisini ortaya atana bak! Okuyucuları kör ve sağır sayıyor. Kendisine gazeteci aydın sıfatını uygun görüp güya akan kanlardan dolayı üzüntüsünü bildiriyor. Ancak her cümlesinde, Tatar dediği, Müslüman

dediği Azerbaycan ahalisine kin ve nefret püskürüyor. Yazdıklarına bak! Güya Gence'de meydana gelen 18 Kasım çatışmalarından sonra, kentteki bütün Ermeniler bu olaylara üzüldükçe, "Müslüman cemiyetinin bir kaç namuslu üyesi" bu olaylardan dolayı üzüntülerini bildirmiş. Güya Ermenilerin hepsi birer barış meleği iken Türkler ve Müslümanlar içinde, insan sevgisi ile yaşayan ve komşular arasında kan dökülmesini istemeyen ancak iki, üç insan var...

Gence'deki çatışmaları önlemek, çatışan tarafları barıştırmak için Tiflis'ten gönderilen heyetin başkanı, Tiflis Şehir duması üyesi K.S.Çrelâyev'in, Gence'de meydana gelen hadiseleri ve bu olaylara neden olan sorumluları doğru tahlil etmesi ise cenap Elibeyov'u çok kızdırmış anlaşılır. Taşnak Sütyun Cemiyetinin işlediği cinayetleri, akıttığı kanları unutarak, Çralayev'e saldırıyor, onun paçasından kapmaya çalışıyor...

Benim Kaspi gazetesinde objektif bir şekilde, Şubat ayında Bakü'de meydana gelen çatışmaların nasıl başladığını anlatan makalem ve iki komşu halkı düşmana çeviren Ermeni aydınlarının maskesini düşüren seri yazılarım, onları çıldırtmışa benziyor. Niye Ahmed Bey bu kadar çok makale yazıyor? Niye Avrupa'da okuyan bu "liberal" Türk âlimi millî meselelerde bu kadar uyanık ve keskin? Niye Bakü dumasında onun mantığı karşısında mağlup oluyoruz, diye soruyor olmalılar. Bütün bu sorular, taş olup Ermenilerin başına düşüyor, oyunlarını bozuyor.

Bu bedbahtların dilleri pabuç gibi, göze kül üfleme becerirler, öyle de soğukkanlılıkla yazıyor ve konuşuyorlar ki sanırsın bu işi onlardan başka ne bilen var; ne de gören! Sanki bizim, "zavallı." "dışarıdan gelme" Ermenileri incitmekten, onlara hakaret etmekten başka işimiz, gücümüz yok. Sanki Bakü'de Müslüman gençler, Ermeni oğlanlarını şımartıp kötü yola düşürüyorlar, sanki Ermeni milyonerlerinin hanımlarını, kızlarını sokak ortasında, herkesin gözü önünde kucaklayan Ermeni gençleri değil. Bakü'de, Gence'de Ermeni mahallelerinde her gün bir

Türk cesedi bulunsa da mazlum(!) Ermenilerin bu cinayetlerden hiç haberi yok! "Biz Ermeniler ne yaparsak yapalım, Türkler boyun eğip, sabır göstermeliler, eğer bizim yaptıklarımıza karşılık verirlerse, biz de gazete köşelerinden: "Bunlar kötü, cahil insanlardır, olaylara bunlar sebebiyet veriyorlar, Ermenileri çekemiyorlar, bizi kısıkanıyorlar, ortalığı karıştırıyorlar, şeklinde yazarız." diye düşünüyor olmalılar. Bu çok gülünç ve rezil bir mantık! Bir yandan kendine "dışarıdan gelme" diyor, devlet idarelerinde Müslümanların çokluğundan şikâyet ediyor, sonra da Müslümanları çekemezlikle suçluyor. Hem dağlardan inip geldiklerini, "dışarıdan gelme" olduklarını itiraf ediyor; hem de kendilerini daha medenî ve daha demokratik sayıyorlar. Onların gözünde bütün Müslümanlar tembel, yiyip içip yatmaktan başka iş yapmazlar ama Ermeniler, gece gündüz çalışırlar. Bu İçerişehir'i, Abşeron Kalelerini, Bakü'deki birbirinden güzel sarayları bunların gözü içine sokup: "Ey oğul, biz bunları yaparken siz nerededeydiniz." diye sormak lazım. Zavallı Müslümanlar işinde, gücünde çalışıp çabalayıp şehir kuruyor, kalesinin dikeyiyor, tarlasını ekip biçiyorken, bunlar da Kiliselerde yalan uydura uydura, bütün dünyanın zihnini karıştırmakla meşguller. Bütün varlıklarını, okullarını, Kiliselerini, sahip oldukları toprakları ve işleri Ruslara borçlu oldukları halde, bütün dünyayı, kendilerinin Rus hükümetine karşı faal mücadele ettiklerine inandırmayı da beceriyorlar. Güya Bakü'deki bütün Müslümanlar hükümetin eteğinden beş elle yapıyorlar, hükümet ile işbirliği içindeler. Güya hükümet de Müslümanlara silah verdikten sonra kaçıp gizleniyor, ancak Müslümanlar Ermenileri katlettikten sonra ortaya çıkıyor. Bunlara göre Ermeniler Allah'ın sevgili kulları. Müslümanların ise Ermeni'ye engel olmaktan başka bir işleri yok. Bu yüzden de bir an önce bu topraklarda yaşayan bütün Müslümanların kökünü kazımak ve Hazar denizinden Karadeniz'e kadar uzanan büyük Ermeni devletinin kurmak istiyorlar.

Bu işi aklım almıyor: Yemeğini, giyim kuşamını, konuşmasını, musikisini, gelenliğini, göreneğini, yaşayış tarzını... Her şeyi senden çalıp seni taklit ederek, sana benzemekten gurur duyarak yaşayan Ermeniler, sonunda sana düşman kesiliyorlar. Üstelik daha sonra da kendi medeniyetlerinden dem vuruyorlar. Bunlara: Eğer dediğin gibi bir medeniyetin varsa, o zaman niye papağan gibi Türkleri taklit ediyorsun, diye soran da yok.

Türklerle Ermeni tarafının suçlamaları, birbirine hiç benze-miyor. Türkler, Rusların Ermenilere yardım ettiğini söylüyorlar ve bu yalan değil, ortada deliller var, tanıklar var... Revan'da, Zengezur'da her gün Ermenilerden önce Kazakların³⁷ topuyla, tüfeğiyle karşı karşıya kalıyorlar. Ermeniler geri kaçınca, Ruslar onları yeniden toparlayıp önlerine katarak savaş meydana iteliyorlar ancak Ermeniler yerine kendileri savaşıyorlar. Elimizde Rus subaylarının Zengezur'dan, Revan'dan yazıp gönderdikleri onlarca rapor var ki, her birinde zavallı Türklerle karşı Rus ordusunun işlediği cinayetler gözler önünde. Ne kadar saklasalar da, bütün cephelerde Ermenilerle omuz omuza savaştıkları apaçık ortada...

Ne yazarlarsa yazsınlar! Artık ne ölenleri yeniden hayata döndürmek; ne de iki komşu halkın yüreğinde açılan yaraları sağaltmak mümkün.

Bakü harabeye döndü; ölenlerin, yaralıların sayısının kaç olduğunu bilen yok, istatistik bürosunun malumatı ile barış heyetinin rakamları birbirine uymuyor. Ermeniler ölü ve yaralı sayısını artırmakta pek mahirler. Sanırım sadece Bakü'de binden fazla insan öldü. Ermeni olsun, Türk olsun farkı yok, hepsi insandır. Evleri dağıldı, ocakları söndü. Yakın zamanlara kadar

37 Kazaklar: Çarların başıbozuk askerleriydiler ve Kafkasya'da yaşanan barbarlığın yaratıcıları olmanın yanında, Çarlığa isyan edenlerin de başında geliyorlardı. Çarlık Rusya'sının diğer halklara karşı kullandığı bu askerler 19. Yüzyılda özellikle Müslümanlara karşı büyük vahşet sergilemişlerdir. Türkçe "özgür adam" anlamına gelen isimleri ile Kazaklar, aslen Polonya, Litvanya ve Rusya'daki esaretlerinden kaçan Hıristiyanlardı. (İ. Avşar)

kardeşçe yaşayan, bir sofrada yemek yiyen, akrabalık ilişkileri kuran, birbirinin düğününe, bayramına katılan, şenliğine iştirak eden insanlar, sonunda kanlı bıçaklı düşman oldular..."

Kin, nefret ve düşmanlık da petrol kuyularından tazyikle fıskıran kara yağ gibi Bakü'nün beyaz sıvalı ve ışıklı evlerini kömüre döndürdükten sonra yatışmıştı. Şehir yöneticileri, her iki tarafın aydınları ve din adamları başta olmak üzere, ellerinde beyaz bayrak ile sokak sokak gezerek, gözü dönmüş halkı sakinleştirmeye çalışan insanlar, bu faciaya üzüyorlar ve çaresiz kaldıklarını itiraf etmekten başka bir yol bulamıyorlardı.

Elimerdan Bey ve Ahmed Bey de bu barış heyetinin ön saf larındaydılar.

Gördüğü manzara karşısında derinden sarsılan Ahmed Bey, şehir yöneticilerinin ve ordunun vurdumduymazlığı yüzünden ateşe benzin dökenleri de görüyor, bu faciaları eli belinde, tiyatro izler gibi izleyen memurların yüzündeki alaycı tebessüme şaşırıyordu...

REVAN FACIASI

Bakü'deki mağlubiyet, Ermeni gizli komitelerini ve Taşnak Sütyun Cemiyeti üyelerini çok derinden sarsmıştı. Onlar: "Bakü olmazsa, Revan olsun, ne fark eder! Nerde yaşıyor olursa olsun, iyi ya da kötü; çatışmalara katılsın ya da katılmasın, Türk her yerde Türk'tür! Fırsatını bulursan öldür, evini başına yık, neslini kurut, kökünü kes!" diye propagandaya başlamışlardı. Ermeni milliyetçilerinin, vatansever ve demokratlarının temel şiarı bu olmuştu. Lakin Bakü olayları, ekmeğini dışıyla tırnağıyla kazanan, Müslümanlarla, Türklerle yan yana yaşayan, onlarcası ile kirve, hısım, akraba olmuş, bu savaşa katılmak istemeyen ve yaşayıp gördüklerinden ders çıkaran Ermenilere, hakikatin asıl yüzünü göstermişti: "Eğer Müslümanlar, masum Ermenileri korumasa, evlerinde saklamasa, Bakü ve çevresinde tek bir Ermeni kalmazdı." diyorlardı. Müslümanların bu mertliği ve cesareti ile ilgili nerdeyse efsaneye dönüşen hadiseler dilden dile dolaşüyor, gazetelerde sayfa sayfa yayımlanıyordu. Müslümanlar tarafından korunmuş olan Ermeniler, Ahmed Bey'in de kapısını çalıyorlardı. Onların anlattıklarından, bu olaylara ne kadar üzüldükleri açıkça belli oluyor ve gelenler bıkip usanmadan, kendilerini koruyan Türklere minnettar olduklarını belirtiyorlardı.

Bakü'deki barış heyeti gece gündüz çalışıyor, yaşanan faciayı unutturmaya, şehri önceki havasına döndürmeye uğraşıyordu. Sağlanan bu sükûnetten yararlanıp uzun süreli bir barış ortamı yaratmak mümkündü. Lakin iki husus: Birincisi Taşnak Sütyun Cemiyeti ve onun ülke dışındaki himayecileri; ikincisi de her geçen gün güçlenen işçi hareketini zayıflatmak

isteyenlerin "böl, parçala, hükmet!" siyaseti, barışı sağlamaya, ateşi zayıfken söndürmeye fırsat vermedi.

1905 yılı baharında, Bakü çatışmalarının aksi sedası Revan'dan duyuldu. Çatışmalar başlar başlamaz, Revan valisi kendi evinde Türk ve Ermeni temsilcilerinin iştiraki ile bir toplantı yaptı; eyaletteki sükûnetin korunmasını rica etti ve suçluların yakalanıp cezalandırılacağına, çatışmaların engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınacağına dair söz verdi. Türkler arasında özel bir itibarı ve nüfuzu olan Aziz ve onun eski Ermeni dostu Duman da bu toplantıya katılanlar arasındaydılar. Ancak o gün farklı cephelerde, nerdeyse birbirlerine düşman safarlarda... Toplantıda, yapılacak işler ile ilgili tarafların teklifleri alınıp ortak görüşler yazıldıktan sonra, valiye teşekkür edip ayrıldılar. Bahçede, Duman Aziz'in koluna girerek:

- Aziz can, dedi, görüyor musun bu murdar Taşnakları... Bizim bir arada, rahatça yaşamamızı istemiyorlar! Allah aşkına onları boş ver, çünkü onlar tek sizin değil, bizim de düşmanlarımızdır. Onlar Ermeni halkını değil; para kazanmayı düşünüyorlar. Yurt dışından ne kadar paralar aldıklarını biliyor musun? Almanya'dan, Fransa'dan... Ara, yurt dışında ne kadar zengin Ermeni olduğundan haberin var mı?

- Biliyorum, dedi Aziz, ancak bizi birbirimize düşman etmek sadece Ermeni milyonerlerinin işi ve para pul meselesi değil. En korkunç olanı, Petersburg'un gizli niyetleridir!

- Revan'da geçmez bu oyunlar! Biz buradayız. Sen, ben...

- İnşallah korktuğumuza uğramayız, dedi Aziz, el sıkışıp ayrıldılar.

Duman, aynı gün akşam, Taşnak Sütyun Cemiyetinin Revan'daki aktif üyelerini ve Çar ordusunda hizmet etmiş bazı gençleri evine davet etti.

- Benim o toplantıya gitmeme neden şaşırdınız, dedi. Eyalet valisi kendi görevini ve görevinin gerektirdiği işleri yapıyor. Yüz Ermeni değil isterse bin Ermeni ölsün, onun umurunda mı?

Ruslar bu savaşı kendileri başlattılar, ama şimdi kenara çekildiler. Bu sayede hükümete bağlı güçlerin işledikleri cinayetleri de unutturacaklarını sanıyorlar. Biz, eskiden beri Müslümanlardan bir kötülük görmedik, ama şimdi işler değişti. Araya nifak girdi. O halde biz de savaşmalıyız. Bakü'de en seçme yiğitlerimizi, teşkilatımıza omuz veren, para yardımında bulunan zenginlerimizi öldürdüler. Bunun intikamını almak bizim boyumuzun borcudur.

Karo Bastırmacıyan adındaki birisi:

- Bunları biz de biliyoruz, Duman. İntikam alınmalıdır ancak Bakü'de iki komşu savaşmışsa, onların bir kabadayısı bizim bir milyoneri öldürmüşse, neden bunun cezasını Revan'da bizimle birlikte yaşayan, düşünümüze, cenazemize katılan bir Türk çekmeli? Burada çıkacak her karar, kabulümdür, ama ben bu işte bir haksızlık görüyorum. Tiflis'te, İran'dan gelen ve gündelik işlerde çalışan hayli Türk var. Bu meselelere de karışmıyorlar, hepsi de rızkının peşinde insanlar, "Bu Türk'tür!" deyip onları da mı öldüreceğiz? Bizimkiler iyi silahlandılar, biliyor-sun. İsteseler bir günde bütün Türkleri öldürürler. Ama iyi düşünün. Böyle mi yapmalıyız?

Duman sinirlendi:

- Eğer istemiyorsan, sen bizimle savaşma Karo! Git, otur evinde ve bir Türk, bir Rus ya da bir Gürcü'nün seni öldürmesini bekle! Anlamıyor musun? Bu fırsat bir daha ele geçmez! Bu fırsattan yararlanıp Revan'ı, Amasiya'yı, Zengezur'u ve Aras boylarını Türklerden temizlemeliyiz. Revan'a, Ermenistan eyaleti diyoruz, ama burada yaşayanların yüzde sekseni Türk.

- Şimdi sen ne diyorsun? Yani biz, burada Ermenilerden iki üç kat daha fazla olan Türkleri mi yok edeceğiz?

- Eğer yok etmeye gücümüz yetmezse, buradan kovacağız onları. Önemli olan gözlerini korkutmaktır. Müslüman'ın derdi şeref, namus, ana, baba, oğul uşak derdidir. En zayıf yerlerinden vurmak lazım. O zaman başlarını alıp giderler. Doğru

söylüyorsun, biz Ermenilerin Revan'daki nüfusu onlardan az. Ancak Rus ve Osmanlı ordusunda hizmet edenlerimiz, yetişmiş askerimiz onlardan çok. Türkler silahı bile tanımıyor. Kurduğumuz birliklere, Osmanlı ülkesinden subaylar davet ettik. Çetin savaşlar görmüş, ağır şartlar altında vurmuş tecrübeli komutanlarımız var. Yüz tecrübeli ve silahlı adam, yüz silahsız köyü yakıp yıkıp küle döndürmeye, ahalisini de sürü gibi önüne katmaya muktedirdir.

Duman kendi ağzıyla değil, Taşnak Sütyun Cemiyetinin ağzıyla konuştuğunun, onların kendisine aktardıklarını tekrar ettiğinin farkındaydı. Konuşmasının sonunda:

- Kim gelmek istemiyorsa, hemen şimdi çekip gitsin, diye ilave etti.

O mecliste oturanlar, Duman'ın ne istediğini biliyorlardı. Yani, "Savaşmayan bize küsmesin; kim bizimle gelmezse, onun da sonu Rus memurlar gibi olur." demek istiyordu.

Türkiye'den yardıma gelen Ermeni gönüllüler birliklere ayrılmış, listeleri tutulmuş, silahlar dağıtılmıştı. Zengezur'a gidenlere Murad Sebastasi, Karabağ'a gidenlere Vardan Hanasori, Tiflis'e gidenlere Karo Bastırmacıyan komutanlık edecekti. Revan ve civarındaki çeteler ise Duman'ın komutasında olacaktı. Duman, verdiği bir haberle, ayrılmadan önce onları bir daha sevindirdi:

- Osmanlı topraklarından, Andranik denilen tecrübeli bir komutan, iyi silahlanmış bir birlik ile yardımımıza geliyor!

Birkaç gün sonra Tatev Manastırında Murad Sebastasi'nin çevresinde, 500 kadar silahlı, çoğu da tecrübeli asker ve subay toplanmıştı.

Nahçıvan'da, Karabulak çevresinde, Vahan Parazyan'ın komutasında da tepeden tırnağa silahlanmış, yaklaşık 500 adam vardı.

Aslan Mışetçi ve Türklerden her türlü iyiliği görmüş olan öğretmen Avanes Petrosyan'ın komutasındaki 400 kişilik başka bir silahlı çete ise, Cehri istikametine doğru hareket ediyordu.

Türkiye, Gürcistan ve İran'dan, eli silah tutan Ermeniler Taşnak Sütyun Cemiyetinin çağrısına kulak verip Revan, Nahçıvan ve Zengezur'da bu hadiselerden habersiz ve silahsız Türk ahalinin üstüne akın ediyordu.

Mayıs başlarında, önce Cehri civarında, Revan Nahçıvan yolu üstündeki Tümbül'de birbiri ardınca birçok Müslüman öldürüldü ve yaralandı. Silahlı Ermeni çetelerinin Revan ve Nahçıvan Türklerinden, Bakü'deki olayların intikamını alacakları haberi, bütün bölgeye yayıldı.

Türk ahali yıllardır Ermenilerin silahlandığını biliyor, bu silahların bir gün kendilerine çevrileceğinden çekiniyordu. Ermenilerin silahları, teşkilatları vardı ve bütün Ermenileri Müslümanlara ve Türklere karşı kıskırtmışlardı. Daha neyi bekleyeceklerdi? Şimdiye dek kâğıt üstünde olan hayallerini gerçekleştirme zamanı gelip çatmıştı.

Hükümet temsilcileri birdenbire ortadan kaybolmuşlardı. Çaresiz kalan halk, Nahçıvan Hanları sülalesinden olan ve vali olarak görev yapan Ceferkulu Han ve onun kardeşi Rahim Han'ın kapısına dayanmıştı. Çarşıda, pazarda bu olanlardan habersiz, tek tük fakir Ermeniler de vardı. Onlar: "Bu fitnelere uymayın, kardeşler! Biz de Ermeni'yiz, ama sizinle ne işimiz olabilir?" deyip duruyorlardı.

İhtirasların sakinleştiği dönemde, Nahçıvan civarında tanınmış bir Müslüman aksakal öldürüldü. Katilleri de belliydi: Yerli tacir Babayan'ın akrabaları! Bu haber yayılır yayılmaz, Babayan'ın evi yakıldı; Ermeniler de pazardan kovuldu.

Ortamı yatıştırmak için Revan Eyalet valisi Paskeviç'in yardımcısı, acilen Nahçıvan'a geldi, polis şefi Mehdi Bey Zeynalabdinbeyov ile birlikte şehri gezdiler. Her iki tarafı da dedikodulara inanmamaya ve sükûnete davet ettiler. Ermenilere tekrar pazara, kendi dükkânlarına dönmelerini ve Müslümanlara da onlara dokunulmamasını tavsiye ettiler. Lakin karışıklık devam

etmekteydi. Çatışmalar sürüyor, ölü ve yaralıların sayısı artıyordu.

Aynen Bakü'deki gibi Revan ve Nahçıvan'da da insanları hayrete düşüren esas mesele, böylesi bir çatışma ve kan davasının içinde dahi Türklerin, tanıdık Ermenileri evlerinde saklaması, sükûnet sağlanana kadar, onları korumaları olmuştu. Lakin Duman'ın komutasındaki çete birlikleri, böylesine insanî münasebetleri anlayacak halde değildi. Aksine, Türklerin bu asil davranışları, onları daha da asabileştiriyordu. Çatışmaların alevi köyden köye, şehirden şehire sıçırıyordu.

Her yerde önce şayialar dolaşıyordu. Ermeni mahallelerindeki Türklerin ve Türk mahallelerinde de Ermenilerin, çocuk büyük demeden katledileceği yolunda korkunç haberler yayılıyordu.

Silahsız Türk ahalinin çaresizliğini görmek, tahammül edilecek gibi değildi. Revan polis idarelerinde, Revan valiliğinde çalışan Türk memurların, aydınlarının uyarılarına rağmen, şehirden büyük bir Türk göçü başlanmıştı, insanın yüreğini parçalayan bir manzaraydı. İnsanlar atalarının yüz yıllardır yaşadığı şehri ve evini eşliğini terk ederek can havliyle dağlara, Anadolu'ya, Gence'ye, Bakü'ye doğru yola düşmüşlerdi. Ancak önlerindeki yollar çok uzundu ve Ermeni çetelerin kontrolündeydi. Ne bu şehirde kalmak mümkündü; ne de göçenlerin önlerine kurulan tuzaklardan kurtulabilmek...

Duman'ın komutasındaki birlikler, Türk mahallelerine hücum ediyor, saldırılarını gündün güne artırıyorlardı. Silahsız, kendilerini savunmanın ve kaçmanın imkânsız olduğunu gören insanlar, can telaşında mescitlere doluşuyorlardı. Ermeni mahalleler Çar askerî birliklerinden alınan toplarla müdafaa ediliyordu. Öyle Türk evleri vardı ki top mermileriyle bütün yaşayanları öldürülmüş, bazı ailelerin nesli kurutulmuştu. On beş, yirmi, otuz insanın aynı evde yanıp küle döndüğünü gören insanların gözü korkuyor, eli her işten soğuyordu. Yüzlerce günahsız insanın cesedi, sokak ortasında kalmıştı.

Aziz, eski dostu Duman'ın ne işle meşgul olduğunu bilmediği için onu arıyor, tanıdık Ermenileri durdurup derdini onlara anlatıyordu:

- Felaket sadece bizi değil sizi de yakacak. İş bununla bitmeyecek. Yarın bu ölenlerin çocukları da silahlanacak. Eğer bir tedbir alınmazsa, bu savaş bizimle birlikte sizi de helak edecek!

Türk ve Ermeni aksakalları önce valinin yanına oradan da Revan Eyalet valisinin ikametgâhına yüz tutuyor, devlet daireleri arasında çaresizce dolaşıyorlardı. Memurların, onlara demeye sözleri kalmamıştı. Uzun müzakerelerden sonra, son çareye başvuruldu: Ermeni mahallelerindeki bütün Türkleri Türk mahallelerine, Türk mahallelerindeki bütün Ermenileri de Ermeni mahallelerine göçürmek! Bu da aslında başlı başına bir felaketti, ama şehrin üstünde dolaşan ölüm bulutları, başka bir yol bırakmamıştı. Aziz, tedbirli davranıp önceden kendi çocuklarını Aras nehrinin karşı kıyısına, İğdir'a göndermişti, oralara düşman eli ulaşamazdı. Ancak annesi Revan'dan ayrılmamış:

- Ha bu gün, ha yarın, ölüm zaten benim yolumu kesmiş, Ermeniler beni öldürecek diye, nereye kaçacağım oğul, demişti.

Eyalet valisi ve diğer yetkililerin çağrısı ile çatışmayı durdurma girişimlerinden, bir türlü sonuç alınamıyordu. Şehir alevler ve dumanlar içindeydi. Her iki taraf da şehri hem koruyor, hem dağıtıyordu. Yüzlerce ev alev içindeydi, sayısız dükkân, ambar talan edilmiş; yakılıp yıkılmıştı.

Aziz, başvurulması gerekli bütün makamlardan eli boş dününce, annesini merak edip aceleyle eve yollandı. "Hükümetin bu işe çare bulacağı yok, bari halkı bir yere toplayıp bu mezbahadan kurtarabilirsek." diye düşünüyordu. Bu düşünceler içinde eve yaklaştığında, gördüğü manzara karşısında başı döndü, dizleri titremeye başladı. Düşmemek için yere çökmek istedi, ancak o anda yeni bir güç geldi ayaklarına "Ana!" diye bağıran eve doğru koştu, yıkılmış duvarlar arasında annesini aradı. Evin doğusundaki çınar ağacı, yıkılan duvarı engellemiş,

duvarın çökmesine mani olmuştu. Önce, annesine hiçbir şey olmadığını sandı, annesi her zamanki oturduğu yerde, minderin üzerinde yanlamasına uzanmış yatıyordu. Gözleri açıktı ve gökyüzüne dikilmişti; ya oraya giden birini yola salmış, ya da oradan gelecek birinin yolunu gözlüyordu. Bakışında, şükran ile gazap birbirine karışıp donmuştu. Kolları dirseklerinden yukarı doğru bükülmüştü; mutlaka ellerini başı hizasında kaldırarak dua ediyor olmalıydı. Annesini kucağına alıp yıkılmak üzere olan duvarın altından çıkardı ve bahçedeki henüz çiçekleri tam dökülmemiş, yarı yaprak, yarı çiçek halinde olan elma ağacının altındaki çimenliğe uzattı. Geriye dönüp minderi de getirerek başının altına koydu. Annesinin nabzını yoklamaya korkuyordu, ama hâlâ yaşadığını düşünüyordu. Evin harabeye çevrilmesi de baharın bu güzel gününde cehenneme dönen şehir de umurunda değildi. O sadece annesinin yaşamasını, hayatta olmasını ümit ediyordu. Ama ne yazık ki annesinin sağ olduğuna dair hiçbir belirti yoktu. Bu nasıl bir ölümdü? Kadının bedeninde kurşun ya da darbe izi yoktu, kanı da akmamıştı, mutlaka vatanının yüz yüze geldiği bu haksızlığa, yerinin yurdunun dağıtılmasına dayanamamış, dünyanın yaşanmaz hale geldiğini görünce de ruhu bir kuş gibi Allah'ın dergâhına uçmuş, göğe çekilmişti. Belki de Aziz'in bu halini görünce yarı yoldan geriye dönecek; belki oğlunun sesi ona ulaşacaktı, kim bilir?

Aziz'in "Ana! Ana!" feryadı yeri göğü titretiyordu. Bu ses, yan yatmış duvardaki taşlar döküldü. Tek başına, dağıtılmış ocağında yumrukları ile elma ağacının gövdesine vura vura ağladı. Anasız kaldığı bu ilk dakikaların sarsıntısı, dünyayı unutturmuştu. Duvarın öbür tarafında nelerin olduğundan, Ermeni mahallelerinden başlayan çatışmaların sokak boyu aşağı inerek onların evi önünden geçip gittiğinden habersizdi. Ermeni silahlı çeteleri, evleri yakıp yıkarak ilerliyordu. Aziz kapıya çıktığında, Duman'ı kendi kapılarının ağzında gördü. Yanında iki silahlı genç de vardı.

- Bu ne vahşiliktir, Duman! Yazık değil mi bu halka? Ne güzel, birlikte huzur içinde yaşıyorlardı...

Duman, Aziz'in son hadiselerden habersiz olduğunu anladı:

- Alçaklar, sizin evi de yakıp yıkmışlar, dedi.

- Ev cehenneme dönmüş, dedi Aziz, sesi titredi: Anam! Anamı da öldürmüşler!

Duman açık kapıdan geçerek ona yaklaşıp, birkaç gün öncesine kadar "Benövşe Hala" diyerek sevip saydığı kadının cesedi önünde diz çöktü:

- Bağışla bizi, Benövşe Hala, dedi. Bağışla!

Aziz, elma ağacına yaslanıp kalmıştı. İçli içli ağlıyor, göz yaşları yanaklarına dökülüyordu. Duman, başka ne söyleyeceğini bilmediği için ayağa kalktı. Aziz ile birlikte, çocuklukları bu elma ağacının altında geçmişti. Birden her şeyi unuttu. Taşnak Sütyun Cemiyetini de, Ermeniliğini de, sokakta onu bekleyen cani yoldaşlarını da... Şimdi sadece bir şey biliyordu. Karşısında, ağaca yaslanıp ağlayan, onun çocukluk arkadaşıydı. Hem de en az adı kadar aziz dostuyla bu bahçede baş başa çok mutlu günler yaşamıştı. Benövşe Halanın onlara serdiği sofradaki yiyeceklerin kokusu, şimdi bile genzini yakıyor, burnunun direğini sızlatıyordu. Bahçeyi, Benövşe Halanın pişirdiği tereyağlı pilavın kokusu kaplamıştı. Hiçbir şey demeden Aziz'e sarıldı ve birlikte hıçkırarak ağlamaya başladılar. Duman sadece arkadaşının kem talihine; son günlerde birbiri ardına dostunun başına gelen facialara değil, kendisini bu kadar zalimleştiren, geri dönüşü olmayan bir maceraya sürükleyen adaletsiz zamana ve artık bir daha eski haline dönemeyecek, döndürülemeyecek olan eski Revan'a; bu tokmağın iki başı olduğuna ve her iki tarafa da ağır darbeler indirdiğine ağlıyordu. Hıçkırık hıçkırık:

- Türklerin, Ermenilerin düşmanları, bizi karşı karşıya getirdi, Aziz! Saflarımız ayrıldı; birbirimize kurşun atmaya başladık.

Kendini koru! Allah Rusların da, Taşnak Sütyun Cemiyetinin de evini başına yıksın, deyip kapıdan çıktı.

Aziz, eski dostu Duman'ın Türklerin en katı düşmanı, evinin yakılıp yıkılmasının sebebi, dolayısıyla anasının katili olduğunu bilmiyordu. Şimdi nereye gidecekti? Anasının cenazesini nereye götürecekti? Komşu bahçelerde ağlayan kadınlardan bir ikisini çağırdı. Cenazeyi yıkayıp elma ağacının altına defnettiler.

Şehir merkezine; valiliğe giden yolda birkaç yerde duvarlara yapıştırılmış Rusça ilanları okudu: "Taşnak Sütyun Cemiyeti bütün Rus polis şeflerine ve kaymakamlara duyurulur: Bundan sonra Ermenilerin elinden silahını alan, onların evlerinde arama yapan bütün memurlar öldürülecektir. Ermenilerin evinde arama yapan ve Ermenilerin elindeki silahları alanlar, daha önce Taşnak Sütyun Cemiyeti tarafından kalemi kırılan ve haklarında ölüm fermanı verilen, Bakü Eyalet Valisi Nakaşidze, Yelizavetpol³⁸Eyalet valisi yardımcısı Andreyev, kaymakamlar Bokuslavski, Sperlink ve Pavlov, Polis müdürü Saharov, polis şefleri Naşanski, Cevahov, Sumakeviç, Ter Saakov ve diğerlerinin başına gelenleri göz önünde bulundursunlar!"

Aziz, birdenbire hükümetin bu vahşilikleri engellemek istememesinin sebebini anladı. "Hükümet temsilcileri, korkuyor, terör karşısında acizler." diye geçirdi içinden ve yolunu değiştirip Cuma Mescidine gitti. Cami avlusu insanlarla doluydu ve insanı dehşete düşüren şeyler anlatıyorlardı:

- Allahsızlar! Nahçıvan'da kapıyı kırıp Müslüman hamamına girerek kadınları kaynar suda boğmuşlar! Kilise çanlarının

38 Kafkasyadaki Rus orduları kumandanı General Sisyanov, 1803'te, daha önce işgal edilen Tiflis'ten hareket ederek Gence'yi kuşatmış ve Gence Hanı Cavad Han Ruslarla yaptığı bu savaşta yenilerek öldürülmüştür. Gence Hanlığı'nı ortadan kaldıran Ruslar, 1804'te Gence'nin adını, Çariçelerinin onuruna Elizabethpol olarak değiştirmişlerdir. Elizabethpol adı ise daha sonra Bolşevikler tarafından Kirovabad olarak değiştirilmiş, şehir 1989'da tekrar Gence adını almıştır. Türkler bu Elizabethpol adını Yelizavetpol olarak telaffuz etmişlerdir. (İ. Avşar)

sedaları altında, çocukları süngüye geçirmişler! Büyükleri kurbanlık koyun gibi yan yana uzatıp başlarını kesmişler. Hatta Şeyhülislâma da merhamet etmemişler...

Revan'daki Türk ve Müslüman katliamı, Aziz'in liderliğinde Müslüman müdafaa birliklerinin kurulmasına; Revan'a yeni bir valinin gelişine kadar devam etti.

...Nahçıvan ve Revan'dan gelen haberler, Bakü'yü derinden sarsmıştı. Hayat gazetesi ilk sayılarından birinde şöyle yazıyordu: "Ermenilerin Müslümanlarla ilgili temelsiz suçlamaları, ortalığı velveleye vermeleri, uydurdukları yalanlar bütün dünyaya yayıldığı için hakikati; aslında Müslümanların Ermeniler üstündeki değil, Ermenilerin Müslümanlar üstündeki zulüm ve vahşiliklerini yazmayı kendime borç biliyorum.

Bakü eyaletindeki kanlı hadiselerden sonra Ermeniler, Revan eyaletindeki gözden gönülden uzak, ıssız bölgelerdeki çaresiz Müslümanları öldürmeyi başardılar. Müslümanlara karşı nefret öyle bir noktaya geldi ki, Nahçıvan kazasında, Müslümanları güpegündüz, herkesin gözü önünde, toplu katliama tabi tuttular. Mescitte, namaz üstünde olanlara dahi acımadılar. Onların bu kuduz, vahşi hareketlerine Müslümanlar her zaman sabırla karşılık verdiler ve bu acılara ve felaketselere tahammül gösterdiler."

Başka bir gazetede Azerbaycan aydınları, Ermenilerin ikiyüzlülüğüne, bu felaketler karşısında sessiz kalmalarına hayret ederek yazıyorlardı: "Ermeni hizmetkârlarının sesi niye çıkmıyor? Niye heyecanlanmıyorlar? Niye Ermeni bombalarının darmadağın ettiği Müslüman evlerini görmüyorlar? Niye yukarılara telgraflar çekmiyorlar? Niçin bu hakikati dünyaya yaymak istemiyorlar? Eğer onlar insansa, vicdanları varsa, her iki tarafın da başına gelen felaketi görmeli; her iki tarafı da sükûnete davet etmelidir. Saf kalpli Azerbaycan aydınları! Siz, Ermeni hizmetkârlarının sesinin kesildiğini sanıyorsunuz, onlar

yazıyorlar, ancak her şeyi kendi menfaatleri doğrultusunda, hakikatin tam aksine yazıyorlar... Hem de Bakü gazete ve dergilerinde değil, dünyanın büyük merkezlerinde yayımlanan gazete ve dergilerde..."

18-19 Ağustos'ta Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in ricasıyla toplanan Azerbaycan aydınları, bu yangını söndürmek ve yeni bir yol, başka bir çare bulmak için müzakerelere başladılar.

Petersburg görüşmeleri, merkezî hükümetin siyasetini açık şekilde gösteriyordu. Onlara göre, durumun kısa sürede düzelmesi mümkün görünmüyordu ve çatışmaların yaşandığı bölgelerde Ermeni silahlı gruplarının ezilmesi ve mağlup edilmesi son derece büyük kayıplar pahasına olabilirdi. Fasit bir daire oluşmuştu. Önce Bakü'den gelen haberler, Güney Kafkasya şehirlerini alt üst etmişti; Şimdi ise Revan bölgesinden gelen haberler, Bakü'deki közlerin üstüne benzin döküyordu.

Silahlı Ermeniler, dişleri kana battıktan sonra Ruslara ve Kazak birliklerine de ateş açıyor, kuyuları yakıyor, karşılıklarına çıkan her şeyi yıkıp dağıtıyorlardı. Zaten Bakü'nün zenginliğini hazmedemiyorlardı ve "Bizim olmaz ise, onların da olmasın!" diye düşünüyorlardı.

Tiflis'te görevine henüz başlayan ve biraz dinlenmek isteyen Kafkasya canişini Vorontsov Daşkov, 7 Eylül'de Bakü'ye geldi. Petersburg'da onunla görüşüp Kafkasya'daki durumu anlatan aydınlar, onu karşılamak için tren istasyonuna gittiler. Ona, ayağının tozuyla malumat verdiler. Hazırlanan dosyayı Elimerdan Bey takdim etti ve son günlerde yaşanan faciaları anlattı. Bu hadiseler, Vorontsov Daşkov'un Ermenilere olan yakınlığını hiç etkilememişti. O, Kafkasya'daki kargaşadan Müslümanları sorumlu tutuyordu. Lakin Bakü'deki durumu iyi bilen Eyalet valisi vekili Fatdayev'in beyanatları, onun düşüncelerinin tam aksini söylüyordu. Canişin Ermenileri ne kadar seviyorsa; Fatdayev de onlardan aynı derecede nefret ediyordu.

Sonbaharın ilk günlerinde, Bakü'ye yeniden ateş düştü, şehir yeniden alevlendi. Ardından bütün Güney Kafkasya kanlı bir savaş meydanına döndü. Bütün Kafkasya'da, savaşa yol açan nedenler birbirinin aynısıydı: Önce birileri kasten öldürülüp cesetleri sokağa atılıyor, sonra bir dedikodu yayılıyordu. Bunları yapanlar daha sonra kenara çekilip iki komşu halkın birbirini nasıl kırdığını seyrediyorlardı. Halkın duygularına hitap eden yazılar ve yapılan çağrılar da hem halkı galeyana getiriyor hem de bu aleve benzin taşıyordu.

ŞUŞA: UYANIŞ

Karabağ üstünde dolaşan kara bulutlar bir araya toplanıyor, tufan yaklaşıyordu. Ahmed Bey Şuşa'ya; Kerim Bey'e, Bilal'e, elinin erdiği dostlarına sürekli: "Aman ha! İhtiyatlı olun, alevler Karabağ'a, Şuşa'ya sıçramasın, orada savaş bir kez başlarsa, bir daha sonu gelmez. Yillardır iç içe yaşıyoruz, Şuşa viran olur. Ermenilerden sözü geçenleri de yanınıza alıp mahalle mahalle gezin, insanlara bunu anlatın. Bakü'de, Revan'da, Nahçıvan'da meydana gelen olaylardan ders çıkarsınlar." diye haberler gönderiyordu.

Ahmed Bey ve Bakü'de yaşayan diğer Şuşalıların, bu şekilde haberler göndermesine rağmen Şuşa'da ortalık karışıyor; gizli eller, şer kepçesini Şuşa kazanına daldırıyordu.

Her zaman olduğu gibi, yine ilk taş Ermeniler tarafından atıldı. Bunun da bir sebebi vardı. Şaka değil, koskoca Rusya İmparatorluğu, Ermeni Kilisesinin önünde duramamış, geri çekilmişti. Birkaç yıl önce Çar'ın emri ile Ermeni Kiliselerinin mülk ve toprakları müsadere edilerek devletleştirilmiş, Ermeni okulları kapatılmıştı. Güney Kafkasya'da, iki halk arasındaki çatışmaların en kızgın anında devlet, Türklerin en küçük taleplerini: Türkçe gazete çıkarmak, ana dilde eğitim vermek gibi en temel haklarını reddettiği; Türklerin nefes bile almasına müsaade etmediği halde çatışan taraflardan birine, yani Ermenilere, İmparatorluğun sahibi Rusların bile ulaşamayacağı geniş haklar vermişti. Bunun anlamı, Ermeni Kilisesinin devlet içinde devlet olmasıydı. Artık Ermeni Kilisesi, kara duvarları arkasında ne kazanlar kaynatırsa kaynatsın, ne kadar Ermeni okulu açarsa açsın, kimse karışamayacaktı. Petersburg hükümeti terör karşısında duramadığı için bu olaylara sessiz kalmış,

Ermeni taleplerini fazlasıyla karşılamıştı. Zavallı Müslümanlar da Ermeni terörüne bir bahane kalmasın, yeter ki huzur ortamı doğsun diye, dişlerini sıkarak sabretmek zorunda kalmışlardı!

1 Ağustos'ta Çar II. Nikolay'ın Ermeni Kiliselerinin mülklerinin geri verilmesi ve Ermeni okullarının yeniden açılması hakkındaki fermanı çıkar çıkmaz, Ermeniler sokaklara döküldüler. Kiliselerin çanları ara vermeden çalmaya başladı. Türklerden intikam alıyormuşçasına, keyiflenen Ermeniler Müslüman mahallelerine sokulmaya başladılar. Bu ferman, savaştan tarafların birine, güçlü bir manevî destek anlamına geliyordu ve çatışmaları daha da derinleştirme niyeti taşıyordu.

Ateşin üstüne benzin döken başka bir faaliyet daha vardı. Bu da Vardan Hanasori ve Amazasp'ın yüzlerce profesyonel asker ile Yukarı Karabağ köylerini dolaşarak Ermeni gençlerine askerî eğitim verip savaşa hazırlamalarıydı.

Revan ve çevresinden, Ermenilerin zulmünden kaçarak Şuşa'ya sığınan ve Şuşa sokaklarını dolduran kaçkınlar³⁹ ordusu da gerilimi artıran başka bir nedendi.

Dağın diğer yamacında, doğup büyüdükları vatanlarından, Ermenilerin Türklere divan tutması sonucu sökülüp atılan ve her türlü Ermeni vahşetini gören insanlar, dağın bu yamacındaki Türklerle kol kola yaşayan ve adeta düğün bayram eden Ermenileri görünce, deliye dönüyorlardı. Şuşalı Ermeniler bayram ediyordu, ama bu Çar II. Nikolay'ın fermanını mı; yoksa Revan'da, Nahçıvan'da, Bakü'de Türklerin katledilmesini kutluyorlar, belli değildi. Her gün ova ve yayla arası yollarda katledilen Türklerin haberleri geldikçe kaçkınların feryadı arşa dayanıyordu:

- Gözünüz kör olsun! Ey Allah'ım! Görmüyor musun bunları? Revan'da da bizi katlediyorlardı, burada da..."

Şuşalılar, dostluk, kardeşlik diye ne kadar övünseler de, her geçen gün artan ve beklenmedik hadiseler, kara bir bulut gibi şehrin ufuklarını kaplıyordu.

Akşamleyin sokak fenerlerini yakan İran asıllı fenercinin görevi başında öldürülmesi, şehri sarsan ağır bir haber olarak sokaklara yayıldı. Çünkü zavallı fenerciyi bütün şehir tanıyordu. Yıllar yılı sokaklardaki fenerleri yaka yaka, kendisi de bir ışık parçasına dönmüştü. Şuşa'daki Türk ve Ermeni çocukları, onu görür görmez "Işık Emmi geldi!" diyerek üstüne hücum ederlerdi. Onun ölümü ile çocukların bu sevinci de ebediyen yok olmuştu.

Ermeni mahallesinde fenerciyi öldürenler, daha onun toprağı soğumadan, Kara adlı bir Müslüman yiğidi de tabanca ile vurup ortadan kaybolmuşlardı. Kara, Bilal'in dostuydu, yeni evlenmiş, düğünü yakınlarda olmuş, büyük bir mutlulukla gelin getirmişti. Kara, Ermeni mahallesinde yaşıyordu. Ancak komşularının da anlattığı gibi, bu Ermeni mahallesi sözü, o güne kadar pek kullanılmamıştı. Oralar, Kara'nın atalarının yurdu idi. Ermeniler son yirmi-otuz yılda burayı kendi mahalleleri saymaya başlamışlardı.

Kara'nın niçin öldürüldüğünü bilen yoktu. Kimi: "Pazarda öldürülmüş garip, öldürülen Makülü hamal ve fenercinin katillerini tanıyormuş ve Ermenilerle bu konuda tartışmış." diyordu. Kimi: "Kazakların, Ermenilere silah dağıttığını gördüğü için, bu işin şahidi kalmasın diye ortadan kaldırmışlar, Ermeni tarafında olanları Türk tarafına ileticeğinden korkmuşlar." diyordu.

Büyük ihtimalle Kara da, fenercinin ve hamalın katillerinin kurşunlarına hedef olmuştu. Onun ölümü, Bilal'in yüreğini yaktı: "Şuşa'nın seçme yiğitlerinden birinin, bir namert kurşunuyla ölmesi, hiç kimsenin akşam evine sağ salim döneceğine ümidinin kalmaması anlamına geliyor. Ama kimi suçlayacaksın, bunun hesabını kimden soracaksın?" diye geçirdi içinden.

39 Kaçkın: Yurdundan yuvasında sürülmüş, bir tehlike nedeniyle yurdunu terk etmek zorunda kalmış olan.

O günlerde, Bakü'de bir dizi cinayetler işleyip izini kaybettirmek için yeniden Şuşa'ya dönmüş olan Nikol ile Bilal, sokakta karşılaştılar. Keşiş Nikol, aceleyle kiliseye gidiyordu:

- Ara! Sen Bilal, değil misin? Ne var, ne yok?

- Sağ ol, iyiyim...

- Biz de iyiyiz, çok iyiyiz. Kiliselerimizin mülkleri iade edildi, bayram ediyoruz, dedi. Sonra da gülererek ekledi: İstersen sen de katıl bizlere...

Bilal gülümsedi:

- Sağ ol! Yeter ki bayram olsun, savaş olmasın.

- Biz de savaş istemiyoruz ki kardeşim! Allah'a ant olsun ki doğru söylüyorum. Ölen kim, öldüren kim bilmiyorum. Biz, kilisede her gün cemaatimize "aman sakın olun." diyoruz. Ama söz dinlemeyenler de var. Allah onların cezalarını versin...

Bilal, birkaç yıl önce, aynı dilicanda Şuşa'ya gelirken, Ahmed Bey'e laf atan bu adamdan hiç hoşlanmamıştı. O gün de onun göstermelik samimiyetinde aynı sahtekârlığı hissetti...

Bilal ile yol üstünde konuşup ayrılan Keşiş Nikol, kilisede Vardan Hanasori ile görüşüp gençlere silah dağıtacaktı.

Şuşa Türkleri, Ermenilerin inadına, onlardan daha iyi bayram yapıyorlardı. Meclislerinde, tar, keman, kara zurna hiç susmuyordu. Neredeyse her Türk evinde, ovadan gelen misafirler vardı. Gençler sokaklarda eski hercailiklerine devam ediyorlardı:

- Sen Bakü'ye, Revan'a, Nahçıvan'a bakma, kardeşim. Şuşa'daki Ermeniler başını bile kaldıramaz. Bizim pehlivan güreşlerinde bir Ermeni gördün mü? Ermeni'den hamal çıkar, köşker çıkar; ama pehlivan çıkmaz!

Bu boşboğazlar, beğenmedikleri hamal ve köşkerlerin tepeden tırnağa silahlandıklarından, üstelik Şuşa garnizonunda görevli Rus subayları ile anlaşıp onlardan yardım aldıklarından habersizlerdi.

Keşiş Nikol, o gün akşam yanına aldığı otuz kişilik silahlı çete ile tamir edilen Türk okuluna girdi ve okulu yeni ders yalına yetiştirmek için gün doğmadan işe başlayıp gün batana kadar çalışan ve yorgunluktan bitap düşerek okulun bir sınıfında eski kilim keçenin üstünde uykuya dalmış, Aras Nehrinin karşı kıyısından; İran'dan gelmiş olan 17 Türk işçiye, uykunun en tatlı yerinde hançerleyip etlerini tike tike doğradılar.

Keşişten şüphelenmezlerdi!

Aynı gece Ermeni mahallelerinde birçok Türk'ün evine baskınlar oldu...

Necef Bey Vezirov, Kerim Bey Mehmandarov başta olmak üzere Aksakallar, şehri sokak sokak gezerek cemaati bu kanlı fetvaya uymamaya çağırıyorlardı. Bütün bu cana kast ve ölümleri, Şuşalılar akıl almaz bir sabır ve meşanetle sineye çekiyorlardı. Üstelik tek bir Ermeni'nin burnu kanamamıştı.

Türkler arasındaki bu sükûnet devam ettikçe, Şuşa Garnizon komutanı Kalaşapov sinirleniyor, her gece Ermeni kadeh arkadaşları ile yeni planlar kuruyordu. Ayın ortasında şehri yeni şayialar bürüdü. Güya, Laçın yolunda, Zarıslı'da dört Ermeni öldürülmüştü. Sonra bir sabah, şehrin orta yerinde bir Ermeni çesedi bulundu. Ermenilerin açıktan hücum etmesi için yeterli bahane bulunmuştu. Revan'dan gelip Şuşa'ya sığınan Türk "kaçkınların" da sabır taşı çatlamıştı. Savaş ilanı yapılmaya da savaş başladı. Ermeni tarafındaki Türk dükkânları ateşe verildi. Lakin Ermeniler, bunu yapmakla kendi evleri için de büyük bir tehlike yarattıklarını düşünmemişlerdi.

Öğle vakti çıkan rüzgâr, alevleri dükkânların yanındaki Ermeni evlerine taşıdı ve az sonra birkaç evi daha alevler sardı.

Ermenilerin bir bölümü Türk mahallelerine hücum ederken bir bölümü de yangını söndürmek ve Müslüman dükkânlarını yağmalamakla meşguldü.

Müslümanlara oranla Ermeniler kat kat iyi silahlanmışlardı, üstelik garnizondaki kazaklar da elbiselerini değiştiren onların

içine karışmıştı. Önce şehrin Türk tarafı sadece müdafaa ediliyordu. Eski silahlar işe yaramadığından, savunmakta güçlük çekiyorlar, çareleri tükeniyordu. Şuşa gençlerinin, köylerden Şuşa Türklerinin yardımına gelenlerin, o cümleden Malıbeyli Bilal ve Sırhavendli arkadaşı Mireli'nin cesareti, durumu değiştirdi:

- Evlerimize doluşmakla veya sokaklarda siperlere girip beklemekle savaş kazanılmaz! Karşı tarafı yalnız hücumla susturabiliriz!

Çatışma seslerini duyup yakın köylerden gelen eli silah tutan Türklerin ardı arkası kesilmiyordu. Daha ilk hücum, silah üstünlüğünün Ermenileri kurtarmayacağını gösterdi.

Şuşa'da olup bitenler, insanlığa yakışmayan şeylerdi. Ancak Şuşa halkını bundan daha çok inciten, şehir garnizonunun ve devlet güçlerinin açıktan Ermeni siperlerine girip bu savaşta onları müdafaa etmeleriydi.

Kerim Bey, şehirde herkesin bildiği bu durumu; Kalaşapov'un bir subay adına yakışmayan hareketlerini, bir mektup yazıp bir grup Şuşalının imzasıyla Petersburg'a göndermişse de, ondan intikam alınmadan yüreğinin soğumayacağını biliyordu.

Bilal, sürgünden geri döndükten sonra gereksiz tartışmalarla, kendisini yeniden adaletsiz mahkemelerin karşısına çıkmaya mecbur edecek hadiselerden uzak duracağına dair kendi kendine söz vermişti. Ancak on yıl önce Hankendi mahkemesinde, hiçbir delil olmadan ona hüküm veren Lunyakin'i Şuşa'da görünce kan beynine sıçramıştı. Kalaşapov ile birlikte onun da Ermenilere yardım ettiğini duyunca, intikam gününün gelip çatacağını anlamıştı.

Hâkim Lunyakin, gününün çoğunu mahkeme binasının bulunduğu Ermeni mahallesinde geçiriyor, akşamlar ise yaşadığı Müslüman mahallesindeki evine geliyordu. Bu, Müslümanların rağbetini kazanmak niyetinden doğmuyordu elbette. Lunyakin Ermeni teröründen korktuğu için Müslüman mahallesinde kalıyordu. Bilal kendi kendine:

- Demek ki hâkim, bizi gayretsiz sanıyor. Bize kötülük ettiği halde, gelip kaygısızca aramızda yaşıyor, dedi.

Hava kararmıştı, hâkim her zamanki yolundan evine dönmüyordu. Dar sokakların birinde, Bilal onun yolunu kesti ve:

- Beni tanıyor musun, diye sordu.

Lunyakin cevap verdi:

- Tanıdık geliyorsun!

- Malıbeyli'de topraklarımıza göz diken Ermenilerin şikâyeti ile sürgün ettiğin adam benim!

Sonra, havada iki kez parlayan hançer, hâkimin göğsüne iki kez saplandı ve Bilal gözden kayboldu.

Çatışmaların ikinci günü, Ermeni tarafından, top ateşi başladı. Ateşlenen toplar, Kalaşapov'un, daha doğrusu, şehrin emniyetini sağlamakla görevli olan Rus garnizonunun toplarıydı. Buna rağmen akşama doğru Müslümanların savunması hayli güçlendi. Yalnız bundan sonra Ermeniler barış teklifini kabul ettiler. Sağda solda beyaz bayraklar kaldırıldı. Ortalık yatışıyor sonra yeniden çatışmalar başlıyordu. Ermeniler, güçleri tükendikten, şehir yanıp harabeye döndükten, ekmezsiz, susuz kaldıktan sonra, çaresiz kalıp ateşi kestiler ve bu anlamsız savaş, başladığı gibi aniden bitti.

Şuşa tanınmaz olmuştu. Her iki taraf da esirleri azat ettiler. Gelen Türk esirlerin bedenlerinde, insana dehşet veren işkence izleri vardı. Bilal de onları karşılayanlar arasındaydı. Esirler:

- O Nikol denen pislik, keşiş değil şeytan imiş. Allah onun belasını versin! Bizi bu hale sokan o keşiş idi, diyorlardı.

Aynı gün Gence valisi Şuşa'ya geldi. Şehirde ona eşlik edenler arasında keşiş kıyafetli katil Nikol da vardı. Vali, şehir meydanında daha savaşın sarsıntısından tam olarak kurtulamamış halka, neler olduğunu sorarken, birdenbire sesler yükseldi:

- Kalaşapov bu şehirde kalamaz!

Vali memnuniyetsizliğin sebeplerini araştıracağına dair söz verdi. Ancak bu söz ağzından çıkar çıkmaz, yıkık bir Ermeni evinden atılan kurşun, onu kolundan yaraladı. Ortalık birdenbire karıştı, toplantı yarım kaldı, insanlar, dağıldı. Valiyi hekime götürülenlerin ardından koşuşturan Keşiş Nikol, Bilal'i görünce duraksadı. Yüzündeki ifadeyi değiştirmeye vakit bulamamıştı, yüzündeki nefret, öylece donup kalmıştı. Bilal onun koluna girip kulağına fısıldadı:

- Bin canın olsa, birini bile elimden kurtarmayacaksın, keşiş! Esirlere yaptığın işkencenin cezasını çekeceksin!

Keşiş'in tüm bedeni titredi. Sonraki günlerde, Bilal bir daha onu Şuşa'da göremedi. Bilal onun aynı gün valinin heyeti ile birlikte Şuşa'dan ayrılacağını ve gaddarlığına Bakü'de devam edeceğini aklının ucuna dahi getirmemişti.

...Karabağlılar böyle felaketli bir yaz görmemişlerdi. Kırk bin nüfuslu şehir boşalmış ve Şuşa dağ başında yanıp dumanlanan bir ocağa dönmüştü. Yılın bu mevsiminde dağları bürüyen şarkıların, türkülerin sesi kesilmiş, İsa Bulağı'nın, Turş Su Bulağı'nın⁴⁰ eski neşesi kalmamıştı. İnsanlar sokakta birbiri ile karşılaşmak bile istemiyorlardı. Herkes hem kendisini hem de karşısındakini suçluyordu. Şehitlerin mezarları soğur soğumaz ihtiraslar yatışmış, insanların aklı başına gelmişti. Birbirlerine ve kendi kendilerine soruyorlardı: "Niye böyle oldu? Hangi malı bölüşmemiştik? Milletin elini kana bulayan şeytan kim? O şeytan, şimdi nerede saklanıyor? Hatta en sevdiği yakınlarını kaybettikten sonra intikam hissiyle yanıp tutuşanlar bile şehrin o halini görünce elleri yanlarına düşüyor, hayıflanıyorlardı: "Nerde o güzel günler? Düğünümüz, yasımız bir, pınarlar başında sofralarımız yan yana değil miydi?"

Türk ve Ermeni mahallelerindeki siperler kaldırılmıştı. Ancak önceki gibi birbirlerini ziyaret eden, karşılıklı gelip giden

40 İsa Bulağı ve Turş Su, Şuşa'da, tabii güzellikleriyle meşhur mesire yerleridir (I.Avşar)

yoktu. Sokakta karşılaşan eski dostlar bile can u gönülden selamlaşamıyorlar, önceki samimi duygularla konuşamıyorlardı. Birbirlerine ne diyeceklerdi? Savaşa katılınsınlar ya da katılmınsınlar, bu facianın ağırlığı herkesin omuzlarındaydı. Hangi telli edici söz, sızlayan yürekleri avutabilirdi? Hangi sihirli el, yanan yüzlerce evi, konağı yeniden önceki haline döndürüp şehrin sinesindeki ölümcül yaraları sağıltabilirdi?

Her iki halkın insanları da bu derin acıyla ah ediyor ve büyük bir pişmanlık duyuyorlardı. Ancak olup bitenlerden, dökülen kanlardan sonra hâlâ yüreği soğumayanlar da vardı.

Yıkılan kilisenin kapkara duvarlarının gölgesinde oturan Ermeniler de bu meseleleri konuşuyorlardı.

Her ne kadar Türklerden nefret etseler de Türklerin izini bu şehirden sonsuza kadar silmeyi arzulasalar da Ermeni ahalinin çoğu, özellikle de helal yoldan, alınının teriyle ekmeğini kazanan, sabahtan akşama kadar Türklerin evinde, bağında bahçesinde onlarla birlikte çalışan Ermeniler, bu kanların dökülmesini asla istemezlerdi. Kilise duvarlarının gölgesinde oturanlardan en yaşlı olan köşker Zaven:

- Türkler çok usta davrandılar, dedi. Öfkeleri dinse, şimdilik sakinleşseler de savaş henüz bitmedi. Turş Su Bulağı gibi gâh sakinleşiyor gâh yeniden kükrüyorlar. Revan'daki katliamları unutmayacaklar, hesabını bizden soracaklar.

Gimnaziyada görev yapan öğretmen Gevork:

- Hesap sormaları için önce uykudan uyanmaları gerek. Sadece Kafkasya değil, bütün Rusya öyle karıştı ki kimin haklı, kimin haksız olduğuyla ilgilenen bile yok.

Zaven:

- Yanılıyorsun, dedi. Ne Müslümanlar uyuyor ne de hükümet. Türkler bir şikâyetiyle, General Kalaşapov'u nasıl görevden aldılar, görmedin mi?

Onlarla birlikte, kilisenin kubbesinde kırılıp düşen kara haç parçasının üstünde oturan keşiş:

- Kalaşapov'dan bahsetmeyin, dedi ve ekledi. Ben bu güne kadar böyle piç bir Rus görmemişim, dedi. Bizimle iyiden iyiye oyun oynuyordu. Bizimle birlikte yiyip içse de evini Müslüman mahallesinden tutmuştu. Sık sık da: "Ermeniler beni öldürecek!" diyerek komşularımızın kanına girmişti. Ama savaş başladığında, topuyla, tüfeğiyle, askeriyle bizim yanımızdaydı.

Giyimi Nikol'a benzese de nispeten ondan daha yaşlıydı bu keşiş.

- Onu Şuşa'daki görevinden almakla, belimizi kırdılar, dedi Zevan ve devam etti: O buradayken, garnizonu emrimize vermişti.

Gevork onun sözünü devam ettirdi:

- Kalaşapov'un yerine gelen Alftan ise sanki Hıristiyan değil! Yapışmış kanunun eteğinden: "Türk'e ne ise, Ermeni'ye de odur." deyip duruyor.

Yanlarında oturan keşiş, elbisenin başlığını geriye doğru iteleyip:

- Ara, Şuşa'ya geldikten sonra siz de Türkleştiniz, dedi. İşin piçliğini unutmusunuz! Türkler Kalaşapov'u buradan nasıl gönderdilerse, biz de Alftan'ı öyle göndeririz!

Zevan sordu:

- Nasıl?

Keşiş:

- Nasıl göndereceğimizi söyleyeceğim, dedi. Akşam, karılarınızla birlikte bize gelin, hatta mümkünse komşularınızın karılarının da davet edin.

Keşişin ciddi bir şeyler söyleyeceğinden emin oldular ve evlerine gittiler. Akşamleyin yeniden toplandıklarında, keşiş kadınlara döndü:

- Eski dostlarım Zaven ve Gevork ile birlikte bir karar aldık. General Kalaşapov'u hatırlıyor musunuz?

Genç kadınlar arasında bir hareketlilik oldu:

- Elbette! O, bizleri... Sonra nefeslerini toplayarak: Ermenileri çok seviyordu. Her akşam bizim misafirimizdi, diye birkaç kadın, koro halinde cevap verdiler.

Keşiş sözünün dinleneceğinden emin bir halde:

- General Kalaşapov'u Türklerin şikâyetiyle Şuşa'daki görevinden azlettiler. Biz de şimdiki garnizon komutanının şikâyet edelim, bunu da görevden alsınlar.

Kadınlardan biri onun sözlerine destek verdi:

- Hem de Kalaşapov'u tekrar göreve iade etmeleri için istekte bulunalım.

Keşiş:

- Ben de bunu demek istiyordum.

Kadınlar hep bir ağızdan memnuniyetlerini bildirdiler:

- Siz yazın, biz de imza atalım!

Keşiş:

- Ayrı ayrı yazarsanız daha iyi olur. Mektupların sayısı çok olsun. Kim mektup yazmayı beceriyorsa, yazsın. Yazamayanların yerine de bizler yazalım.

- Kime yazacağız?

- Kime mi, diye mırıldanan keşiş, Gevork ve Zaven'e baktı, sonra çetin bir meseleyi hallediyormuş gibi ciddiyetle devam etti: Kime olacak, yüce imparatorun karısı Çariçe hazretlerine! Deyin ki: "Yüce Çariçe, biz, Türklerin zulmünden usanmış Karabağ'ın masum Ermeni anneleri, kızları, kadınlarıyız... (Kadınların birini gülme tuttu. İçinden keşişin sözünü devam ettiriyordu... Kahpeleri) Sizin karşınızda diz çöküp yalvarıyoruz..." Deyin ki: "Yüce Çariçe! Rica ediyoruz, mazlum, gözü yaşlı, sinesi dağlı Ermeni annelerinin gözyaşlarına kayıtsız kalmayınız, şikâyetimizi dikkate alıp bu ricamızı yerine getiriniz! Yelizavetpol eyaletine bağlı Şuşa garnizonu komutanı General Alftan, şanlı Çar ordusunun alnında kara bir lekedir. Köylerde

ve şehirde yaşı çok küçük kızların ve kadınların adını lekeliyor. Bizi bunun elinden kurtarınız. Yazık ki Rus halkının yetenekli oğlu General Kalaşapov'u Türklerin şikâyeti ile Şuşa'daki görevinden aldılar. Şimdiki çatışmaları, sadece her iki tarafı da çok iyi tanıyan Kalaşapov yatıştırabilir. Rica ediyoruz, mazlum Ermeni kadınlarının gözyaşını silerek General Kalaşapov'un yeniden Şuşa'daki görevine atanmasını sağlayın!" Mektupların sonuna adınızı yazın, imzalayın ve bana verin...

...İki ay sonra Kalaşapov'u Bakü'den alıp yeniden Şuşa'ya atadılar. Bu kez yalnız gelmişti ve yanında ailesi olmadığı için gününün çoğunu Ermeni mahallelerinde geçiriyordu. Hemen her akşam, içki sofralarındaydı.

O içkili meclislerin birinde her zamanki gibi:

- Beni yeniden Şuşa'ya döndüren Ermeni hanımlarının şerefine içelim, onlara minnettarım ve her birine, gönül borcumu ödeyeceğim, diye kadeh kaldırdı.

Gevork ile Zaven birbirlerinin kulağına fısıldadılar:

- Galiba sarhoş oldu!

Kalaşapov ise bir elinde kadehini tutarak konuşuyordu:

- Ben Şuşa'da olduğum sürece, sizinle birlikteyim. Garnizonun bütün silahları ve kazak birlikleri de sizin emrinizdedir.

Bu sözler, Gevork ile Zaven'i keyiflendirdi.

... Şuşa'da hafifleyen çatışmalar, Karabağ, Zengezur köylerini ateşe vererek çevreye yayılmaktaydı.

ZENGEZUR: KAZAKLARIN İHANETİ

Rus ordusunun yardımıyla kadim Türk yurtları köy köy, oba oba talan ediliyor, Ermenilerin deyimiyile: Müslüman ahalden temizleniyordu! Bazı köyler tamamen yakılıp yıkılıyor, yeryüzünden ve tarihten siliniyordu. Zengezur'da kaymakamın doğrudan yardımını ve kazakların hiç çekinmeden, her bölgede Ermenilerin yanında savaşmaları, Türklerin bölgeden ç. karılmasının ve karşılaştıkları akıl almaz felaketin esas sebebiydi.

Hükümet yetkililerinin Ermeni tarafını tutması ve Türk-Müslüman düşmanlığı o kadar açık ve gözler önündeydi ki başka hiçbir delile gerek kalmıyordu. Rus memurları, bunu açık açık yazmaktan ve söylemekten de çekinmiyorlardı. Zengezur kaymakamı 25 Eylül 1905'te, savaşın en şiddetli döneminde, Yelizavetpol valiliğine bir mektup yazarak Ermenileri müdafa edip Türkleri nasıl katlettiklerinden gururla bahsediyordu:

"Ermenilere, köyün müdafaası için gerekli hazırlıkların yapılması ile ilgili ciddi talimat verdikten sonra, becerikli polislerden Yefimenko ile birlikte 15 Kazak'ı da onların yanına bıraktım. Ben de diğer Kazaklarla Hoznavar hadiselerinden dolayı heyecanlanan ahaliyi sakinleştirmek için Gorus'a döndüm. Benim orda olmam önemliydi. Hoznavar'dan beş altı kilometre uzaklaştıktan sonra, Tatarların yeniden köyün etrafındaki, pek de yüksek olmayan tepelere mevzilendiklerini gördük. Mutlaka onlar da bizi görmüşlerdi, çünkü hareketi durdurdular. Lakin biz saklanınca onlar yeniden atlarına binip Hoznavar'ı kuşatmak için harekete geçtiler. Uzaktan onlara ateş açmak amaca uygun değildi, bu yüzden de acele Gorus'a geldim. 24 Eylül akşamı, Hoznavar'da bulunan Yefimenko'dan Tatarların yeniden hücumu geçtiklerini ve bu hücumu def etmemiz konusunda malumat aldım. Bundan

sonra Ben Hoznavar'a Yüzbaşı Zolotarenko'nun komutasında on beş Kazak, Hanazak köyüne ise on Kazak daha gönderdim. Teğmen Abaşıdze'ye de, Hoznavar'a gönderileceği konusunda bilgi verdim. Sabahleyin Kazaklar yola düşünce Abaşıdze hasta olduğunu söyleyip Kazaklarla birlikte Hoznavar'a gidemeyeceğini bildirdi. Böylece ayın 25 Eylül'e kadar Hoznavar'a 30, Hanazak'a da 20 Kazak yerleştirdim..." Daha sonra Zengezur kaymakamı bu çatışmalara iştirak eden Bayandur, Karakışlak, Şahsuvarlı, Malıbeyli ve Seyidler Aksakallarının adlarını sayarak onların hapsedilmesini teklif ediyor, bundan dolayı da en az 300 kişilik bir ordunun olmasını zaruri sayıyordu. Müslümanların 3000 baş koyun ve kuzusuna el koyup bu çatışmaları başlatan Ermenilerin ise "suçsuz" olduğunu, bir tek Ermeni'nin bile mesuliyeti olmadığını ifade ettikten sonra gururla mektubuna devam ediyordu: "Açtığımız yaylım ateşinden sonra Yefimenko, Türklerle durumun çetin olduğunu hissettirdi, Türkler Hoznavar'dan dağlara doğru çekildiler. Kazaklar, beş Türk'ün cesedini buldular, yaralıların sayısı belli değil..."

Bu satırlar Çar Hükümeti temsilcilerinin Ermeni Müslüman çatışmalarında "tarafsız" olmadıklarını, açıkça Ermeni tarafını tuttuklarını gösteriyordu. Sadece Zengezur'da değil, hemen her yerde durum aynıydı...

ATEŞ YELİZAVETPOL'U DA YAKTI

Yelizavetpol valisi artık eskisi gibi içki meclisler kuramıyordu. Yaz mevsimi bitmekte olsa da o henüz bir kere bile Göygöl'ün kenarında kurulan içki meclislerinde, dünyanın derdini, gamını unutana dek yiyip içmemiştir.

Gence'de de, önce Kolanı yolundan, at arabasıyla buğday götüren Toğanalı komşular Bayram, Mihrali, Emrah ve Mirzemehmed'e ateş edildi, Krikor Terarutyun ile Hacı Hebullu'nun bağları arasında Bayram ile Mihrali öldürüldü.

Silah seslerini duyan Mollacalılar olay yerine koşuştular. Bayram'a beş, Mihrali'ye dört kurşun isabet etmişti. Köylüler: "Hükümet temsilcileri, kendi kör gözleriyle görsünler." diye cesetlere dokunmadılar. Bir süre sonra Yelizavetpol'dan savcı Luter ve Polis şefinin yardımcısı Lisikov geldiler. Önce toplananları sorguya çektiler, sonra dağılmalarını istediler. Cesetleri gözden geçirip şahitlerin ifadelerini aldıktan sonra da faytona binip oradan ayrılmak istediler. Ancak o anda birkaç el silah sesi duydular. Geri dönüp polis şefine ve İkinci askerî birlik komutanının yardımcısı Kamsakapan'a bu konuda bilgi verdiler. Suçluların kimliğini öğrenmek maksadıyla eski Ermeni Kilisesine gelen Polis şefi yardımcısı oraya ulaşır ulaşmaz, dört yanı kurşun sesleri kapladı, neticede bir Ermeni faytoncu yaralandı, bir Türk faytoncu ise öldü. Ortam iyiden iyiye getirilmişti, lakin Kazaklar ortamı sakinleştirmek yerine ırmağın karşı tarafından, cenazelerini almaya gelen Müslümanlara ateş ettiler. Yukarı Mollacalı'dan Ermeni bölgesine gelmek isteyen Türkleri engellemek için General Takayşvili'nin komutasında Rus Kazakları yardıma gitmiş ve bu istikamete Ermenilerin ısrarıyla bir top daha yerleştirmişlerdi. Sonra yine aynı Generalin emriyle

Şamahı topçu bölüğü hedefini bütün gün Türklerin yaşadığı Çaylı Sokağını ve çevredeki evler olarak belirleyip top ateşine tuttu ve orada yaşayanları, dağılmış evlerini terk ederek başka bir bölgeye kaçmaya mecbur ettiler. Az sonra bu evler, komşu Ermeniler tarafından talan edilip ateşe verildi. İki gün sonra Bala Bağman'a toplanan Türkler intikam niyetiyle Ermeniler tarafına geçmek isteyince hükümet ordusunun güçlü top ateşiyle bir hayli kayıp verip dağıldılar. İlk iki günde öldürülenlerin sayısı otuzu geçmişti. Yalnız bundan sonra barış heyetleri oluşturulmuştu. Lakin Ermeniler barış heyetinin üyelerinin de öldürmekten çekinmediler. Gence Çayının sağ ve sol sahillerinde şehrin her iki yakası da alevler içindeydi. Dükkânlar yakılmış, memurlar korkularından kaçıp Müslümanların evlerine ve ya Kazakların kaldığı garnizona dolmuşlardı. Yaralılara yardım eden yoktu. Yaşlı, kadın, çocuk... Sokaklar, evini barkını yitirmiş insanlarla doluydu. Çevre köylerdeki Türk ahali Gence'deki soydaşlarının yardımına koşuyorlardı. Ermeni köylerinden yardıma gelenler de az değildi. Onların çete birliklerine Abram Gühendanyan, Martiros Varjapet ve Amazasp liderlik ediyordu.

Bu zor günlerde Genceli Türk aydınlarının gösterdiği azim, fedakârlık ve insanî gayreti sözle ifade etmek güçtü. Yenice kurulan Gayret partisinin üyeleri, Elekber Bey Refibeyli, Adil Han Ziyadhanlı, Nesib Bey Nesibbeyli gibi aydınlar, ölümü göze alıp gece gündüz her iki tarafı da sakinleştirmekle uğraşıyorlardı. Hatta bu olaylardan sonra Deli Aslan'a sığınan Ermeniler bile vardı. Deli Aslan: "Masum halkın ne günahı var?" diyerek Burçlar Kalesi'nde 150 den fazla Ermeni'yi korumuştur.

Gence'de meydana gelen olayların etkisiyle bir süre sonra Gedebe ve Gazak Ermenileri de çekip gittiler. Taşnak Sütyun Cemiyeti, Gence çevresindeki Mollacalı, Dozular, Topalhesenli köylerini ateşe verdiler...

...Tiflis'te Ermenilerin sayısı Müslümanlardan kat kat fazlaydı. Ancak sayısal üstünlükleri onlara bir başarı kazandırmadı. Azerbaycan'ın hemen her bölgesinde başarısızlığa uğrayan Ermeniler, gözlerini Tiflis' dikmişler ve Tiflis'teki Müslüman ahaliyi tehdit ediyorlardı. Duvarlara, bir iki gün içinde bütün Tiflis Türklerini tike tike doğrayıp Kür nehrine dökceklerini ilan eden yazılar asmışlardı. Ancak buna cesaret edemiyorlardı. Çünkü başları üstünde Borçalı kılıcının korkusu salınıp duruyordu. Tiflis'ten el uzatsan Gazak'a, Tovuz'a ulaşırdı

Şehirde nakliyat durmuştu. Fabrika ve atölyeler kapanmıştı. Türkler sayıca az olsalar da bütün hareket noktalarında yolları kesmiş bekliyorlardı.

İki binden fazla Borçalı süvarisinin şehre geldiğini işittiklerinde, Türkler biraz daha yüreklendi. Ancak: "Borçalılar Gürcü köylerini yağmalıyor, sürülerine el koyuyor, kadınları rehin alıyorlar." diye, hemen bir şayia yayılmıştı. Hâlbuki Borçalı'dan gelen yol üstünde böyle bir Gürcü köyü yoktu. Bu haberler ve şayialar, Tiflis'te çatışmaların yayılmasını önledi. Borçalıların şehre yaklaştığını öğrenen Gürcü, Rus, hatta Ermeni aydınları beyaz bayraklarla şehri dolaşmaya başladılar.

Rusya sosyal demokratları, bu gergin günlerde Ermenilere yüzlerce silah dağıtmışlardı. Lakin buradaki çatışmalarda da Ermeniler başarısız oldu. Taşnak Sütyun Cemiyeti belki de göz boyamak amacıyla Türklere barış teklif eden beyanatlar yayınlamaya başladı.

Yılın sonuna doğru Tiflis'te durum yavaş yavaş sakinleşti. Ama Gence, Gazak, Gedebe ve Zengezur'da kanlı çatışmalar ara vermeden devam ediyordu.

Savaşın yol açtığı korkular, akan kanlar, felaketler, kayıplar er ya da geç unutuluyor, ancak insan merhameti unutulmuyordu. Dar günde komşularına sığınacak yer veren, onları

koruyan Azerbaycan Türklerinin yardımseverliği dilden dile dolaşıyor, efsaneye dönüşıyordu.

Meydana gelen felakatlere herkes kendi penceresinden bakıyordu. Ermeniler buna "kendini koruma" donu biçmeye çalışıyorlardı; ancak savaş bunun tam tersini göstermişti. Hükümete olan inancını ve güvenini tamamen kaybeden Türkler, kendi gücüne güvenmekten başka yolu kalmadığını anlamış, geç uyan-salar da sonunda kendine gelip Güney Kafkasya'da düşmana gereken cevabı vermeyi başarmışlardı.

DİFAİ'YE GÖTÜREN YOLLAR

Sırhavendli Çocuklar

Sırhavendli köyünden Mireli Şirelioğlu, Şuşa'da savaş başladığını, Kazak birlikleriyle tahkim edilmiş Ermeni çetelerinin Türk ve Müslüman ahaliyi katlettiğini işitince: "Böyle günde elini belinin üstüne koyup evde oturmak, namussuzluktur!" deyip babasının tüfeğini almış ve komşu köylerden bir iki yaşıtıyla birlikte Şuşalıların yardımına gitmişti. Mireli, on dokuz yaşında olsa da "bir elin dayağıydı." Köydeki gençler arasında onun bileğini büken yoktu. Ancak şimdiye dek savaşla ilgili hiçbir şey düşünmemişti. Komşu Ermenilerden farklı olarak Azerbaycan ailelerinde kin, nefret öğretilmiyor, komşunun düşmanlığından bahsedilmiyordu. Onlar, etraflarında hangi kuyuların kazıldığından haberdar değillerdi; bu yüzden de hayat tarzlarını hiç değıştirmeden, önceki rahatlıkla yaşıyorlardı. Binlerce facia ile sonuçlanan bu tedbirsizlik Şireli ailesini de vurup geçti. Büyük oğlunun Şuşa'ya gidişiyile Şireli'nin huzuru da kaçmıştı. Bir şeylerle meşgul olmak, savaşla ilgili zihnini meşgul eden düşüncelerden kurtulmak için sabahtan akşama kadar çalışıyordu. Köy içinde durumu iyi sayılırdı. Köyün en büyük koyun sürüsü onundu, cins atları vardı; sürüyü otlatma, mala davara bakma işi ikiz oğullarının göreviydi. Onlar da maşallah, becerikli çocuklardı. Sabahleyin evden çıkıp akşam eve dönüyorlardı. Dağlarda, yaylalarda kuşlar gibi azat büyüyorlardı. Ancak bir gün akşam, Şireli'nin koyun sürüsü, peşinde çobanları olmadan döndü köye. Şireli'nin feryadına cevap veren olmadı, onlarla beraber koyun otlatan komşu çocuklarından da bir şey öğrenemedi. Koyunlara yatağa sürdükten sonra ikiz kardeşleri gören olmamıştı. Belki bir yerde uyuyakalmışlardır,

ağaçtan, kayadan düşüp yaralanmışlardır şüphesi ile her yeri didik didik aradı Şireli, ancak çocuklarından bir haber yoktu. Sanki kuş olup göğe uçmuşlardı. Köylüler, komşu Ermeni köyünden de sormasını tavsiye ettiler. Gitmeye gerek yoktu. Her zaman olduğu gibi çağırıp soracaktı. Ermeniler de "görmedik" dediler; ancak Şireli onlara inanmadı. Ermeni köylülerine bir kurşun atımı yaklaşarak bir daha sordu, Allah'ı, peygamberleri, aynı sofrada yemek yedikleri güzel günleri hatırlattı, yalvardı, bütün malını mülkünü vermeye hazır olduğunu bildirdi. Sonunda Ermenilerin sesi soluğu kesildi, kendi aralarında bir hayli konuşup düşündüler ve nihayet aralarından biri, öncekinden daha öfkeli bir sesle:

- Senin çocukların bizdedir, Şireli! Şimdi onları sana nasıl verelim? Senin büyük oğlun, Şuşa'da bizimkileri kırıyor, diye bağırdı.

Şireli itiraz etti:

- Allah size insaf versin! Benim oğlum şimdiye kadar tavuk başı bile kesmedi.

- O zaman ne işi var Şuşa'da?

- Şuşa bizim her gün gittiğimiz yer. Sizinkilerin bir iki gün içinde binlerce Müslüman'ı katlettiğini duyunca, dayanamadı, akrabalarından kim öldü, kim kaldı, bir haber getireyim, diye Şuşa'ya gitti.

- Onu tekrar köye getir, sonra çocuklarını verelim!

- Yerini bilen var mı ki, onun... Belki onun da kanına girmiştir sizinkiler. Çoktan dönmesi gerekiyordu, ancak hiçbir haber yok. İki komşuyu saldılar birbirinin üstüne, bu tıfilların ne suçu var. Verin oğullarını...

- Mireli'yi getir, çocuklarını ona verelim.

- İçime doğdu, Mireli sağ değil, sağ olsaydı, şimdiye kadar gelirdi...

- Ya bu çocukların? Onların durumu da içine doğdu mu? Onlar yaşıyorlar mı?

Birden Şireli'yi yıldırım çarptı sanki. Gerçekten de belki öldürmüşlerdi ikiz oğullarını? Deminden beri bunu hiç düşünmemişti.

- Tamam, hiç olmazsa seslerini işiteyim, sağ salim olduklarını bileyim, sonra ne kadar isterseniz rehin tutun.

Karşıdan gelen ses gittikçe hayâsızlaşıyordu:

- Biz burada bir Türk çocuğunu mu besleyeceğiz?

Şireli dipsiz bir kuyunun dibine düşüyordu sanki. Gözleri kararıyor ve çocuklarını artık hiç görmeyeceği korkusu gittikçe daha bir amansızlıkla eziyordu onu:

- Sizi de Allah yarattı, sizin de çocuklarınız var, çoluk çocuğunuza kurban olayım, beni öldürün, kesin ancak çocuklarıma kıymayın, verin onları!

Karşı taraftan ses çıkmıyordu.

Şireli bir kez daha bağırdı.

- Eğer namertlik edip o tıfillara kıymışsanız, bari cesetlerini verin.

Hayli aradan sonra karşı taraf insafa geldi:

- Tamam, komşu, şimdi git, bir saat sonra çocukların, senin durduğun yerde olacak, gelip onları götürürsün! Ama şimdi durma orda, git!

Nasıl yani "götürürsün" de ne demek! Galiba diyeceklerini doğru anlatamadılar, alırsın demek istediler, diye düşündü Şireli. Bir saatin nasıl geçtiğini bilemedi. Bu kez karısıyla beraber, bir saat önce durduğu yere, sevinçle koşmaya başladılar. Karısına müjdeyi o an verdi:

- Tatlı dille, bir şekilde ikna ettim, Ermenileri!

İşte, az ilerde durmuştu. O tepeliğin karşı tarafında, bu tepeli aşar aşmaz oğullarıyla yüz yüze geleceklerdi. Heyecandan ve sevinçten nefesleri kesiliyordu.

Bu da neydi, ilahî? Niye çocukları böyle sıkı sıkıya sarıp bohçalamışlardı? Yolun üstünde iki bohça duruyordu. Bohçaların açık tarafından oğullarının saçları görünüyordu. Yaklaşmaya takatleri kalmamıştı. Karısı sürüne sürüne kendisini bohçaların üstüne attı ve yarı baygın bir halde, bu beleğe benzeyen bohçaları açmaya başladı ve bir an sonra:

- Gözünüz kör olsun! Ey Allah'ım, bu vahşiliği görmüyor musun, deyip bayıldı. Şireli'nin dizleri tutulmuştu, aşağı eğilemiyor, yere çökemiyordu. Gözünün önünde, iki evladının kanlı başları vardı, her biri bir kütüğün ucuna bağlanmıştı...

- Ey başımız üstündeki ilahî! Sen her şeyi görensın! Sen, bu yeryüzündeki hükümetlerden biri değilsin! Söyle, ne günahı vardı balalarımın? Ben, sana ibadetten başka ne yaptım? O an sanki bütün yerin, göğün sesi ayaklarından yukarı doğru akarak Şireli'nin göğsünde toplandı ve birden patladı, dağları titreten bir sesle bağırdı Şireli. Karısı bu sesi de duymadı, o da oracıkta ölmüştü. Bu ses, köyün üzerinde yankılandı, köylüler akıp geldiler...

... Mireli köye döndüğünde, babası da bu derde daha fazla dayanamayıp ölmüştü.

"Difâi" olmasa, Mireli de babasının ardından gidecekti...

Cemil ile Ayçiçek

Halk; Rus-Japon savaşının ayrıntılarını bilmesede de savaşın gidişatının Ruslar lehine olmadığını, hükümet temsilcilerinin ve memurların halinden seziyordu. Özellikle Rusya'dan gelen idarecilerin davranış biçimleri savaşın gidişatının Japonya lehine olduğunu göstermekteydi. Hava birdenbire değişmiş, canişinin, valilerin, kaymakamların ve polis şeflerinin yüzünde, önceki azgınlık ve duyarsızlıktan eser kalmamıştı. Sanki "halka şefkatli davranın, ihtiyatlı olun" diye gizli bir emir almışlardı.

Petersburg'un uzağında, taşrada millî haklarını talep eden halkların sesi, her geçen gün daha da gürleşiyordu. Taşnak

Sütyun Cemiyetinin ihaneti ve Rus hükümetinin gizli fetvasıyla başlayan Türk Ermeni savaşına, böyle bir zamanda, sırf halkın aklını karıştırmak, merkezî hükümete karşı oluşan tepkileri başka yerlere yöneltmek, millî bağımsızlık hareketlerini tuzağa düşürmek niyetiyle onay verilmişti. Bu savaş, bir yıldır gâh o şehirde, gâh bu şehirde alevleniyor, binlerce insanı evsiz barksız bırakıyor, sonra nispeten bir sükûnet sağlanıyor, ardından yeniden alevleniyordu. Kafkasya'yı bir uçtan bir uca saran, Batum'dan Bakü'ye kadar yayılan bu çatışmalar, önce Ermenilerin terör hareketleri ve kışkırtmalarıyla başlıyor ve genellikle de onların mağlubiyetiyle sonuçlanıyordu. Karabağ'daki Türk köylerinin başına gelenler ise binlerce sayfalık kanlı destanlara sığmazdı.

...Şubat 1905'te Bakü'deki Ermeni ve Müslümanlar arasındaki kanlı çatışmalar hakkındaki acı haberler bütün ülkeye yayıldıktan sonra, Kafkasya'nın en güzel şehri olan Şuşa ateşe verildi ve bütün Karabağ'ın huzuru kaçtı. Buna rağmen merkezden uzaktaki dağ köylerinde yaşayan ahalinin bir kısmı, yüz yıllardır sürüp gelen bir alışkanlıkla, yaz sıcaklıkları başlayınca Murov ve Delidağ yaylalarına çıkmışlardı. Bu aynı zamanda, şehirlerden gelen kötü haberlerden de uzaklaşmak anlamına geliyordu.

Umudlu, Tarter Çayının bir yakasında, geniş tarım alanları olan güzel bir köydü. Bağda, bahçede, tarlada çalışanlar, yetiştirilen tahıl biçip harmanı kaldıracak olanlar ve ihtiyarlar hariç, Umudlu köyünde yaşayanların tamamı yaylalara göçmüştü. Tabiat ebedî nizamını sürdürüyor, herkes ömrünün bir yaz mevsimini daha, yeryüzünün cenneti olan bu yaylalarda geçirmenin mutluluğunu yaşıyordu. Umudlu köyü sakinlerinden Muharrem, Şuşa'da çatışmaların başladığını duyar duymaz harekete geçti. Aldığı haberlerden sonra, yaylanın güzelliği bir anda gözüne görünmez olmuş, lokmalar boğazına düğümlenmişti. Tüfeğini de alıp atına atlayarak Şuşa'ya doğru, akrabalarına yardım etmek için yola düştü ve o güne kadar da dönüp gelmedi.

Karısını, 12-13 yaşındaki kızı ve Kamil adlı küçük oğlunu, 17-18 yaşındaki büyük oğlu Cemil'e emanet etmişti. Zaten yaylada zor bir iş yoktu. Köyün sürüleri birbirine karışıp dağ eteklerinde insan boyunca kalkan otlaklarda yayılıyor, öğle vakti seyrek meşe ve yabani armut ağaçlarının gölgesinde yatıyor, akşamleyin de sakince obaya dönüyordu.

Dağ yamacındaki küçük göllerin etrafında geviş getirerek dinlenen büyükbaş hayvan sürüsü de akşamleyin sağıma geliyor, sonra açık havada geceliyordu.

O yaz Muharrem'in oğlu Cemil yaylanın bütün güzelliğini unutmuş, aniden yüreğini bir sevda ateş sarmıştı.

Komşu obaya giden yolun üstünde, baş başa vermiş göğe doğru yükselen dört meşe ağacı vardı. Bu yüzden meşe ağaçlarının olduğu yere "Dörtkardeş" diyorlardı. Öğle vakti, Dörtkardeş çok serin oluyordu. Obada yüreği sıkılan Cemil, bu ağaçların gölgesinde rahatlık ve serinlik bulmuştu, ağaçların dibine oturur oturmaz uyuklamaya başladı. Ancak burası hayvanların yatak yeri olduğundan, biraz sonra sürülerden biri dönüp dolaşıp bu ağaçların gölgesine, dinlenmeye gelecekti. Cemil bu yüzden, ortadaki ağaçta, yalnız ona ait olan, dalların birbirine girdiği, yaprakların sıklaştığı bir yerde, üstünü yaprakla döşediği, tahta benzeyen rahat oturacağı tırmandı. Burada isterse sırtını ağacın gövdesine dayayıp otursun; isterse uzanıp yatsın, aşağıdan dikkatle bakan olmadığı sürece onu kimse göremez, burada bir insan yuvasının olduğunu kimse bilemezdi. Cemil yeşil tahtına kurulup ayaklarını uzattı. Rüzgârda titreyen yapraklar arasından geniş ova ve Mil-Karabağ düzlüklerine uzanan köy yolları görünüyordu. İçinin sıkılmasının nedenini de o an anladı. Ne zamandan beri babasıyla ilgili hiçbir haber gelmiyordu. Söylenenlere göre, Şuşa'da çatışmalar durmuş, ortam sakinleşmişti. Ancak hiç kimsenin ölenlerden, kalkanlardan haberi yoktu. Bir söylenen, diğerini tutmuyor, çelişkili sözler ortalıkta dolaşıyordu. Babası gelseydi, biraz olsun

ferahlardı. Belli etmese de annesinin renginin solduğunu, geceleri uykusunun arşa çekildiğini hissediyordu. Sürülerin henüz hiç dokunmadığı biçeneklerde tırpan sallamaktan, ot biçmekten, elleri nasır bağlamıştı Cemil'in. Babasının omuzlarında ne kadar ağır bir yük olduğunu, ancak bu yaz anlamıştı. Kötü haber gelmezse, bu sonbahar yayladan dönünce, Yevlah'a, oradan da Bakü'ye gitmeyi, Bakü'de çalışıp anne ve babasının omuzlarındaki yükü hafifletmeyi düşünüyordu. Cemil ovaya doğru inen yolları seyrederek, tatlı hayallere dalmıştı.

Birden, ağaçların altına doğru gelen kızların gülüşmelerini duydu. Kızlar ağacın gölgesine bohçalarını koyup oturdular. Kendi obalarının kızlarıydı gelenler: Elikulu'nun kızı Ayçiçek ile Mirvari Ninenin torunu Fatma... Fingirdeyen Fatma'ydı:

- Ay kız, ay kız! Sen bir daha komşu obaya gitme. Vallahi seni kaçırlar, deyip bir kahkaha attı.

Ayçiçek'in yanakları kızardı, onun sözlerini kesti:

- Allah aşkına kendi kendine söz çıkarıp da beni dile düşürme!

Fatma ısrar etti:

- Niye seni dile düşüreyim? Başkasına demiyorum ki... Sana söylüyorum. Görmedin mi? Sanki hiç kız görmemişti köpeğin oğlu, dedi, sonra nefesini toplayıp Ayçiçek'in nasıl bir tepki vereceğini izledi ve devam etti: Hiç kız görmemiş derken, bunda şaşılacak bir şey yok. Senin gibi güzel bir kızı nerde görsün ki? Bu boy pos, bu kaş göz, kimde var?

Ayçiçek sesini yükseltti:

- Sus! Başımın etini yeme, Fatma! Yaylada güzel kız dolu. Güllerin çiçeklerin sayısı belli, kızların sayısı belli değil bu yaylada. Geçen yılki çocuklar bile ergen kız oldular.

- İyi de sen kendini niye söylemiyorsun? Biz de geçen yıl çelimsiz iki çocuktuk. Koyunun kuzunun ardında, oğlak gibi dolanıp dağa taşa tırmanıyorduk. Bu yıl ayağımızı obadan dışarı atamıyoruz. Konu komşunun gözü üstümüzdedir.

Ayçiçek güldü:

- Ben hiç değişmedim, hâlâ geçen yılki oğlak gibiyim!

- Sus! Kendini çocukluğa vurma. Gelinlik kız oldun. Görmedin mi o çoban Kulu'nun kocaman oğlu Muhtar, sana nasıl bakıyordu? Ben de Muhtar'a sövüyorum, durmadan! Yoksa incindin mi?

- Niye incineyim ki?

- Ne bileyim, belki senin de onda gönlün vardır...

Ayçiçek ciddileşti:

- Dedikodu böyle ortaya çıkar işte! Daha düşmanı dışarıda aramaya gerek var mı?

- Vallahi, sana bir gazezim yok! Öylesine söyledim Ayçiçek.

- Neler dediğini biliyor musun? Bunları söylerken hiç düşündün mü?

- Ne bileyim, olabilir. Yakışıklı oğlandı.

Ayçiçek onun elinden tuttu:

- Fatma, Allah aşkına yakamı bırak! Benim evlenecek çağım değil.

Cemil kızlara hissettirmeden, adeta nefesini içine çekip onları dinliyordu. Sebebini bilmediği bir merak vardı içinde. Üstelik komşu obada birilerinin Ayçiçek'e yan bakması ona ağır gelmişti. Çünkü her obanın kendi namusu, gayreti vardı. "Komşu obadan biri bizim kızlara kem gözle bakamaz." diye düşündü. Bu sözler onu kendine getirmişti. İlk kez, yukardan aşağıya, kızlara dikkatle baktı. O anda kızların göğüslerinin nasıl da kabardığını, yanaklarının nasıl kızardığını, boylarının uzayıp ceylanlar gibi güzelleştiklerini fark etti. Komşu obadan birinin, Ayçiçek'e yan gözle bakmasına sinirlense de şimdi kendisi de gözünü ondan ayıramıyor ve şimdiye dek Ayçiçek'in güzelliğinin farkına varmadığı için hayıflanıyordu. Onun gözleri önünde boy verip büyüyen dağ çiçeğini başkaları görmüş, ama o görememişti.

Fatma ise Ayçiçek'in yakasını bırakmak istemiyordu:

- Muhtar'dan iyisine mi varacaksın kız? Üstelik de babasıyla senin baban, çok yakın arkadaşlar.

Ayçiçek Fatma'nın sözü uzattığına sinirlendi ve ayağa kalktı:

- Kalk gidelim Fatma, dedi. Kalk gidelim, oturdukça lafı uzatıyorsun. Ay kız, benim komşu obada, komşu köyde ne işim var?

- Niye ki? O oğlan seni istetse, yok mu diyeceksin?

- Ay canım! Ben henüz böyle şeyleri düşünmüyorum.

- Er ya da geç, mutlaka düşüneceksin.

- Zamanı gelince düşünürüz.

- Tamam, diyelim ki o gün gelip çattı, ne yapacaksın?

Ayçiçek kahkaha atıp güldü:

- Ninen, tam da sana göre bir lakap takmış. Ne diyor: Eşek arısı! Yapıştın yakama, bırakmıyorsun.

- Ama sen benim bacım sayılırsın. Gönlünden geçeni öğrenmek istiyorum. Ne var bunda?

Ayçiçek yerden bohçasını alıp ciddileşti:

- Allah aşkına bırak bu boş lafları! Zaten moralim bozuk.

- Bacım, konuşmak istemiyorsan konuşma! Ama başka bahaneler de arama. Ne oldu, niye moralin bozuk senin?

- Bu sabaha karşı çok kötü bir rüya gördüm.

- Rüya mı, diye sordu Fatma. Arkasına yaslanıp rahatladı, sanki dinleyeceği rüya, bütün sorularının cevabıydı...

Ayçiçek'in yüzünde keder belirdi:

- Kötü bir rüya gördüm. Rüyamda, yaprakları sapsarı olan bir ormanın içinden köye dönüyorduk. Sapsarı yapraklar desem de sonbahar ormanıydı bu! Sarı, kırmızı, yeşil kahve, bir sürü renk birbirine karışmıştı. Obamız hep birlikteydi. Topukları aşan gazellerin hışırtısından, içim bir hoş oluyordu. Kızıl güneş ışıkları da ormanın rengindeydi. Rüzgârla salınan ağaçlar bu ışığı bir taraftan dokuyor, bir yandan da kesip döküyordu. Birden ayağımın altına baktım ve donup kaldım. Yapraklar birer sarı kâğıt gibiydi ve her birinin üstüne bir insan resmi

çizilmişti. Birden, bu yaprakların yaz mevsiminden beri böyle olduğunu ve her yaprağa bir insan resmi çizilmiş olduğunu; benimse bunu unuttuğumu düşündüm. Şaşırılmışım, böyle garip bir şeyi nasıl unutturum, diyordum. Yapraklara çizilmiş insan resimleri çok canlıydı; her birinden bir çift iri göz bakıyordu ve bu bakışlar insanı korkutuyordu. Yapraklardaki yüzler, köylülerimizin, hısım akrabalarımızın yüzleriydi. Sonra bir anda olan oldu, yer gök birbirine karıştı, fırtına çıktı, bir hortum gelip yaprakları aldı, savurdu, o kadar tanıdık yüz, hortum ile kıvrıla kıvrıla gökyüzüne çekildi, kayboldu. Ağaçlarda bir tane bile yaprak kalmadı. Yoo, yalan olmasın, baktım ki başımın üstünde bir tane yaprak var. O yapraktan, iki yaşlı göz bana bakıyordu ve yüzüme damlalar dökülüyordu, önce bunu yağmur sandım, sonra baktım ki, bana bakan gözlerden süzülen yaştı.

Fatma sarsılmıştı, ancak sonuna kadar dinlemek istiyordu:

- O tek yapraktan sana bakan gözleri tanıyabildin mi? Kimdi?

- Başka türlü yorumlama! Önce bu gözleri tanıyamadım, sonra baktım, titreyen dudaklarıyla bir şeyler söylüyordu, işte o anda tanıdım: Muharrem Dayının oğluydu, Cemil!

- Desene, kara kızın derdi var! Yer gök birbirine girmiş, bir tek o kalmış!

- İşi şakaya vurma, ne olur! Yüreğim yerinden fırlayacaktı, kan ter içinde uyandım. Sen bilirsin, bu gördüğüm rüyayı hayra yordun mu?

Fatma bir hayli düşündü ve neden sonra:

- Vallahi şaka yapmıyorum. Senin bahtına komşunuzun oğlu Cemil çıkacak, dedi.

Ayçiçek'in sesi titredi:

- Deminden beri boş boş konuşuyorsun. Yok, komşu öyle geldi, yok ben böyle gittim, yok komşu obadan filan oğlan sana böyle baktı... Bense bu rüyanın etkisinden kurtulamıyorum.

Birdenbire o yapraklardaki sıfatların bana ne kadar aziz, sevimli olduğunu anladım.

- Rüyada, o son yaprağı nişan vermişler sana!

- Nişan falan vermediler! Ancak sen bundan söz açınca düşündüm de... Ben komşu köye falan gitmem! Bizim köye ne oldu ki? Evlenirsem bile, senin rüyayı yorumladığın gibi, komşumuz Muharrem Dayının oğluydu; Cemil'le evlenirim...

Fatma onun elinden tuttu:

- Dur hele! Dur! Yeni haberler var sende. Yoksa Cemil, sana duyurdu mu?

- Yok, o öyle yırtık bir oğlan değil. Hem ben, laf olsun diye söyledim, senden yakamı kurtarmak için ya da gördüğüm rüyanın etkisiyle, bilmiyorum.

- Belki Cemil de seni seviyordur? Ne bileyim belki de hiç istemiyordu.

- Belki de! Nerden bileyim?

Fatma bir an durakladı:

- Sana bir şey söyleyeyim mi? Belki inanmayacaksın, ama ne zamandan beri, ben de neredeyse aynı rüyayı görüyorum. Rüyamda, Terter Çayının kenarında kilim yıkıyoruz, her taraf kızlarla, gelinlerle dolu... Birden, Terter Çayı şaha kalkmış at gibi üstümüze geliyor. Ben ömrümde ilk kez, böyle bir sel görmüşüm. Selden kaçıyorum, sonra selin bana ulaşacağını görüp kuş gibi havalanıyorum, yükseldikçe yükseliyorum, sanki gökyüzünü delip oradan ötelere uçacağım. Ama birdenbire her şey değişiyor, çevreme binlerce beyaz güvercin doluyor, göz alabildiğince beyaz güvercin oluyor her yan. Ben de karalar giymiş, onların arasında oturuyor, ağlıyorum, güvercinler tek tek bana yaklaşıyor, yüzüme bakıp uçup gidiyorlar. "Sel herkesi alıp götürdü, güvercinler de uçup gitti, şimdi ben ne yapacağım?" diye düşünüyorum. O an güvercinlerden birisi geri dönüyor, güvercin mi yoksa bir yerlerde gizlenip bana göz koyan birisi mi

bilmiyorum. Rüyamdaki düşünceme göre güvercinlerin en güzeli aniden yanımda peyda oluyor: "Sana gülmek yakışır, gördün mü, ağladın, bütün kuşlar uçup gitti, sen yalnız kaldın!" diyor.

Ayçiçek ona sarıldı:

- Su aydınlık, güvercin ise haber, derler, korkma! Köye dönmeyi istiyorsun galiba, özlemişsin köyü...

Bu sırada kendini tutamayıp eğilerek aşağı bakan Cemil'in burnu ağacın yaprağına dokundu, burnunun içi gıdıklandı ve aniden hapşırma başladı. Kızlar kurşun sesi duymuş ceylanlar gibi ürperdiler ve birden ayağa kalktılar. Ancak o an, başlarını kaldırıp dalların arasından bakan Cemil'i gördüler. Ayçiçek:

- Dilin tutulsun, Fatma, deyip ince çığırdan obaya doğru koştu.

Ancak Fatma onun kadar etkilenmemişti. Onun ardından, hızlı adımlarla ve gülererek gitti.

Bu olay gece karanlığını parçalayıp yaran şimşek ışığı gibi Cemil'in içini aniden aydınlattı. Şimdiye dek Ayçiçek'i hiç düşünmediği için, kendisine bu kadar yakın olan bir kızın güzelliğini fark etmediği için hayli şaşkındı. Kendi kendine: "Akıl almaz bir şey, Allah, Allah, insan bu kadar duygusuz, böyle sağır ve kör olabilir mi?" diye düşündü.

Yaylaya çıkmalarından bu yana aylar geçmişti, dünyanın bu cennet köşesinde yaşanan kaygısız günler bitmek üzereydi, o ise daha yeni ayılmış, talihini, yolunu aydınlatan, gelecekle ilgili bütün tereddütlerine son veren ve yüreğini mutlulukla dolduran sır ise ancak bu gün, üstelik de bir tesadüf eseri ortaya çıkmıştı. Meğer ne zaman ve nerden geleceği belli olmayan ancak hasretle beklediği Tanrı kısmeti uzakta değil, kendi gözünün önünde, komşu çadırdaymış ve her gün onunla karşı karşıya geliyor, ona selam veriyormuş. O ise, sanki kör imiş, gözünü açıp dikkatle bakmamış ki, karşısındaki ceylanın ona ayrı bir duygu ile baktığını sezebilirdi... Belki de Ayçiçek o sözü

Fatma'yı başından savmak, onun komşu obayla ilgili şüphelerini bitirmek için söylemişti. Belki değil, yüzde yüz öyleydi! Ancak Ayçiçek bunu ne amaçla demiş olursa olsun, Cemil için artık hiçbir farkı yoktu. Önemli olan, az önceki o sözlerin Ayçiçek'in ağzından çıkmasıydı... O ne garip bir rüyaydı öyle! Niye dalda tek kalan yaprak Cemil idi? Niçin Ayçiçek'in diline diğer oğlanların adı değil de onun adı gelmişti? Niye onu görünce yanakları kıpkırmızı yanmıştı... Yok, onun adını söylemesi tesadüf olamazdı! Cemil ancak o an, derinden düşününce, Ayçiçek'in o sözü içinden gelerek dediğini doğrulayan birçok olayı hatırladı ve kendine teskinlik verir gibi o olayları uç uca bağlayıp sevinçten adeta kanatlandı ve kızların gedikten aştığını gördükten sonra, artık ağacın başında kalamayacağını anlayıp obaya doğru yola koyuldu. Yol boyunca: "Keşke hapşırmasaydım, canımı dişime takıp kendimi koyuvermeseydim, kızların konuşmalarını onun kadar dinleyebilseydim, o zaman kızların benden haberi olmazdı, Ayçiçek de benden kaçmazdı." diye düşündü. "Önceki gibi devam ederdi konuşmasına, ben de kızın bütün hareketlerini izlerdim, bu sözlerinin doğru olup olmadığını daha net öğrenirdim, şimdiden sonra, ne yazık ki benimle eskisi gibi olamayacak." Gerçekten de öyle oldu. Artık Ayçiçek'i görmek çetin bir mesele olmuştu, kız saklanıyor, onunla karşılaşmaktan çekiniyordu. Yayladan ovaya göçene dek, ona bir kelime de olsun, hoş bir söz söyleme veya halini hatırlama fırsatı ele geçmeyecekti anlaşılın.

Bu düşünceler, içinde ansızın çıkan bir fırtına gibi, üstelik de Ayçiçek'in rüyasındaki fırtına gibi Cemil'i kanatlarına alıp göklere fırlatıyordu. Sabahtan akşama kadar, tüm zamanını obadan dışarıda, pınarların başında, her biri heykele benzeyen seyrek ağaçların altında, obanın nöbetini tutan sarp kayaların üstünde geçiriyordu. Ancak nedense gittiği her yerden, obada, çadırların arasında gezen insanlar da açıkça görünüyordu. Uzaktan uzağa da olsa Ayçiçek'i seyretmek, onun yalnız geçen

günlerinin en sevinçli anlarıydı. Aynı şekilde Ayçiçek'in de onun gezip dolaştığı yerleri adı gibi bildiğinden, fırsatını bulunca, koyunların, kuzuların ardından giderken meraklı gözlerle Cemil'i aradığından haberi yoktu. Cemil içindeki sırrı, kadim devirleri görmüş olan bu kayalara demekten başka çare bulamıyordu. Sanki onun sorularına, o kayalar cevap verecekti. Bir gün de yerden bir taş alıp kış aylarında gittiği köy medresesinden öğrendiği harflerle, kayanın üstüne kendi adını yazdı. Sonra adının yanına bir de artı işareti koydu. Adının yanına ikinci isimi yazmadı, yazdığını eliyle sıvazlayarak çekip gitti.

Ancak Cemil, o anlarda oraya gelen ve kayalıklarda kuzu arayan Ayçiçek'in de oralarda olduğundan haberi yoktu. Ayçiçek, Cemil'i görünce kayalardan birinin arkasına saklanıp, onu izlemişti.

Cemil gittikten sonra Ayçiçek onun durduğu yere yaklaştı. Kayada yazılanları heceleyerek okudu: "Ce... mil!" Sonra yerden bir taş alıp artı işaretinden sonra bir hilal şekli çizdi... Ayçiçek, çizdiği bu hilal şekliyle, Cemil'i günlerce devam edebilecek bir sohbetten daha çok sevindirmiş, cevabını da vermişti.

Annesi, bir akşam çadırın önünde, hüzünlü bir halde karşıladı Cemil'i. Cemil, annesine sordu:

- Ne oldu anne, yoksa göç vakti geldi diye mi kaygılanıyorsun?

- Yok, ay oğul, yok! Allah evini başına yaksın düşmanın. Komşu oba iki gün önce ovaya göçmüştü. Veng'den geçerlerken silahlı çeteler yollarını kesmiş, iki çobanımızı öldürmüşler!

- Kim o katiller?

- Kim olacak? Bakü'de, Şuşa'da Müslüman'ın, Türk'ün kanına susayan kim ise, bu katiller de onlar? Baban kiminle vuruşmaya gitti sanıyorsun?

- Babamdan bir haber yok mu?

- Ovadan yeni bir gelen var. Alemdar Emminin çadırındadır! Belki yeni haberler vardır? Gidip bir öğrensene!

Annesi Ayçiçek ile karşılaşmak isteğini hissetmişti sanki:
- Alemdar Emmi yeni bir şey duysa, mutlaka bize söylerdi...
- Kendin gidip sorarsan yüzüğünün kaşı mı düşer?

Annesinden sır saklamak zor işti. Sanki insanın içini okuyordu. Babasını sorma bahanesiyle Alemdar Emminin çadırına gidecek olması Cemil'i yüreklendirmişti. Acele etmeden çadıra yaklaştı, çadırın önüne dayanmış olan tahta kapıyı çaldı. Kapıyı, önceden hissettiği ve beklediği gibi, Ayçiçek açtı. Cemil'in sesi titredi:

- İyi akşamlar!

Dörtkardeş'te ağaçların altında, Fatma ile konuştuklarını Cemil'in iştmesinden bu yana kapıldığı garip heyecan, hele Ayçiçek'in yüreğini terk etmemişti. Bir yandan ondan kaçıyor, bir yandan da onunla görüşüp o sözlerin yanlışlıkla ağzından kaçtığını söyleyerek rahatlamak istiyordu. Ancak o an, Cemil kendi ayağıyla gelince, Ayçiçek adeta kendini yitirdi, bir anda ne diyeceğini, nasıl cevap vereceğini bilemedi, sonra kendini toparlayıp:

"İyi akşamlar, dedi ve dışarı çıktı.

- Size gelen misafiri görmek istiyorum, izin var mı?

"İznin var mı?" sözünü özel olarak vurgulayıp tebessümle, bütün çocukluk yıllarını birlikte geçirdiği Ayçiçek'e, içtenlikle söyledi.

Ayçiçek kendine gelir gibi oldu. Kızaran yanakları normale döndü. Cemil'in onu kaç gündür rahatsız eden meseleye hiç dokunmadığını, ziyaret amacıyla geldiğini öğrenince, heyecanı yatıştı ve ortada hiçbir şey yokmuş gibi, her zamanki yumuşak, nazik sesiyle cevap verdi:

- Keşke biraz önce gelseydin! Misafirimiz babamla birlikte, şimdi çıktı. Veng'de Ermenilerin iki çobanımızı öldürdüklerini duymuşsundur mutlaka. Babam ile birlikte, komşu obalarla konuşmaya gittiler...

Cemil, içindeki sözleri nasıl söyleyeceğini düşünerek, öylece kalakalmıştı. Ayçiçek, misafiri görme bahanesiyle bu sözleri söyleyeceğini hissetmemeliydi. Susup kaldığı bu birkaç saniye, sanki saatlerce sürmüştü. Şimdi Ayçiçek'in: Misafiri sormaya gelmiştin, ben de cevabını verdim, daha niye boynunu burup burada duruyorsun, diyeceğinden korkuyordu. Cemil, zihni bununla meşgul olsa da Ayçiçek'in belki hiç de öyle düşünmediğini geçirdi aklından. Ayçiçek ne düşünürse düşünsün, Cemil zaten utangaçtı, burnunu her yere sokmaktan pek hoşlanmıyordu. Ayçiçek'in dilinden, onun kendisini sevdiğini duymuş olsa bile, ona kendi gönlünden geçenleri söylemesi çok zordu. Bu nedenle de onlara gelen misafiri görmek istemesinin sebebini açıklamak zorunda kaldı:

- Annem, size gelen misafirden, babamı sormamı istemişti. Uzun süredir babamdan bir haber yok, ne yapacağımızı bilmiyoruz

- Babam da sordu Muharrem Emmiyi. Misafire: Ovadan geldin, belki bizim komşudan bir haberin vardır."dedi. Babam da çok endişeli, sık sık: "Muharrem gelmedi, nerde kaldı acaba? Bir sürü çocuk çocuğu, malı davarı yaylaya bırakıp gitti. Bu çocukların her türlü ihtiyacı var... Yarın ovaya göçerken ne yapacak bu çocuklar? O uzak yolu, tek başlarına, hem de sürülerle nasıl gidecekler, diyor.

- Kışlağa göçmekten bir korkumuz yok, yolu biliyoruz nasıl olsa, dedi Cemil ve devam etti: Ancak babamı merak ediyoruz, endişe içindeyiz. Şuşa'da savaş var...

- Misafirin dediğine göre, savaş başka bölgelere de yayılıyor. Babam: Hasta olmasam ben de giderdim, diyor. Bir yandan da obayı başsız koymak istemiyor...

- Sağ olsun Alemdar Emmi! Onun sayesinde sürülerimize karışan, dolaşan yok...

Ayçiçek'in sesindeki mahcubiyeti sezmişti Cemil. Sanki "Benim babam savaşa gitti, seninki gitmedi." diye Cemil'in onu

kınayacağını düşünüyor, bu yüzden de babasının hastalığını ve obayı koruma maksadını öne çıkararak, babasının savaşa gitmeyeşine haklı sebepler arıyordu. Ancak Cemil'in böyle bir düşüncesi yoktu. Ayçiçek:

- Annem, babama: "Sen dert etme, Muharrem'in yiğit oğlu var, onun obasına hiçbir şey olmaz." diyordu. Ayçiçek bu sözleri söyleyince, nedense yanakları yeniden kızardı, ardından: Bizim evdeki herkes, seni çok seviyor, dedi.

Cemil, tam da tutunacağı dalı bulmuştu:

- Beni çok sevenlere sen de dâhil misin?

- Elbette!

Cemil bu kez fırsatı kaçırmadı:

- O zaman, Dörtkardeş'te söylediklerin, senin yürek sözlerin miydi?

Ayçiçek güldü ve gözlerini kaçırdı:

- Yok, o bir şakaydı...

- Sözün doğrusunu şaka ile söylerler...

- Fatma beni çok bunaltmıştı, uyusam rüyama girmeyecek şeylerden bahsediyordu...

- Ama ben, o sözleri ciddi olarak söylendiğini düşünüyorum, şaka olarak kabul etmiyorum...

- Fatma, komşu obadan bir avarenin adını ortaya atınca, ben de ondan yakamı kurtarmak için bir şeyler söylemeliydim, olmaz mı? Aklıma ilk sen düştün, bu yüzden de senin adını söyledim, incinme! Unut, gitsin!

- Nasıl unutayım, o günden beri gözüme uyku girmiyor...

- O güne kadar nasıl uyuyordun?

- O güne kadar, gözüm kapalıymış, sen açtın...

Ayçiçek başını aşağı eğip bakışlarını yere dikti, hiçbir şey söylemedi. Sonra lafı değiştirip:

- Niye kapıda duruyorsun, içeri geç, diye Cemil'i çadıra davet etti. Cemil'in içeriye geçmeye niyeti yoktu, artık buna ihtiyaç

da kalmamıştı, yüreğindeki sözleri söylemiş, rahatlamıştı. Ayçiçek hassas, zeki kızdır, benim demek istediklerimi anlamıştır, sonra cevabını sorarım, diye geçirdi içinden ve:

- Peki, ben gidiyorum, deyip geriye döndü. Ama bir iki adım attıktan sonra ne düşündüyse, durdu. Sonra yaşından beklenmedik bir olgunlukla, sesini kısarak, ama kararlılıkla, günlerdir yüreğine hapsettiği sözleri azat etti:

- Sen belki o sözleri, şaka olsun diye söyledin. Ama bana göre Allah'ın hükmüyle söylenmiş sözlerdi. Benim kararımı öğrendin. Sen de düşün, bir karar ver...

Cemil, bu söylediklerinin cevabını beklemeden kendi çadırlarına doğru yürüdü. Ancak Ayçiçek'in alev saçan gözlerinden yansıttığı bakışların, sırtına yapıştığını ve bedenini yaktığını hissetti. Ayçiçek'in bakışlarında nasıl bir güç varsa, onun ayaklarını yerden keserek havaya kaldırmıştı. Cemil, o an obanın, yaylanın, dağların ve babasının obaya dönmemesinden doğan sıkıntılarının da üstünde, hiçbir âlimin henüz keşfedemediği, gökyüzünün uçsuz bucaksız aşk katında uçuyordu...

Yedi sekiz kişi Şuşa'dan gelen Muharrem ve Umudlu'dan yeni gelen İskender'in başına toplanmışlardı. Sanki el ile dizilmiş yassı tuz taşlarının üstüne oturmuş, sohbet ediyorlardı. İskender beşli mavzerini dizinin üstüne koymuştu.

Çobanlardan biri sordu:

- Bari cenazelerini alabildiniz mi?
- Cenazelere yaklaşmamışlar, köye götürüp defnettik.
- Onların niyeti bizi korkutmak, kışlak ile yayla arasındaki yolları kesmek istiyorlar.

Kenarda oturanlardan biri sinirlendi:

- Dilican, Karakoyunlu, Göyçe, Bacarkeçer, Dereçiçek! Bu dağlara Ermeni ayağı basmış mı ki? Bakın! Bu dağlarda, yaylalarda bir tane Ermeni obası bulabilir misiniz? Bu yaylalarda onların ne iddiası olabilir?

İskender gayet sakindi:

- Buraya başka bir amaçla geldim. Bakü'de, Gence'de, Şuşa'da, hatta Tiflis ve Revan'da Ermenileri kızıştırdı ortaya salmışlar. Savaş bütün Kafkasya'ya yayılmış. Kışlağa giden yollar da tehlikeli artık. Birbirinize yardım etmeniz gerek. Haber salın, köyden de yardıma gelsinler.

Öfkeli genç yeniden sesini yükseltti:

- Köyden gelecek yardıma ihtiyaç yok. Veng yolu olmazsa, Terter vadisinden döneriz kışlağa...

Yaşlı bir çoban sordu:

- Tamam, hiç olmazsa vuranların kim olduğunu öğrenebilir misiniz mi?

- Komşu köyden, Heyvalı'dan olduklarını söylediler!

"Vay namertler!" diye bağırın yaşlı çoban, bu sohbeti bitirir bir tarzda söylenerek ayağa kalktı.

Bunaltıcı sıcaklardan sonra, yaylaya aniden bir sağanak yağmur yağdı. Havalardan birdenbire serinledi. Hava gün geçtikçe daha çok bulanmaya başladı ve sisli, dumanlı günler çoğaldı. Bir sabah uykudan kalktıklarında, dağların başına kar düştüğünü gördüler. Artık karın soğuğu, obaya da vuruyordu. Bu soğuk hava ile birlikte, olağanüstü bir ayrılık havası, binlerce yıldır çekilse de asla bitmeyen bir dert, bir daha geri dönmeyecek günlerin hasreti, anlaşılmaz bir hüznün bürüdü yaylayı. Kuşların göç vakti gelip çatmıştı. Artık yayladakileri, ova çağırıyordu. Ne ocakların dumanı, ne sisin, bulutun çekildiği günlerde, neredeyse yaz günlerindeki gibi yakıp kavuran güneş, ne de sürüyü döndürmeye çalışan çobanların duman gibi göğe çekilen zenguleleri... Artık hiçbiri, bu ebedî çağrıyı durduramazdı... Yayladakiler, derlenip toplandılar, çadırların keçesini, hayvan derisi gibi yüzüp çıkardılar... Çadırların ağaçları, oba hayatının bittiğine işaret olarak etleri dökülmüş dinazor iskeletleri gibi

ağarıyordu... Önlerinde, ovaya, bahçeli bağlı, düğünlü dernekli taş evlere, köylere, el içine götüren ve birkaç gün sürecek olan çileli bir yol vardı... Bu yol, Cemil'i çağırıyordu, yolun o ucunda babasıyla görüşecekti... Başka ne olabilirdi? Elbette, Cemil'in acele etmesinin başka bir sebebi daha vardı...

Köye varır varmaz, sırrını annesine açacaktı ve annesiyle babasının, Ayçiçek'e dünür gitmeleri için dil dökecekti...

- Köye varınca, sana bir şey söyleyeceğim anne!

- Hele köye varmamıza çok var. Neyi bekliyorsun, şimdi söylesene!

- Olmaz, babam döndükten sonra söyleyeceğim.

- Pekâlâ, nasıl istersen, öyle olsun! Ancak o kızılkuşu burada bırak. Artık büyüdü. Köyde tavuklara zarar verir!

Annesinin "kızılkuş" dediği, bir av kuşuydu. Dağlarda bu kuşların pek çok türü vardı. Cemil, bunların adlarını ayırt edemiyordu. Ancak kendini bildi bileli, babası Muharrem'in, her yıl yakaladığı bu vahşi kuşları evcilleştirdiğini, onları ehil birer avcı yaptığını çok kez görmüştü. Babası bu kuşları birilerine hediye mi ediyor yoksa satıyor muydu, bunu da bilmiyordu. Ancak av kuşları, Muharrem'in hayatının bir parçasıydı, daha doğrusu ava tutkun, serçeyi gözünden vuran babasının omzunda, kolunda, yanında, yöresinde adları yaşlarına göre değişen çeşitli kartal ve şahin yavruları ve evcilleştirilmiş, bir bakışıyla insanın yüreğine vesvese salan, babasının deyimiyle, "Gök Sultanları" nı görmeye alışmıştı. Bu kuşlar da Cemil ile birlikte büyüyor, mutlaka daha yavru oldukları için, ona daha çok alışıyorlardı. Bütün işlerini alel acele yapmayı seven Muharrem avla ilgili bütün meselelerde, o cümleden vahşi kuşları evcilleştirmekte son derece sabırlıydı. Cemil, babasının daha kanatlanmamış küçük kuşları, medrese talebeleri gibi nasıl eğittiğini hayretle izlerdi. Daha tüyleri tamamen çıkmamış bir halde getirilen kuş yavruları, yeni muhitte pek o kadar sıkılmıyorlardı; ancak biraz büyüklerine dokunmak imkânsızdı. Fakat Muharrem binlerce

yıldan beri sürüp gelen atadan kalma usullerle bu çılgın kuşların önce göz kapaklarını bir kumaş parçasını diker gibi iğneyle dikiyordu, gözü bağlı kuş yeni sahibini hiç görmediğinden yavaş yavaş, sahibinin ellerine, o elden et yemeye, su içmeye alışıyordu. Bazen, gözleri açıldığında uçup gitmesinler diye, kuşların kanatlarını da kesip kısaltıyordu. Yaşamalarının ve bütün ihtiyaçlarının, sahibi ve eğitimcisinin elinde olduğunu kuşlara kabul ettirdikten sonra, gözlerindeki dikişleri kesip çıkarıyordu. Ondan sonra, bu kuşları kovsan da uçup gitmiyorlardı. Nereye giderse gitsin, kendisini besleyip büyüten o ellerin himayesine, dönüp geliyordu.

Muharrem'in en son evcilleştirdiği kuş ise tam bir mucizeydi, asıl sahibi birdenbire yayladan ayrılınca, o kuş da Cemil'e bağlanmıştı. Kuş çok ağırdı ve Cemil onu omzunda taşımaktan çabuk yoruluyor, karnını doyurduktan sonra uçuruyordu. Ancak kuş, bütün gün onun başı üstünde dolaşıyordu. Komşular şaka yollu:

"Bu Cemil'in talih kuşudur, başının üstünde dolanıyor." diyorlardı.

Cemil'in annesi bu sözlere kızıyor:

- Allah vurmuş onu, bu günü var, yarını yoktur! Oğlumun bahtı, talihi ise Allah'ın elindedir! Cemil'im in üstünden, Allah'ın nazarı eksik olmasın, o kuşların nicesini, elinde büyütüp dostlarına bağışlıyor Muharrem, diyordu.

Cemil, annesine:

- Kuşu bıraksak bile, burada kalmaz anne! O da bizimle birlikte ovaya iner, köye gelir.

- Bizimle köye inse bile, artık beslemezsın, o da bir daha eve gelmez! Kapımızda köpek değil ya! Uçup gider! Üstelik saldırıp bir yerimi parçalar diye, ben de korkuyorum bu kuştan!

Cemil, kuşa: "Uç, git, bir daha dönme, annem seni sevmiyor!" diyemezdi. Dese bile "Kızılkuş" bunu anlamazdı. Onun gökyüzü, Cemil'in başının üstüydü.

... Cemil babasının görmek hevesiyle gelmişti, ama babası köyde de değildi. Henüz Şuşa'dan dönmemişti. Yalnız, köye sağ salim geldikten sonra, aslında bir ateş çemberinin içinden geçtiklerini anlayabildiler. Meğer Türk-Ermeni savaşı, Karabağ'ın bütün köylerini sarmış, ama onların haberi olmamış. Gerçi yayla yolu bir dizi köylerden geçiyordu ve Terter Çayı boyunda yaşayanlar Türklerdi, ancak düşmanın hangi taşın arkasından kurşun atacağı hiç belli olmazdı... Çevre köylerden her gün kötü haberler geliyordu. Birdenbire, Cemil'in kışlağa dönmekle ilgili bütün arzu ve düşünceleri anlamını yitirdi. Uzun ve yorucu bir yolculuğun üzüntüsüne, Karabağ'ı bürüyen savaşın acıları ve tehlikeleri de karışmıştı.

Köye döndükten sonra Cemil ile Ayçiçek bir süre savaş haberlerinin ağır havasıyla, kanatları kırılmış bir halde gezdiler, karşılaştıklarında yaylada konuştukları meseleye bir türlü dönemediler. Babasından hiçbir haber alamaması, Cemil'in ilk aşkıyla renklenmiş hayal dünyasını darmadağın etmiş, yüreğini saran ateşe su serpmişti. Annesi Halime'nin de neler çektiğini görüyor ve bu haldeyken ona Ayçiçek'ten bahsetmeyi ayıp sayıyordu. Ancak bir gün, sözü annesi açtı:

- Alemdarların evinin etrafında çok dolaşıyorsun oğlum! Yaylada da sezmiştim bunu, ama yüzüne vurmam. Ayçiçek'i seviyorsan, açıkça söyle! Güzel kızdır. Zaten kaç yıldır, ben ona "gelinim-gelinim" deyip duruyorum. Zavallı kızcağızın yanakları kıpkırmızı oluyor, ama bir şey söyleyemiyor. Ailesi bize uygun insanlar. Ayçiçek'i istiyorsan, annesiyle konuşayım, artık evlerinin etrafında nöbet tutar gibi dönüp dolaşmak hoş değil. Dedikodu olur, kızın adı çıkar, sonra araya kırgınlık girer...

Annesinin, onun duyularından haberdar olması ve şimdiye dek bunu bildirmemesi, Cemil'i şaşırtmıştı. Artık saklamanın bir anlamı yoktu, birden dili çözülürdü:

- Babamın henüz dönmemiş olması, her şeyi alt üst etti anne! Köye döner dönmez, her şeyi anlatacaktım sana. Fakat olmadı. Babam olmadan, sana söyleyeceklerimin hiçbir anlamı yok!

- Niye öyle söylüyorsun, kurban olduğum! Baban, Allah göstermesin, "gider gelmeze"⁴¹ gitmedi ki! Ortalık sakinleşir, dönüp gelir...

- Allah izin verirse, dönüp geldiğinde konuşuruz anne! Ben şimdi ne diyeceğim sana?

- Anladım! Gerekeni söyledin zaten! Birileri bizden önce davranıp Alemdar'ın kapısını çalarsa, iş işten geçmiş olur...

- Niye iş işten geçsin anne, kızı elbet isteyen olur. Verilirse versinler...

- Bari kızın ağzını aradın mı? Ne düşünüyor?

- Yok, bir şey söylemedim... Sadece aramızda şaka yollu bir konuşma olmuştu, o kadar...

- Şaka yollu da olsa, niyetini öğrenmişsindir. Ayçiçek sözünün eridir. Gönlü olmazsa, hiç kimseye veremezler.

- Birden verseler, ne yapacaksın? Yollarını mı keseceksin?

- O zaman niye babam gelsin, şimdi hiçbir şey söylemem, diye kem küm ediyorsun? Babam silah kuşanıp Ermeni'yle vuruşurken, ben de yaylada Mecnunluk ediyordum, desene!

- Öyle söyleme, anne! Lafı kendin açtın...

Halime güldü:

- Sana takılıyorum kadasını aldığım! Baban duysa, üstündeki kızılkuşa dönerdi... Ayçiçek'ten iyi gelin mi bulacağız!

- Yeter ki babam sağ salim dönsün! Benim başka hiçbir derdim yok...

- İnşallah! Benim bildiğim, Alemdar da ailesi de seni çok seviyorlar... Bir fırsatını bulur bulmaz, annesine söyleyeceğim. Sen merak etme!

41 Gider gelmez: Gidenin bir daha dönmediği, dönemediği yer. Genellikle sürgün edilip bir daha dönmeyenlerin gönderildiği Sibirya için söylenmiştir.

-Babam olmadan, öyle bir adım atamazsın anne! Babam bizi asla bağışlamaz!

- Babandan yana için rahat olsun! Ben ona anlatacağım... Başka birinin kızını istemiyoruz ki? Alemdar, babanın kırk yıllık dostudur!

Cemil'in gözleri yolda kaldı, sonra yavaş bir sesle:

- Ben ne diyeyim, sen bilirsin!

Annesi güldü:

- Elbette, bundan sonrasını ben bilirim! Ver gönlünü, kızı umutlandır, sonra da bütün yükü benim boynuma at!

- Anne! Babam gelene dek unutamam bu sohbeti! Vallahi doğru söylüyorum, unut gitsin!

- Tamam, tamam! Telaşlanma, konuştuk, bitti. Kalkıp yola düşmüyorum ki!

Cemil, annesinin huyunu iyi biliyordu. Babasının izni olmadan, hiçbir iş yapmazdı. Ayçiçek söz konusu olunca, annesinin böyle cesur davranması, babasıyla, aralarında bu konuda konuşmuş olduklarına işaret etti.

Cemil, sözün burada bittiğini düşünmekle yanılmıştı. Babasını çığneyerek, ona hiçbir haber vermeden, oğluna dünür gitmenin, Halime için Cemil'in düşündüğünden daha müşkül bir iş olduğunu bilmiyordu. Aynı zamanda Cemil, annesinin kendine bile izah edemediği bir duyguyla, bu işi geciktirmeyi istemediğini; kocasından uzun süreden beri habersiz oluşu onu ne kadar üzse de çevre köylerden hemen her gün gelen ölüm haberlerinden dolayı onun kendine dahi itiraf edemediği bir noktaya geldiğini ve talihin her oyununa hazır olduğunu da bilmiyordu. "Allah ne yazmışsa onu göreceğiz!" diyordu annesi. Asıl mucize bu sözlerdi! Bu bir kaç kelimelik sözde ne hikmet varsa, dünyadaki hiçbir ilacın dindiremeyeceği ağrıları, acıları kesiyor,

anneleri avutuyor, yetimlerin başını sıvazlıyor, vatani, milleti teselli ediyordu...

İlk karın yağdığı akşam, annesi gülerek Cemil'in yanına geldi:

- Müjdemo ver, Cemil!

Cemil sevincinden nerdeyse göğe uçacaktı:

-Hayırdır, anne! Babamdan bir haber mi var?

- Ayçiçek'in "he'sini aldım!"⁴² İçime doğdu, eminim baban da gelecek!

Cemil'in hiç beklemediği bir haberi bu. O, babasından gelecek hayırlı bir haberi bekliyordu. Savaşın gittikçe şiddetlendiği günlerde, sevdiği kıza dünür göndermekten çok, babasının durumu ilgilendiriyordu onu. Durum böyle olsa da annesinin attığı bu adıma çok sevindi. Sanki omuzlarından ağır bir yük kalkmıştı. Şimdi ilk arzusu Ayçiçek'i görmektir. Karşıdaki felaketleri ve nerdeyse her gün gelen kötü haberleri bir nebze olsun unutmak için onu görmek istiyordu. Köyde birbirine eklenen düğünlerde, çeşme başlarında, uzaktan uzağa Ayçiçek'i görse de konuşma fırsatı bulamamıştı. Bir kere yolda karşılaşmışlar, o zaman da durup konuşmak, hal hatır sormak mümkün olmamıştı. Ayçiçek utangaç bir gülümsemeyle, onun selamını alıp geçip gitmişti. Ancak bu tebessüm, en güzel renklerle yapılan bir tablo gibi Cemil'in hafızasına kazınmıştı... Bir kitabı dolduracak söz vardı bu tebessümde. En önemlisi, bir razılık, "Gördün mü, benim dediğim oldu." ifadesi vardı. Elbette, Cemil'e: "Ne yapalım, her şey senin isteğinle oldu." Diyecekti; ama şimdiki bakışlarından okunan, yazın yaylada, meşe ağaçlarının altında söylediklerinin bir devamıydı. Ailesi, komşu köylerden gelen adamları geri çevirip Ayçiçek'in rızasıyla Cemil'de karar kılmıştı.

42 He'sini almak: Dünür gidilen kızın ve ailesinin onayını almak, söz almak.

Kasım ayının sonlarıydı. Ara vermeden yağın yağmurun sulu kara döndüğü bir gece, bahçede nal sesleri duyuldu. Halime ile birlikte Cemil de yataktan fırladı. Muharrem nihayet dönmüştü. Attan iner inmez Cemil'e sarıldı. Halime atın boynunu sıvazladı, yelesini okşadı. Yarı çıplak yataklarından kalkan çocuklar da titreye titreye babalarının yukarı çıkmasını bekliyorlardı... Muharrem, eğerin terkisine geçirdiği tüfeğini çıkardı, eğerin bağlarını çözüp heybeyi aldı ve dizgini Cemil'e uzattı. Cemil, atı tavlaya çekip sevinçle önüne ot koydu, atın eğerini çıkarıp sırtına çul attı. Eve girdiğinde, babası onu bir daha kucakladı, sarıldı ve gülerek Halime'ye döndü:

"Demek, biraz daha geciksem, düğünü de bensiz yapacaktınız!" dedi ve uzun süredir görmediği oğlunun, biraz daha büyümüş olduğunu fark etti, onu omuzlarından tutup silkeleyerek ekledi:

- Gözümüz aydın! Annen benim fikrimi çoktandır biliyordu. Biz Alemdar'ı bırakıp da başkasının kapısına dünür gidemezdik.

Annesi, iki taşın arasında, oğluna dünür gittiğini Muharrem'e de ulaştırmıştı anlaşılın. Meğer Muharrem yokken, Halime'ye göre, köyde olup biten en mühim hadise, oğlunun aşka düşmesiymiş...

Gece, ocağa atılan odunların alevleri ışığında, Cemil babasının bir hayli yaşlandığını, saçının, sakalının ağardığını fark etti. Babası sofraya konulan peynir ekmeği yiyip üstüne sıcak bir tas süt içtikten sonra, ocağın yanına serilmiş yatağın kenarında uyuklaya uyuklaya, olup bitenleri karısına anlatmaya başladı:

- Bu Ermenilerin ne murdar sıfatları varmış, bir bilsen. Biz de bunları insan saymışız, dost, akraba, kirve olmuşuz... Urus'un valisi, generali, polis şefi... Hepsi bunlardan yanaymış... Önce-leri, Kazaklar Türk'e nişan alırken çekiniyor, üniformalarını Ermeni çuhasının altında saklıyorlardı, şimdi bunu da yapmıyorlar, açıkça Ermenilere koşulup direk üstümüze geliyorlar...

Yer ile yeksan eylediler, ateşe verdiler o güzelim şehri... Namert oğlu namertler...

Halime:

- Bari savaş bitti mi, diye sordu.

- Yukarıdakiler bıraksalar, bitecek! Aksine her geçen gün çevreye yayılıyor!

Halime yavaşça:

- Biliyorum, dedi. Sonra yeniden sordu: Veng'de bizimkilerden iki çobanın öldürüldüğünü duydu mu?

- Yok, duymadım, dedi Muharrem ve yerinden doğruldu: Kimdi onlar?

Halime:

- Köy muhtarı İsmayıl'ın çobanlarındandı. Ali ile Ahmedağa... Muharrem sinirleydi:

- Her birinin bir sürü çoluk çocuğu vardı.

Halime:

- Bizim Kolanı oymağına: Demirli'ye, Hacıkervend'e, Çıraklı'ya, Pırhüda'ya, Narışdar'a, Sırhavend'e de saldırmışlar, dedi.

Muharrem:

- Bunlar kan içendir! Beni en çok üzen, bir gecede on yedi masum insanın öldürülmesi oldu. Onlar, bir parça ekmek için Aras nehrini geçip gelen Karadağlılardı. Okulu tamir ediyorlar, inşaat halindeki okulda da kalıyorlardı. Yataklarında, uykudayken, on yedisini de doğramışlar. Bu, artık savaş değil! Düpedüz vahşiliktir, dedi bir süre sustuktan sonra ekledi: Artık sizi burada bırakmam. Aklım sizde kalıyor, çok endişe ediyorum, deyip başını yastığa attı.

Cemil, babasının bu anlattıklarından, niçin at koştura koştura, telaşla Şuşa'dan köye geldiğini anladı. Sıradaki hedeflerden biri de onların köyü olabilirdi. Sırhavend ile Umudlu arası birkaç kilometrelik yoldu! Bu gün oraya saldıranlar, yarın da buraya saldırabilirlerdi... Cemil, babasının yarı uykulu bir şekilde

anlattıklarından, karşılarında büyük bir tehlikenin olduğunu sezmişti. Ancak ertesi gün Muharrem'in Şuşa'dan sağ salim dönüp geldiğini işitip onların evine doluşan Umudlu köyü sakinlerine, Muharrem daha korkunç şeyler anlattı. Şüphesiz, akşam bunları anlatıp evdekileri daha fazla üzme istememişti. Köylüler, yıllardır birlikte, yan yana yaşadıkları, kaynayıp karıştıkları, dinleri ayrı olsa da, konuşunca dillerinden "Allah" sözünü hiç düşürmeyen komşularının bu vahşilikleri yapacaklarına inanmıyor, olup bitenleri ise akılları almıyordu. Babası:

-İnsanın yüzü dönmeye görsün, bir kere döndü mü, olmayacak işlere el atar, diyordu. Savaş, hiçbir şeyi ayırmadan yakıp geçer. Ama vahşiliğin bile belli bir sınırı var. Ermeni vahşiliğinin ise hiçbir hududu yokmuş. Bu, olanlar her ne ise, insanlıkla, dinle, imanla alakası olmayan hayvanî duygular ve bu savaşta bütün murdarlığıyla ortaya çıkan ilkel bir kana susamışlık, tedavisi olmayan bir kuduzluktur...

Babasını en çok üzen ve her gelen komşuya heyecanla yeniden anlattığı, Aras nehrinin karşı tarafından, İran'dan, bir parça ekmek için gelip Şuşa'daki okullardan birini tamir eden zavallı Karadağlıların bir gecede, uykudayken öldürülmesi hadisesiydi.

- Bir gecede, on yedi insanı diri diri boğazlayıp doğramışlar. Onların günahı neydi acaba? Sadece Türk, Müslüman olmaları mı? İnsan olan, çocuklarına bir parça ekmek götürmek için çalışan gariplere el kaldırır mı? Gece gündüz bizim kapımızda dolanan, ekin biçin işimize yardım eden, duvar ören, su kuyusu kazın Ermenilerdir. Biz ne zaman onların yüzüne kem bakmışız? Ne zamandır böyle kudurmuşlar ki şimdi gelip Şuşa'da da at oynatıyorlar... Bunu da Rus'un rızasıyla yapıyorlar. Kasten yapıyorlar. Türk'ün yüreğini yakmak, dağlamak, Türk'ü kızdırıp savaş meydanına çıkarmak, sonra da para ve altın verip Rus Kazaklarını silahsız Müslüman'ın üstüne göndermek istiyorlar...

Bütün bunları dinlemek çok acıydı, ama köy halkı ümitsiz değildi. Yıllardır Ermenilerle iç içe yaşıyorlardı, vaktiyle İran

ve Türkiye'den göçürülüp getirilen Ermenilere kucak açmış, yer yurt vermişler; birbirlerinin ölüsüne, düğününe gidip gelmişlerdi. Şimdi Ermeniler, hangi yüzle Umudlu'ya hücum edeceklerdi? Hem de Ermeniler, **Kolanı** oymağında yaşayan Türkleri iyi tanıyorlardı. Onları topla, tüfekle, ölümle korkutmak mümkün değildi. Deve gibi bir kızarlarsa, yüzlerini görme...

O günden sonra, köyün çevresine nöbetçiler koydular. Akşamları ya Muharrem'in ya da köyün aksakalı ve muhtarı İsmayı'lın evinde toplanıp ani bir hücum olursa, bunu nasıl defedeceklerini düşünüp çare arıyorlardı.

Birkaç gün sonra Muharrem, Halime'ye:

- Toparlanın, sizi kız kardeşinin evine, Berde'ye, götüreceğim, dedi ve eşyaları toparlamaya başladı.

Halime sordu:

- Ev bark ne olacak?

- Cemil kalacak, düşmana karşı koyacak yaştadır. Nişanlısını bırakıp gidecek değil ya!

Babasının bu sözleri Cemil'in gönlünü okşadı. Ancak annesinin gözü arkada kaldı, kollarını oğlunun boynuna sarmış, bırakmıyordu. Muharrem sertçe çıkıştı:

- Oğlanı üzme; "gider gelmeze" gitmiyorsun ki!

- Çok kötü bir rüya gördüm, Muharrem.

- Sen zaten iyi bir rüya görmedin ki! Deyip kendisi de Cemil'e sarıldı:

- Alemdar Kişiyi de sık sık ziyaret et, dedi.

Akşamüstü Alemdar Kişinin oğlu, Ayçiçek'in küçük kardeşi Vefadar geldi:

- Cemil ağabey, babam:" Bize gelsin, yalnız kalmasın." dedi.

Cemil, bu beklenmedik davete çok sevindi. Vefadar'a:

- Yalnız kalsam, deli olurum bu evde, deyip ona koşuldu.

Alemdar Kişi uzun boylu, ela gözlü, kahverengi saçlı, durup oturmak bilmeyen, çalışmaktan yorulmayan, şakacı bir adamdı.

Ermenilerle ilişkilerin her geçen gün bozulması, Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinden gelen acı haberler, onun da neşesini kaçırmıştı. Cemil'e dönüp:

- Allah'ın dediği olur! Çabalamayla, kendini ateşe atmayla hiçbir şey değişmez! Sabırlı olun! Rus hükümeti bu meseleyi bu halde bırakmaz! Mutlaka bir çaresini bulacak!

Ancak Muharrem'in köyden göçmesi ona ağır gelmişti. Düşüncelerini saklamadı:

- İşte biri de benim kardeş dediğim Muharrem! Dün kızımın geldi, kızımı oğluna verdim, bu gün de sessiz sedasız göçüp gitti.

Cemil biraz da sıkılarak:

- Babam bir iki gün içinde geri dönecek. Annemi ve kardeşlerimi Berde'ye götürdü. Onlar, babamın eline, ayağına dolaşıyordu. Babam, vuruşmaya gittiğinde, gözü arkada kalmasın istiyor, dedi.

Alemdar Kişi Ayçiçek'i sesledi:

- İbrik ve leğen getir kızım. Misafirimiz elini ayağını yıkasın. Soğuktan geldi, dedi ve nargilesini yakıp eyvana çıktı.

Cemil, nişanlandıktan sonra, Ayçiçek'i böyle yakından ilk kez görüyordu. Ayçiçek onun önünde diz çöktü, eline su dökerken, yavaşça sordu:

- Babam çağırırtmasa gelmezdin. Yalnız başına nasıl kalacaksın o evde?

- Yalnız başıma kalsam ne olacak ki? Bir iki gün sonra, babam gelir...

- Her zaman gelip gittiğin ev değil mi burası? Nişanlandıktan sonra, ayağını kestir, uğramaz oldun...

- Savaş düğünümüze de mani oldu Ayçiçek!

- Babam da oturup kalkıp savaştan bahsediyor, Cemil. Korkuyorum, galiba bize düğün kısmet olmayacak...

- Ağzını hayra aç!

Cemil ancak sabaha karşı gözlerini yumup daldı ve bir süre sonra, gördüğü rüyanın heyecanıyla sıçrayıp uyandı. Rüyasında, evlerinde idi, bahçelerindeki erik ağacının altında, ağacın çevresini sarmış olan çiçekleri seyrediyordu. Birden güçlü bir rüzgâr ağacı silkelemeye başladı, rüzgâr ağacı kökünden sökecek kadar sert esiyordu. Cemil, ağacın köklerinden söküleceğini düşünüp korktu. Ancak ağaç devrilmedi. Ağacın çiçekleri Cemil'in başına dökülüyordu. "Ayçiçek'ime bu beyaz çiçeklerden bir gelinlik diktireceğim." diye düşündü ve sevindi... Sonra aniden bir at kişnemesi duydu, sesi tanıdı. Kendi atlarının sesiydi. At, kuş gibi bahçe çeperinin üstünden uçup geldi, Cemil'in önünde durdu. At eğersiz, dizginsiz ve kan ter içindeydi... Cemil: "Babam nerde, Kaşka?" diye sordu. At birdenbire başını çevirip, Muharrem'in gözlerine dönen gözleriyle Cemil'e baktı. At sanki bir şeyler söylemek istiyor; fakat söyleyemiyordu. Sonra, geldiği gibi uçarak, çeperin üzerinden geçip giderken son anda Cemil elini uzatıp onun kuyruğunu tuttu ve at ile birlikte uçarak çeperi aştı. Evlerin yanından, orman yollarından akıl almaz bir hızla uçup gidiyorlardı. Ayakları gâh yere değiyor, gâh yerden kesiliyordu. Tarter Çayına vardıklarında, Cemil anne ve babasını göreceğine sevindi. Ancak at burada da durmadı, hızla kendini yatağından taşmış, geniş vadiyi doldurmuş olan Tarter Çayına vurdu, Cemil de onun ardından... "Belki bu bizim at değil. Bizim atın kılığına girmiş bir su aygırı." diye düşündü Cemil. Gerçekten de bir süre sonra at, erik çiçeklerine benzeyen ak köpükler arasında görünmez oldu, eriyip kayboldu. Yalnız kuyruğundan bir tutam tüy koşturdu, Cemil'in elinde kaldı. Eliyle, üstünde yatığı kilimin eriş uçlarını avuçlamış halde, heyecanla uyandı...

Babası ve annesini savuştururken diken üstündeydi. Son günlerde, sık sık kulağına kurşun sesleri geliyordu. Nerde, kime atıldığı ve atılıp atılmadığı belli olmayan bu kurşunların sesi, onun içinden geçip gidiyordu. O kurşunların hepsinin kendisine nişan alınarak atıldığını sanıyordu. Sormaya utanıyordu. Acaba

başkaları da bu sesleri duyuyor muydu? Şimdi, gece yarısı, yine nerden geliyordu bu sesler? Birden yatağından doğruldu. İnsanı vehme sürükleyen, sessiz sakin bir kış gecesi idi. Yalnız güneyden, Terter Çayı kıyısından, çakalların, insanın içini tirmalayan uluma sesleri geliyordu. "Allah'ım, güneş doğsaydı bir, sabah olsaydı." diye düşündü. Babama göre ne var ki, annemi Berde'ye bıraktıktan sonra nereye gideceği belli olmaz! Bir de baktın ki, atını sürmüş Şuşa'ya. Keşke ayrılmasaydım, onlarla birlikte gitseydim. Allah'ım, babam bir an önce dönseydi...

İçinden gelen başka bir ses onun heyecanını yatıştırdı: "Koskoca adamsın, yakında evleneceksin, ama hâlâ ana kuzusu gibi davranıyorsun. Annenin, bacının, kardeşinin tehlikelerden uzaklaşmasına sevinmelisin, düşman hücum ederse gözün arkada kalmaz, kendini, evini, köyünü erkekçe savunursun. Sevin ki, nişanlın gözünün önünde. Sana hizmet ediyor. Böyle bir şeyi, uyusan rüyada bile göremezdin..."

Ertesi gün köye, birkaç yerden acı haberler geldi. Terter Çayı boyunca, birçok ailenin ot tayalarını yakmışlardı. Talış ve Paprevend yolunda da silahsız, savunmasız insanlara saldırmışlardı. Kimin ölüp kimin kaldığı bile belli değildi. Cemil ne yapacağını bilmiyordu. Çünkü bu olaylardan birkaçı, onun ailesinin gittiği bölgede cereyan etmişti. Ancak bu dağları, ovaları avucunun içi gibi bilen babasının Berde istikametine, Heyvalı'nın altından mı, üstünden mi hangi yoldan gittiğini bilmiyordu. Gerçi hangi yoldan giderse gitsin, o yol birkaç yöne ayrılıyordu. Yollarından biri Ermeni köylerinin yanından geçip Terter Çayına doğru uzanıyordu. Bu yol, Berde'ye giden en kestirme yoldu. İkinci yol, nispeten uzun olsa da emniyetliydi. Paprevend'in güneyinden, kadim Gence, Ağdam yoluna, oradan da Şahbulak tarafına çıkıyordu. Üçüncü yol ise Terter Çayının sol sahilini takip ederek gidiyor, doğruca Berde'ye çıkıyordu, ama Talış köyünün eşkiyalarının, o ormanlarda aniden peyda olmayacağına kimse teminat veremezdi. Cemil, üçüncü yol güzergâhından gelen haberi

duyunca ürpermişti. Sanki soğuk bir rüzgâr geçmişti içinden. Babası, onun gözleri önünde Terter Çayının karşı kıyısına geçmişti. Ondan sonrasını bilmiyordu. Köy halkı, saldırı ve ölüm haberlerini almış, ancak ölenlerin kim olduğunu bilmiyordu. Nendense o gün, birdenbire, komşuları ona daha bir yakın durmaya başlamışlardı. Onu görünce, uzun uzadıya hal hatır soruyorlar, şefkatli davranıyorlardı. Bu durum Cemil'in dikkatini çekmişti. Alemdar Kişi ise dünkü neşeli adam değildi ve sanki Cemil ile göz göze gelmekten çekiniyordu. "Şimdi ben ne yapayım, Ey güzel Allah'ım? Bağrımı çatlatmak mı istiyorsun benim?" diye geçirdi içinden. Zihninde binlerce soru uç uca düğümlemişti, ama hiçbir soruya cevap veremiyordu. Böylece dört gün daha geçti. İki ev arasında kalmıştı. Onu Alemdar Kişinin evine çeken sadece Ayçiçek'e daha yakın olmak sevinci, kapıda, bacada bir iki söz edip konuşma fırsatı değildi. Hem de onlardan yeni bir haber öğreneceği ümidiydi. Ancak Alemdar Kişi yine omuzlarını düşürüp başını sallaya sallaya duruyordu. Bu belirsizliğe, ancak bir şey son verebilirdi, o da babasının bir an önce dönüp gelmesi. Bir gün daha geçti, yine bir haber çıkmadı.

Bir akşam evde, Ayçiçek'in yalnız olduğunu görünce sevindi.

- Niye yalnızsın, diye sordu ve aslında bu durumdan da şüphelendi.

Ayçiçek:

- Ne bileyim. Herkes bir işin peşinden gitti, dedi.

Cemil, nişanlısının elinden tuttu, heyecandan nefes nefese dayandılar. Ayçiçek bu anı bekliyormuş gibi elini çekmeden durmuş, gülümseyen gözlerle ona bakıyordu. Cemil huzursuz olduğunu saklamadı:

- Dinle beni Ayçiçek. Kaç gündür bizimkilerden hiçbir haber yok. Artık sabredemiyorum, yarın sabah erkenden Berde'ye gideceğim. Baban duymasın...

Ayçiçek'in bütün bedeni titredi, elini Cemil'in elinde çekip aniden onun boynuna sarıldı, yanağını Cemil'in yanağına dayayıp:

- Kurban olayım, sakın öyle bir şey yapma! Tek başına nereye gideceksin? Dört bir yanımız silahlı düşmanlarla dolu. Biraz daha sabret, bir haber gelir, inşallah, dedi, Sonra biraz ara verip içindeki çekingenliği bir kenara atarak: Sana bir şey olursa ben de ölürüm, dedi.

Cemil, Ayçiçek'in çenesini tutarak başını kaldırdı. Yanaklarından ve saçlarından öptü. Birbirlerine sarılıp öylece kaldılar. Biraz sonra Cemil heyecanla:

- Senin tenin yayla çiçekleri gibi kokuyor, dedi.

Ayçiçek fısıldayarak karşılık verdi:

- O çiçeklerin hepsi kana boyandı şimdi...

- Yok, şimdi hepsi kar altındadır, dedi Cemil. Bu mutlu anlarında bile, ailesiyle ilgili endişelerden kurtulamıyordu: İçime doğdu Ayçiçek, kesinlikle başlarına bir iş geldi...

- Allah izin verirse, baban sağ salım çıkıp gelir. Sen hele iki üç gün daha bekle!

Cemil hiçbir şey demedi. Ayçiçek onu Berde'ye gitme düşüncesinden vazgeçirmek için başka nedenler arıyordu:

- Baban hangi yoldan gelecek, sen nerden bileceksin. Sen bir yoldan gidersen, o başka bir yoldan köye gelir. Bu sefer baban seni merak eder.

Ayçiçek'in söyledikleri doğrudu.

Ayçiçek'in içinde biriken sözler, bir sel gibi dudaklarından akıyordu. Cemil yanağının ısladığını hissedince, birden kendine geldi. Nefesi, nişanlısının gözyaşıyla ıslanan yanağını yakıyordu adeta. Yüzünü yana çevirmek isteyen Ayçiçek'in dudakları, bir an onun dudağına dokundu ve öylece kaldı. Çocukluklarından beri birbirine teşne olan iki yürek kavuşmuştu. Sanki bir daha asla ayrılmayacaklardı. Cemil'in elleri kızın hâlâ titreyen bedeninde geziniyordu. Yuvarlak omuzları, ince beli, onun sinesine yaslanan göğüsleri... Cemil, dünyaya sadece bu an için, bu temas için gelmiş olduğunu düşündü. O an, büyüleyici bir

masaldı, bütün yolların başıydı. Sanki bundan önceki hayatı da bu anlar için bir hazırlık safhasıydı. Artık bundan sonra, önceki gibi yaşayamaz, yeryüzünde bu kadar büyük bir saadet varken başka hiçbir şey arayamazdı! Şimdi onları ayırabilecek hiçbir güç yoktu. Ayçiçek, onun sadece sevdiği kız değildi, hem de yaşadığı ömrün, bağlı olduğu tabiatın resmiydi. Ona kavuştuğu an, asıl dünyasına adım atmıştı, eksik yanı tamamlanmıştı.

Savaş, karalı haberler, köyü bekleyen tehlike... Her şeyi unutmışlardı. Sanki ikisi de kanatlanmış uçuyorlardı ve asla çıktıkları yüksekliklerden inmeyeceklerdi.

Sanki bir yerlerden, kızılıkuşun sesi geliyordu...

Cemil talihin kendisine çok büyük bir saadet bahsettiğini, ancak o an anlamıştı. Birden, bahçeden gelen çocuk sesleri, onları önceki haline döndürdü.

...Kendilerini Terter Çayına vurup geçen ve Umudlu köyü biçeneklerine doğru gelen kalabalığın, yakılan Türk köylerinden gelen kaçkınlar olduğunu tahmin ettiler ve bütün köylüler yardıma koştular. Ancak biraz sonra, gelenlerin Heyvalı köyü Ermenileri olduğu anlaşıldı. Yakılan Türk köylerinden Hacı-kervend, Demirli ve Çıraklı'nın kaçkınları, ovaya inmeden önce karşılıklarına çıkan Ermeni köylerinden intikam almak niyetiyle Heyvalı'yı yerinden oynatmışlardı. Heyvalı köyü Ermenileri de yakın komşuları olan Umudlu köyünden medet ummuşlar, köye doğru geliyorlardı. Heyvalı muhtarı Abram kalabalığın önüne düşmüştü. Abram, eski dostları İsmayıl Bey ve Muharrem'in onlara sahip çıkacaklarına, uzattıkları eli geri çevirmeyeceklerine inanıyordu. Abram, İsmayıl Bey'i görür görmez attan indi, diz çöküp onun ayaklarına kapanmak istedi, ancak İsmayıl Bey onun kolundan tutup buna izin vermedi:

- İnsanlar sana bakıyor Abram! Kendine gel!

- Sizinkilerin elinden kaçıyoruz İsmayıl Bey! Başka sığınacak kapımız yoktur. Bizi ancak sen kurtarabilirsin...

- Tamam, tamam! Bunları evde konuşuruz, dedi İsmayıl Bey ve köylülere döndü: İmkânı olan yardım etsin, herkes bir aileye sahip çıksın.

Umudlu köylülerinden her biri, tanıdıkları aileleri sahiplendi. Yarım saat sonra Umudlu köyünün evleri, yardım isteyen Ermenileri adeta yuttu. Hem de öyle yuttu ki, onların arkalarından gelenlerin, artık onları bulması mümkün değildi...

Bir grup atlı, yine Terter Çayını geçip Umudlu'ya doğu yöneldi. İsmayıl Bey başta olmak üzere köylüler, gelenleri karşıladı. Atlılar, yakılan köylerden gelen, tanıdık adamlardı, aralarında Umudlu köyünden hısımlı akrabası olanlar da vardı.

Dil ucu ile bir selam veren atlıların öfke ve acıdan tanınmaz hale gelen yüzleri, İsmayıl Bey'e doğru çevrildi. İmaret Kervendli köyünden Hüseyin Bey, eskiden beri tanıdığı komşusunun Ermeni'ye sahip çıkmasının sebebinin anlamıyordu. İsmayıl Bey'e seslendi:

- Dünyanın altını da, üstünü de bilen bir Müslüman, bize yapılan bunca zulümden sonra gelip yaralarımızı sarmıyor, bize yol gösterip teselli etmiyor, yanan evlerimizi yeniden ayağa kaldırmamıza yardım etmiyor; ama bize bu zulümleri reva görenlere kucak açıyor! Olamaz! İsmayıl Bey, fil kulağında mı uyudun sen, dünyadan haberin yok mu?

Onun yanındaki delikanlı, daha sert konuştu:

- Ne yaptığının farkında mısın İsmayıl Bey? Bizi bu güne koyanlara arka mı çıkacaksın?

İsmayıl Bey, bakışlarını intikam hissiyle tutuşup yanan yüzlerde gezdirdi. Ağzından çıkacak bir yanlış sözün, kan dökülmesine neden olacağını çok iyi biliyordu. Bu anda rahmetli babasının sözünü hatırladı: "Aksakal olmak çetin iştir, oğul! Halka

sıkılan kurşunu sinene çekmeye becerebilmelisin! Herkesin yerine düşünüp, herkesin yerine yanmalısın!" Bir an, kendi göğsünde, karşısındaki atlılara sıkılan kurşunların acısını duydu. Ancak sarsıldığını onlara sezdirmedi. Kendini toparlayıp sakince konuştu:

- Sizin başınıza gelenler, bizim başımıza gelmiştir, kardeşlerim! Birbirimizden farkımız yoktur. O dertleri sizlerle birlikte bizler de çekiyoruz. Allah hepimize sabır versin. Ancak, bir hatayı düzelteyim derken, daha ağır bir hataya sebebiyet vermek gerekir. Atalarımız: "Kanı kan ile yıkamazlar." demişler.

- Bu kan içenleri bize teslim etmelisin İsmayıl Bey!

İsmayıl Bey'in rengi attı:

- Şimdi ne diyorsun? Binlerce yıllık geleneklerimizi bir kenara koyup, kapımıza gelen ve bizden medet umanlara el mi kaldıralım?

- Yakılıp yıkılan köyler bizimdir! Sen rahatça oturuyorsun evinde, bu yüzden de böyle konuşuyorsun! Bizim kanımızı döken Taşnaklar zorda kalınca gelip kapına diz çökecek, sen de: "Bana sığınana merhamet ederim." diyerek onu başköşeye geçireceksin! Biraz uyanık ol, yarın bu bela, senin de kapını çalacak! Kış uykusuna dalmışsınız! Dünyadan haberiniz yok mu? Bakü'de, Gence'de, Revan'da, Şuşa'da Ermenilerin işledikleri cinayetlerden, yaptıkları katliamlardan sonra nasıl bağışlayabiliyorsunuz onları?

Oğlanın ileri sürdüğü gerekçeler güçlüydü. İsmayıl Bey de yüzlerce kez bu meseleleri düşünmüş, savaş ortamında komşularına nasıl davranması gerektiğine kafa yormuştu. Yeniden atlılara döndü:

- Bizden medet umanlarla bir sofrada ekmek yedik. Yıllardır Terter Çayı civarındaki bozkırlarda birlikte ot biçip, çift sürüp, tohum ektik; birlikte holavar⁴³ söyledik. Birimizin unu, ta-

43 Holavar: Ekin biçen, çapa yapan ve sair ırgatların birlikte söyledikleri türküler.

hılı bittiğinde, diğerinin kapısını çaldık. Sürülerimiz yan yana otladı, düğünlerde cenazelerde bu köy oraya; o köy buraya akın etti. Dinleri ayrı, ama Türkçeyi öyle güzel konuşuyorlar ki Ermeni olduklarına inanamazsınız. Bütün bunlardan sonra, başı darda iken, önünde diz çöküp: "Amandır! Bizi bu beladan kuru, diyenlere, başka ne yapacaksın? İnsan olan, kendisine el açıp yardım dileyeni reddedemez. Öte yandan buraya gelenlerin çoğu kadın, çoluk çocuk ve biçare yaşlı adamlardır. Bunların silahlı çetelerle, kan içen çakallarla aynı kefeye konması, Allah'a hoş varmaz!

Bu sözleri söyleyen İsmayıl Bey belini doğrulttu, kararlılıkla gelen atlılara baktı. Sonra yeniden Hüseyin Bey'e döndü:

- Fil kulağında falan yatmamışız, Hüseyin Bey! Olup biten her şeyden de haberimiz var! Size büyük zulüm ettiler, ancak Bakü'de, Gence'de, Şuşa'da Ermeni azgınlığının sonu ne oldu? Ne halt edebildiler? Ne kazandılar? Şer fetvasına uyup doğru yoldan çıksalar da her yerde burunlarının üstüne vurup, yerlerine oturtular. Doğrudur, bu savaşı kazanmamız, sizlerin yarasını sağaltmıyor. Kısacası, ateşin üstüne benzin dökemeyiz! Hiçbirimiz buradan göçüp gitmeyeceğiz! Bizden incinmeyin! Onları evimizden dışarı çıkarıp kurşunların önüne itelememizi istemeyin bizden. Bunu bize reva görmeyin! Bize sığınanların arasında, tek bir silahlı veya sizin köylerin yakılıp yıkılması işine iştirak eden bir adam görseydim, Vallahi hepsini de ben kurşuna dizerdim. Onların bize sığınması da Allah'ın bir lütfudur. Bırakın, bize borçlu kalsınlar!

Gelenlerin yüzlerindeki ifadelerin gittikçe değişmesi, yumuşaması, İsmayıl Bey'in cesaretini artırdı. Sözlerine ne kadar tereddütle başlasa da, sesinden kendisine olan güven seziliyordu. "Gerçekten de, başka bir çare varsa söylesinler, iş işten geçtikten sonra ne yapılabilir? Keşke bizler de önceden ihtiyatlı davranırsaydık, Ermeniler gibi silahlanıp hükümete güvenmeden, köylerimizi kendimiz savınsaydık." diye düşündü ve:

- Yorgunsunuz, Hüseyin Bey! Atlardan inin, sıcak bir şeyler için, bir parça ekmek yiyin, konuşmamıza sofraya başında devam ederiz, eve buyurun, dedi.

Hüseyin Bey sessiz kaldı.

Gelenlerin arasında, nispeten yaşlı olan, Hüseyin Bey'in amcasının oğlu Kara Mikayıl atını ileri sürüp İsmayıl Bey'in atının yanına çekti:

- Töremiz bu, dedi. Aksakalın sözünden dışarı çıkamayız! Kolanı obalarında İsmayıl Bey'i tanımayan yoktur. Şimdiye kadar hiç kimse, onun bir sözünü iki etmedi. Günahı da sevabı da onun boynuna! Heyvalı köyü, ona kurban olsun! Ama İsmayıl Bey bizi bağışlasın, atlardan inmeyelim, zamanımız yok! Ermenilerin burada olduğunu bile bile ekmek boğazımızdan nasıl geçer, dedi ve atını kırbaçladı. Diğer atlılar da atların dizginlerini çekip geriye döndürdüler ve Terter Çayına doğru dörtlüce at koşturup az sonra vadinin içinde gözden kayboldular.

Bütün bunlar, Ermenilerin gözleri önünde cereyan etmişti. Sığındıkları evlerden, titreye titreye bu manzarayı seyrediyor, peşlerinden gelen atlılarla, Umudlu köylüleri arasında geçen tartışmanın nasıl sonuçlanacağını bekliyorlardı. Burun buruna dayanan tarafların anlaşılma ile ayrıldıklarını görünce, derin bir nefes alıp sakinleştiler. Aralarında korkudan kalbi sıkışanlar, bayıldığı için, yüzüne su serpilip ayıltılanlar da vardı. Atlıların gittiğini görünce ev sahiplerinin boynuna sarıldılar, ayağına kapandılar... Ocaklar yeniden dumanlandı. O akşam Umudlu evlerinin her birinde, kırgınların üzüntüsü ve sağaltması mümkün olmayan yaraların acısı ile çaresiz kalanlara yardım edip el uzatmanın asaleti ve memnuniyeti birbirine karışmıştı. Savaşın kaderi ve içinden çıkılmaz meseleler bu sofraların başında hallolacaktı. Onlar birlikte iseler iki komşu halk da birlikte olacaktı...

İsmayıl Bey, Abram'ı kendi evine misafir etmişti. Allah ne verdiyse sofraya koydular. Ancak hiçbirinin yemeye, içmeye

iştahı yoktu. Önceki gibi konuşmak, sohbet etmek de mümkün olmuyordu. Bunca kanın, belanın, aşılmaz uçurumların, sağalmaz yaraların sohbe yer bırakmadığı bir ortamda, baş başa verip ağlamaktan başka bir yol bulamıyorlardı.

Abram, bütün ailesini akrabalarını, kendini ölümden kurtaran İsmayıl Bey'e nasıl teşekkür edeceğini bilmiyordu:

- Çok düşünmüştüm! Şimdi çok iyi bir karar verdiğimi gördüm. Sen Hüseyin Bey ile konuşurken, ben burada ağlıyordum. Kendi kendime: "Allah göstermesin, İsmayıl Kirve de benim kapımı çalsa, ben de onun gibi yapardım." dedim. İsmayıl Bey, sen akıllı bir adamsın. Bu işlerin sonu nereye varacak?

İsmayıl Bey ne diyeceğini bilmiyordu. Evine sığınan bir misafire, bütün bunların sebebi Ermenilerdir, diyemezdi. Nasıl diyecekti? Dese bile bunun ne faydası olacaktı? Sanki kendileri bilmiyor muydu?

- Ne deyim, ay Abram! Allah sebep olanların evini başına yıksın! Gül gibi yaşıyorduk!

- Savaş bitsin, ortalık yatışsın, sen yine gel bize. Oturalım suyun kenarına... Sonra aklına ne düşmüşse: Biliyor musun, bu yıl nasıl da güzel araklar çekmişim,⁴⁴ hepsi de kaldı. Ama inşallah yine çekeriz, yine otururuz o suyun kenarında.

İsmayıl Bey:

- Allah izin verirse, gelirim! Allah sizin ve bizim büyüklerimize akıl, fikir versin ki bu savaşı durdursunlar.

Dağlardan, ormanlardan gelen kurşun sesleri onları ürperiyor, sık sık sözleri kesiliyordu...

Birkaç gün sonra ortamın sakinleştiğini gören Heyvalılar köyelerine döndüler. Her aile, misafir kaldığı evden farklı bir şekilde ayrıldı. Çoğunun elinde de yiyeceklerle dolu bohçalar vardı. Abram İsmayıl Bey'e sarılıp herkesin işiteceği bir sesle vedalaştı:

44 Arak çekmek: evde şarap, rakı gibi alkollü içecekler imal etmek.

- Ömür boyu çalışsam da senin iyiliğinin karşılığını ödeyemem, İsmayıl Bey! Sadece sana değil, kapındaki çobanına da minnet borçluyum! Sen de rahat ol, bizimkiler, sizin bu taraflara adım atamaz!

Alemdar Kişi tavlaya ot taşıyordu.

Cemil:

- Sana yardım edeyim, Alemdar Emmi, diye ona yaklaştı.

- Sağ ol, oğlum! Çok soğuk, hayvanları dışarı çıkaramıyoruz ki...

- Alemdar Emmi, köyde bazı sözler dolaşiyor! Babamın hangi yoldan Berde'ye gittiğini de bilmiyorum. Terter Çayının karşı kıyısına geçmişti. Ermeniler, Terter boyundaki birçok Türk köyüne girmişler, ot taylorlarını ateşe verip yollarda rastladıkları insanları öldürmüşler. Çok endişe ediyorum, babam da gelmedi...

- Endişe etme, baban becerikli adamdır, uyanıktır, kurda kuşa yem olmaz! Çıkıp gelir inşallah.

- Silah sesleri her geçen gün yaklaşıyor Alemdar Emmi...

- Gençlerin bir kısmını Şuşa'ya yardıma gönderdik. Ermenilerin bu taraflara saldıracaklarını beklemiyorduk, dedi Alemdar Kişi, sonra yabayı yere bırakıp devam etti: Sen evde bekle. Ben muhtara bir uğrayıp geleyim. Görelim başka bir haber var mı?

Cemil sustu bir şey demedi. Bir süre Alemdar Kişinin ardından baktı ve ot tayasına yaslandı. O anda evin kapısı açıldı ve Ayçiçek ona doğru yaklaştı:

- Burda ne bekliyorsun, diye sordu.

- Sen üç dört gün daha sabret demiştin, senin hatırına bekledim, beş gün oldu, ama babamdan hiçbir haber yok. Daha fazla kalamam, yarın Berde'ye gideceğim.

Ayçiçek'in söyleyecek sözü kalmamıştı. Lakin biraz sonra Alemdar Kişinin getirdiği korkunç haber, durumu değiştirdi:

- Biz de seninle gidiyoruz, Cemil! Bir ordu geliyor üstümüze! Kendimizi savunacak kadar silahımız yok. Acele etmezsek hepimizi kıracaklar! Çabuk olun, toparlanın!

- Nereye gidiyoruz?

- İsmayıl Bey, Koçahmedli tarafına gideceğiz, diyor.

Köyün eli silah tutanları, sabahtan akşama kadar karın, tippinin altında Ermenilere direniyordu. Ancak kuşatma devam ediyor, çember daralıyordu. Komşu köylerin başına gelenleri göz önünde bulunduran İsmayıl Bey de aksakallarla görüşüp köyden göç etmekten başka çıkar yol kalmadığını itiraf etmişti.

Aralık ayının son günleriydi. Öğle vakti göçler çatıldı, Umudlu ahalisi köye doğru ilerleyen düşmanlardan canının kurtarmak için, Terter Çayına doğru yola düştü.

İsmayıl Bey Heyvalı Ermenilerine yaptıkları iyiliğin karşılık bulacağından emindi. "O zaman komşularımızın öfkesini dindirdik, Ermenileri onların eline vermedik, bu iyiliğimize göre Heyvalı tarafından bize zarar gelmez. Heyvalı yolu bizi kurtaracak." diye düşünüyor, bu düşünceler İsmayıl Bey'i sakinleştiriyordu. "Akşamüstü Heyvalı yakınlarından geçer, Koçahmedli tarafına doğru, kalan yolu da gece kat ederiz." diye geçirdi içinden.

Bu kovalamaca içinde, düşman ile çatışan Umudlu gençlerinden de haber yoktu. Onlardan hangilerinin vurulduğunu, hangilerinin çatışmaya devam ettiklerini de bilmiyorlardı.

Silah sesleri seyrelse de köylüler Terter Çayını geçene kadar devam etti ve sonra tamamen sustu. Göç kafilesi seyrek çalılıkların arasından Heyvalı'ya doğru çıktı.

Ayçiçek'in ailesi, göç kafilesinin arkasındaydı. Gönülsüz gönülsüz, can derdiyle ilerliyorlardı. Alemdar Kişi çatışma meydanaındaki direnişin fayda etmeyeceğini anlayıp, kafiye Heyvalı'ya yaklaştığında onların ardından yetişti ve sual dolu gözlerle kendisine bakan Cemil'e:

- Bir ordudur üstümüze gelen, dedi. Ne yapalım, çare yok? Biz uyurken, Ermeniler topa tüfeğe sarılmış. Yarısı da Rus Kazaklarıdır. Hiç çekinmeden Ermenilerle birlikte bize saldırıyorlar, dedi ve atını İsmayıl Bey'in yanına, kafilenin baş tarafına doğru sürdü

Kafilenin önündekiler, Heyvalı'ya ulaşmıştı. Bir iki hafta önce Umudlu'ya sığınmış, onların ekmeğini yemiş, onlardan iyilik görmüş olan Bir grup Ermeni, kafilenin önüne çıkmışlardı. Felaket tekrar yaşanıyor, ancak bu kez kovulan Umudlu köylüleriydi.

İsmayıl Bey, yola çıkan Ermenileri görünce, yenice kendisine yetişen Alemdar'a döndü ve:

- Görüyor musun Alemdar, dedi, *ne doğrarsan aşına, o çıkar kaşığına*, demiş atalar. Biz onların karşısına nasıl çıktıysak, onlar da bizi öyle ağırlıyorlar, sağ olsunlar.

Alemdar da Ermenilerin vefalılığına şaşırılmış, sevinmişti. Ancak hangi gizli bir duygu ise, Alemdar'a İsmayıl Bey'in sözlerini tasdik etme imkânı vermedi. Abram Hesencelallı, onlara ulaşır ulaşmaz, İsmayıl Bey'e sarılıp hıçkırdı:

- Allah bunlara lanet etsin, kardeş can! Bizim başımıza geleni siz de çekiyorsunuz. Aramıza şeytan girmiş! Fırsat vermiyorlar ki, rahatça yaşayalım. Sizinle neyi bölüşemiyoruz ki? Hangi Ermeni köpeği, komşulukta size eş olabilir ki? Allah belalarını versin! Onların yerine ben utaniyorum.

İki aksakal gerçekten de ağlıyorlardı. Bu ağlaşmayı gören Alemdar da duygulanıp onlara katılmıştı. Bir yandan da Abram Kirveye minnettarlığını bildiriyordu. Ancak Cemil onlara bakınca, Abram Hesencelallı'nın yüzünden süzülen gözyaşlarının arkasında iblisçe bir sevinç sezdi ve bundan dolayı derinden sarsıldı. Bu gizli sevinç, kışın güneşli, açık havaları ardına saklanan ve insanını illiğine işleyen ayaz gibi bir şeydi. Abram'ın çiçekleri açılmıştı sanki. Cemil, Abram'ın bu sevincini,

vefa borcuyla ilişkilendirmeye çalışsa da öyle olmadığına kanaat getirdi. Aksine, Abram'ın gözyaşının arkasında, kederden çok neşe ifadesi vardı. Belki bu sahte gözyaşlarıyla, Türk'ün bu hale düşmesinden duyduğu üzüntüye, bundan dolayı azap çektiğine, İsmayıl Bey'i inandırdığına gülüyordu. Cemil, birdenbire Heyvalı ahalisini gördükleri gibi değil, oldukları gibi gördü. Evet, onlar Umudlu köylülerinin haline acımıyorlar, aksine bu duruma seviniyorlardı. Bu duygularla, kimseye hissettirmeden kafilenin arkasına döndü.

Kafilenin ön tarafında bir hengâme vardı. İsmayıl Bey teşekkür edip Ermenilerden ayrılarak ve gece karanlığından faydalanarak yolun tehlikeli bölümünü geçip bir an önce güvenli bölgeye ulaşmak istiyordu. Abram ise adeta karasakız olmuş, onun yakasına yapışmıştı:

- İsmayıl Bey, senin aklın başında mı? Gece vakti nereye gideceksin? Çoluk çocuğu kırdırmak mı istiyorsun? Bu, bize hakarettir. Sen bizi adam yerine koymuyorsun! Bir hafta misafir ettin beni, bütün köylüyü ağırladın, korudun. Biz şimdi sizi bir akşam misafir edemeyecek miyiz? Bütün köylülerin, senin ağzına bakıyor ay kişi! Kalalım, desen hepsi kalacak. Akşamın hayrından sabahın şerri iyidir!

- Abram Kirve, Terter'i geçerken iyice ıslanmışsınız, gitsek daha iyi olur. Arkadan da sizin silahlı adamlar geliyor.

- Sen, sizin silahlı adamlarınızı nasıl geriye döndürmüşsen, ben de onların karşısına çıkıp geriye döndüreceğim. Endişe etme...

Cemil, Abram'ın yüzündeki gizli sevinci bir daha gördü. Bunu Alemdar Kişiye de söylemek istedi, ancak Alemdar, İsmayıl Bey'in yanından ayrılmak istemiyordu, ev eşyalarını yüklediği atın dizgininden tutup ileri çekti. Karısı, çocukları da onun arkasından yürüdüler.

Cemil, Ayçiçek'in elinden tutup:

- Sen kal, sana diyeceklerim var, dedi.

Gerçekten de göç kafilesi elden ayaktan düşmüş, bitkin bir haldeydi. Bahar mevsimindeki taşkınlar gibi yatağına sığmayan Terter Çayını geçmek çok zor olmuştu. İnsanlar bir yana, hayvanlar da sele kapılıp gidebilirdi. Köylüler, atlara, öküzlere yapışıp bir şekilde Terter Çayından geçmişlerdi. Gençlerden bazıları atını defalarca suya vurmuştu. Kafiye iyice ıslanmıştı ve çocuklar, kadınlar, yaşlılar akşamın sert ayazında, tahtaya dönen elbiselerinin içinde tir tir titiyorlardı. Kaderlerine sitem ederek bir şekilde sabretseler de dinlenme ve biraz ısınıp elbiselerini kurutma fırsatını kaçırmak istemiyorlardı. Bu teklifi reddetmek, safdillik olurdu. Bu yüzden bazıları ileri çıkıp Abram'a minnettarlıklarını bildirdiler.

- Abram Kirve bizim kötülüğümüzü istemez! Akşam konuşup bir karar veririz. Belki de Heyvalı'daki dostlar, bize daha kısa bir yol göstereceklerdir.

Doğru söylüyorlardı. Heyvalı köyündeki dostlarının onlara gösterecekleri yol, hem kısa hem de gider gelmez yoluydu!

İsmayıl Bey'in diyecek sözü kalmamıştı. Köylülere dönüp kararını bildirdi:

- Kalıyoruz! Yükleri buraya, köyün kenarına indirin ki, sabahleyin erkenden yola çıkarken vakit kaybetmeyelim.

Umudlu köylüleri, yükleri çözüp indirdiler, insanlar yavaş yavaş toparlandı, kafilenin en arkasındakiler de oraya ulaştılar. Alemdar'ın karısı ve iki çocuğu da köylülerin içine karıştı, ancak Cemil, Ayçiçek'in elinden tutup bahçelerden birini çeper gibi çevreleyen alıç ağaçlarının arasına çöktü ve:

- Acele etme, nasıl olsa gideriz." dedi. İçinden bir ses, Heyvalı Ermenilere inanmaması gerektiğini söyleyip duruyordu. Bu köye defalarca gelmişti. Ev ev, nesil nesil hepsini tanıyordu. Heyvalı sakinlerinin misafirleri ev ev nasıl bölüştürdüklerini görünce, fikri değişmek üzereydi ki, orman tarafındaki meşe filizlerinin arasından tepeden tırnağa silahlanmış Ermeni askerleri çıktılar.

Cemil kaç gündür kendisini tedirgin eden duyguların sebe-
bini ancak o an anlayabildi. Ama henüz bir sonuç çıkarmak için
erkendi. Belki de bu askerler Abram'ın adamlarıydı ve ona iti-
bar edip köye sığınan komşularının malını mülkünü korusunlar,
misafirler de rahatça evlerde dinlenebilsinler, diye çağırmişti.
Ama bu silahlı adamların hareketlerinden hiç de öyle olmadığı
anlaşıyordu. Aksine, onlar aniden ortaya çıkan bir akbaba sü-
rüsüne benziyorlardı ve sanki buraya leş kokusu aldıkları için
gelmişlerdi. Cemil tuzağa düştüklerini anladı ve komşu köy-
lerde, babasının gezip gördüğü yerlerde meydana gelen vahşi-
liklerin şimdi de onların başına geleceğini düşünüp derinden
sarsıldı. Beyninde bir şimşek çaktı ve gök aydınlandı. Cemil kısa
süren bu aydınlık içinde, Umudlu köylülerine, aksakallara, yaşlı
kadınlara, gelinlere ve çocuklara verilecek azabı, acıyı gördü.
Meğer onu kafilenin en sonunda tutan gizli güç, bu duyguymuş.
Zamanında, babasıyla birlikte gitmediği için pişmanlık duydu,
hayıflandı; ama bir yandan da gitmemekle doğru yaptığını, o
an Ayçiçek'in yanında olmasının ise Allah'ın bir hikmeti oldu-
ğunu anladı. Düşüncelerinin anlaşılmaz bir şekilde durulduğu,
berraklaştığı bu anda, kaç günden beri komşuların ona garip
bir yakınlık göstermelerinin ve Alemdar Kişinin anlamlı bakış-
larının nedenini de çözdü... "Saflığa bak, ilahî!" Niye kaynata-
sının garip bakışlarındaki o sırrı okuyamamıştı? Ölüm haber-
lerinin, onun ailesine ait olup olmadığını öğrenmek için niye
Alemdar Kişiye yalvarmamış, ayağına kapanmamıştı? Komşu-
ların, tüfeğini elinden alarak onu diğer gençlerle beraber köyün
müdafaaasına göndermemeleri de anlaşılabilir bir sırba bağlıydı. Bu
akbabalar, yolun bir yerinde, ailesini kuşatmış, katletmişlerdi
mutlaka. Yoksa babası, şimdiye kadar, çoktan dönerdi.

Az sonra dört bir yandan kurşun yağmaya başladı. Silah
sesleri akşamın karanlığında, derelerdeki çakallar gibi karşı-
lıklı uluşuyordu. Kadın, çocuk demeden bütün Türkleri kurşuna

dizmişlerdi. Vurulup düşenler, çok net görülüyordu. Ayçiçek gör-
düklerinin etkisiyle bağırarak, çılgınlık atmak istedi, ama Cemil
buna izin vermedi, eliyle onun ağzını kapattı ve:

- Bizim bağırmanın hiçbir şeyi değiştirmeyecek, Ayçiçek,
dedi. Tuzağa düştük. Öndekilerin başına neler gelecek, bilemi-
yorum. Ancak seni bırakmayacağım. Buradan kaçış yolunu da
biliyorum. İyiliklerimize böyle karşılık verdiler. Bunu tahmin
etmeliydik. İsmayıl Emmi, Alemdar Emmi, Ermenilerin şahsi-
yetini iyi bilenler, bunu tahmin etmeliydiler.

Akan kanlar, kafilenin önündeki biçenekte küçük bir göle
dönüştü.

...Önce İsmayıl Bey de gördüklerine inanamadı. Gözüyle
Abram'ı aradı. Abram kenara çekilmiş, fitne saçan gözleriyle si-
lahlı çetelerin, deminden beri türlü diller dökerek gitmelerine
engel olduğu komşularını nasıl katlettiklerini seyrediyordu. İs-
mayıl Bey'in yakıcı bakışlarına sakince, hiçbir şey olmamış gibi,
omuzlarını silkererek; "ben ne yapayım" der gibi cevap verdi. Güya
kurulan bu tuzaktan habersizdi... Kör bir kurşunla yere serilene
dek, İsmayıl Bey, Abram'ın karşısına çıkmasının, dil dökerek on-
ları yoldan çevirip yükleri çözdürmesinin bir tuzak olduğunu
anlayamadı. Tuzak olduğunu söyleseler bile inanmazdı. "On gün
önce ölümden kaçarak kendisine sığınan, evinde saklanan, ek-
meğini yiyen, birkaç dakika önce boynuna sarılarak gözlerin-
den yaş akıtan bir Allah bendesi, nasıl böyle bir iş yapar." diye
isyan ederdi. Bu tuzağı Abram'ın kurduğuna hiç kimse inandı-
ramazdı İsmayıl Bey'i...

Umudlu köyünü yerinden koparan ve kovalayan Ermeni si-
lahlıları ne kadar çalışsalar da, kafileyi tamamen muhasaraya
alamamışlardı. Arada, onlara direnen, çatışmaya başlayan kö-
yün silahlı gençleri vardı. Buna göre de Abram yükleri çözdü-
rüp ormanlık alanda gizlenen Ermeni silahlı çetelerine: Onları
oyalıyorum, çabuk gelin" diye haber göndermişti. Heyvalı kö-
yünden, adı Samvel olan bir sığır çobanından başka, olanlara

kimse tepki göstermedi. Yaşlı çoban, Türklerin kurşun yağmuru tutulduğunu görünce:

- Siz ne yapıyorsunuz, bu yaptığınız nedir, diye onlara doğru koştı. Kurşun sesleri ara verdiğinde, onun yalvarışları işitiliyordu: Durun! Allah'tan korkun! Onların ne günahı var? Bizi koruduklarını ne çabuk unuttunuz? İyiliğin karşılığı bu mu? Diye bağırarak yaşlı çoban, sonra sesini kimsenin işitmediğini görünce, çaresizce yere çökerek kendi kendine: Siz Ermeni değilsiniz! Sizin Allah'ınız yoktur, diye yalvarış mı, yoksa kargış mı olduğu anlaşılmayan sözler mırıldanmaya başladı. Ama kimse dinlemiyordu onu. Sözü bitirdikten sonra yüzükoyun toprağa düştü, kaldı. Birisi onu da mı kurşunlamıştı? Yüreği daha fazla dayanamamış, durmuş muydu? Yoksa bu namertliği görmemek için gözünü yumup toprağı kucaklamaktan başka çare bulamamış mıydı? Katliam devam ediyordu. Kafiledaki silahlı gençler de ellerindeki dayandoldurumlar⁴⁵ ile karşılık vermeye çalışıyorlar, Ermenilerin bulunduğu bölgeye doğru ateş ediyorlar, ama çok geçmeden birer birer susturuluyorlardı. Cemil, Alemdar Kişinin de düşmanla çatıştığını uzaktan görüyordu. Zavallı Alemdar, tek başına ne yapabiliirdi ki? Namert kurşunu, ona da merhamet etmeyecekti. Bu sahneyi görmesin diye, Ayçiçek'i kendisine doğru çekip, onun yüzünü sinesine bastırdı. Kadın ve çocuklardan, kafileden ayrılıp evlerin arasına doğru kaçanları birkaç adım ötede vuruyorlardı. Direnişin bittiğini, kafiledaki silahlıların susturulduğunu gören Ermeni silahlıları, kafileye yaklaştı. Yüklerin arasına saklanan kadın ve çocukları çıkarıyorlardı, ellerini ve ayaklarını bağlayarak yan yana uzattılar. Bu vahşilik karşısında, insan olanın dayanması mümkün değildi. Ancak Cemil'in bağırmasına dermanı kalmamıştı, istese de sesi çıkmazdı. Düşman ilk bıçağı yayla komşuları 75 yaşındaki Halil Kişinin boğazına sapladı ve caniler, koyun gibi başları kesilen yaşlı adamlara bakarak eğlenmeye başladılar. Sonra kadınları

45 Dayandoldurum: (Bekle doldurayım) Tek kurşun atan dolma tüfek.

ortaya aldılar. Bir hafta önce Ermeniler tarafından vurulmuş ve bu dehşeti görme belasından kurtulmuş olan Eşref'in hamile karısı Gülbacı, ortaya çıkar çıkmaz tüfeğin süngüsünü onun karnına geçirip kadının karnını yırttılar. Aman Allah'ım, çocuğun başı görünüyordu. Kadın yere düştüğünde, çocuğu karnından çekip çıkardılar ve tepiklemeye başladılar. Birbirinden korkunç vahşet sahnelerinin gerçek olduğuna inanmak zordu; sanki korkunç bir rüya görüyorlardı. Genç kızları bir yere topladılar. Cemil, bir an Ayçiçek'in de onların arasında olabileceğini düşündü ve o an başında esen delilik rüzgârının etkisiyle nişanlısının elinden tutup Terter Çayına inen, iki yanı çalılarla kuşatılmış patika yoldan vadi tabanına doğru koşmaya başladı. Silahlı ya da silahsız bütün Heyvalı sakinleri, silahla vurulan, bıçakla başı kesilen, süngüye geçirilen, aşağılanan, yakılan Türklerin seyrine çıktıklarından, çevrede hiç kimse yoktu. Cemil ile Ayçiçek, hiç konuşmadan Terter vadisine inmişler, ırmağın sağ sahilinden, akıntıya aşağı koşuyorlardı. Artık hava iyice kararıştı. Heyvalı'dan bir hayli uzaklaştıktan sonra, çalıların içine gizlenip geri baktılar ve yakılan göç kafilesinden göğe yükselen alevleri gördüler. Murov dağından esen yel, yağ kokusuna benzer bir kokuyu tüm vadiye yayıyordu. Cemil, bu kokunun yakılan eşyalara ait olduğunu sandı. 300'den fazla Türk köylüsünün; hısım akrabasının cesetlerinin bir yere yığılıp ocak gibi yakıldığı aklına bile gelmemişti. Çünkü bu, insan aklının alacağı bir şey değildi. Ancak Ermenilerin çattığı ocak gerçekten de insan yakan bir ocaktı. Cinayetin delillerini ortadan kaldırmak için acele ediyorlardı. Erkek kadın, çoluk çocuk demeden hepsini yakıyorlardı. Sadece genç kızları, sürüye sürüye, zorla evlere götürüyorlardı.

Abram, elini beline koymuş, yanan ocağı bakıyordu ve yüzünde cehennem zebanileri oynaşyordu. Deminden beri, dünyadaki hiçbir milletin adına, dinine, inancına sığdırıp yapamayacağı bu insan kasaphanesini seyreden Heyvalı sakinleri,

yüzlerinde memnuniyet, korku ve nefret ifadeleriyle evlerine dağılıyorlardı. Türkleri, misafir etme istekleri, ocakta yanıp küle dönmekteydi. Allah da gökten taş yağdırmıyor; yıldırımlar çakmıyor, gökyüzü parçalanıp yere dökülmüyor, toprak silkelenip ayaklar altından kaçmıyor, hâşâ Allah da bu vicdansızlığa sabrediyordu. Yok! Bu musibetin karşılığında bir şeyler olmalıydı. Bir şeyler olmuyorsa, dağlar yine yerindeyse, rüzgâr yine esiyorsa ve tabiatın sesi yine geliyorsa, Allah'tan da unutulmuş demektir. Allah niye helak etmiyordu bu vahşeti yaratan insanları! Allah'ın bir cezası yok muydu? Ömürlerinin son anlarını yaşayan Umudlu sakinleri böyle düşünüyorlardı. Soru işaretine dönmüş veya utandığından eğilip başını yere dikmiş bir yaşlı kadın, Abram'ın yanından geçerken elini beline dayak edip doğruldu. Gözlerini Abram'ın gözlerine dikip baktı ve sonra onun yüzüne okkalıca tükürdü:

- Tüküreyim sizin erkekliğinize! Bir köyü ocakta yakmakla mutlu olacağınızı mı sanıyorsunuz? Bu zulmün belasını evlatlarınız çekecek. Ya da Allah, cezanızı verecek. Eğer o da vermezse, demek ki İlahî adalet yoktur!

Kadın bu sözleri bağırarak söyledi, sonra yine diliyle dişinin arasında söylene söylene uzaklaşıp gitti.

Sabahleyin, yüzlerce Umudlu sakininden geriye, biçeneğin ortasında kararıp duran bir kül tepesinden başka hiçbir şey kalmamıştı. Hava aydınlanırken artan kar yağışı çevreyi ağartmış, bütün izleri silmişti. Abram yağın kara bakarak karısına seslendi:

- Bu, başka bir mesele... Hiçbir şeyi ispat edemezler. Biz Umudlu köylülerini hiç görmedik.

Yağın kar, Umudlu sakinlerinin külünden başka her tarafı beyaza boyuyordu. Küllerse hâlâ sıcaktı ve küller üstüne düşen kar taneleri, anında eriyordu.

Cemil bu yollardan çok gidip gelmişti. Bazen ırmağa yaklaşan, bazen ırmaktan uzaklaşan yol, sık ormanlardan geçiyor, orman bittikten sonra da ırmak kıyısından ayrılıp bir Ermeni köyüne uğruyor, o köyden birkaç yüz metre sonra, tekrar Terter Çayının kıyısına doğru kıvrılıyordu.

Cemil, önlerinde ne gibi tehlikeler olduğunu bilse de bunu hiç düşünmüyordu. Tek düşüncesi, Umudlu köyünün belki de son nişanesi olan Ayçiçek'i, bu cehennemden uzaklaştırmaktı. Beni öldürsünler, ama yeter ki Ayçiçek onların eline geçmesin, diye düşünüyordu. Neler olmuştu? Bu gördüklerine inanmakta zorluk çekiyordu. Eğer bu olanlar gerçekse, şimdi buna ne ad vermeliydi? Eğer bu yaşadıkları gerçek değilse, o zaman bütün köy ahalisi, yakınları akrabaları nereye kaybolmuştu? Belki bu bir rüyadaydı, uyandığında her şeyi yeniden eskisi gibi, önceki haliyle görecekti! Yoksa bu ağır katliamın yükünü hangi tarih, hangi cemiyet çekebilirdi? Ya kendisi? İnsan içine nasıl çıkacaktı? Sorulara ne diyecekti? İnsanlar mutlaka soracaklardı: "Sen erkek değil misin? Sen nasıl kurtuldun? Kaçıp kurtulduğuna iyi yapmışsın." deseler bile, bu gördüklerinin etkisiyle, bu olanları hatırlaya hatırlaya nasıl yaşayacaktı? Elini obasını terk edenin, düşman geldiğinde kaçıp kendi canını kurtaranın, el içinde kadri kıymeti olur muydu? Şimdi ne yapacaktı? Başını hangi taşlara çalacaktı? Koca köyden, tek nişane olarak kalan Ayçiçek'i de Allah'a havale edip, kendisini de köylülerinin yanına ocağa mı atmalıydı? Cemil kendine bu soruları sorsa da, ayakları onun düşüncelerine itiraz ediyor, sanki farklı bir yerden emir alıyor, farklı bir mantığın iradesiyle hareket ediyordu...

Şanstan, hiç kimseye rastlamadan sabaha kadar yürüdüler. Yalnız vadinin karşı yamacındaki Talış köyünün ışıklarını fark ettiklerinde tehlikeye yaklaştıklarını hissettiler. Ara sıra silah sesleri geliyordu. Biraz daha ilerledikten sonra, Ermenice konuşulanları duymaya başladılar ve yolun alt tarafına gizlenip karşıdaki adamları izlemeye başladılar. Yok, bunlar yolcu falan

değildi, bunlar, yolu kontrol eden ve geçitleri tutan Ermeni çetelerdi. Cemil, kendi kendine: "Demek ki, burası cephe hattı." dedi. Bu bölgeyi sağ salim geçebilseler kurtulacaklardı. Ancak kurtuluş yolu gittikçe daralıyordu. Hava aydınlansa, hiçbir yere kaçamazlardı. Henüz alaca karalıktı ve çalıların arasında saklanmak mümkündü. Cemil hiçbir şey düşünmüyordu. Düşünceleri darmadağın olmuştu. İçgüdüleri ile hareket ediyordu. Bu içgüdü onu yamaçtan aşağıya; Terter Çayı kıyısına doğru indirdi. Sulu bir kar yağıyordu, ıslanmışlar ve dizkapaklarına kadar çamura batmışlardı. Çalıların dikenleri, ellerini, ayaklarını çizik çizik etmiş, yaralamıştı. Ancak hiçbir acı hissetmiyorlardı. Tek düşünceleri, bu korkunç vahşetten kurtulmaktı. Bu düşünceyle Terter Çayının kıyısına varıp durdular. Terter Çayının kıyısından yola devam etme imkânı yoktu. Irmağın karşı kıyısına geçmek de mümkün değildi; çünkü ırmak gür akıyordu, sel sularına kapılıp gidebilirlerdi. Üstelik de karşı kıyıda, Ermeni çetelerinin eline düşebilirlerdi. Cemil bir sağa, bir sola baktı; sonra ırmağın kıyısında, birilerinin kesip dalını budağını temizlediği ve buradan evine götürmek için hazırladığı iri bir fıstık kütüğünü suya doğru sürümeye başladı. Çevrede, fırtınanın kökünden söktüğü ağaç çoktu, ama bu fıstık ağacının dalını budağını temizleyip hazırlamışlardı.

Gece boyunca adeta dili kilitlenen Ayçiçek, ilk kez konuştu:

- Ne yapıyorsun, Cemil?

- Başka çaremiz yok! Ancak ırmak içinden, suyun yardımıyla geçeriz buradan, dedi.

- Suya girmeyelim, Cemil. Kurşunlardan kaçıp suda boğulmak, ya da donmak mı istiyorsun?

Gerçekten de ırmağın kıyısındaki küçük su birikintileri buz tutmuştu. Ama Cemil'in kararı kesindi:

- Ermenilerin eline geçmektense suda boğulmak veya donmak daha iyidir, dedi ve beş altı metrelik ağaç gövdesini suya iteleyip kendisi de ırmağa girdi, sonra Ayçiçek'e seslendi:

- Gel! Ağaca sıkı sıkıya sarıl. Ne olursa olsun, sakın bırakma. On, on beş dakika dayanırsak, bu eşkiyalardan kurtulup sağ salim güvenli bir yere çıkarız.

Annesi, babası, bacısı ve kardeşi düşman eline geçtikten sonra -ki onların yakıldığından haberi yoktu- Ayçiçek için yaşayıp yaşamama arasında bir fark yoktu. "İster düşmanlar kurşunla vursunlar, isterse Terter çayında boğulayım, ama yeter ki o murdarların eline düşmeyeyim." diye geçirdi içinden. Bütün ümidini Cemil'e bağlamıştı. O ne diyorsa, tereddütsüz yerine getiriyordu. Dağlarda, yaylalarda boy verip büyümüş bir kızdı Ayçiçek; sıcaktan, soğuktan korkmuyordu, zaten sabah-tan akşama kadar, eli soğuk sudaydı. Ama o sabah Terter Çayının suyunda ayrı bir sertlik vardı. Su üşütmüyor, insanın etini adeta bıçak gibi kesiyordu. Cemil ağacın baş tarafından, Ayçiçek de arka tarafından tuttu. Ve sel alıp sürüklemeye başladı onları, hem de ne sürükledi. Girdaplar az sonra yutacaktı onları, tutundukları ağaç o taştan bu taşta, o sahilden bu sahile çarpıyor, huysuz bir at gibi tepip onları sırtından atmak istiyordu. İliklerine işleyen soğuğu ve buz gibi suların nazik bedenlerini bıçak gibi kesmesini unutmuşlardı. Şimdi tek bir şeye odaklanmışlardı: Suyun içinde sürekli kıvrılan, burulan, sağa sola savrulan ağaçtan kopmamak, ağaca sıkı sıkıya sarılmak. İkisi de hayatlarının bu fıstık ağacına bağlı olduğunu; ölümle yaşam arasında bir köprü olduğunu idrak ettiklerinden bu ağaca karasakız gibi yapışmışlardı. Cemil'in bir gözü ilerde, bir gözü gerideydi. Koluyla, ayağı yere bastığı anda da ayağıyla, kayalara çarpmamak için ağacı yönlendirmeye çalışıyordu. Aynı zamanda ağacın ağırlık merkezine sıkı sıkıya sarılıp sağa sola çevrilmesine mani olmaya çalışıyordu. Ağaç aniden dönerse, akıntının güçlü olduğu yerlerde birden Ayçiçek'in elinden çıkıp, onu kenara fırlatabilirdi. Ancak nişanlısı onun beklediğinden daha çevik ve güçlüydü. Ağaç ehilleşmemiş at gibi ne kadar şaha kalksa, sağa sola savurmaya çalışsa da Ayçiçek'i üstünden atamıyor,

daha doğrusu ağaç, sıkı sıkıya tutunan Ayçiçek'in kolları arasından çıkamıyordu. Aksine Ayçiçek, ıslanan, yüzüne ve omuzlarına dağılan gür saçları arasından zorla gördüğü ve bir gözü sürekli onda olan Cemil'e cesaret vermek istiyor, bakışlarıyla: "Korkma, bana bir şey olmaz, ağaca sağlam tutundum, ellerimi bırakmayacağım." diyordu. Ara sıra kıvrılan ağaç Cemil'i zorda bırakınca, Ayçiçek de elinden geldiği kadar nişanlısına yardım ediyordu. Sel ile boğuşmaları ne kadar sürdü, bir Allah bilir.

Güçleri iyice tükenmişti ki, Terter Çayı da kayalar arasındaki dar vadiden çıktı, yatağı birden genişledi ve onların tutunduğu ağaç da ırmağın suları gibi sakinleşti. Etraftaki ormanlar artık seyrelemişti, ırmak, sularıyla bereket bağışladığı tarlalar arasından sakin sakin akmaya başladı. Buralar, artık Ermenilerin elinin ulaşamayacağı yerlerdi.

Cemil bağırdı:

- Biz kurtulduk, Ayçiçek! Kurtulduk!

Ancak Ayçiçek'ten ses çıkmadı. Dönüp geriye bakmak istiyordu ki hiç beklemedikleri bir anda önlerine çıkan sert iniş ve burada oluşan girdap, onu ağaçtan kopardı. Girdaptan çıktığında Ayçiçek'i de göremedi. Ağacın yükü hafiflemiş, gür suların üstünde salınarak uzaklaşıyordu. Cemil kendisinin bile güçlüğüle işittiği bir sesle "Ayçiçek!" diye hıçkırdı ve suya daldı, boz bulanık akıntıda bir şey göremedi, ağacın peşinden yüzmeye başladı. Nişanlısını göremiyordu. "Olamaz! Ayçiçek bir anda kaybolamaz! Ellerini ağacın gövdesinden bırakmış olsa da uzağa gidemez, buralarda olmalıdır..." diye düşünüp her defasında ümitle suya daldı ancak her defasında da eli boş çıktı. Sonunda Cemil'in takati kesildi, ırmak, onu yarı baygın bir halde sahile sürükleyip bıraktı. Aradan ne kadar zaman geçtiğini bilemedi. Solgun kış güneşinin ilk ışıklarıyla göz kapaklarını aralayıp başının üstünde gökyüzünün bir tarafını kaplayan boz bir bulut kütlesi gördü. Bunun bulut olduğundan emin değildi, belki de kanatları gökyüzünün bir parçasını tutan, iri bir kuşun kanatlarıydı. Yeni

kalaylanmış bakır renginde, vehim saçan bir çift göz ona dikilmişti. Yeniden bayıldı. Ayıldığında bir an sisli, dumanlı bir şekilde neler olduğunu hatırladı ve kendisinin de tanımadığı bir ses, göğsünden kopup bir feryat olarak göğe yükseldi. Başının üstündeki boz bulut uçup gökyüzüne kavuştu, sonra kadın sesleri duydu. Kadınlar: "Allah kahretsin, bu kurt da nereden çıktı böyle? Güpegündüz de kurt ulur mu, diye söyleniyorlardı. Kadınlar bu uluyanın bir kurt değil, Umudlu köyü katliamdan kurtulan tek kişi olduğunu bilmiyorlardı. Cemil, bu dünyadan murat almadan göçen sevgilisinin ardından adeta uluyordu. İnsan gibi ağlamaya çalışsa da olmuyor, içinde kopan velvele onu boğuyordu. Bir süre, ırmağın kenarında, buz gibi soğuk toprağa uzanarak feryat etti. Onun feryadına, üstünde dolanan kızılkuşun aralıksız çılgınlıkları da eşlik ediyordu. Sonra, orada yaşayan insanlar bu feryada koşup geldiler... Birisinin, koluna girdiğini hissettiği anda yeniden bayıldı ve ancak ertesi gün, Nusret Kışının, sel sularının yardığı yamaçtaki evinde, gözlerini açabildi.

Berde Ağdam yolunun kesiştiği kavşakta karşılaştığı ve teyzesinin komşusu olan bir adam, Cemil'i görünce ona sarılıp ağladı:

-Gözlerim kör olsun, balam. Sen niye yalnızsın? Annen, baban, kardeşlerin neredeler?

- Onlar, teyzemlere gelmediler mi?

Adam, hatasını anladı. "Demek ki haberi yok." diye düşündü ve içini çeke çeke ağlamaya başladı:

- Demek ki, koskoca Umudlu köyünden, sağ kalan sadece sensin... Sonra yine hata ettiğini anladı, lafı değiştirdi: Yok, köyden önce ayrılanlar da var... Koca köyden yadigâr, sadece on ya da on beş adam kalmış.

Cemil, teyzesinin evine gitmesinin bir anlamı kalmadığını anladı. Adama başka bir şey söylemeden, Ağdam'a doğru yola koyuldu.

MEMMED EMİN⁴⁶ İLE TANIŞMA

Bakü muhitinde yaşadıklarından sonra Ahmed Bey: "Matbuatı sadece millî eğitim meselesine yönlendirerek siyasetin dışında tutmak, Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in dediği gibi, hükümetin işlerine karıştırmamak mümkün değil." diye düşünmeye başladı. "Bu hareket tarzı, gazete ve dergilerden beklediğimiz büyük neticeleri veremez. Eğitim sisteminin gelişmesi ve eğitimin yaygınlaşması için uygun ortam olmalı ve bu da doğrudan devletin siyasetine bağlı. Hükümetin, Müslümanlara farklı yaklaşımı, eğitimin inkişafına imkân vermiyor. Yapılan birtakım değişiklikler ve göstermelik düzenlemeler, sadece baş altına yastık koymak ve Müslüman'ın sesini kesip uyuması için. Cemiyette ilişkiler normale dönmezse, milletin hevesi kursağında kalacak. Rusya'da, özellikle de eyaletlerde, millî haklardan, adaletten bahsetmek gülünç. Paranın ve gücün hüküm sürdüğü yerde, millî şuurla ilgili düşünceler ve arzular, önemsiz bir şeye dönüşüyor.

İşte, Lenkeran'dan yazmışlar: Hükümet bir yandan, ormanlardan çıkıp baskın yapan eşkiyalar bir yandan, gece gündüz halkı kuduz gibi dalıyorlar. Al ha al! Soy ha soy!"

Ahmed Bey, bir ay önce, Lenkeran'dan bahseden, buna benzer başka bir yazı yayımlamış şöyle demişti: "Kanunsuzluk boydan aşıyor. Kazakların gözü önünde, insanların başından papaklarını çalıyorlar!"

Lenkeran kaymakamı ise bu yazıya alalacele bir tekzip yazmıştı: "Yalandır, bizim ilçede kurt ile kuzu birlikte yayılıyor; Kazaklar da görevlerinin başında, kanun, kaide sağlıyorlar..."

46 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin kurucusu Mehmed Emin Resulzade

Kafkasya vilayetlerinde yaşayan Müslümanlar, nihayet içlerindeki dertleri boşaltmak için bir yer bulmuşlardı. İrşad gazetesine gelen mektupların ardı arkası kesilmiyordu.

Ali Bey'in şaka yollu, Ekinci gazetesinden sonra milletin ikinci gözü, kulağı olarak adlandırdığı İrşad gazetesi, Ahmed Bey'in ufkunu da açmış; her gün yeni insanlarla tanışmasına ortam hazırlamıştı. Bu gün de yeni bir genç gelmişti gazeteye. Bu gencin, "Mehmed Emin" imzasıyla gazetelerde çıkan yazıları, Ahmed Bey'in yüreğindeki dikenleri de çıkarıyordu. Yüz yüze tanıştıklarında, Mehmed Emin'in gerçekten de sinesi dolu, cesur, hiçbir şeyden çekinmeyen, dış görünüşü gibi içinin de güzel olduğunu görmüş, onu samimi bir havayla, biraz da takılarak karşılamıştı:

- Sesinin yankısı Petersburg'dan geliyor, biliyor musun Memmedemin?

- Hayırdır? Acaba hangi sözlerimden rahatsız olmuşlar?

Ahmed Bey çekmecesinden, canişin özel kalem müdürlüğünden gönderilen mektubu çıkardı.

- Biliyor musun, ne yazmışlar?

- Bilmiyorum.

- Bir daha böyle bir yazı yayımlamamız için, bizi ikaz ediyorlar.

- Hangi makaleye göre yazmışlar bunu?

- Valilik makamını "eşkiyahane" olarak adlandırdığın bir makalen vardı, Müslümanları, valiliğe karşı itaatsizliğe, hükümete tabi olmamaya, boykota çağırdığın makale... O makale nedeniyle yazmışlar bu mektubu.

Mehmed Emin bıyık altından güldü:

- Çok da sert bir yazı değildi. Keşke sadece Bakü'de değil, Petersburg'da da devlet daireleri eşkiyahanedir, Rusya Müslümanlarına karşı düşmanca bir tavır sergiledikleri için Petersburg'a tabi olmak da günahdır, diye yazsaydım.

- O zaman bizim gazete de Ekinci gazetesinin durumuna düşerdi. O hiç olmazsa iki yıl yayın yaptı. İrşad, henüz çok yeni...

Mehmed Emin'in yaşı genç olsa da dik başlıydı:

- Biz, yazı yazmayı sizden öğreniyoruz, Ahmed Bey. Neler olup bitiyor, siz daha iyi bilirsiniz. 17 Kasım Manifestosundan sonra merkezî hükümet de çok değişti. Yoksa siz bu gazeteyi çıkarabilir miydiniz? Artık eskisi gibi değil, çok şükür. İrşadı kaptırlar, Yeni Hayatı açarsınız; onu kapatırlar, "Güney Kafkası" açarsınız. Meydan gitgide genişliyor, yeter ki, yazı yazacak adam olsun. Asıl dert, eli kalem tutanlarımızın az oluşudur.

Ahmed Bey onun söylediklerini tasdik etti:

- Doğrudur! Ancak kalem sahibi de kendi kendine yetişmiyor. Uygun ortamın olması gerek. Gazete ve dergilerimiz mali açıdan bağımsız olmadığı; sadece zenginlerimizin cebine, onların vereceği paralara bağlı kaldığı sürece millî basını oluşturmak zor. Söylemek istediğim budur.

- Elbette! Gazetelerimizin sahipleri hükümet ile karşı karşıya gelmek istemiyorlar. Bizim de hedefimiz hükümettir. Asıl bela da hükümettir.

- Mehmed Emin, ben her zaman asıl suçu kendi cehaletimizde, eğitim sistemimizde, mukavemetsiz oluşumuzda gördüm...

- Haklısınız! Çoğu şey şahsi keyfiyetle ilgilidir. Ancak bu cehaletin, ataletin esas sebebi devlettir, hükümettir. Yüz yıldır Müslümanları aydınlanma hareketleri dışında tutan, onları bir alt sınıf olarak gören, Müslümanlara karşı cahil ve mukavemetsiz bir kitle tasavvurunu yaratan da devletin kendisidir.

- Biliyor musun? Bakü'de yaşadığım yıllar bana bir şey öğretti. Gördüm ki, mücadeleden kaçmak, kenarda durmak bize bir yarar sağlamıyor. Burada, Avrupa liberalizmi güçsüzdür. Ayaklar altında kalmak istemiyorsak, el ele verip birleşmemiz, teşkilatlanmamız gerek.

- Teşkilat ve iradeli, güçlü bir lider... Diye ekledi Mehmed Emin: Görüyorsunuz, Setterhan tek başına koca İran'ı nasıl da titretiyor?

- İyi hatırlattın. İran'la ilgili çok yazı yazıyorsun. Hükümet dairelerini endişelendiren işlerden biri de, Kafkasya'dan Setterhan'a giden yardımlar. Yüz yıllık propagandaya rağmen İran Türkleri ile Kafkasya Türklerinin hâlâ manevî birliklerini koruması, "Aras aşığımdan, Kür topuğumdan" demesi, onları çok korkutuyor. Fırsat bulsalar, bizim İran ile bütün ilişkilerimizi keserler.

- İşte tam bu meseleyle ilgili söylemiş atalarımız: *Dışım özgeyi yakar, içim kendimi*. Bizi olduğumuzdan daha büyük görüyorlar. Bu da bir tesellidir.

- Düşman bizi böyle görüyorsa, biz niye öyle olmayalım! Kendin de söyledin. Şartlar değişti, imkânlar arttı, hareket kabiliyetimiz genişledi, bu fırsatı değerlendirmek lazım. Kalem sahibi, söz söyleyen, mücadele yollarını bilenlerimiz zaten az. Teşkilatlanırsak, hiç olmazsa mücadele eden adamlarımızı aynı çatı altında toplayabiliriz...

Mehmed Emin memnuniyetle katıldı bu düşüncelere:

- Ben dünden hazırım! Başım bu meydandadır. Zaten biz de üstümüze düşenleri yapıyoruz.

- Haberim var, Himmet Partisinin faaliyetlerini izliyorum. Doktor Neriman ile de görüşüyoruz. Ahmed Bey gülümseyerek ekledi: Himmet Partisinin mücadelesine katılmasak da yolunuzu beğeniyoruz. Solculuk, dünyanın her yerinde güçleniyor...

- Ahmed Bey, yazdıklarımın haberdar olmanıza çok sevindim... Himmet Partisine gelince... Elbette amacımızı biliyorsunuz. Biz Bolşeviklere veya Rus sosyal demokratlarına katılmadık. Ermeniler ile Ruslar bir yere toplandılar, onların yanına gidenlerimiz de var ancak azınlıkta kaldıkları için teşkilata nüfuz etme ihtimalleri zayıftır. Bizimkiler "Bağımsız bir teşkilatımız olsun, madem Rus'tan, Ermeni'den kaçınıyoruz, onlarla

aynı teşkilatta ne işimiz var?" dediler... Dolayısıyla burada solculuktan başka, millî bir ideal de var...

Mehmed Emin eline fırsat geçmişken yazıları ile adı ülke sınırları dışına çıkmış olan meşhur kalem sahibine, kendi partileri hakkında bilgi vermek istiyordu. Himmet Partisi yaklaşık bir buçuk yıl önce kurulmuştu ve Kafkasya'daki bütün büyük şehirlerde teşkilatlanmıştı...

Elbette, yeni dostunun söyledikleri, Himmet Partisinin faaliyetleri Ahmed Bey'in gönlüne göre idi. O, aynı zamanda Türklerin diğer siyasi partilerde de aktif rol almasını istiyordu.

- Biz de buna taraftarız, dedi Mehmed Emin ve ekledi: Ancak şu an, en faal ve milliyetçi insanlar, bizim etrafımızdadır...

Ahmed Bey, Mehmed Emin ile tanışmasından dolayı çok mutlu olmuştu. Mehmed Emin çok cesurdu, yüreği doluydu, bakışlarında insanı büyüleyen bir güç vardı...

Mehmed Emin'den sonra Anna Nikolayevna geldi. Morali bozuktu. Ahmed Bey, sordu:

- Ne oldu yine? Allah'a şükür kocanı da Şuşa'dan Bakü'ye, yanına gönderdiler, daha ne diye üzülüyorsun?

- Beni kırırıyorsun, Ahmed Bey! Onun, benim yanıma dönmesi önemli değildir. Önemli olan, onun Şuşa'daki ihanetlerinden ve Rus subaylarının adını lekelediğinden dolayı cezalandırılmasıdır!

- Çok güzel! Öyle de oldu! Daha ne düşünüyorsun?

- Peşin hükümlü olma! Artık onu istemiyorum, bunu sen de biliyorsun. Benim asıl derdim şu: Kocamı, Ermeni kadınlarının ricasıyla yeniden önceki görev yerine; Şuşa'ya atıyorlar. Bu mektupların ardında kimlerin olduğunu biliyorum, bu iş sadece kadınların başarabileceği bir iş değil. Kocamın başboşluktan, istifade eden, ondan silah alan Ermeniler, amaçlarına ulaşmak için çok sinsi bir yola başvurdular. Güya Kalaşapov şehirde saygı ve hürmet kazanmış ve oradakileri etkileyebilecek

bir adammış, hem Müslümanlar, hem de Ermeniler ondan razıymış! Güya Şuşa halkı onun sözünden çıkmazmış ve bu karışmada ondan daha iyi bir garnizon komutanı bulunamazmış. Bu asıl, şah mat hamlesidir. Ermeni erkekleri, kadınlarını güya millî meseleler için ileri sürdüler. Ancak aslında karılarının isteğini yerine getirdiklerinden haberleri yok. Kısacası, kedinin gözü samanlıkta, köpek de onu samanlığa kovalıyor.

BAKÜ-TİFLİS TRENİNDE

Rus İmparatorunun Kafkasya'ya tayin ettiği canişin, Bakü'de başlayan Ermeni Türk çatışmalarının Gence'ye, Şuşa'ya, Zengezur'a, Nahçıvan'a ve Revan'a sığraması sonucu on binlerce insan öldükten, yüz binlerce insan yurdundan sürüldükten, yüzlerce köy yeryüzünden silindikten ve şehirler harabeye döndükten sonra harekete geçti; ancak köprü'nün altından çok sular akmış, iş işten geçmişti.

Ahmed Bey, trende derin bir düşünceye daldı: "Canişin, Tiflis'te görüşeceği insanlardan ne bekliyor? Kafkasya canişini ve onun daveti ile Tiflis'e giden bizler, neyi değiştirebiliriz? Hangi belagatli nutuk, hangi tatlı vaatler, ölenleri hayata döndürebilir ki? Bakü'den Revan'a; Kuba'dan Zengezur'a; Gence'den Nahçıvan'a; Şuşa'dan Tiflis'e kadar Kafkasya'nın her yerinde, her köşesinde, bir yıldır kan dökülüyor. Tarihte eşi benzeri olmayan bir vahşet hüküm sürüyor. Türk'ü Ermeni'ye, Ermeni'yi Türk'e kırdırıyorlar. Yuvalar dağılıyor, köyler küle dönüyor, şehirler viran kalıyor; yüz yılların, bin yılların yarattığı ata yadigârları mahvediliyor. Merhamet yok, insaf yok, adalet yok, bu savaşa dur diyen yok. Sanki dökülen insan kanı değil, ırmak suyu, ne kadar isterse aksın, diyorlar... Bir yıldır akan kanı, o canişin denilen Vorontsov Daşkov hazretleri görmüyor mu acaba? Onun altın sırmalı üniforma taşıyan generalleri kör mü? Sağır mı? Ermeni'yi silahlandıran, her yerde kazaklara Ermeni çuhası giydirip silahsız Türk'ün üstüne gönderen, yılana zehir veren kertenkele onlar değil mi? Cehri köyü topa tutulduğunda, Nahçıvan'da hiçbir şey olmamış gibi gününü gün eden vali General Paskeviç; Ermeni hanımlarının rica mektuplarıyla yeniden Şuşa'ya döndükten sonra, kadınların etekleri altından

Müslüman mahallelerinin topa tutulması emrini veren General Kalaşapov değil mi? Bakü'de Türkleri susturup Ermeni gazetecilerin türlü pisliğine yol açanlar Rus memurları değil mi? Rus işgaline kadar hiç kavga etmeden, huzur içinde yaşayan komşu halkları birbirinin üstüne saldırtanlar, bu canişinler, eyalet valileri kaymakamlar, jandarma ve polis şefleri değil mi? Avrupa, Petersburg, Bakü, Tiflis... Yazmadıkları neresi kaldı? Hangi ülkede, hangi gazetede feryat koparmadılar? Bu kadar derde, acıya kalem kâğıt neylesin? Nasıl tahammül gösterebilirsin?

Canişin hazretleri, şimdi güya barışı sağlayacak! Bu zamana kadar nerde uyumuştun? Harekete geçmek için iki komşu halkın birbirlerini kırıp tüketmesini mi bekliyordun? Bakü'deki, Moskova'da Petersburg'da bile eşi benzeri olmayan köşklerin, konakların yer ile yeksan olmasını mı bekliyordun? Kafkasya'nın Paris'i sayılan Şuşa'nın sönmüş ocak gibi kararmasından; Revan'da, Zengezur'da bütün Türk köylerinin yakılıp yıkılmasından sonra mı uykudan uyanacaktınız, hürmetli canişin?"

Şubat ayının soğuğu bir yandan, zihinlerini yoran bu sorular bir yandan, onların omuzlarına biniyor, eziyordu. Paltolarına bürünüp oturmuşlardı. Lafı değiştirseler de, bir süre sonra Tiflis'te yapılacak olan toplantıya odaklanıyorlardı:

Gözlerini trenin penceresinden karanlığa dikmiş olan Elimerdan Bey sanki kendi kendine söylüyordu:

- Bu toplantı bir yıl önce olmalıydı. Eğer öyle olsaydı, bu kadar kan dökülmezdi...

Karşısında oturan Ahmed Bey sinirli bir halde karşılık verdi:

- Bu savaşa, Müslüman'a acıdiklarından mı bir son vermek istediklerini sanıyorsun? İsterse kökü kesilsin Müslümanların, Kafkasya'da bir tane bile Müslüman kalmasın, umurlarında mı? Kıllarını bile kıpırdatmazlar. Zaten istedikleri de bu değil mi? Ahmed Bey derinden iç geçirip ekledi: Kendilerini, memurlarını, hizmetçilerini, valilerini, kaymakamlarını düşünüyorlar. Bir sürü Rus general, vali ve kaymakamın Ermeni terörüne

kurban gittiğini bilmiyor musun? Canişini rahatsız eden de budur. Yoksa Müslüman'ın canı cehenneme...

Bu tartışmaya üçüncü yoldaşları Meşhedi İsrail de katıldı:

- Yine ne fetva verecekler, ne iftiralar atacaklar Allah bilir. Başkalarının cinayetlerini de bizim hesabımıza yazacaklardır.

Ahmed Bey:

- Artık hiç kimsenin gözüne kül üföremezler... Ahmed Bey elini yanındaki büyük deri bavulun üstüne koyarak devam etti: Vilayetlerden topladığımız bütün malumatlar buradadır. Bunlar çürütülmesi mümkün olmayan deliller ve belgelerdir. Kendi gazetelerinde yazdıklarını da toplayıp arşivledim.

Elimerdan Bey, Çarlık yönetiminin ve Petersburg'un iç yüzünü, yöneticilerin psikolojisini iyi biliyordu:

- Sen onları iyi tanırsın Ahmed Bey. Kimin haklı, kimin haksız olduğunu araştırmadan hükümlerini verecekler, vessalam...

Ahmed Bey onun düşüncelerine katılmakla birlikte düşünmanla göğüs göğüse gelme fırsatı, onu coşturmuştu. Bilgisine, mantığına ve elindeki belgelere güveniyordu:

- Doğrudur, kimin haklı kimin haksız olduğu onları pek ilgilendirmiyor. Ermeni'yi şımartıp üstümüze saldırtanlar, şimdi dönüp Ermeni'ye: "Sen suçlusun! Ayağa kalk ve Türk'ten özür dile!" demeyecekler elbette. Ancak bizim söyleyeceklerimize de kayıtsız kalamayacaklar. Gazetelerimizi nasıl da satır satır okuyorlar, görmüyor musunuz?

Elimerdan Bey yerinden doğruldu, gülümsedi:

- Özellikle de senin yazdıklarından dolayı zincir geveliyorlar!

Ahmed Bey de acı acı gülümsedi:

- Gör, kim kimi yalancılıkla, iftira atmakla suçlayacak. Her haltı karıştıran da onlar, bize dil uzatanlar da... Vallahi adamın ayağı yere yapışır. Ne demek? Ermeni gelip benim toprağında, benim kanımı dökecek, Bakü'yü, Şuşa'yı ateşe verecek, ben de

susacağım, öyle mi? Şimdiye kadar günlük siyasete karışmayacağıma dair söz vermişim, o yüzden susuyordum.

Elimerdan Bey:

- Elibeyov ve ona benzer diğer Ermeni gazetecileri yakıp kavuran şey nedir, biliyor musun? Senin akıllı, mantıklı ve doğruları yazmandır. Sürekli: Ahmed Bey el çekmiyor, çok yazıyor, yorulmadan yazıyor, bir Doğulu inatçılığı ile hep bizi ifşa ediyor, diyorlar.

Ahmed Bey, Ermenilerin karşısında sersemlemelerini çok kez işitmişti. Elimerdan Bey sözlerini tamamladı:

- Öyle konuşuyorlar ki sanki Ermeniler Avrupa'nın göbeğinde doğmuşlar. Güya biz barbar şarklılarla komşu olmak, onların mutsuzluğuna sebep oluyormuş. Bu Ahmed Bey dediğimiz adam ömrünün yarısını Paris'te geçirmiş, demiyorlar. Asıl ve en büyük medeniyetsizliğin iki komşuyu karşı karşıya getirip düşman etmek ve insan canına kıymak olduğunu anlamıyorlar.

Sohbetleri gece yarısına dek uzadı. Uykuları kaçmıştı. Tiflis'e gideceklerdi. Ancak ertesi gün sabah erkenden Ahmed Bey fikrini değiştirdi:

- Arkadaşlar, gelin Gence'de inelim. Savaştan sonra Gence'ye hiç gelmedim. Gence'de durum nedir öğreniriz, sonra Genceli yoldaşlarımızla birlikte Tiflis'e gideriz.

Bu sözleri söylerken, pencereden dışarı bakıyordu. Bu Şubat gecesinde kırağı bağlayarak gümüşü bir renge bürünmüş düzlükler yavaş yavaş arkada kalıyordu. Uzaklarda, tepelerin arkasında güneşin ilk ışıklarıyla kaymak gibi ağaran, biraz da kırmızıya çalan karlı Murov dağı yükseliyordu. Bu karlı dağ silsilesi ta Şuşa'nın üstüne kadar uzuyordu. Belki de bu manzardan doğan hüznün konuşturuyordu onu. Gence'de Murov dağından gelen bir nefeslik dağ havası, akşamki sohbetlerden dolayı kalbine dolan ağrıyı, acıyı dindirecekti sanki.

Elimerdan Bey tereddütle cevap verdi:

- Sen de hiçbir yerde karar kılamıyorsun...

Ahmed Bey tebessümle karşılık verdi:

- Gence güç veriyor insana. Üstelik biz, savaşa gidiyoruz!

Elimerdan Bey:

- Yoksa korkuyor musun?

Ahmed Bey güldü:

- Senin için endişe ediyorum. Ağstafa Tiflis arası çok karışık. İki günde bir vagonları soyuyor, insanları rehin alıyorlar.

- Bizimkilerin işi olmasın?

- Yok, yanılıyorsun. Ermeniler bu konuda bizden geri kalmıyor! Ahmed Bey birden ses tonunu değiştirdi: Şaka bir yana, ancak toplantı öncesinde, Genceli dostlarımızla görüşüp onların tavsiyelerini dinlememiz iyi olur.

Elimerdan Bey çaresiz bavuluna el attı:

- Şuşalılar sana boş yere "Frenk" dememişler!

Tiflis'e çekilen telgrafta açıkça yazılmıştı: "3. vagon, 4. kompartıman" Tren Poylu köprüsünden sonra ilk istasyonda yenice mola vermişti ki, bir grup eli silahlı adam, 3. vagona doluşup direkt 4. kompartımana hücum ettiler. Ancak kompartımanın kapısını açtıklarında şaşkınlıktan donakaldılar. Kompartımanda hiç kimse yoktu.

YOLÜSTÜ GÖRÜŞMELER

O gün Gence'de Elesger Bey Hasmemmedli'nin evinde, üç ay önce şehri kan gölüne çeviren Ermeni saldırıları, bu saldırılar esnasında hükümet memurlarının ihaneti ve ikiyüzlülüğünü müzakere ediyorlardı. Bakü ve Şuşa'dan sonra, Gence'de gördükleri manzara ve duydukları şeyler, artık onların sabır taşını çatlatmıştı. Misafirlerin başına toplananlar, Adil Han Ziyadhanlı'nın öfkeyle dolu sözlerine kulak asarlarken, Ahmed Bey ile Gence Gimnaziyasının Şeriat dersleri hocası Kadı Memmed Pişnamazzade ise bir kenarda alçak sesle bilgi alışverişinde bulunuyorlardı. Pişnamazzade, henüz 45 yaşında olsa da Gence'de büyük bir itibar kazanmıştı. Ahmed Bey onunla konuşurken, nedense Şeyh Cemaleddin Efganî'yi hatırladı. Sen şu işe bak! Gence nere, Paris nere? Aslında Gence'nin çınarlı sokakları ile Paris'in Şanzelize Bulvarı arasında garip bir benzerlik var. Mutlaka bu çınarların yarattığı benzerliktir... diye düşündü. Ancak o akşam, dert içinde boğulan küçücük Gence, niye Paris'i hatırlatıyordu? Orada, Doğunun büyük mütefekkeri Efganî de, şimdi karşısında oturan Pişnamazzade gibi her şeyi bütün ayrıntılarıyla bilen adamlara has, tartışmaya yer bırakmayan bir temkinle konuşuyordu.

Ahmed Bey ondan duyduklarının ayrıntılarını öğrenmek için:

- Gence'de de hemen her gün bir teşkilat kuruyor, dedi.

Pişnamazzade istifini bozmadan cevapladı:

- Siyasi teşkilatlar bir yanda dursun. Gence'nin teşkilatı da partisi de Hayriye Cemiyeti de burada gördüğün adamlardır. Milyonerlerinin elindeki imkân bunlarda olsa, ne işler yaparlardı, bir bilsen.

- Allah aşkına milyonerlerimizden bahsetme! Onların bir milleti var, o da paradır.

Pişnamazzade sözlerini tamamlamamıştı:

- Çok şükür, Gence'nin büyük ruhu, Şeyh Nizamî'den bu yana, yüzyıllardır yaşıyor. Bu ruhu defalarca kırmaya çalıştılar ama başaramadılar.

Ahmed doğrudu:

- İyî hatırlattın! Duyduğuma göre sen de Nizamî'nin neslindenmişsin.

Pişnamazzade güldü:

- Bunu sık sık soruyorlar bana. Doğrusu ne evet, ne de hayır diyebiliyorum. Şecere yazan olmayınca 6-7 nesil sonra kökler unutuluyor. Bir tek şunu biliyorum ki dedelerim burada Şeyh imiş. Mirze Feteli Ahundzade'nin Gence'de ders aldığı Şeyh Ferreculla da bizim neslimizdendir.

Ahmed Bey:

- Din adamları önemli bir güçtür. Özellikle de Gence'de, dedi.

Pişnamazzade onun sözünü tasdik etti:

- Bir fark var. Bizim din adamlarımız da vatan yolunda kendilerini feda etmeye hazırlar. Başka hiçbir yerde, nezir kutularına⁴⁷ atılan paralarla okul açıldığını göremezsin. Biz İmamzade türbesinde toplanan nezirle, 5 tane Hayriye Mektebi açmışız.

Ahmed Bey oturduğu yerden, birdenbire doğrudu:

- Allah İmamzade türbesinde yatanlara rahmet eylesin, sana da can sağlığı versin. Diğer ziyaretgâhların parası kimlerin cebine akıyor, Allah bilir...

Kadı Pişnamazzade gizli bir gururla:

- Ben kendi kızlarımı da okutuyorum. Diğer din adamları bir yanadır, ben bir yana. "Kadı'nın kızları başı açık gezemez."

⁴⁷ Nezir kutusu: Azerbaycan'da ziyaretgâhları, camileri, büyük pirlar ve evliyaların kabrini ziyaret edenlerin, bu dini yerlerin ihtiyaçlarının karşılanması veya dileklerinin kabul olması için para bıraktıkları kutu.

diyorlar. "Bir ben az geliyorum, çocuklarımı da sizin başınıza kadı yapmak istiyorum." diye işi şakaya vuruyorum. Bu cahiller sözüne uymak olmaz. Kızlarımız da okumalıdır.

Ahmed Bey'in aklına ne geldiyse, gülümsedi:

- Gence eyalet valisi ile niye münakaşa ettiniz?

- Valinin karısı bizim okulda Rusça derslerine giriyordu. Derse 5 dakika geç geldi, ben de işten çıkarttım onu. Vali araya girdi, rica etti, kararımдан dönmedim. Hatta bizim Elekber Bey Refibeyli'yi aracı göndermek istedi. O da kabul etmedi. Vali hazretleri, bize gelince: "Kanun izin vermiyor." diyor. Madem öyle, al sana kanun!

Pişnamazzade ilk görüşmelerinden beri sevdiği Ahmed Bey'in açık fikirli bir adam olduğunu bilse de ona her şeyi anlatamıyordu. "Ben Allah adamı olsam da bütün dualarım milletimin mutluluğundan yanadır. Allah'ın dini de kitabı da peygamberi de insanlar için gönderilmiş. İnsan ezildiği, aldatıldığı yerde minareleri ne kadar yükseltirsen yükselt, faydası yoktur!" diye içinden geçenleri söyleyemiyordu

Pişnamazzade, Gence'deki çatışmalar sırasında bir din adamından çok, sergerde gibi hareket etmişti. Halil Ağa Gafaroglu'nun yazdığı mektuba, Pişnamazzade'nin verdiği cevap hâlâ konuşuluyordu. Çatışmaların en kızgın döneminde Halil Ağa ona şöyle bir mektup göndermişti: "Cephe hattının yanında bir ev tutup orada geceleri ihtiyat için 20-30 silahlı adam buldurmalıyız. Uygun bir ev bulamazsak, askerlerimizin bizim sokaktaki küçük mescitte kalması uygun olur mu? Dinimizce silahlı adamların mescitte bulunması caiz midir?"

Pişnamazzade mektubun arka sayfasını çevirip şöyle cevap yazmıştı: "Milletin tehlike altında olması, mümkün olmayanı da mümkün kılar şüphesiz. Bu amaçla mescitten istifade etmenizde bir sakınca yoktur."

Mescitte geceleyen askerlerin, kritik bir anda ortaya çıkması, o bölgedeki katliam tehlikesini bertaraf etmişti.

Kadı Pişnamazzade aynı zamanda bir kalem erbabıydı. Nizamî hakkında da bir kitap yazmıştı. Gence'de Pişnamazzade başta olmak üzere diğer aydınların, halk arasında söylendiği gibi, millet âşıklarının öyle bir saygınlığı vardı ki, kimse onların iradesine karşı duramıyordu. Ahmed Bey duyduklarına çok sevindi. "Bakü'de yüz derenin suyu birbirine karışmış durumda. Biz işe Gence'den başlamalıyız. Millî dava için buradan daha güvenilir bir yer yoktur." diye düşündü. O an, birisi Avrupa'da eğitim görmüş, bütün Batı medeniyetini yakından tanıyan ve aynı zamanda İslâm dinini de derinden bilen, diğeri ise din adamı olsa da düşünce tarzına göre Batı medeniyetinin etkisi altında büyüyenlerden hiç de geri kalmayan, dindarlığın aydınlanma ile anlamlı olacağını düşünen iki olağanüstü insan karşı karşıyaydılar.

Ahmed Bey:

- Ermeni Rus ittifakının geri planında Kilise var, dedi. Ancak bizim mollalar buğdayı yiyip cennetten çıkmışlar. Yasin okumaktan başka işleri yok. Ben Paris'te beş yıl boyunca bütün yazılarımda İslâm dininden bahsettim. "İslâm medeniyeti" diye feryat ettim. Rahmetli Cemaleddin Efganî ile birlikte Avrupa'da İslâm'ın asıl mahiyetini göstermek için ak ile karayı seçtik. İşte, burada oturan dostlarım da yıllardır, beni içtimai mücadeleden kaçmakla, din adamlarından daha fazla İslâmcı olmakla itham ettiler. Şimdi bakıyorum da onlar haklıymış. Çünkü ne İran'da, ne Kafkasya'da, ne de Osmanlı ülkesinde benim görmek istediğim İslâm yok.

- Cahil, eğitimsiz din adamlarının çoğu milletin başındaki belalardan habersizdir. Bundan 1300 yıl önce meydana gelen hadiseleri tekrarlamaktan başka işleri yok.

- Elbette Bakü gazetelerinde yazdığım makalelere rastlamışsındır. Beş yıl önce yazdıklarımla şimdi yazdıklarını karşılaştırdı! Bir zaman Kaspi gazetesinde Elimerdan Bey, beni toplumsal konularla ilgili makale yazmamı, inkılâp hareketlerine katılmamı isteyince, ondan incinmiş, "Gazeteci tarafsız

olmalıdır." demiştim. Ancak hayat, hepimizi değiştiriyor hem de hiç hissettirmeden.

- Ben de toplumsal meselelerin dışında durmanın bir fayda sağlamayacağına inanıyorum. Millî meselelerde kenarda durmak, vatana ve millete ihanet demektir! Ben bir din adamı, kadı olsam da sizinle birlikte her şeyi yapmaya hazırım. Sa-vaşa da, cihada da...

Cihat sözü Ahmed Bey'i ürpertti:

- Ermeni gizli teşkilatlarının Gence'de de şubeleri var mı, diye sordu.

- Elbette var!

- Onların bizden üstünlüğü bu sayededir. Hükümete de bu yolla şantaj yapıp yöneticileri kendi taraflarına çekiyorlar.

Pişnamazzade sakin ama inançlı bir ses tonuyla:

- Ahmed Bey, dedi. Bizim onlardan bir eksikliğimiz yok. Cana kast, masum insanlara el kaldırmak, terör estirmek onların güçlülüğünden değil, güçsüzlüğündendir.

- Terörden, cana kasttan bahsetmiyorum, Mehemed. Atalarımızın güzel bir sözü var. Edepsizlik olur diye, o sözü ağzıma almak istemiyorum. Ancak, gücün karşısında da güç ile durulabilir.

- Olsun. Gücümüz de var, teşkilatımız da... Allah'a şükür. Ancak bu gücün ortaya çıkması için milletin uyuyan ruhunu uyandırmak gerek. *İttifak ve Gayret Beyannamesinde* ne yazıyordu, hatırlıyor musun? Gence'de bu metni ezbere bilmeyen ziyalı bulamazsın.

Ebna-yi vatan izzetidir, can verimiz biz,

Öz canımızı millete kurban verimiz biz.

Başlar keseriz millete bin kan verimiz biz,

Her asırda gayret eyleyip millet-i İslâm,

Her mareke-i seide almıştır mülk-i nam.

Biz de ederiz Rusların gündüzünü şam.

*Kafkashılarız, haletimiz kanlı kefendir,
Yok fikrimiz illâ kem ve ebna-yı vatandır.*

*Gerisini Ahmed Bey okudu:
Bu kahpe Rus geldi bizi çaptı, taladı,
Ondan beri her bir işimiz ah ü nevâdır.
Gayret eder bize medet-kâr Hudâdır,
Kafkashılarız, haletimiz kanlı kefendir,
Yok fikrimiz illâ kem ve ebna-yı vatandır.*

Ahmed Bey bu şiirin etkisiyle Pişnamazzade'nin elinden tuttu ve:

- Gence'ye bir daha geleceğim. Belki de bu seferden dönüşte uğrarım... Bir niyetim var. Bakalım Tiflis'te ne diyecekler, sonra seninle ayrıntılı şekilde konuşuruz.

- Bekleyeceğim...

Meclisin diğer tarafından Edib Bey Ziyadhanov'un gür sesi duyuldu:

- Atalarımız bu toprağı korumak için canlarını kurban ettiler. Biz de hazırız. Ancak bu başıbozuklukla olmaz. Herkes kendi derdinde...

Elekber Bey Refibeyli ona cevap verdi:

- Gayret teşkilatını da işte bu yüzden kurmuştuk. Her biriniz yakanızı bir tarafa çektiniz.

Pişnamazzade ve Ahmed Bey onlara yaklaşıp tartışmaya katıldılar. Ahmed Bey:

- Bakü'de de bir araya gelemedik. Savaş bitince hevesimiz de bitti, dedi.

Elimerdan Bey, yine önceki temkiniyle ekledi:

- Bir bakın, Taşnak Sütyun Cemiyeti kaç yıldır faaliyet gösteriyor.

Elekber Bey Refibeyli:

- Bizimle birlikte dostça yola giden, amele, işçi, sanatkâr ne kadar Ermeni varsa, kızıştırap meydana salan, işte o Taşnaklardır.

Ahmed Bey:

- İnşallah, Tiflis'ten döndüğümüzde daha detaylı konuşuruz, dedi ve sohbeti bitirdi.

Gence'den Elesger Bey Hasmemmedli ve Adil Han Ziyadhanlı'nın da katıldığı heyet, 15 Ocak'ta Tiflis'e ulaştı.

TİFLİS: BARIŞ GÖRÜŞMELERİ

Barış görüşmelerine davet edilen Ermeniler, Bakü'den Muşak gazetesinin redaktörü Kalantar Hatisov ile Tiflis'ten İspandaryan, bir restoranda şarap içerek sohbet ediyorlardı.

İspandaryan sordu:

- Bu toplantıya, Bakülü Türklerden kimler gelecek?

Kalantar pis pis sırttı:

- Bakülü Türklerden kimse gelmeyecek!

- Niye?

- Yoldur, kazadır, beladır, ne bileyim...

İspandaryan dikkatle ona baktı:

- Yine hangi düzeneği kurdun Kalantar? Bu görüşmelere Türkler kadar bizim de ihtiyacımız var.

- Bundan sonra ne faydası olacak böyle görüşmelerin? Yitirdiğimiz değerli insanları kim geri getirecek?

- Bari kalanları koruyalım.

Kalantar düşünceliydi:

- Hemen her cephede yenildik. Hükümet de açıktan açığa Müslümanları kolluyor.

- Türkler de tam tersine, hükümetin Ermenileri desteklediğini söylüyorlar.

- İşte, hükümetin Ermenileri desteklediğini yazanlar gelecekti Bakü'den...

- Ne oldu peki?

- Bu barış görüşmelerini tıkamak için, kendi adamları onları ortadan kaldırmışlar(!)

İspandaryan hayretle:

- Yani siz, bunu söyleyeceksiniz, öyle mi?

Kalantar istifini bile bozmadan:

- Niye şaşırıyorsun, kardeş can! Kim yalanı daha inandırıcı, daha yürekten söylerse, dünya ona inanır. Bu kurgu benim değil, Taşnak Sütyun Cemiyetinin kararıdır.

İspandaryan başına diktiği şarap kadehini masaya bırakıp oturduğu yerden kalktı:

- Millete böyle hizmet etmek olmaz, Kalantar! Ölümle, terörle, insanların aklını karıştırmakla, açık açık konuşmaktan müzakere etmekten kaçmakla nereye kadar gidebiliriz? Düşmanlığı derinleştirmenin kime, ne faydası var?

Rusya'nın Tiflis'te Kafkasya canişini 70 yaşındaki Kraf İllarion İvanoviç Vorontsov Daşkov'un barış görüşmelerinin veya kendi deyimiyle, Kafkas Kurultayının açılışında irat ettiği nutuk, daha ilk günden Azerbaycan temsilcilerinin moralini bozdu. Canişin: "Çareyi kendiniz bulacaksınız." diyordu. Ahmed Bey, yine içinden söylendi: "Nasıl yani? Sizi bu savaşa bir çare bulasınız diye topladım." da ne demek? Biz çare bulsaydık, savaş bu kadar uzamazdı ki! Bu kadar kan dökülmez, insanlar ocaksız, çocuklar öksüz, yetim kalmazlardı. Hem de çarenin bizim değil, sizin elinizde olduğunu kim bilmiyor ki? Çocuk yerine koyuyorsunuz bizi. Yoksa bu salonda savaşa devam mı edelim? Daha ilk dakikadan, bu toplantının adaletin sağlanmasına hizmet etmeyeceği açıkça görünüyor. Canişinin tavrı Molla Nesreddin'in kadılığına benziyor: "Biri senin gözünü çıkarmışsa, sen de git onun gözünü çıkar!"

Ne diyor canişin hazretleri: Cenaplar, lütfen iyi anlayın, kimin suçlu olduğu önemli değil, önemli olan bu ülkenin maddi refahına öldürücü darbeyi vuran "şer" in engellenmesi için hangi tedbirin, hangi vasıtaların daha etkili olabileceğidir, vesselam!" Çar hükümetinin adaleti budur. Kanı dökülen ile kan döken, evi yananla, evi yakılan arasında hiçbir fark görmüyor. Bu, onun

vicdanını rahatsız da etmiyor. Önemli olan, kuzeydeki payitah-tın refahının korunması, yani Bakü'deki petrol kuyularının harıl harıl çalışmasıdır.

Canîşin hazretleri, kendiniz savaştınız, kendiniz de barışın, bu işe bizi ilgilendirmez, demek istiyor. Yalancının atasına lanet! Bu kanlar, doğrudan doğruya sizin şer fetvanızla döküldü. Sebep de sizsiniz. Sorumluluk da sizin boynunuzdadır. Ancak ne yapalım, cellâdın dokunulmazlığı var! Tarihi katiller yazıyor. Bu meseleyi de istediklere yöne çevirerek yazacaklar. Bizi de yüreği yandığından, sükûtun sağlanmasını istediğinden dolayı çağırmamıştır buraya. Rusya zaten çöküyor. Halk ayaklanmak üzere. Dış düşmanların, Bolşevikler eliyle seni içerden yıkıyor. Bu yüzden içinize bir vesvese düştü. Savaşı durdurman mümkün olmazsa, elinin altındaki halklar, senin iç çatışmaları bile durdurmaya gücünün yetmediğini görürlerse, üstelik bu oyunun perde gerisinde de senin olduğundan emin olurlarsa, ikinci bir inkılâp başlar ve halklar kopup giderler senden. Ne yazık ki birbirleriyle çatışmaktan bunu düşünmeye zamanları yok. O nedenle kendinden eminsin. Ancak yarın, köylerini yeneden abat edip etrafa bakınca, perde gerisindeki katilin gerçek yüzünü görünce, durum değişir. Tüfeklerini birbirlerine çevirenler, bir anda seni hedef tahtasına koyarlar..."

Ahmed Bey, bunları düşünürken, salonun sol tarafına bakan İsrafil Bey, Ahmed Bey'in kulağına doğru eğilip fısıldadı:

- Yine it yilkısı gibi toplanmışlar. Biz Bakü'den üç kişi gelmişiz, bunlar beş kişi. Hatta keşişlerini de getirmişler. Sanki dualarını okuyup öbür dünyaya göndereceğiz bunları.

Ermenilerin arasında da nedense bir şaşkınlık vardı. Tren operasyonunu planlayan Kalantar Hatisov sabahtan beri yoldaşlarına: görüşmelere Bakü Türkleri iştirak etmeyecekler, di-yordu. Bu yüzden de Ahmed Bey ve arkadaşlarının sakince salona girmeleri, Ermeni tarafını çok şaşırtmıştı. Üstelik Azerbaycan

heyeti çok sakın görünüyordu. İsrafil Bey'in bu sözüne Ahmed Bey kahkaha ile güldü:

- İnşallah, öyle olur!

Elimerdan Bey onların şakalaşmalarını yarıda kesip sesini de hiç kısımadan ortaya konuştu:

- Siz hele barış görüşmelerine gelenlere bir bakın: Hatisov, Muşekyan, Arakelyan... Bunlar Ermeni halkının temsilcisi olmazlar ki! Hepsinin de eli Müslümanların kanına battı. Şimdi bu kanlı eller bize uzanınca, biz bu elleri sıkınca temize mi çıkacak? Hele iftira makinesi Muşak gazetesinin redaktörünü söylemiyorum! Devlet normal bir devlet olsa, o burada değil, Bayıl hapishanesinde yatıyor olurdu.

Ahmed Bey:

- Sen ona bakıp şükret! Söyle bir bakınca, Bakü'den gelen Ermeniler insan evladıdır. Burada Taşnak Sütyun Cemiyeti üyesi öyle katiller var ki, Kalantar Hatisov'u suya götürüp susuz getirirler. Öğretmen olarak çalıştığım yıllardan tanıyorum onları.

Elimerdan Bey:

- Doğru söylüyorsun, sen bunları iyi tanırsın. Bizim heyetten ilk sözü sen alacaksın, unutma. Konuşsan da konuşmasan da adın bunların kara listesinde, birinci sıradadır.

Ahmed Bey güldü:

- Akıbetimizi Allah bilir, Elimerdan Bey!

BARIŞ GÖRÜŞMELERİNİN PERDE ARKASI

Ahmed Bey, barış görüşmelerinden önce otelde, Borçalı'dan ve Tiflis'ten davet edilen eski dostlarıyla birlikte, İstanbul'dan aldığı malumatları inceleyerek bu görüşmelerin Rusya'nın kendi isteği ile değil, daha çok dış güçlerin etkisiyle yapılmakta olduğunu ispat etmeye çalıştı. Gerçekten de Vorontsov Daşkov'un, savaştan taraflar adına barış heyetlerini bu toplantıya çağırmasının sebeplerini anlamak, o kadar zor değildi. Kafkasya Müslümanlarına karşı işlenen cinayetleri ne kadar gizli tutsalar da, uluslararası camiadan gelen sorulara cevap olarak, Türkleri ne kadar suçlu çıkarmaya çalışsalar da mızrak çuvala sığmıyordu. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğunun başı kendi dertleriyle karışık olsa da Ermeni-Rus ilişkilerini daima gözetim altında tutuyordu. Öte yandan 1890'lardan başlayarak İstanbul ile Petersburg arasındaki diplomatik yazışmaların esas konularından biri de Kafkasya'daki bu durumdu. İstanbul'dan Saint Petersburg'a giden mektuplarda, Anadolu ile birlikte, Güney Kafkasya'da Ermeni çetelerinin işlediği cinayetler de söz konusu ediliyor ve bu kanlı hadiselerin durdurulması talep ediliyordu.

Bu mektuplar yan yana getirilse, Ermeni terörünün küçük bir salnamesi oluşurdu:

27 Ekim 1895 tarihli mektup...

Rostov Ermenilerinin Rusya Harbiye Nazırına ziyafet vermesi hakkındadır. Maksatları Rusya Harbiye Nazırının yardımını sağlamak ve Taşnak Sütyun Cemiyeti ile Ermeni teröristleri silahlandırmaktı.

23 Ocak 1896 tarihli mektup...

Taşnaklara dağıtılmak üzere Selmas şehrindeki bir Ermeni'nin evinde saklanan 400 tüfeğin ele geçirilerek Tebriz'e getirilmesi

hakkındadır. Osmanlı İmparatorluğu Rusya'da, Ermenilere nezaretin güçlendirilmesini talep ediyordu.

28 Ocak 1896 tarihli mektup...

Ermenilerin bazı yerlerde kilise adı altında küçük kaleler inşa edip gizli silah depoları yapmaları hakkındadır.

3 Ağustos 1896 tarihli mektup...

400 kişilik bir Ermeni çetesinin, Nahçıvan ile Revan arasında eşkıyalık ile meşgul olması hakkındadır.

21 Nisan 1900 tarihli mektup...

Kağızman'da Ermenilere ait 72 adet tüfek ve 20 bin mermi-nin ele geçirilmesi hakkındadır.

23 Şubat 1905 tarihli mektup...

Bakü'de bir Türk'ün iki Ermeni asker tarafından öldürülmesi, sokak çatışmaları ve bu kanlı olayların genişleyebileceğinden doğan rahatsızlık hakkındadır.

23 Şubat 1905 tarihli mektup...

Bakü'de İran asıllı Müslümanlarla Ermeniler arasındaki çatışmalarda 700 kişinin ölmesi, 3000 kişinin yaralanması hakkındadır.

27 Şubat 1905 tarihli mektup...

Bakü'de başlayan ve Batum'a sıçrayan Ermeni-Müslüman çatışmaları hakkındadır.

Diplomatik yazışmalar, 1905 yılında Güney Kafkasya'da başlayan savaşı durdurmak maksadı taşısa da bu belgelerde faciaların perde arkasını da izlemek mümkündür.

Ermeni terörü, hızla bölgeye yayılmaktaydı.

1893 yılı Mart'ında Ankara'da, 1894 yılı Eylül'ünde İstanbul'da, aynı yılın Ekim'inde Trabzon'da, Erzurum'da, Bitlis'te, 1894 yılı Kasım'ında Halep'te, Diyarbakır'da, Adana'da, Maraş'ta, Kayseri'de, Zeytin'de, 1903 yılı Ağustos'unda Gümrü'de, Gence'de, Tiflis'te, aynı yılın Eylül'ünde Kars'ta, Bakü'de, Şuşa'da, Eçmiedzin'de, 1904 yılı Eylül, Ekim ve Aralık aylarında Bakü'de baş veren terör

olayları, Ermeniler eliyle öldürülen yüzlerce masum Türk'ün talihi, Hınçak ve Taşnak Sütyun Cemiyetlerinin, iki halkı Müslüman Ermeni savaşına doğru adım adım götürülen eylemleriydi.

Zengezur ve Karabağ'da Amazasp, Aram Bey, Bedo, Bakrat, Sokrat, Ağabey ve diğer kan içicilerin görülmemiş vahşeti, hükümet güçlerinin, Ermenilerin etnik temizleme ve soykırım siyasetine göz yumması, Azerbaycan'da Türkçe çıkan gazetele-
rin esas mevzusuydu.

Bütün bunlar defalarca söylenmiş, yazılmış, Ahmed Bey ve Elimerdan Bey'in gazete sayfalarından düşmeyen makaleleriyle ve yabancı dillere tercüme edilerek dünyaya ulaştırılmıştı. Bir süre önce de Rusya'da İdil Nehri üstünde *Umum Rusya Müslümanları* kurultayında da başlıca müzakere mevzularından biri olmuştu. Ancak devletin derisi kalındı, bunları umursamıyordu. Çoğu zaman da bu cinayetleri, güçlenmekte olan inkılâbın hesabına kaydediyordu.

Bakü'deki çatışmalar, Rusya'nın ve dünyanın petrol sanayiini ciddi şekilde sarstıktan sonra, nihayet, Çar II. Nikolay harekete geçmişti. İlk işi de, 1905 yılı 25 Şubat'ında Kraf Vorontsov Daşkov'u Kafkasya'ya canişin, yani genel vali tayin etmek olmuştu.

Savaş meydanlarında ve diplomasi alanındaki mağlubiyetlerini, ülke içinde çözemediği sorunları unutturmak, gizlemek, perdelemek için durumu daha da ağırlaştırmak, yeni anlaşmazlıklar çıkarmak, Rus siyasetinin eski usullerindendi. Rus, yenilirken de mertçe geri çekilmezdi. Kafkasya'da bunun için uygun ortamı da kendisi yaratmıştı. Ermenileri dünyanın bir ucundan, başını okşayarak Revan civarına, Karabağ'a, Tiflis'e, Bakü'ye toplarken de; onları Türk topraklarında yerleştirirken de, kömür ocağı gibi uzun müddet içten içe yanan bir çatışmaya sebep olacağını iyi biliyordu. Bu içten içe yanan

közleri biraz körükleyince, istediği anda alevlendireceğinden de emindi. Lakin son zamanlarda Osmanlının gözünden kaçmayan başka bir mesele daha vardı. Bu da Rusya tarafından eğitilerek Anadolu'ya geçirilen Ermeni terör gruplarıydı. Bu gruplar, iş bulmak, Anadolu'dan geçip Arap ülkelerine gitmek bahanesiyle, her gün Osmanlı topraklarına geçiyorlardı. Sınırlarda görevli askerler bunları fark edince, Müslüman soyadlarını ileri sürerek kendilerini gizliyorlardı. Bu grupların sonraki kanlı hadiselerle hazırlığı, yıllarca, bu şekilde devam etmişti.

...Ahmed Bey ve Elimerdan Bey'in Kafkasya valisine yazdıkları dilekçelerde bütün bunlar gösteriliyor, gün geçtikçe palazlanan Ermeni terörü ve eşkıyalıklarının engellenmesi talep ediliyordu.

Bu dilekçeleri valiye sunmadan önce, Kafkasya Türklerini temsil eden bütün arkadaşlarını toplayıp yazdıklarını onlara da okumuşlardı. Tüyley ürpertici deliller gösteriliyordu ve vicdan sahibi olan insan, bu duruma seyirci kalamazdı. Üstelik valiye, Petersburg'daki görüşmeleri esnasında da bu konuda geniş bilgi ve belge sunmuşlardı. Ancak Vorontsov Daşkov'un yüreği Müslüman tarafına kapalıydı.

Azerbaycan temsilciler heyetinde görevli olanlar, otelden çıkınca bir grup Tiflis Müslüman'ı ile karşılaştılar. Bunlar, Tiflis'in yerli Müslümanları ile Azerbaycan'ın güneyinden; Serab, Erdebil ve Mered'den bir parça eklemek için gelmiş mazlum insanlardı. Aralarında Tiflis Müslüman Kadınları Hayriye Cemiyetinin başkanı Gövher Hanım Kacar ve yardımcısı Mina Hanım Talışinskaya da vardı. Gövher Hanım öfkeliydi:

- Biz Müslümanları, Allah da unuttu, biliyoruz! Ama siz büyüklerimiz, nerdesiniz? Tiflis'te yüzlerce insanın gözleri önünde her gün katledilen, doğranan, diri diri köprüden Kür nehrine atılan, boğdurulan, başı kestirilen kardeşlerinizin sesini niye işitmiyorsunuz? Niye feryat edip dünyayı yardıma çağırmıyorsunuz?

Ne kadar dehşet verici olsa da uzun süredir, üstelik hemen her gün, buna benzer haberleri duymaya alışmışlardı. Her sabah, ağrı ve acılarla doğuyordu güneş, bunları her gün yazıyorlardı ama kör ve sağır dünya, ne görüyor ne de duyuyordu bu feryatları.

Toplantıya, yürekler parçalayan bu kısa görüşmenin etkisi altında geldiler.

Azerbaycan Heyeti, Bakü Ermenilerinin yüzlerindeki şaşkınlığı, özellikle de Kalantar Hatisov'un renkten renge girmesini ve onlara garip bir tebessümle bakmasını, aylardır gazetelerde yayımlanan karşılıklı sert diyaloglara yordular. Ermenileri böylesine şaşırtan şeyin, onların sağ salim gelip Tiflis'e ulaşmaları olduğunu o an anlayamadılar. Hatisov'a göre onların, kurulan bu tuzaktan kurtulmaları imkânsız bir şeydi.

Bakü-Tiflis Trenine yapılan saldırı, birkaç gün sonra gazetelerde haber olarak yayımlanacaktı, ancak o zaman bile, bu saldırının onların hayatına kasıt amacıyla yapılmış olduğu, Bakülü Türk temsilcilerin aklına bile gelmeyecekti.

General Vorontsov Daşkov, temsilciler heyetinin karşısına çıktığında, yüzünde, yaklaşık yüz yıldır bu bölgeye gelen her bir Rus subayının yaşadığı bir kendinden eminlik ve bu bölgeye mutlak hâkimlik duygusu vardı. Doğal setleri, dağlarıyla birlikte sanki zamanı, tarihi de ayıran büyük Kafkas dağlarının çetinlikle yol veren zirvelerini aşip Güneye ulaşır ulaşmaz, Rus subayların ruhu da değişiyordu. Gerçek dünyadan hayalî bir dünyanın, cennet ya da cehennem mekânına düşmüş gibi oluyorlar, kendi yurtlarında reva görülmeyen veya reva görmedikleri birçok alışkanlık ve özellikleri burada anlamsız bir şekilde ortaya çıkıyor, iyiler daha iyi, kötüler daha kötü, zalimler daha zalim oluyorlardı. P.A. Stolpin'in dalga geçerek "Kafkasya

Sultanı" diye adlandırdığı vali, dünyanın bu güzel köşesini seviyordu ve burada bir dizi modern ıslahatlar yapmak niyetindeydi. Ancak bahtı yaver gitmemişti ya da buralarda denildiği gibi, ayağı uğursuz gelmişti. Onun gelişiyile birlikte muharebe daha da şiddetlenmişti. Kafkasya'da onu Ermeni himayecisi olarak tanıyorlardı. Gerçi o, bu düşünceye itiraz ediyor, kabul etmek istemiyordu. Ermenilere de, Türklere de defalarca: "Ben herkese aynı gözle bakıyorum, insanlar arasında ayırım yapmak benim tabiatıma aykırıdır..." diye beyanlarda bulunmuştu. Lakin Azerbaycan'ın Türk ahalisi onu iyi tanıyordu: "Onun söyledikleri lafta... Canişin gerçekte Ermenilere karşı daha dikkatlidir, onlarla ilişkileri o kadar içli dışlı ki, hatta Taşnak Sütyun Cemiyeti ile ayrıca bir görüşmede bulunmuş, onlardan Çar Hazretlerine ve yönetime karşı terör eylemlerinde bulunmayacaklarına dair söz almış." diyorlardı. Canişinin, buna ek olarak Gürcü sosyal demokratlarına da ayrı bir yakınlığı vardı.

26 Şubat 1905'te, Çar II. Nikolay, emekliye ayrılmış olan yaşlı Generali Daşkov'u çağırıp: "Evde oturmak için henüz erken, hepimiz Rusya'ya hizmet etmeliyiz! Sen Kafkasya'yı iyi tanıyorsun, orada en hizmet edecek olan da sensin." diyerek onun Kafkasya valisi tayin edilmesi hakkındaki fermanı önüne koyduğunda, Vorontsov Daşkov şaşırılmıştı. Çünkü o, gerçekten de yaşının ilerlediğini, hizmette bulunmak için artık geç olduğunu düşünüyor, sessiz, sakin bir emeklilik hayatı yaşıyordu. Çar II. Nikolay'ın bu fermanı ile durumu birdenbire değişti. Sevinse mi, üzülse miydi, bilmiyordu. Yalnız ömründe yepyeni, belki de en önemli, şimdiye kadar yaşadıklarından çok farklı bir devrin başladığını anladı.

Çar II. Nikolay, gülerek: "Kafkasya'da canişinlik yönetimi, benden önceki Çarlar tarafından çoktan lağvedilmişti. Ben bu canişinlik görevini senin için yeniden ihdas ediyorum ki, güneye inip doyuncaya kadar güneşlenesin, ısınasın." demişti. General Daşkov ise gülümseyerek başını eğip saygı gösterisinde

bulunmuş, memnuniyetini bildirmişti. Görünüşe bakılırsa, 70 yaşındaki generali, gerçekten de Tiflis'e istirahat etmesi için gönderiyorlardı. Ancak İllarion İvanoviç Vorontsov Daşkov hayatın mengenesinden geçmiş, tecrübeli, kurnaz bir adamdı. Çar hanedanını da iyi tanıyordu. III Aleksandr'ın yakın dostuydu; birlikte askerî hizmette bulunmuşlardı. Ancak niçin özellikle Kafkasya'ya gönderildiğini bir türlü anlayamıyordu. Çoğu onun Doğuyu ve buradaki dengeleri yeteri kadar tanıdığını biliyordu. Ancak asıl sebebin bundan ibaret olduğunu söylemek zordu. Bundan kırk yıl önce! (Şaka değil, tam kırk yıl! Ay Allah, vakit nasıl da çabuk geçiyordu!) Türkistan savaşlarında defalarca ölümler yüz yüze gelmişti. Ama şimdi onu Türkistan'a değil, Kafkasya'ya gönderiyorlardı. Vorontsov Daşkov, bunun sebebinin çok sonra, Kafkasya'da kanlı savaşların şahidi olduğunda, Bakü'de yükselen işçi sınıfı hareketini bastırmak için çareler aramaya başladığında anlamıştı.

Emeklilik hayatından koptuğuna sevindiğini itiraf ediyor, aynı zamanda omuzlarına çok ağır görev yüklendiğini de biliyordu. Saint Petersburg'daki hayatına hiç benzemeyen ve oradaki hayatından çok farklı olan yeni bir yaşamın başladığını, başkentten çok farklı bir çevre içinde, Çar'dan uzakta, bağımsız, deyim yerindeyse küçük bir kral, Kafkasya bölgesinin sultanı olarak yaşayacağını da anlamıştı. Çar II. Nikolay'ın fermanı ustaca kaleme alınmıştı: "Devlet Şurası üyesi General Vorontsov Daşkov, Kafkasya'nın Rusya'ya ilhakından beri ecdadımın ve benim asıl gayemiz olan barış ve asayiş sağlamak; bu bölgenin memleketimizin diğer bölgeleri ile birlikte intizam ve saadet halinde inkişafını ve terakkisini temin etmek üzere görevlendirmiştir." Yani Vorontsov Daşkov Kafkasya'nın inkişaf ve ilerlemesini hızlandırarak, bölgeyi merkezî Rusya seviyesine getirecekti(!) Bu sözlerin anlamı açıktı ve Vorontsov Daşkov, sırtına hangi yükün yüklendiğinin farkındaydı. Çar'ın demek istediği şuydu: Bu bölgedeki yarı barbar dağlılar, daha hızlı bir

şekilde Ruslaştırılmalı ve Petersburg'a uyumlu hale getirilmelidir. Ancak bu iş o kadar da kolay değildi. Kafkasya'da, özellikle de petrolün ve buna bağlı olarak paranın bir ırmak gibi akıp çağladığı Bakü'de, bu Müslüman şehrinde, merkezî hükümete karşı itaatsizlik iyice güçlenmiş ve huzur ortamı bozulmuştu. Devlet yönetimine itirazlar ve isyanlar güçlenerek, sınıf çatışmasına dönmüştü. İktidara karşı yönelen bu itirazları bertaraf etmek için körüklenen Türk-Ermeni çatışmaları şiddetlense de, inkılâp alevleri tam olarak söndürülemedi. Çar'ın fermanında bu meseleye işaret etmesi, fermanın asıl mahiyetini gün yüzüne çıkarmıştı. Fermanın gizli mesajı şuydu: "General Daşkov, seni genel vali, yani baş vali tayin ediyorum ki Kafkasya'daki direniş ocaklarını söndüresin, inkılâp yapmaya kalkışanları boğasın, gören gözleri çıkarıp konuşan dilleri kesesin!" Çar II. Nikolay, Kafkasya'nın inkişafı ve merkeze uyumunun sağlanması sözleriyle bunu kastediyordu. Daşkov, Kafkasya'ya ayak basar basmaz, ilk önce Petersburglu Ermeni tacirlerinin ricasını yerine getirerek, Grigoryan Kilisesine konulan vergileri ve faaliyet sınırlamasını kaldırmış, Grigoryan Kilisesinin daha önce müsadere edilen toprak ve mal varlığını iade etmiş, kilise okullarının yeniden açılmasına izin vermiş Kafkasya'nın farklı farklı yerlerinde devam eden bazı uygulamaları da tamamen kaldırmıştı. Daşkov, nerdeyse aldığı bütün kararları ve gördüğü işleri, adaletli, kanuna bağlı bir adam olarak şöhret kazanmak için yapıyordu.

Canışın, Kafkasya'da yaşayan her halkın, onlara daha fazla rağbet gösterildiğini düşünmesi için bilinçli bir propaganda da yayıyordu. Kilise mallarının ve topraklarının iadesiyle Ermenilerin gönlünü alıyor; Müslümanlar arasında da: "Valinin damadı terör kurbanı olduğu için, Ermeni çetelerine göz açtırmayacakmış." propagandası yaptırıyordu.

Çarlığa bağlı bölge yöneticilerinden en çok eziyet çeken Müslüman ahalinin gönlünü hoş tutmak için de memurlara çok sert

davranıyor; mesela, rüşvet alırken suçüstü yakalanan memurlara merhamet göstermiyordu.

Bakü-Tiflis ve Tiflis-Batum demiryolunun, onun döneminde açılması da Daşkov'un saygınlığını ve itibarını artıran bir başka etkendi.

Nerdeyse bir yıl boyunca, uzaktan memnuniyetle seyrettiği, yok, estağfurullah, perde gerisinden gizlice kızıştırdığı bu kanlı olaylar, tahammül edilemez bir safhaya ulaştıktan sonra, şer fetvasına uyup kader ve medeniyet birlikteliklerine sırtını çevirerek düşman olan iki komşu halkın temsilcilerini, makamına davet edip "akıllarını başlarına almalarını" istiyordu. Aslında Canişin: "Burada, benim gözetimim altında, becerebildikleri kadar birbirlerine sövüp birbirleriyle dalaşsınlar. Bakalım istekleri nedir? Hangi tarafın sözü ve stratejisi daha akla yatkındır. Bu hadiselerden Kafkasya Hıristiyanlarını güçlendirmek ve Türklere boyun eğdirmek için nasıl istifade ederim." diye düşünüyordu.

Yeni görevi, onun beklediğinden daha karmaşıktı. Küçük çatışmalar büyüyüp inkılâp hareketine çevrilmiş, Ermeni Müslüman çatışmaları bütün bölgeyi sarmıştı. İktidarın Ermeni yanlısı olduğunu saklamak ise artık imkânsızdı. Bütün bunlar, Türk tarafını daha çılgın bir hale getirmişti. Valinin Kafkasya'ya gelmesinden hiçbir fayda göremeyen, validen ümidini kesen Müslümanlar, kendi halklarını, dinlerini ve dillerini korumak için ayrıca dernekler, birlikler kurmak zorunda kalmışlardı. "İttifak" ve "Gayret" teşkilatlarının asıl amacı, bu gün öz savunma, Ermeni silahlı birliklerinden korunma olarak ifade edilse de, yarın bu teşkilatların Rusya'ya, merkezi iktidara karşı harekete geçmeyeceğini kimse söyleyemezdi.

Canişin, Tiflis'e gelen temsilcilerin önüne böyle bir ruh haliyle çıkmış, kendisini bir kenara çekip bütün mesuliyeti onların omuzuna yüklemişti: "Sizi davet ettim, ancak sizin konuşmalarınıza,

müzakere edeceğiniz hususlara karışmayacağım, konuşun, anlaşın." diyordu.

Canişin, sonunda bu toplantıyı yönetmesi için Malama'yı görevlendirip kendisi de çekip gitmişti.

Daha ilk günden, Ermenilerin esas niyetinin sudan kuru çıkmak olduğu anlaşıldı: "Kafkasya'da dökülen bunca kanın sorumlusu Türklere ve Panislamizm idealidir. Bakü ve Şuşa'da nefes almamıza fırsat vermiyorlar. Göyçe, Karabağ ve Zengezur'da Ermeniler hiçbir yana adım atamıyorlar..." diye feryat ediyorlardı.

Barış görüşmelerinin birinci günü Kalantar Hatisov tam bir hayâsızlık örneği sergiliyordu. O konuşmasında, Kafkasya yaylalarının binlerce yıldan beri Türk'ün öz yurdu olduğunu dikkate bile almadan, Rusya eliyle Revan ve Eçmiedzi çevresine toplanmaları yetmezmiş gibi, şimdi de Türk yurdu dağlara, yaylalara el atmak istiyor; Türk'ün binlerce yıllık yolunu kesmek, ekmeğini elinden almak, dünyasını dağıtmak için çalışıyordu...

Kalantar Hatisov sözünü bitirir bitirmez kürsüye, öfkeden yüzü morarmış bir halde olan Ahmed Bey çıktı. Malama, konuşması için onun adını ilan ettiğinde salona bir fısıltı hâkim oldu. Onu şahsen tanımayanlar da adını çokça duymuşlardı. Bakü ve Tiflis gazetelerinde, nerdeyse her hafta yayımlanan yazılarını, herkes okuyordu.

37-38 yaşlarında, uzun boylu, görkemi ve sesi ile yüksek bir ciddiyet sergileyen ve bir anda salondakilere saygınlığını kabul ettiren bu adam, sağlam mantığı ve belagatli nutku ile birdenbire meclise hâkim kesildi.

- Bizim düşüncemize göre, Kafkasya valiliği bu görüşmeleri bundan bir yıl önce tertip etmeliydi. O zaman bu kadar kan dökülmezdi. İster Türk, ister Ermeni olsun, bu kadar insanın ölmesinin sorumluluğu, bir yıl boyunca bu çatışmaları uzaktan seyreden devlet idarelerindedir. Devlet yöneticileri, iki komşu

halkı sakinleştirmek yerine, ateşin üstüne benzin döktüler. Yeri gelmişken ifade edeyim, Ermeni heyeti her zamanki gibi, yine bu görüşmeleri amacından saptırıyor, tartışmaları başka meselelere yönlendiriyor. Sayın Kalantar Hatisov'un söylediklerine gelince... Ahmed Bey'in ses tonu birden değişti, sert ve kararlılıkla devam etti: Onun konuşmaları hem toplumsal ilimlere hem de milletlerin terakkisi ile ilgili düşüncelere taban tabana zıttır ve gerçekte tam bir hayâsızlık örneğidir. Savaşı körüklemekte Muşak gazetesinde gösterdiği gayri insani "hizmetleri" bir kenara bırakıp ova yayla meselesini açıyor. Ova ya da yayla... Ne farkı var? Ova da yayla da Türk'e aittir! Milyonlarca insan, Kafkasya'ya has olan bu yarı göçebe hayat tarzı nedeniyle geçimini sağlayıp hayatını bir şekilde devam ettiriyor. Yaz mevsiminde hayvanlarını adeta yılan meleyen ıssız çöllerde tutmaya zorlamak, o insanların ekmeğini kesmek ve bu kadar Müslüman'ı birçok yol kesen dağ Ermeni'sine kurban vermektir. Ben Kalantar Hatisov'un bu kadar "insan sever" birisi olduğunu bilmiyordum doğrusu. Yaz mevsiminde kışlaklar cehennemine dönüyor, sular kesiliyor, otlar kuruyor, bin türlü haşerat baş kaldırıyor, salgın hastalıklar yayılıyor. İnsanları bu belalara duçar etme işinin, adını ne koymak lazım? Tabiat kanunlarını hiçe sayarak hüküm verilemez. Şimdi Sayın Hatisov'a dil veren, onun başını sıvazlayan hükümet, Türk köylüsüne, hayvancılıkla geçimini sağlayan yarı göçebe Türk ahaliye bakmıyor. O zaman, ne hakla onlar hakkında ferman verebilir?

Konuştukça Ahmed Bey'in gözleri önünde Şuşa'daki ateşe verilmiş imaretler ve dumana bürünmüş mahalleler canlanıyordu. Çocukluk günlerini ona yeniden yaşatan, süslü açık eyvanların, taş döşemeli dar sokakların, kızıl güllerle bezenmiş bahçelerin şimdi bir mezarlık sükûtuna bürünmesi yani hayatının bir parçasının kesilerek atılması, elinin, kolunun bedeninden koparılması kadar ağırdı. Her yaz ailesi ile birlikte çıktıkları Turş Su Yaylakları, Kirs yamaçlarının insan boyunu aşan

gülleri, çiçekleri, dağ döşlerindeki seyrek ormanlardan esen rüzgârları, gediklere serpilmiş obaların neşeli sesleri, ovayı dağa, dağı ovaya katan ve geleni gidene hiç eksik olmayan işlek yurt yolları; ocağı, çadırı, sazı, kemanı, muğamı, yalkısı, sü-rüsü, ciridi, aşkları, sevgisi, toyu, düğünü ve kavuşması, ayrılıkları ile benzersiz bir cazibe merkezi, Türk'ün ebedi at oynağı sayılan Küçük Kafkas dağ silsileleri, perde perde açılıyor, gözünün önünden bir sinema şeridi gibi renkler ve ışıklar içinde geçip gidiyordu. Savaş başladıktan sonra yaylaların neşesi de kaçmıştı. Yaylağın da, kışlağın da rengi solmuş, Karabağ, Zengezur dağlarında atılan kurşunların sesi, Mil Muğan, Şirvan Karabağ düzlüklerinde yankılanır olmuştur. Hazar denizine kadar uzanan ve dünyanın en eski medeniyetine beşiklik etmiş olan Kür Aras düzlüğünü, kanlı nağmelerin hüznü kaplamıştı...

Ahmed Bey, konuşmasına devam etti:

- Kalantar Hatisov'un, "Yaylalara göç durdurulsun." sözü sadece bu yurtların asıl sahiplerine karşı söylenmemiş; aynı zamanda Dağıstan'dan, Gürcistan'dan güneye inerek, soğuk ayları bu "kış cennetinde" geçiren bütün dağlılara; hayvancılıkla uğraşan Lezgi, Avar ve Kürtlere, yani bütün Kafkas Müslümanlarına karşı söylenmiştir...

Bu sözler, her ne kadar büyük bir hayâsızlık örneği olsa da, işin sadece bir tarafı, pek de önemli olmayan bir meseledir...

Ahmed Bey'i asıl kızdıran şey, Ermenilerin kendilerine has bir sinsilik ve soğukkanlılıkla görüşmeleri asıl mecrasından saptırarak, dikkatleri başka yöne çekmeleriydi.

- Bakınız, yine ustaca, yolu yokuşa sürdüler. Güney Kafkasya'yı saran kanlı savaş, cezasız kalan Ermeni terör hareketlerini, Zengezur ve Karabağ'da yakılıp yıkılan köyleri, bütün fertleri öldürülerek nesli kesilen aileleri bir tarafa koyup yaylaya göçlerin durdurulmasından bahsediyorlar. Öyle bir tavır takınıyorlardı ki sanki bu savaş hiç olmamış, bu cinayetler işlenmemiştir. Esas maksatları Müslüman'ı ya dağa, yaylaya ya da ovaya hapsedip

onların ebedi hayat mekânlarından bir bölümünü koparmaktır. Göç yolunu düşünen alçak, o yol üstünde yer alan, viraneye çevirdiğin onlarca köyü neden unutuyorsun? Umudlu'yu ve bu köyün yok olan halkını nereye yazalım? Bir gecede, üç yüze yakın masum insanın yolunu kesip genç ihtiyar, kadın kız, çoluk çocuk demeden kurşuna dizip, süngüyle, bıçakla doğrayarak, ot balyası gibi üst üste yığıp izleri kaybettirmek için ateşe verenlere ne diyorsunuz? İnsan olan, bu kadar kinli ve vicdansız olur mu? Bu yüzden mi meydana çıkıp ortalığı kahpe figanı ile velveleye salıyorsunuz?

Ahmed Bey, Umudlu köylülerinin faciasını hatırlayınca, sanki yer, ayağının altından kaçmış, salon başına yıkılmıştı. Kalbi sıkıştı, fenalaştı ve: "İnsan adı size haram olsun!" diye söylenerek kürsüden indi, güçlkle yerine geçip oturdu.

Karabey Karabeyli kürsüye çıkıp Ahmed Bey'in yarım kalan düşüncelerini devam ettirdi, Azerbaycan temsilcilerinin en yetkini olan Ahmed Bey'in sinirlendiğini ve renginin değiştiğini gören Karabey'in konuşmasına bir suçlama ruhu sinmişti. Kürsüye ondan sonra İbrahim Ağa Vekilov çıktı. O göçebe hayatı, oturanların hepsinden iyi biliyordu:

- Hayvancılık sadece Türk'ün ve Müslüman'ın işi değil. Ermeniler de hayvancılıkla uğraşiyor ve Ermenilerin de kışlağa, yaylağa ihtiyacı var. Yaylalara göç edilmesine karşı çıkmak, Ermeni köylülerinin de ekmeğiyle oynamaktır. Bu konuyu burada bitiriyorum. Bizler buraya ova, yayla meselesini müzakere etmek için toplanmadık. Bir yıldır iki komşu halk birbirine düşman kesildi ve vatanımız kan gölüne döndü. Buna çare bulmalıyız!

İbrahim Ağa'dan sonra kürsüye çıkan Mehmed Bey Şahmalıbeyli ve Kerbelayı İsmayıl da Ermenilerin meseleyi özünden saptırmak istediklerine vurgu yapıp bu duruma itiraz ettiler. Karşı tarafın söyleyecek sözü kalmamıştı. Sanki toplantıyı yöneten Malama da bunu hissetmişti. Malama:

- Yıllardır süregelen yaylaya göç geleneğini yasaklamak veya göçü engellemek mümkün değildir, diyerek oturumu kapattı.

İlk gün Ermeniler savaş mevzusunun müzakere edilmesini engelleseler de dikkatleri başka yönler çekmeyi başaramadılar. Akşam yemeğinde Elimerdan Bey'in keyfi yerindeydi. Bir yandan yoldaşlarının konuşmalarında ileri sürdükleri gerekçelerin yerindeliğine; bir yandan da Ahmed Bey'in kendine gelmiş olmasına seviniyordu. Çok sert diyalogların yaşandığı barış görüşmelerinde, Ahmed Bey'in sağlık durumunun iyi olması önemliydi, çünkü onun yerini başka hiç kimse dolduramazdı.

- Bizi çok korkuttun Ahmed, diye yüzünü eski dostuna çevirdi.

- Paris'te günlerce aç, susuz kaldım, Şuşa'da türlü tehditlerle karşılaştım, geçen yıl Bakü'deki kırıngları, katliamları gördüm, ama tahammül ettim, kalbim böyle sıkışmadı. Ancak bu günkü hayâsızlığa tahammül etmek çok zordu. Bir yıldır akan kanları unutturmak için, gör hangi meseleleri atıyorlar ortaya.

- Buna niye şaşırıyorsun? Niye bu kadar sinirleniyorsun? Onların niyeti bizim şah damarımızı kesmek, ekme kapımızı kapatmaktır. Ermeni aydınlarını tanımıyor musun? Onların kırk yüzlü olduklarını bilmiyor musun? Düşman karşısına çıktınsa, her türlü hileye karşı hazırlıklı olmalısın.

- Doğru söylüyorsun! Ancak görünen o ki son bir yıldır yaşadıklarımız, kalbimizi çok yormuş. Baksana, senin de benden bir farkın yok.

- Elbette, biz de aynı şartların eleğinden geçtik. Gözümüz önünde milletimiz kırılıyor, toprağımız cehenneme çevriliyor, her gün ölümle karşı karşıyayız. Bu savaş bitmeden huzur ve rahat yüzü göremeyeceğiz

- Savaşı bu binada oturanlar başlattı, onlar da bitirmelidir.

- Ermenileri de yakıp kavuran bu sözlerdir. Sen: Bu savaşta Müslümanların günahı ne kadar ise Ermenilerin günahı da o kadardır." diye yazdığında, Ermeniler deli olmuşlardı. Hâlbuki onların günahı on kat fazladır! Biz ortamı yatıştırmak için asıl

suçluları bulmaya çalışıp, günahsız, fakir Ermenileri, Taşnaklardan ayrı tutarken, onlar: "Müslüman'ın iyisi olmaz, Tüm Müslümanlar düşmandır, onlar barbar Asyalılardır, hepsini öldürmek gerek." diye bağıyorlar.

Ahmed Bey:

- Bizi öldürüp vatanımızı da onlara bağışlasınlar, dedi.

Elimerdan Bey acı acı gülümsedi:

- Kendilerini aptal yerine koyuyorlar. Beyinleri sadece tek istikamete çalışıyor. Onlara göre Ermeni iyidir, hastır, adam öldürmez, katil olamaz; ama Müslüman anadan doğma katil, hırsız, Ermenilerin karısına kızına sataşan, kan içen olarak doğmuş...

Ahmed Bey'in zihni çok uzaklardaydı:

- Bakü dumasına seçtiğim günden beri, bu didişmelerin içindeyim. Zamanında sözümüzü dinleseler, çare arasalar bu savaş, bu kırgınlar da başlamazdı. Petrol kuyularında çalışanlar birbirlerini kardeş gibi görüyorlardı. Ama Ermeni milyonerlerinin işine gelmiyordu bu durum. Onlar halkın düşüncelerini zehirlemekten zevk alıyorlardı. Kiliseleri, okulları, gazete ve dergileri, Hayriye Cemiyetleri hepsi de zehirlendi. Bakü nüfusunun yüzde yetmiş beşi Müslümanken, şehir duması Ruslarla Ermenilerin elindedir. İstedikçe kadar yaz, istedikçe kadar söyle, değişen bir şey olmuyor. Böyle de ayırım olur mu? Hangi kanuna göre öz be öz benim olan bir şehirde dışarıdan gelenlere bu kadar yetki veriliyor?

Elimerdan Bey onun sözünü kesti:

- Senin, "Ermenilere tanınan haklar eşit şekilde Müslümanlara da verilmelidir." demen, bunların içini yakıyor. Öyle şey olur mu? Hıristiyan hükümeti Ermeni ile Müslüman'a aynı göz ile bakabilir mi?

Ahmed Bey:

- Burasının da Bakü dumasından bir farkı yok.

Gerçekten de günlerce devam eden müzakerelerde kürsüye çıkıp konuşanlar, birbiri ardınca aynı sözleri tekrar ediyorlardı.

Elimerdan Bey de özellikle bu mesele üstünde durdu:

- Hürmetli Ermeni meslektaşlarım! Gelin her şeyi açık açık konuşalım! Bence, bu savaş, bazı hükümet memurlarının şer fetvası ile siz aydınlar başlattınız, siz de bitirmelisiniz. Bizim hürmetli temsilcimiz Ahmed Bey, bu savaşta her iki tarafın da suçlu olduğunu açıkça yazmıştı. Biz ortamı yatıştırıp asıl suçluları ararken, masum Ermenileri Taşnaklardan ayırırken, siz: "Müslüman'ın iyisi olmaz. Bütün Müslümanları kırmak lazım." diye fetva veriyor, bağıryordunuz. Elinize fırsat geçince de dediğinizi yaptınız. Bakü'deki petrol kuyularında çeşitli milletlere mensup işçiler, birbirlerine "kardeş" diye hitap ediyordu. Ancak bu durum sizin işinize gelmiyordu... Şimdi ovadan yaylaya, yayladan ovaya göçü değil bu hakikatleri konuşmak lazım. Bizler her iki millete de aynı göz ile bakılmasını istiyoruz. Siz ise: Olmaz, bizim payımız daha fazla olmalı." diyorsunuz. Bu nasıl komşuluktur ve bunun adını ne koymamız gerekir?

İspandaryan kürsüde, pörtlek gözlerini berelterek konuşmaya başladı:

- Türk gazeteleri bu savaşın ve kırgınların sorumluluğunu hükümetin üzerine yıkıyorlar. Bizim elimizde, bunu tasdik eden bir delil yok. Ermeni burjuvazisini suçlamak da haksızlık olur...

Genceli Mehemed Bey, oturduğu yerden laf attı:

- Tabi canım! Ermenilerin ne günahı var! Bütün suç, zavallı Müslümanlarındır...

İspandaryan bu Mehemed Bey'in alaycı tavırlarına şaşırıp, kem küm etti:

- Diyelim ki, bu hadiselerin başlamasında, Lalayan, Mantaşov, Adamov gibi Ermeni zenginleri sebep oldu. Bu yüzden de katledildiler. Ama taşrada milyoner Ermeni yok ki! Burada sorumlular, cahil Müslümanlardır. Siz, Ermenileri çekemiyorsunuz.

Karabey sesini yükseltti:

- Acaba Zengezur'da tahıl ekip biçen, hayvancılıkla uğraşan Türk ile Ermeni'nin farkı nedir? İkisi de eğitimsiz, ikisi de cahil! Peki, neden hükümet iki komşudan birini yağlıyor, diğeri ni dağılıyor? Asıl mesele buradan başlıyor. Neden Ermeniler okul, tiyatro açabiliyor, gazete çıkarabiliyor da, biz Müslümanlara bu haklar verilmiyor?

İspandaryan durumu kurtarmak için sözü değiştirdi:

- Peki, siz Bakü'de, Ananfeld'de, Zengezur'da bin iki yüzden fazla Ermeni'ye İslâm'ı kabul ettirmenize ne diyorsunuz?

Karabeyov istifini bozmadan, gülerek ekledi:

- Yani onların pipisini de zorla kestirdiğimizi mi söylemek istiyorsun?

Salondakiler kahkahalarla gülüştüler.

Günlerce devam eden müzakerelerde ortak bir düşünce zemininde buluşmak çok zordu. Bunun bir sebebi bu barış görüşmesini düzenleyen devlet idaresinin, tarafsız gibi görünüp perde gerisinde yine sahtekârlık yapması, yani bütün deliller ortadayken, işi edepsizliğe vurarak iyiyi kötüden, suçluyu suçsuzdan ayırmak istememesi, dökülen kanların sorumlularını görmesine rağmen, elini cebine koyup, parmağıyla suçluyu göstermemesiydi. İkinci sebebi, Ermeni tarafının temsilcilerinin buka-lemun gibi ortama göre renk değiştirmesi, güçsüzken kuzuya, fırsatı yakaladığı anda da dişlerini gösteren kuduz köpeğe dönmeleriydi. Suçlarının üstünü örtmek, için mazlum kılığına girip kahpe figanı koparmak, onların en eski meziyetleriydi. 10-15 yıldan beri Türklere karşı türettikleri cinayet emellerini, öyle bir kaleme alıyorlardı ki sanki yaptıkları bu dünyadaki en kutsal işti: "O adamın başını kesmişiz, doğrudur, ama biz bıçağı onun boğazına nasıl seve seve dayamışız, onu öbür dünyaya nasıl da hümanistçe göndermişiz, hiç farkına varmıyorsunuz!"

Bu riyakârlık ve *Hacca giden tilki* kibirliliği, Elimerdan Bey gibi sabırlı, kolay kolay dengesini kaybetmeyen bir adamın bile sabır taşını çatlatmıştı.

Elimerdan Bey, Ahmed Bey'e sordu:

- İnsan hayâsızlığının bir sınırı var mı açaba?

Ahmed Bey:

- Boş ver, takma kafana! Yoksa sen de benim gibi olacaksın, kalbin sıkışacak. Bunların niyetleri başkadır. Değneği elimize almamız için kendilerini eşekliğe vuruyorlar. Dayağı yer yemez de: "Bu gaddar Türkler, benim gibi masum, sivil bir eşeği dövüyor." diye dünyaya velvele salacaklar.

Ahmed Bey'in bu sözleri Elimerdan Bey'i keyiflendirdi.

...18 Şubat'taki 6. Oturumda, artık Türk Ermeni münakaşası unutulmuştu. Canişinin ısrarı ile devlet memurlarının emniyetinin sağlanması meselesi müzakere ediliyordu. Müzakere edilen konu ile ilgili en etkileyici sözler, yine Ahmed Bey tarafından seslendiriliyordu. Ahmed Bey'in etkileyici konuşmaları; sağlam mantık kurgusu; meselelere Avrupalı bakış açısıyla yaklaşması ve bununla birlikte, Türk'e has bir sabırla, taraf tutmadan, liberalizm prensiplerine uygun yaklaşımı onu müzakerelerin merkezi figürüne çevirmişti. O, sunduğu delillerle karşı tarafın süngüsünü düşürdüğünde, Ermeniler bağırıp çağırarak görüşmeleri tıkamaya çalışıyorlardı. Ahmed Bey'in her bir sözü, muhataplarını bıçak gibi kesiyordu:

- Ben, kaç gündür devam eden bu müzakerelerden hiçbir şey anlamadım. Hükümet savaşı durdurmak için değil; yeni Ermeni masallarını dinlememiz için toplamış bizi. Ermeni aydınlarının mantığı sakattır. Buraya gelip bu koltuklara kurulanlar, son yıllarda herkesi korku içinde bırakan terör örgütü üyelerini tanımıyorlar mı? Eğer birisi cesaret edip de kendi düşüncesini özgürce ifade etse, aynı gün katline ferman veriliyor. Böyle yaşamak mümkün değil! Buna bir son verilmelidir! Devlet memurlarının çoğu bu cinayet şebekesinin korkusundan,

terör eylemi yapanların tarafını destekliyorlar, böylece adaletsiz kararlar veriyorlar. Hümanizmi bir kenara bırakıp bu terör örgütünün psikolojisini ve mantığını çözmeye çalışıyorum. Elbette, şimdi kalkıp bu devlette, konuşmaya, yazmaya izin vermiyorlar, insanlar zulüm ve esaret altında, hak ve adalet unutulmuş, orda terörden başak bir yol kalmaz, diyeceksiniz. Ben cellâtlara ve halka insafsızca kan yutturanlara karşı, terörü kabul edebilirim! Ancak memuru korkutup kendi kötü emellerine alet etmek, bir millete üstünlük verirken başka bir millete zulüm ettirmek, kelimenin tam anlamıyla vicdansızlıktır. Şimdiki devlet memurlarının belki de tamamı, alçakçasına Ermeni terör örgütlerine boyun eğmiş durumda, onların siparişlerini yerine getiriyor ve mazlum Müslümanlara amansız cezalar veriyorlar. Bunlar devletin değil, terör örgütünün kulu durumuna düşmüşlerdir.

Bu sırada canişinliğin defterhane ve evrak bölümü müdürü Peterson, daha fazla dayanamayıp oturduğu yerden laf attı:

- Bu sözlerin yeri, burası değil!

Ermeniler Peterson'u alkışladılar.

Ahmed Bey oralı bile olmadı:

- Sözlerimin sizin hoşunuza gitmemiş olması, benim umurumda bile değil. Biz terör ve korkunun kulu olan memurların bet emellerini, bütün Rusya'ya yayacağız!

Ahmed Bey iner inmez, kürsüye Kerbelayı İsrail çıktı:

- Cenap Peterson, hangi kanuna dayanarak Ermeni komşularımıza Kafkasya'da böyle müstesna haklar verdiğinizi söylersiniz? Onları Hıristiyan olduklarına göre savunup himaye ediyorsunuz, anladık! Peki, terörü ne diye müdafaa ediyorsunuz? Yoksa terör de Hıristiyanlığın dinî vecibelerinden mi? Şunu bilin ki, teröre başvurmak ve terör eylemleri yapmak, bizim de elimizden gelir, bunu biz de beceririz! Ancak dinimiz ve milletimizin töresi, bu alçakça işlere el atmamıza izin vermiyor! Bizi,

dinimiz ve milletimizin asaletimize yakışmayacak işler yapmak zorunda bırakmayın!

Kerbelayı İsrail'in her bir cümlesi, hançer gibi rakiplerinin ve Ermeni yanlısı memurların bağına saplanıyordu. Baş başa vermişler, fısıldayarak bir şeyler konuşuyorlardı. Kerbelayı İsrail tenkitlerini doğrudan merkezî hükümete ve onun Kafkasya'daki temsilcilerine yöneltmişti: Ermenileri bu kadar sevmenizin, onlara bu kadar ayrıcalık tanımanızın sebebi nedir, diye soruyordu.

Ermenilerin söyleyecek sözü kalmamıştı. Zaten müzakere-lerin her oturumunda, onların ileri sürdüğü görüşler anında iflas ediyor, Türk tarafından temsilcilerin dile getirdiği konularda, nasıl cevap vereceklerini bilmiyorlardı.

Gazeteci İspandaryan ayağa kalktı.

- Biz gidiyoruz! Biz böyle konuşmaları daha fazla dinlemek istemiyoruz!

Kerbelayı İsrail geri çekilme niyetinde değildi:

- Gidiyorsanız, buyurun, gidin! Sizi burada zorla tutan yok!

Hatisov durumu kurtarmak için oturduğu yerden söze karıştı:

- Yok, gitmiyoruz, buradayız, kalıyoruz, dedi. Bütün dikkati Malama'nın üstüneydi ve sanki ona hesap veriyordu: Çünkü biz de terörü istemiyoruz. Taşnak Sütyun Cemiyetinin terörlere bir ilgisi yoktur.

Salonda Ahmed Bey'in istihzalı sesi gürledi:

- İlginçtir, biz terör diyoruz, siz Taşnak Sütyun Cemiyeti diyorsunuz. Biz onların adını anmamıştık. Görünen o ki torbada kedi var! Görünen o ki Kafkasya'daki yegâne terör örgütü, Taşnak Sütyun Cemiyetidir. Onu himaye eden ise devletin ta kendisidir! Sağ olun. Bizi aydınlattınız! Devlet size tahammül gösteriyorsa, bize de göstermek zorundadır.

General Malama ayağa kalktı:

- Hayır, hayır, Sayın Ağaoğlu! Hükümet böyle partileri ortadan kaldırmak istiyor.

Ahmed Bey de bu sözleri duymayı bekliyordu:

- Lütfen bizi anlayın, sayın general. Vilayetin bir hükümeti olur. Biz, bir yandan size, bir yandan da herhangi bir örgütün silahlı şantajına boyun eğemeyiz!

Bu kez Ermeni Arutunyan ayağa kalktı:

- Burası müzakere yeri değil, mahkemedir. Türkler bizi yargılamaya çalışıyorlar!

Ahmed Bey'in sözleri Ermeni tarafını uyandırdı. Terör müzakeresinden kaçıp salonu terk etmek, doğrudan Taşnak Sütyun Cemiyetini savunmak ve dile getirilen suçlamanın sorumluluğunu üstlenmek anlamına gelirdi. Bu yüzden de moralleri bozulmuş bir halde tekrar yerlerine oturdular. Aynı gün Türk tarafından birkaç temsilci daha konuştu.

Hedef aynıydı. Kafkasya'da devlet memurlarının adaleti çalışmasına fırsat vermeyen Ermeni terörü... Bu fikri Şahmalıbeyli, Elimerdan Bey, Adil Han Ziyadhanlı da devam ettirerek Ermenilerin, her zaman mertliği ile ün kazanmış Kafkasya'ya, terör gibi iğrenç bir hastalık bulaştırdıklarını dile getirip terörü sert şekilde kınadılar. Terör eylemlerinin insanlığa yakışmayan bir iş olduğunu ve terörün sebep olduğu felaketleri öyle delillerle ortaya koydular ki, karşı tarafın ve hükümetin kaçacak yeri kalmadı. Türk tarafının taleplerini reddetmeleri mümkün değildi. Türk tarafı özetle: "Ya devlet bir çaresini bulup bu cinayet ocağını dağıtsın ya da güçsüzlüğünü itiraf etsin, biz de başımızın çaresine bakalım." diyordu.

Bu kadar sert çıkışlardan sonra, karşı tarafın ileri sürdüğü görüşler gülünçtü. Revan'dan gelen Ermenilerin konuşmalarını ise Türk heyeti gülerek, defa koyup çaldı.

Revan'dan gelen temsilci söz aldı:

- Biz de terör istemiyoruz. Sizin kaçaklar terörist değil mi? Kaçak Ali'nin, Deli Aslan'ın adamları bize korku salmıyorlar mı? Siz de onların faaliyetlerine son verin...

Elimerdan Bey sakin bir tavırla, ama karşısındakiyle alay ettiğini saklamadan cevap verdi:

- Kaçakların mertliğini ve ahlâkını Ermeni kardeşlerimiz bizden daha iyi bilirler. Onların kan içen terör örgütüyle bir alakası kesinlikle yoktur. Biz tek tek kaçaklardan, eşkıyalardan söz etmiyoruz. Türk milletinin kanına susayan ve onu top-tan yok etme niyeti ile planlı şekilde faaliyet gösteren, tepeden tırnağa silahlı, uluslararası bir cinayet şebekesi kurmuş, devlet tarafından da himaye edilen geniş bir terör ordusundan; başına bir parti papağı koyup ellerindeki kanı düğün kınası diye yutturmaya çalışanlardan bahsediyoruz...

Ahmed Bey yeniden söz almak mecburiyetinde kaldı:

- Burada gizli bir şey yoktur. Kafkasya'da terörün arkasında hangi partinin durduğunu cümle âlem biliyor. İhbarcılığın, casusluğun kimin işi olduğunu da herkes biliyor. Siz sık sık Taşnak Sütyun Cemiyetinin adını anıyorsunuz. Bizim Taşnak Sütyun Cemiyeti ile hiçbir ilgimiz yok, diyorsunuz. Madem soğan yemediniz, niye ağzınızın kokacağından endişe ediyorsunuz? Hatisov'un konuşmasından da anlaşılan buydu. Sağ olsun, onun konuşmasından, Taşnak Sütyun Cemiyetini himaye edenin bizzat hükümet olduğunu, öğrenmiş olduk. Olsun, madem öyle, biz de başımızın çaresine bakarız! Bundan sonra, bizim de silahlı partilerimiz olur...

General Malama oturduğu yerden, itiraz etti:

- Hükümet böyle işlere izin vermez!

Ahmed Bey de yine bu sözü bekliyordu. Malama'ya doğru dönüp inkâr edilemez bir mantıkla düşüncelerini devam ettirdi:

- Ermeni dostlarımız, bizim onlara mahkeme kurduğumuz söylüyorlar. Biz sussak da bu mahkeme bir gün olacak. Asıl mahkemeyi tarih kuracak, asıl yargılamayı tarih yapacak. Allah

bizlere, Türk'e, Gürcü'ye, Ermeni'ye bir cennet bağışlamış. Biz, bu cennette huzur ve güven olsun; adalet, barış hüküm sürsün; cemiyet kanunlarla idare edilsin, istiyoruz. Sizin buna bir itirazınız varsa, buyurun, söyleyin! Dünya şahittir ki biz kimseyi öldürmemişiz. Siz, Müslümanları öldürüyorsunuz! Biz katliam yapmadık, katliama maruz kaldık. Bir keresinde sizin dinî lideriniz Katalikos işlediğiniz cinayetlerden dolayı, bizim Tiflis'teki Şeyhülislâmdan özür diledi. Ancak katilleri hükümete teslim etmediniz. Onları Ermeni halkının vicdanına havale ettiniz. Nerededir o vicdan? Varsa, niye şimdiye kadar teröristlere "dur" diyen olmadı? Hiçbiri cezalandırılmadı. Bu yol, bizimle birlikte, sizi de felakete götürür Sayın Hatisov, Sayın Artunov... İyi düşünün! Sizin vicdanınız susarsa, bizim silahlarımız da konuşacak!

Ahmed Bey bu sözlerle sadece o bu görüşmelerin bittiğini değil; bundan sonraki bütün ömrünün meramını da açıklamış oluyordu. Bunları söylerken, içinden kararını da vermişti.

Malama son sözü söyledi:

- On günlük müzakerenin sonunda, bir karar metni hazırladık. Ahmed Bey ayağa kalktı. "Karar metni" denilen yazı elindeydi.

- Bu mudur sizin kararınız? Bununla mı savaşı bitireceksiniz Sayın Malama?

- Biz sizi görüştük...

- Görüşmek için Tiflis'e gelmeye gerek yoktu. Zaten akli yeten Ermeni ve Müslüman aksakallar her gün görüşüyor, barış yolu arıyorlar. Görünen o ki, barış sizin işinize gelmiyor!

Uzun tartışmalardan sonra kâğıt üstünde de olsa Türk tarafının temsilcilerinin ısrarı dikkate alındı. Kabul edilen bildiride, terör lanetleniyor ve silahlı partilerin kapatılması isteniyordu.

Tiflis'teki barış görüşmeleri, 1905 yılının ilk aylarından başlayarak Bakü'den Batum'a kadar, bütün Kafkasya'yı saran savaşın acılarını dindirememişti.

Türk tarafının temsilcileri, toplantılar biter bitmez, devletten ümitlerini kesmiş bir halde, Tiflis'ten ayrıldılar. Ancak Ermenilerin acelesi yoktu. Onların ısrarıyla o akşamüstü, Vorontsov Daşkov, Ermeni temsilcileri ayrıca kabul etti. Önce Keşiş, kıymetli hediyesini açtı:

- Ben, kadim devirlerden beri kiliselere ait olan mülkleri ve toprakları yeniden kiliseye iade ettiğiniz için, size Ermeni Kilisesi adına teşekkür ediyor ve bu küçük hediyemizi kabul buyurmanızı rica ediyorum. Bu altın kabızalı Osmanlı kılıcı, bu da "Altın Haç"tır.

Vorontsov Daşkov ayağa kalktı:

- Hassasiyetiniz ve hediyeiniz için teşekkür ediyorum! Gelelim kilise mülklerine... Bazı tapulara baktım. Kanuna göre kilise topraklarının çoğu Azerbaycan Beylerine aittir. Kanun öyle diyor; ama ben kiliselerimizi Beylerin ayakları altına atamazdım.

Kalantar Hatisov: "Koca tilki! Yaptığı işin kıymetini artırmak istiyor." diye geçirdi içinden ve bir gazeteci kurnazlığı ile yalandan hücumla geçti:

- Ancak bu görüşmelerde, bizi onların ayağı altına attınız! Daha önce, savaştaki sorumluluğun Türklerin üzerine yıkılacağına vaat etmişsiniz.

Malama söze girdi:

- Zatiâlileri, lütfen izniniz olursa, cenap Hatisov'a ben cevap vereyim. Sonra Hatisov'a döndü: Doğrudur, söz vermiştik ancak biz mahkeme değiliz. Türklerin delilleri daha güçlüydü. Bize teşekkür edin ve görüşmelerin bu şekilde sonuçlanmasına şükredin!

GENCE: ŞUBAT 1906

Tiflis'teki barış görüşmelerinden sonra, Türk heyetinin hükümete bağladığı son ümitler de kırılmıştı. Görünen köy için artık kılavuza gerek kalmamıştı! Petersburg, bu savaşın bitmesi ve Kafkasya Türklerinin haklarının iadesi konusunda isteksizdi. Hükümetin, Ermenileri kolladığı, adı barış görüşmeleri olan ama baştan sona riyakârlıklarla dolu bu görüşmelerde, açıkça ortaya çıkmıştı. Kararlı adımlar atılmazsa, faciaların önlenmesi mümkün olmayacaktı. Türk heyetinin Bakü Temsilcileri, bu nedenle Tiflis'ten yola çıkarak, dönüşte tekrar Gence'ye uğradılar. Elekber Bey Refibeyli'nin evinde toplaşmışlardı. Bu toplantıya Elesger Bey Hasmemmedli, Adil Han Ziyadhanlı, Ahund Mehemed Pişnamazzade ve adlarını bilmedikleri diğer Gence aydınları katılmışlardı...

Elekber Bey sordu:

- Barış görüşmelerinden bir sonuç çıktı mı?

Ahmed Bey, on gün önce Gence'deki buluşmada dile getirdiği düşüncelerini tekrarladı:

- Biz zaten bu görüşmelerden, olumlu bir sonuç belemiyoruk. Göz boyamak için bir ortak bildiri kabul edildi, vesselam.

- Domuzdan bir tüy koparmak da kârdır.

Kaspi gazetesindeki işlerinin yoğunluğu nedeniyle Elimerdan Bey'in acelesi vardı. Gence'de kalamayacaktı. Bu yüzden Ahmed Bey'e:

- Ben Bakü'ye gitmeliyim! Kendin de biliyorsun ki, bu günlerde, gazetenin başında bulunmam gerek, demiş, sonra da yaşıya: Sen Gence'de kal, acele etme, rahat rahat işini yap, de-yip trenle Bakü'ye doğru yola devam etmişti.

Barış görüşmelerine Ahmed Bey ile iştirak eden Genceli Elekber Bey Hasmemmedli ve Adil Han Ziyadhanlı da evlerine uğradıktan sonra, Elekber Bey Refibeyli'nin evine gelmişlerdi. Tiflis'e gitmeden önceki sohbetleri ile Ahmed Bey'in dikkatini çeken Kadı Mehemed Pişnamazzade, Nesib Bey Nesibbeyli, Gence'nin tanınmış hekimlerinden Hesembey Ağayev de bu toplantıya davet edilmişlerdi. Elekber Bey Refibeyli'nin kardeşleri de ordaydılar.

Tiflis'teki Rus yöneticileri iyi tanıyan Elekber Bey Refibeyli de bu görüşmelerden ciddi bir sonuç alınacağını ümit etmiyordu. Bu düşüncesini, onlar Tiflis'e giderken de söylemişti. Gülerek Ahmed Bey'e sordu:

- Evet, ne oldu? Lotu Vorontsov barıştırdı mı sizi? Zaten bizi barıştırmak gibi bir niyeti yoktur onun! Olanlardan haberi yok mu? Elbette var! Hâlbuki Ermeniler onun bir işaretine bağlıdır. "Durun!" dese, anında silah bırakırlar.

Ahmed, kendi âleminde düşüncelere dalmıştı. Genceli dostlarına asıl amacını nasıl açıklayacağını düşünüyordu. Çok çetin, sorumluluk isteyen bir işe, ölüm kalım savaşına gireceklerdi. Acaba buraya toplananlar, bu işe razı olacaklar mıydı? Bu sorumluluğu üstlenip sırrı saklayabilecekler miydi? Zihninde bu sorulara cevap arayarak Elekber Bey Refibeyli'ye döndü:

- Söyleyeceğimizi söyledik ve kendi payımıza düşeni de aldık.

- Ne payı?

- Anladık ki bu hükümet bizim derdimize merhem değil. Biz kendi derdimize ağlamalıyız. Bu benim kesin kararımdır. Vahiy de, Ermenilere de düşüncemizi söyledik. Ermeni-Müslüman savaşının bütün sorumluluğu, Ermeniler ve hükümetin üstündedir. Bu cinayetleri ve terörü de onlar durdurmalıdır, dedik.

- Ermeniler de her zamanki gibi söz verip verdikleri sözü tutmayacaklardır. Onları tanımıyor musun?

- Böyle olacağını biz de söyledik: Eğer devlet bizi Ermeni çetelerinden koruyamıyorsa, biz de kendimizi koruruz, onlar hangi yolu seçtiyse, biz de aynı yoldan gideriz, dedik.

Elekber Bey Refibeyli güngörmüş, umur çekmiş, tecrübeli bir adamdı. Ahmed Bey'in ne demek istediğini anında sezmişti:

- Hangi güçle? Öyle bir imkânımız var mı?

- Yok! Ancak yaratmalıyız!

Pişnamazzade, Elekber Bey Refibeyli'den önce davrandı:

- Biz hazırız!

Ahmed Bey'in yüzü aydınlandı:

- Allah razı olsun! Ben de zaten bunun için Gence'ye geldim. Belki de elinize geçmiştir, geçen yıl Hayat gazetesinde bir makale yazmıştım.

Pişnamazzade sordu:

- Hangi makale?

Elekber Bey Refibeyli güldü:

- Maşallah, o kadar çok makale yazıyor ki okumakla bitiremiyoruz. Hepsinden de kan kokusu geliyor!

- Aydınlanmayı, eğitimciliği, İslâm'ı tebliğ eden çok yumuşak yazılar yazdım; ama bir sonuç alamadım. Tiflis'te, bununla bir şey kazanamayacağımızdan, bir kez daha emin oldum. Söz muharebesi bitti. Daha doğrusu, sözümüzü ve söz söyleyen kalem sahiplerimizi korumak için artık daha güçlü olmalıyız. Ailemizi, namusumuzu kazmayla, kürekle koruyamayız. Zaman değişti. İşte o makalemde de bu düşüncelerimi dile getirmiştim. Çoktan beri devam eden ve sonu gelmeyen bu uykuyu dağıtmalı, gözlerimizi açmalıyız. Nihayet biz de anladık ki, yaşamak uykuya, itaate değil, güce, enerjiye, gayrete bağlıdır. Elimizi belimize koyup ölümümüzü, daha doğrusu düşman eliyle öldürüleceğimizi bekleyemeyiz.

Pişnamazzade atıldı:

- Benim bir şeriat hocası olduğumu biliyorsunuz. Allah'ın kitabı Kur'an'da da zulme karşı mücadele etmek gerektiği belirtiliyor. Siz yol gösterin, ben şehit olmaya hazırım!

- Yok! Biz artık şehit olmayı, ölmeyi değil, kendimizi korumayı düşünmeliyiz. Rusya'nın dört bir tarafında millî uyanışlar başladı. Biz bunun dışında kalamayız. Bir yıl evvel Petersburg'da, Reşid İbrahim'in evinde, Elimerdan Bey, Ali Bey Hüseyinzade ve diğer birçok dostumuzla birlikte Müslümanlar için bir siyasi parti kurmaya karar vermiştik. Kardeşlerimiz Ali Maksud, Ahmed Bünyamin de oradaydılar. Bu niyetimizi geçen yaz ve bu yılın başlarında *Rusya Müslümanları Kurultayı*nda da beyan ettik. Ancak Müslüman birliğinin kurulması bir yana, bizim o birliğe katılmamız için öncelikle var olmamız, kendimizi savunmamız gerek.

Elekber Bey Refibeyli:

- Doğru düşünüyorsunuz! Ancak bu teşkilata ne ad verirseniz verin, şüphe ile bakacaklardır. "Tim" "Ordu" ne diyeceksiniz? Başkaları hangi yolu seçiyorsa biz de ona uygun bir adım atmamızdır. En iyi yol, medenî bir parti kurmaktır.

Ahmed Bey sevinçle karşılık verdi:

- Sivil, demokratik bir teşkilat olursa, hiç kimse karışamaz. İki yıl önce, sizin kurduğunuz "Eser" adlı bir teşkilatı vardı, onu biliyorum.

Elekber Bey Refibeyli:

- O, ilk sivil teşkilatımızdı...

Deminden beri gözlerini Ahmed Bey'in üstünden ayırmayan Nesib Bey sakin bir tavırla konuşmaya katıldı:

- Bizler, Gence'de boş durmuyoruz. Solcular daha faaldir. Bir yıl önce *Sosyalist Federalistleri Türk İnkılâp Komitesi* kuruldu. Amacı Müslümanların haklarını müdafaa etmek ve milletler arasındaki anlaşmazlıkları gidermekti...

Ahmed Bey, söyleyeceklerini tamamlamak için acele ediyordu, bu yüzden Nesib Bey'in sözünü yarıda kesti:

- Bağışlayın, Nesib Bey! Böyle teşkilatlanma girişimleri Bakü'de de çok oldu. Mehmed Emin Resulzade'nin adını iştmişsinizdir. Faal gazetecilerimizden biridir, Doktor Neriman ile birlikte Himmet Partisini kurdular. Sizin kurduğunuz "Gayret" teşkilatı da çatışmalar sırasında büyük yararlılıklar gösterdi. Bütün bunlar bir yana, benim amacım farklıdır. Görüyorsunuz, Ermeniler rahat durmuyorlar. Çok fazla silaha sahipler ve hâlâ silahlanmaya devam ediyorlar. Onların karşısına eşit şartlarda çıkmayı, öz savunmamızı düşünmeliyiz. Kısacası, bir "müdafaa" teşkilatı yahut da Elekber Bey Refibeyli'nin dediği gibi, bir siyasi parti kurmalıyız. Bakü'de de bu işe katılmak isteyen binlerce insan var, diyerek elini cebine attı ve dörde katlanmış bir kâğıt çıkarıp devam etti: Parti programını da hazırladım. Asıl niyetimiz ne olursa olsun, partimizin resmî tüzüğü Avrupa'daki, Rusya'daki kanunlara ve hümanist ideolojilere uygun olacak.

Ahmed Bey'in cebinden çıkardığı kâğıdı görünce, Elekber Bey Refibeyli'nin yüzü güldü:

- Sevgili misafirimiz hazır gelmiş!

Ahmed Bey:

- Yaklaşık bir yıldır bu işle uğraşıyorum. Okuyayım, kabul edilirse, yarın sabah, Gence'de güvendiğiniz adamları toplayın ve partinin kuruluşunu gerçekleştiririm.

Elekber Bey Refibeyli, tüzüğün okunması için acele ediyordu:

- Buyurun! Buyurun Ahmed Bey, dedi.

Ahmed Bey okumaya başladı...

Tüzüğe göre partinin amaçları, eğitimi yaygınlaştırmak, şeriat kanunlarının korunması, Müslüman ahaliye hukukî yardımda bulunmak, Kafkasya'da halklar arasındaki millî anlaşmazlıkları ve çatışmaları önlemek, halkları barış içinde birbirine yaklaştırmak, halklar arası diyalog sağlamak ve Türklere

karşı düşmanca eylemlere karşılık vermektir. Mecliste oturanlar tüzüğün barışçı ruhunu çok beğendiler.

Elesger Bey Hasmemmedli sordu:

- Adını söylemediniz, partinin adı ne olacak?

Ahmed Bey:

- Biz savaşın, halklar arasındaki iyi ilişkilerin bozulmasının ve kan dökülmesinin taraftarı değiliz. Amacımız öz savunma ve düşman saldırılarını bertaraf etmektir. Bu yüzden de partinin adının "Difaî" olması gerektiğini düşündüm.

- Difaî!

- Difaî...

Bu söz ağızdan ağıza bütün meclisi dolaştı ve yerinde bir isim olduğu kararlaştırıldı. Pişnamazzade, partinin Gence şubasının kurulduğuna dair bir bildiri hazırlanması gerektiğini söyledi ve 15-20 dakika içinde, hep birlikte bu bildiriye hazırladılar. Bildiride şunlara yer verilmişti:

"Teşkilatlı bir askerî güce sahip olan ve aynı zamanda yeni silahlarla, hatta ağır toplarla donatılmış Taşnak Sütyun Cemiyeti, bir yandan askerî gücü ile bütün Ermenileri; diğer taraftan da Kafkasya'daki merkezî idare temsilcilerini kendisine tabi kılıp gizli amaçlarına nail olmaya çalışıyor. Onların esas niyeti Kafkasya'da yaşayan bütün Müslümanları, yani bizleri katlettikten sonra topraklarımızı işgal etmektir. Ermenilerin bu amaçlarına nail olduktan sonraki düşünceleri, Kafkasya'da müstakil bir Ermeni devleti kurmaktır. Bizim kurduğumuz partinin asıl amacı ise halklar arasında samimi kardeşlik duygusu ve birlik oluşturmaktır. Hergah ve Taşnak Sütyun gibi teşkilatlar, namusluca ve samimiyetle kendi hareket ve faaliyetlerinin gerçek amacının açıkça söylerler ve eğer onların amaçlarının Kafkasya'da yaşayan bütün milletlerin özgürlük ve bağımsızlığına bir zarar getirmeyeceğini anlarsak, o zaman bizler, birlik elimizi onlara uzatmaya hazırız. Aksine, öncesinde olduğu gibi Müslümanların üzerine gaddarca hücum ederlerse, bizden hak

ettikleri cevabı alırlar ve Kafkasya baştanbaşa kanlı bir sahra durumuna düşer.

Taşnak Sütyun Cemiyeti şunu iyi bilsin ki, biz, Türk milletinin bedbahtlığı üzerine, Ermeni milletinin saadet ve hoş bahtlık kurmasına asla izin vermeyiz...”

Ahmed Bey, bu mecliste oturanlar başta olmak üzere, Gençeli aydınların çok sevdiği biriydi. Onun Paris’te yaşadığı yıllardan beri Tiflis, Bakü ve Petersburg’daki gazete ve dergilerde, o cümleden Türk, Rus ve Fransız basınında, hatta ara sıra Farsça olarak diğer gazetelerde yayımladığı makaleler ile Bakü, Kaspi, İrşad gibi gazetelerdeki yazılarından dolayı “vatan fedaisi” adıyla nam salmıştı. Onu, Müslüman ve Türk dünyasının konuşan dili gibi görüyor, onunla gurur duyuyorlardı. Bu durum, Elekber Bey Refibeyli’nin evindeki görüşmeye ayrı bir samimiyet katmıştı. Gençelilerin karşısında canlı bir efsane oturuyordu. Gençlik yıllarından bu yana, Rusya, Avrupa, Gürcistan ve Azerbaycan çevrelerine sığmayan ve kalemiyle birçok cephede bıkip usanmadan, teşekkür beklemeden vuruşan; bu uğurda fizikî ve manevî işkencelere katlanan, sarsıntılar geçiren, kayıplar veren ve dönekliliklerle karşılaşan bu adam, adeta nefes almaya fırsat bulamadan çalışıyordu. Felaketler ve kırgınlarla dolu günlerin imtihanları, çokları için tahammül edilemez bir noktaya geldiğinde, çokları bu hadiselerin girdabında boğulup kaldığında, Ahmed Bey’in büyüklüğü ve tükenmez enerjisi bir kez daha gün yüzüne çıkmıştı.

Tiflis barış görüşmeleri hakkında Elekber Bey Hasmemmedli’nin ve Adil Han’ın laf arasında söyledikleri ise, Ahmed Bey’i Gençelilerin gözünde bir kat daha büyütüyordu. Son on günde Ahmed Bey, sanki yaşlanmış, çökmüş, zayıflamıştı. Alnı biraz daha genişlemiş, gözleri irileşmiş, bakışları daha da sertleşmişti. Üstelik şimdi okuduğu belgeler, onun farklı yönlerini de açığa çıkarıyordu. Gençelilerin karşısında artık bir yazar ve gazeteci değil; vatan yolunda başını vermeye hazır olan bir mücahit oturuyordu.

Ermenilerin yıllar süren ve hiç ara vermeden devam ettirdikleri hayâsızca saldırılar sonucu, bütün Kafkasya’ya yayılan, sonra yine Ermenilerin burunlarının sürtülmesiyle sonuçlanan savaş atmosferinde ve siyasi teşkilat adıyla kurulan Ermeni partilerinin yaptıkları katliamların yarattığı bu tahammül edilemez ortamda, meselelere böylesine tepeden bakabilmek, böylesi bir vatan ve insan severlik ruhu ve akılcı yaklaşım, yalnız büyük dehalara mahsus bir özellikti, bir Allah vergisiydi. Ahmed Bey devam etti konuşmasına:

- Allah’ın izniyle bu savaş bitecek, ancak komşularımızın iddiaları ve Rusya’nın Kafkasya siyasetini sürdürmek isteği, burada yaşayan halkları karşı karşıya getirmeye devam edecek. On yıl, yirmi yıl, yüz yıl... Bu gerilim, bu çekişmeler ne kadar sürecek, bilmiyorum. Ancak şunu da belirteyim ki, savaş meydanlarında onları dize getirip barışsak bile, ilim ve medeniyet sahasında onlarla mücadelemez, açık ya da gizli çatışmalarımız hiç bitmeyecek. Bunu aklımızdan çıkarmamalıyız. Hücum edemesek bile, kendimizi korumayı başarmalıyız. Demek istediğim budur. Yani partinin adına “Difaî” derken sadece silah, cephe ve savaşı düşünmek doğru değil. Biz bu *Difaî* idealini milletin öz varlığını muhafaza etme ve büyütme sistemine veya felsefesine çevirmeliyiz...

Gence Kadısı Pişnamazzade, son bir yılda Rus Kazakları ve Ermeni birliklerinin karşısına, boş elle, silahsız ve hazırlıksız çıkmanın çilesini çok çekmişti, bu yüzden de daha kararlı ve sertti:

- Bu felsefe bir yana Ahmed Bey! Sizin büyük bir filozof olduğunuzu hepimiz biliyoruz; ancak başladığınız bu işin sonunu getirin, daha doğrusu, Difaî Partisinin felsefesi ve ideolojisi ile siz meşgul olun. Teşkilatın diğer işlerini bizim sorumluluğumuza bırakın. Düşman uyumuyor, Zengezur ve Karabağ iddiasından da vazgeçmedi. Karabağ’ın savunulması, sadece Karabağlıların işi değil. Bizim esas gücümüz, oraya toplanmalıdır. Vatan savunması dinimizin en vacip görevlerinden biridir, çünkü

esaret altında din de anlamını yitirir, dedi ve sözüne ara verdikten sonra Ahmed Bey'e sordu: Ahmed Bey, Bakü'de ne durumdayız? Gücümüz var mı?

- Var! Ancak Bakü çok karışık. Bir yıldır çok yoğun çalışsak da, henüz güçlü bir teşkilatla açığa çıkamadık. Bakü, bütün dikkatlerin merkezindedir. O yüzden, bu işin merkezi Gence olmalıdır.

Pişnamazzade ekledi:

- Bir de Karabağ!

- Yarın Şuşa'ya gideceğimi nereden bildin?

Pişnamazzade güldü:

- Biz din adamları, Allah'a bir gömlek daha yakınız.

Elekber Bey Refibeyli sohbe te karıştı:

- Bu işin başında da Allah'a yakın olan birinin bulunması gerek!

Ahmed Bey taşın nereye atıldığını hemen anladı:

- Doğru söylüyorsunuz Elekber Bey, din adamlarından hiç kimse şüphelenmez.

O gün Kafkasya'da, belki de bütün Doğuda, ilk siyasi partinin kurulması kararlaştırıldı. Zaman geçecek, bu kurucu kurtayda bulunan aydınların peşine düşen, onların faaliyetlerini önlemek isteyen jandarma idaresi, Difaî Partisinin tüzüğünde ve programında yer alan bu insan severlik ve demokratik değerler karşısında şaşırarak ve birilerini tutuklamak ve hapsedmekte, onlara ceza vermekte zorluk çekecekti. Ancak elbette kâğıt üstünde yazılı olanlar ile yapılması gereken işler birbirinden farklıydı. Çünkü zaman onu gerektiriyordu. Ahmed Bey, Paris'te iken liberal düşünceyi benimsemişti, karıncaya dahi kıyamazdı. Ancak Çarlık yönetiminin, milletin başına açtığı oyunları, halklar arasında ayırım yaptığını, akıtılan masum kanlarını gördükten sonra, sert yollar aramaktan başka çaresi kalmamıştı. O gün, onu dinleyenlerin çoğu, yazılarında siyasete

katılmak istemeyen Ahmed Bey'in birdenbire bu şekilde değişmesine hayret etmişlerdi. Elekber Bey Refibeyli'nin sorusu da bu hayret duygusunun bir sonucuydu:

- Biz sizi büyük bir kalem erbabı olarak sevdik...

Ahmed Bey onun sözünü yarıda kesti:

- Elekber Bey, siz Gence'de genç yaşlarınızdan beri "el aksakalı" olarak sayılıp sevilirsiniz. Devlet yöneticilerini de çok iyi tanıyorsunuz. Uzun süre hükümete hizmet ettiğinizden, yöneticileri zavallı Müslümanlara nasıl tepeden baktığınızı da herkesten iyi biliyorsunuz. Birbirinden hiçbir farkı olmayan biri Türk, diğeri Ermeni iki köylü, bir iş için hükümet dairesine geliyorlar. Ama Ermeni'nin işi vaktinde yapıyor, zavallı Müslüman da günlerce devlet dairesinin kapısını aşındırıyor. Neden? Bir yandan Ermeni'nin Hıristiyan olduğu için onu kolluyorlar, diğeri yandan da onların gücünden çekiniyorlar. Gizli Ermeni örgütleri, son yıllarda pek çok Rus memuru öldürmediler mi? Devlet dairelerinde sözlerini geçirmek için, memurların gözünü korkutuyorlar. Bu da bir mücadele tarzıdır. Bu mücadele sadece hükümete karşı sürdürülseydi, buna diyecek sözümüz olmazdı. Ancak onlar, silahlarını çoğu zaman masum ahaliye, hiçbir işe karışıp dolaşmayan komşularına doğrultuyorlar. Biz iki taraflı zulüm çekiyoruz, iki ateş arasındayız. Hem devletin resmî gazeteleri, hem de Ermeni kalemşorlar yazı yazarken insanlıktan, barıştan dem vuruyorlar. Ancak hepsi de perde gerisinde katilleri savunuyorlar. Bunların elleri de kana batmış durumda. Biz bu teşkilatımız sayesinde birliğimizi sağlayarak, diyalog yoluyla, söz ile onları silah bırakmaya, ikiye bölme yapan memurları da adaletli davranmaya çağırıyoruz. Difaî Partisinin asıl işi bu olacak. Eğer, bu barışçıl çağrılarımızın bir etkisi, bir karşılığı olmazsa, o zaman bizim de tetikçilerimiz meydana çıkar. Ben Fransa hümanizmi dersleri alsam da milletimizin kurtuluşu için başka çare göremiyorum.

Pişnamazzade hayır dua etti:

- Allah işimizi rast getirsin! Zulme, adaletsizliğe karşı sessiz kalmak, insan olana yakışmaz. Kitabımız Kur'an da böyle diyor... Gerçekten de devlet dairelerinde bizim Müslümanları adam yerine koymuyorlar. Geçen gün gördüm, valilikte görevli bir memur, bizim Türklere öyle bir tepeden bakıyor, öyle bir dudak büzüyor ki, sanırsın bizler iğrenilecek insanlarız. Bizimkiler ise ona baş eğiyor, saygıda kusur etmiyor, selam veriyor. Fakat dönüp bakmıyor bile... Allah'ın selamını da almıyor. Sanki bu domuz balasına benzeyen iblis, gökten zembille inmiş, sanki Allah'ın seçkin kulu...

Cavad Bey sabırsızlıkla Pişnamazzade'nin sözlerine destek verdi:

- Böylelerinin bir ikisini tutup Şah Abbas mescidinin yanındaki çınarlara assaydık, akılları başlarına gelirdi. Kimi ağzızsız, dilsiz, güçsüz, zavallı görüyorlarsa, onu yıkıp çiğneyerek üstünden geçiyorlar.

Ahmed Bey yavaş sesle konuyu toparladı:

- Evvela maksadımızı doğru anlamalıyız. İlk önce kendi milletimizin gözünü açmalı, haklarını anlatmalı, milleti harekete geçirmeliyiz. Ermenilerin de bizim gibi başı beladadır; zavallıların aklına girdiler, azdırdılar. Ne savaş, ne de kırgın! Biz huzurun tarafındayız. Biz, halkın omzundan insanlar belini doğrultsun, adalet ve refah içinde yaşasın, hiç kimseye kul, köle olmasın, diyoruz. Milletlerin kendi haklarının farkına varması ve özgür düşünüp düşüncelerini ifade edebilmesi kaçınılmazdır. Rusya da önceki Rusya değil artık, derinden sarsıldı. Ortaya çıkan yeni fırsatlardan yararlanmamız gerek. Bu yüzden de bölge bölge, köy köy dolaşım hem şeriatın, hem de kanunun verdiği hakları insanımıza anlatmalı, bu çerçevede faaliyet gösteren, savaşı, terörü engellemeye çalışan bir teşkilat kurduğumuzu izah etmeliyiz. Ölmek, öldürmek insana yakışan bir iş değil. Biz ancak bütün hal çarelerimizin tükendiği gün silaha sarılabılıriz...

Cavad:

- Biz, şimdiden o gündeyiz. Yedi aydır Yelizavetpol dedikleri bu viranede, savaş halinden dolayı sıkıyönetim ilan edildi. Jandarmanın eline fırsat geçti. Burnunu dışarı çıkarsan, ya 500 ruble para cezası kesiyorlar ya da hapse tıkiyorlar. Çar'ın geçen sonbaharda yayımladığı manifesto, bizden başka herkesin elini kolunu açtı, hareket alanını genişletti. Nerde senin dediğin o yumuşama?

Elesger Bey Hasmemmedli, Cavad'ın sözünü kesti:

- Baltayı kökünden vurma, Bakü kazan gibi kayıyor. Ancak petrol Bakü'deki havayı bulandırmış durumda. Millî düşüncenin merkezi Gence'dir. Ahmed Bey'in aramızda olması, yeni partinin burada kurulması da tesadüf değil.

Cavad onun bu düşüncesini tasdik etti:

- Ahmed Bey sağ olsun! Sizin, Elekber Bey Refibeyli'nin, Nesib Bey'in zahmetlerini de hiç kimse inkâr edemez.

Adil Bey Ziyadhanov gülümsedi:

- Önemli olan çekilen zahmet değil, bu zahmetin sonucunu almaktır. İki yıl önce Gence'de "Eser" teşkilatını kurduk. Ancak ömrü kısa oldu. Sonra bir de Sosyalist Federalciler Türk İnkılâp Komitesi kuruldu. Durumun böyle hızla değişeceğini beklemiyorduk. Müslümanların haklarının müdafaası için hayli bildiri dağıtılmıştı. O da bir merhaleydi. Geçen yılın yazında, savaşın en ateşli döneminde hürmetli Elekber Bey Refibeyli ve Nesib Bey beni de yanlarına alarak Gence'de ve Şuşa'da Gayret Partisinin kuruluşunu ilan ettiler.

Ahmed Bey memnuniyetle başını salladı:

- Aslında biz, sizin açtığınız yolda ilerliyoruz.

Adil Bey mahcup oldu, kızardı:

- Estağfurullah. Biz bu işleri sizlerden öğreniyoruz.

Ahmed Bey devam etti:

- Her birimiz bir iş yaptık, yapmaya da devam ediyoruz, ama yeterli değil. Biz de bir *Müslümanlar İttifakı* kurmayı istiyorduk. Hürmetli Elimerdan Bey ile bir ayağımız Saint Petersburg'daydı. Ama biz bir teşkilat kurar kurmaz, beş benzerini de hükümet kuruyor: Konstitusiyaya Demokrat Partisi, Müslüman Ayanlar İttifakı ve çeşit çeşit müdafaa cemiyetleri, hangisini söyleyeyim? Bu teşkilatların devamlılığını sağlayamıyorsak, koruyamıyorsak, niye kuralım? Sözümüzü söyleyip, içimizdekileri boşalttıktan sonra dağılıp gidiyoruz. İş yapan olmuyor. Bu gün, Müslümanlar birleştiğinde inkişaf edeceklerini ve onlara saygı duyulacağını herkes biliyor. Eğer öyle olursa, Müslümanlar şuurlu ve güçlü olacaklar. Hükümetle diyalog ve kendi haklarını müdafaa yollarını arayacaklar, bulacaklar. Halk şunu iyi bilmelidir: Yeni partimiz doğruluğu adaleti savunacak; sahtekârlığı, rüşvetçiliği kabul etmeyecek. Önce düşmanlarımızla ciddi çatışmalarımız olacak. Ama bu, işin sadece bir kısmı... Önemli olan eğitimdir. Okullar açmadan, çocuklarımızı okutmadan, komşu halklarla boy ölçüşemeyiz.

Elekber Bey Refibeyli:

- İnşallah, bu işimiz de yarım kalmaz, dedi. Eğer yeni kurulan partinin Yelizavetpol şubesini güçlendirmek istiyorsak, kapı kapı dolaşıp partinin kuruluş haberini bütün Türklere ulaştırmalıyız. Bu birincisi. İkincisi ise, Pişnamazzade'nin de teşkilatımızın başkanlığını üstlenmesi gerekir. Ondandır rica ediyorum, bu görevi uhdesine alsın, imanlı adamdır. Müslüman kadısının böyle ciddi bir siyasi işe önyak olduğuna kimse inanmaz. Bu da bizim işimizi kolaylaştırır, teşkilatımızı şer güçlerden korur...

Yeni kurulan Difaî Partisini tanıtmak için, bir gün sonra mescidin önünde bir miting yapıldı. 17 Ekim manifestosundan sonra, sokak ve meydanlarda toplanmak kolaylaşmıştı, açık bir engelleme olmuyordu. Bu kez mitinge, nerdeyse Gence'nin bütün tanınmış aydınları gelip katılmışlardı. Aydınların *aksakal*

diye hürmetle yaklaştıkları Hacı Memmedhüseyn Elioğlu'nu, Ahmed Bey'in yanına oturtmuşlardı. Gence çevresindeki köylerin birinde yaşasa da, şehirde büyük nüfuz sahibiydi. Savaşın ağır günlerinde, iki oğlu ile beraber şehir halkının yardımına gelmiş, yaşı 70'i geçmesine rağmen mertçe vuruşmuştu. Elekber Bey Refibeyli, Hacı Mirkasım Hemzeyev ve Mehemed Pişnamazzade'den başka, mitinge gelenlerin çoğu 20 ile 30 yaş arasındaki gençlerdi.

Aslında, ne Hacı Mirkasım ne de Pişnamazzade 43 yaşında olmalarına rağmen, yaşlarını gösteriyorlardı. Son yıllarda ne kadar sıkıntı çekseler de gençlerden hiçbir farkları yoktu. Mirze Mehemed Ahundlu, Muhtar ve Cavad Kadıbeyli, Meşhedi Elihacı Memmedhüseyn oğlu Refibeyli, Elekber Hasmemmedli, Hemid Bey Usubbeyli ve diğerleri. Böylesi meclislerin daimi köşe taşı olan ve el aksakalı olarak tanınan Elekber Bey Refibeyli, miting başlamadan önce Hacı Memmedhüseyn Elioğlu'na dönerek:

- Hacı, aramızda senden daha yaşlısı yok. Büyüğümüzün. Bir hayır dua et de toplanmamızın nedenini açıklayalım, dedi.

Hacı Memmedhüseyn:

- Allah hayırlı ve mübarek etsin, dedi, sizin toplandığınız yerde iyilikten, güzellikten hayırdan başka ne olabilir ki?

Elekber Bey Refibeyli:

- Allah razı olsun, deyip kalabalığa döndü:

- Aziz Gencililer, misafirimiz Ahmed Bey'i elbette hepimiz tanıyorsunuz. Tiflis'ten Bakü'ye dönerken, yol üstü uğrayıp bizi ziyaret etmeyi vacip bilmiş, sağ olsun! Ahmed Bey, Kafkasya Genel valisi Vorontsov Daşkov'un girişimiyle, Tiflis'te, Barış görüşmeleri adı altında yapılan müzakereler ve alınan sonuçlardan dolayı, milletimiz adına rahatsızdır. "Birlik olmazsak, vatanımızı müdafaa için ayağa kalkmazsak, kimse bizi müdafaa etmeyecek." diyor. Şimdi, Ahmed Bey, düşüncelerini sizinle de paylaşacak. Buyurun, Ahmed Bey.

Ahmed Bey, Tiflis görüşmeleri hakkında bilgi verdi. Son yıllarda Rusya Müslümanlarını bir araya getirme girişimlerini anlattı. Merkezî hükümetin yaptığı ıslahatlarla bütün halklara, o cümleden Azerbaycan Türklerine de dernek ve siyasi partiler kurma hakkı verdiğini söyledi ve bu haklardan yararlanma zamanının geldiğini vurgulayarak sözlerine şöyle devam etti:

- Kısacası Kardeşlerim! Kafkasya Müslümanları, bir ölüm kalım mücadelesi ile karşı karşıya kalmıştır. Kendimizi, atalarımızın bize emanet ettiği topraklarımızı koruyamazsak, Azerbaycan'da, Gence'de, belki de bütün Kafkasya'da, bir tek Türk kalmayacak. Gelecek olan felaketleri görüp bir tedbir almamız için güçlü bir teşkilata, bir siyasi partiye ihtiyacımız...

Kalabalıktaki gençlerden biri laf attı:

- Bu felaketleri önlemek için fedailere gerek var; siyasi partiye değil!

Ahmed Bey ciddileşti:

- Silaha sarılmak için acele etme! Bizim silahsız da yapacak işlerimiz var. Eğer o işleri zamanında yapabilmış olsaydık, şimdi üstümüze silahla gelmeye cesaret elemezlerdi. Söze sözle, kurşuna kurşunla cevap vereceğiz. Başka yolu yok!

Laf atan genç gülümsedi:

- O zaman biz hazırız!

Ahmed Bey, toplanan kalabalığın, nerdeyse her sözü, büyük bir açgözlülükle havada kaptığını hissediyordu:

- Türklerle Ermeniler arasındaki son olaylara hepimiz de çok üzüldük. İnsanlık böyle vahşi hareketlere tahammül göstermemelidir. Onlar bu olup bitenleri unutmayacaklar, biz de unutmamalıyız. Yeryüzünde, Allah'ın yarattığı ne kadar vahşi ve yırtıcı hayvan varsa, başka hayvanları parçalar ancak hemcinslerine dokunmaz. Ne yazık ki vahşi hayvanların yapmadıklarını insanlar yapıyorlar, birbirlerine saldırıyorlar. Rus işgalinden önce Kafkasya'da Türklerle Ermeniler dost ve iyi komşular

olarak yaşamışlar. Tarihte, bu nahoş hadiseye asla hoş bakmamışlar. Dünyanın bu cennet köşesinde, bu iki halkı birbirine düşürenler kimlerdir? Onlar! Biz geri çekildikçe hâkimiyetlerini pekiştiriyorlar. Bizim başımıza gelen felaketten dolayı bayram ediyorlar. Kanunlarını, kanımızın üstünde yaşıyorlar. Biz Türkler, Allah'a inanan ve ona bağlı bir milletiz. Allah'ın hâkimiyetini kabul edene, başka hâkimiyet lazım değil. İrade, akıl ve ahlâk milleti ayakta tutan üçlü sacayağıdır. Bu ayakların her birini sağlam tutmalıyız. Birlik ve beraberlikten başka çaremiz yoktur.

Hükümetin resmî beyanatlarına göre, biz Türklerin yüzde sekseni eğitimsiz, cahildir. Yüksek öğrenim görmüşlerimizin sayısı yüzde bir bile değil, bu durum utanç vericidir. Bu oran, Ermeni ve Rus toplumunda bizim 10-15 katımızdır. Eğitimsizlik ve cehalet, elimizi kolumuzu açmamıza, birleşmemize, birbirimizi kucaklamamıza izin vermiyor. Tiflis'te, Kafkasya canişini Ermenilerle bizi barıştırmak istedi. Savaşı biz başlatmamıştık ki, barışın yükünü de biz çekelim. Barışın yolu da millî güçten ve kendini koruyabilmekten geçiyor...

Daha sonra Ahmed Bey, Gence'de yeni bir siyasi partinin; Difaî Patisinin kurulduğunu bildirdi.

Difaî Partisinin kurulması, Gencelilerin gönlüne göreydi. Mitingden sonra partiye kayıt olmak isteyenlerin müracaatları başladı...

Ahmed Bey, oradan Şuşa'ya hareket etti. İçinde, güzel yurdunun yerinde bir virane göreceğinin acısı ve aynı zamanda Difaî Partisinin kuruluşunun ilan edilmesinden doğan sevinç ve mutluluk vardı.

YENİDEN ŞUŞA'YA DOĞRU

Nevruz Bayramı arifesiydi... Yıl boyunca Ahmed Bey'in içinde durmadan kanayan yaraları, belki de Şuşa'ya giden bu yollar saracaktı! Dağlar ümit kaleleri gibi yükseliyordu. Öndeysel, bir sofraya gibi serilmiş Karabağ düzlükleri... Yemyeşil ekin tarlaları; baharla birlikte boy vermiş çimenler daha yenice çiçek açmış kayısı, şeftali, erik ağaçları; insanı sarhoş eden kekik ve yavşan kokusu; sabahtan akşama, akşamdan sabaha kadar karlı dağların zirvesinden soğuk ve kar havası getiren serin yeller, insanın ruhunu dinlendiriyordu. Yolun sonunda annesi, babası yoksa eski yurtların sıcaklığından, yürek sızlatan hatıralardan ve bu yamaçların, düzlüklerin emsalsiz güzelliğinden başka, onu teskin edecek ne olabilirdi ki?

Ahmed Bey'i bu yerlere doğru böylesine sürükleyen, hangi cazibe, hangi çekim kuvvetiydi? Bu topraklarda dertten, sıkıntıdan başka ne görmüştü ki?

Yol boyunca birkaç defa doluya tutuldu. Yolda rastladığı insanlar, bu yaz yağmurları ve dolunun aman vermediğinden bahsediyorlar ve: "Böyle giderse, Ermeni güllesinden kaçanları da açlık kıracak." diyorlardı. Ancak Ahmed Bey, yıllardır hayalinde kurduğu bir teşkilatın rüzgârıyla kanatlanmış, uçuyordu ve dolu da, yağmur da umurunda değildi.

Terter, Berde, Ağdam ve Şuşa'da yaşayan bütün Türkleri, Müslümanları, Difaî Partisinin Karabağ için hayati öneme haiz olduğuna inandırmalı, herkesi destek vermeleri için ikna etmeliydi. Hayalinde, onlarla konuşuyordu: "Burada Difaî Partisinin teşkilatlarının kurulması, bir ölüm kalım meselesidir. Zaten bu savaş, Ermenilere ders oldu. Gence, Bakü, Tiflis, Nahçıvan, Revan... Her cephede mağlup oldular. Ancak biz de hiçbir

şey kazanamadık. Yevlah Şuşa yolu tamamen Türklerin kontrolünde olsa da Esgeran Kalesi çevresinde ve köylerde çatışmalar, karşılıklı saldırılar ve kırgınlar hâlâ devam ediyor. Zengenzur ve Karabağ'da merkezî hükümet memurlarının fitnesiyle, hâlâ kuyruklarını dik tutuyorlar. Bizim bu teşkilat etrafında birleştiğimizi gördüklerinde ise, kışları üzerine oturacaklar..."

Ahmed Bey, okul yıllarından beri Ermenilerin hasletini iyi bilse de asla bütün Ermenileri suçlamıyordu, gariban Ermenilere her zaman acıyordu: "Gariban Ermeni köylüsünün ya da inşaat ustasının ne suçu var? Asıl suçlular, onları kandırıp bu kötü yola iteleyenlerdedir." diye geçiriyordu içinden.

Dilicanın penceresinden, viraneye dönmüş köyleri, yakılıp yıkılmış evleri gördükçe yüreği sızlıyordu. Çünkü onun çocukluğunun geçtiği baba ocağı da yakılmıştı. Belki de onların evini yakanlar, Şuşalılara kurşun atanlar, daha okul yıllarında, ona göz verip ışık vermeyen Ermeni çocuklarıydı. Her kimse, günahı boynuna... Sadece Ahmed Bey'in baba ocağı değildi ki yakılan. Yüzlerce Müslüman evi yakılmıştı Şuşa'da. Ancak yanan evleri ile beraber bir arzusu da küle dönmüştü. Annesi ve babasının ölümünden sonra, bu büyük mülkün boş kalmasını hiç istemiyordu. Bir gün, o evi, okula dönüştürmek arzusundaydı.

Sözde barış görüşmelerinin başarısızlığa uğraması, kanlı çatışmaları yeniden alevlendirmişti.

Eski bir arkadaşının evine misafir olacak ve arkadaşı razı olursa, Difaî Partisinin Şuşa şubesini kurmasını ondan rica edecekti.

Çocukluğunun acı tatlı hatıralarını yaşadığı ancak şimdi yanıp kararmış bir ocağa benzeyen şehrin görkemi, Ahmed Bey'i bir mengene gibi sıkıyordu. Şehir sanki geçmişini özlüyordu. Keşke bu dağların başındaki küçük Paris'i, önceki ihtişamlı günlerine döndürmek mümkün olsaydı. Keşke her gün Ermeni çocuklarının hakaretini işitseydi de bu şehrin yüz çeşit bezeği

olan taş evler, kervansaraylar, mescitler, misafirhaneler mahvedilmeseydi...

Ahmed Bey'in geldiğini duyan Şuşalı aydınlar, akın akın onun ziyaretine geliyorlardı. Halkın coşkusunu ve hevesini gören Doktor Kerim Bey Mehmandarov Difaî Partisinin Şuşa teşkilatının kurulması için başkanlık görevini üstlendi. Cahangir Han Nurubeyov onun yardımcısı seçildi. Karabağ teşkilatının bütün üyeleri, Şuşa'nın nüfuzlu aydınları ve din adamlarıydı. Huduş Kulubeyli kâtip, Efrasiyab Hacı Azimoğlu, Meşhedî Şamil Kasar, aslen Tebriz civarından olan Meşhedî Memmedcefer Seferoğlu, Hacı Mirzehüseyn Mirzekerimoğlu, Şükür Bey Meşhedî Ağalaroğlu, Bahadır Sarıkerimoğlu, Meşhedî Yusif Kahramanoğlu, Meşhedî Ahmed Azimli de yönetim kuruluna seçildiler.

Kerim Bey Mehmandarov, hayırseverliği, millet sevgisi ve çok başarılı bir hekim olarak Karabağ'da nam saldığınan, onun taş koyduğu yere baş koyanlar, kısa sürede onun etrafında toplandılar.

Ahmed Bey'in Şuşa'ya gelişi, Kerim Bey'in kabuk bağlayan yaralarını yeniden kanatmıştı. Bu yüzden de içini dökmeye başladı:

- Ahmed Bey, yıl boyunca Şuşa'ya birkaç kez geldin. Halkın geçiminin her geçen gün zorlaştığını, şartların daha kötüye gittiğini kendin de görüyorsun. Şehre erzak getirmek zorlaştı. Esgeran tarafından, erzakları zorlukla geçiriyoruz. Ermeniler yenilgiyi kabul etmek istemiyorlar. Bunların göbekleri Petersburg'a bağlı...

- Öyle olmasa, Ermeni'nin Şuşa'da ne işi vardı?

- Ruhum sıkılıyor, yüreğim kanyıyor aziz kardeşim. Millet kendi vatanında sürgüne döndü. Geçen yıl, ekinlerimizi dolu vurdu. Halk açlıktan kırılıyor. Bize el veren, hiç olmazsa ilaç almaya yardım eden de yok. Milyonerlerimizin kalbi ise adeta taş kesilmiş.

- Yardım için kime müracaat ettiniz?

- Kime müracaat etmediniz diye sorsana! Hayriye Cemiyeti tek bizim gücümüzle ne kadar adama yardım edebilir? Geçenlerde Hacı Zeynalabdin Tağıyev, on bin ruble göndermişti. Sağ olsun. Elimizden tuttu. Hiç olmazsa hastaneyi düzene sokabildik.

- Zorda kalan kardeşinin elinden tutmayı beceremeyen, ruhsuz, şuarsuz, doğru yoldan çıkmış bir toplumun geleceği de yoktur.

- Osmanlı gazetelerinden birinde okudum. İslâm Halifesi, yani Osmanlı Sultanı, merhameti ile bütün Avrupa'da meşhurmuş. O, eli açık, cömert, merhametli bir Sultan olarak tanınmış. Hıristiyan dünyasının neresinde bir felaket olsa, oraya bile binlerce lira yardım gönderirmiş...

Ahmed Bey'in yüzünü acı bir tebessüm bürüdü:

- Elbette öyle, ancak bizdeki evsiz barksız, yeri yurdu viran olan Müslümanları görmüyor. Bakü'deki Müslüman milyonerler de Sultan'ın yolundan gidiyorlar. Gazino, işret âlemleri... Karabağ ve Zengezur kaçkınları, açlıklarından köpük kusuyor, onlarsa köşk, konak, imaret yaptırma yarışındalar.

- Ermenilerin birlik oluşundan çok bahsediyorlar. Ancak onlar durumu bizden de kötü. Araya düşmanlık girmesine rağmen, savaş da devam ettiği halde, Ermeni yoksulları da bize el açıyorlar. Biliyorsun, biz de yüreği yufka milletiz...

Ahmed Bey bu duruma hiç şaşırmadı:

- Bu da bizim haysiyetimizdir. Ne yapalım? Durumu iyi olan bir insan, düşkünlere yardımda bulunmuyorsa, onun inancının hiçbir önemi yoktur. En imanlı insan bile, eğer gaddarlığı kuşanmışsa, Allah tarafından cezalandırılacaktır. Bizim kitabımızda böyle söylenir. Ben Avrupa'da İslâm dininin bu üstünlükleri hakkında pek çok makale yazdım. Ancak şimdi, milletin kurtuluşu sadece dinde, Şii ve Sünnî ayırımının ortadan kaldırılmasında değil. Avrupa medeniyeti bize üstünlük sağladı. Bunu hiç kimse inkâr edemez. Geri kalmışlığımızı itiraf edip

Avrupa'nın ardından veya onların usulüyle ilerlemekten başka çıkar yol görmüyorum. İlim öğrenmeli, cehaletten, hurafelerden kurtulmalıyız.

- Difaî Partisinin şeriat kanunlarını da tebliğ edeceğini söylemişsiniz, o söyledikleriniz, şimdiki söylediklerinizle çelişiyor mu?

- Din adamları önemli bir güçtür. Onları kendi saflarımıza çekmeliyiz. Halkla, onun anladığı dilden konuşmalıyız, ancak resmî tüzüğümüzde, "şeriat kanunları" denilen bir şey yok.

- Tüzüğe göre Difaî Partisi, Kafkasya halklarını barışa ve dostluğa çağırıyor. Taşnak Sütyun Cemiyetinin yoluysa ayrı.

- Biz Kafkasya'da barış isteğimizde samimiyiz. Komşu halkların edebî düşmanlığı mümkün değil. Ayrı ayrı hareket ettiğimizde, her iki taraf da Petersburg'a yem oluyoruz.

Bu sırada yanlarına Cahangir Nurubeyli de geldi. Sanki onların bütün konuşmalarını duymuştu:

- Karabağ'ı sana anlatmaya gerek yok Ahmed Bey. Seninle birlikte büyüdük. Gücümüz, silahımız olmazsa, Revan eyaletindeki topraklarımızı, Göyçe'yi, Revan'ı elimizden alacaklar. İnsan boş elle Rus'un gülesinin karşısına nasıl çıksın? Difaî Partisini kurduğun için çok sağ ol. Buna ancak sen cesaret edebilirdin. Biz de üstümüze düşeni yapıyoruz. İki üç gün içinde bir hayli genç toplandı. Biz burada, Gence ve Bakü'den daha güçlü olacağız inşallah.

- İnşallah, dedi Ahmed Bey ve devam etti: Bırak meramımızdan haberdar olsunlar. Devlet memurları partiye ilişemezler. Milleti seferber etmek, uyandırmak, birleştirmek, ilme, eğitime yöneltmek... Bütün bu faaliyetler kanunlar çerçevesindedir. Ancak öncelikli görev, Karabağ'ın korunmasıdır. Eğer devlet kafasını kuma gömüyorsa, cinayet işleyenlerin ve buna göz yumanların cezasını da biz keseceğiz! Bu, ister devlet memuru olsun, isterse düşman, hiç fark etmez. Kendi aramızdan ihanet edenler çıkarsa, onlara da aman verilmeyecek!

İlginç olan, bu yeni harekete katılanlar arasında devlet dairelerinde çalışan memurlar, hatta polis şefleri de vardı. Ağdam, Berde ve Terter'den gelenlerin her biri saygın, çevresinde sözü geçen adamlardı. Ağdam'dan gelen Bakış Bey, Elesger Bey Hasmemmedli'yi, uzun zamandan beri tanıyordu. Şuşa'da tanışmışlardı. Az konuşan, ancak çok sert bir adamdı. Onunla birlikte gelen Ahmed Avarski'nin ise, ağzından kan kokusu geliyordu:

- İsterseniz, Ben Dağıstan'a giderim, Ahmed Bey, dedi. Birkaç ay içinde, Dağıstan'da bir ordu kurarız.

Sonraları, gerçekten de onun dediği gibi olmuştu.

En sonra gelen Hemide Hanım Cavanşir'in adamıydı. Gelir gelmez Kerim Bey Mehmandarov'a dönüp meramını anlattı:

- Kerim Bey, beni Hemide Hanım gönderdi. Size verilmesi gereken emanetler var.

Kerim Bey Mehmandarov onu içeri çağırdı:

- Sizden gizli bir sözümüz yok, buyur.

Tehlikelerle dolu yolları tek başına geçerek gelmiş olan genç, elindeki bohçayı ortaya koyarak:

- Hemide Hanım, bu emanetleri size vermemi söyledi. Azımızı çoğa saysın, dedi. Emrindeki atlıları da hazırladı, bu günlerde kendisi de sizin yardımınıza gelecek.

Kerim Bey Mehmandarov:

- İnşallah, onun eline silah almasına ihtiyacımız kalmaz, dedi.

BEYLER İLE GÖRÜŞME

Esed Bey'in evi, Şuşa'da zarar görmeyen birkaç mahalleden birindeydi. Son yıllarda dertten, yastan başlarını bulamayan Karabağ Beyleri için, bu günkü toplantı gökten inme bir fırsattı. Esed Bey'in konağı, ne günler görmüş, ne devranlar sürmüştü! Ancak şimdi suyu soğulmuş değirmene benziyordu. Bu savaş eski dostların, akrabaların her birini bir dağa savurmuştu. Ne Kür kıyısındaki, Mil düzündeki kış eğlenceleri kalmıştı ne de Karabağ yaylalarındaki yaz seyrangâhları... Dağın, taşın, suyun, tabiatın, ekmeğin aşın... Hiçbir şeyin tadı tuzu kalmamıştı. Daha doğrusu savaş, neredeyse yüz yıldır kendi topraklarında Beylikten gelme asaleti, mertliği, cömertliği adeta yere sermişti. Çünkü Rus hükümetinin ilk hedefi Beyler ve onların elindeki topraklar ve servetlerdi.

Düşman ilk önce yüreğe nişan alıyordu. Beylik; gururu, gözü tokluğu, fakirlerin elinden tutmayı gerektiriyordu. Beyler ise küçük gündelik münakaşalara karışmama haysiyetleri ile Türk ırkının en kutsal, el ulaşmaz zirvesini temsil ediyorlardı. Köy olsun, şehir olsun bir farkı yoktu, Beylik, yücelik, yiğitlik, asalet demektir. Beyler, iyi günde, kötü günde, "elin el ağacıydı."⁴⁸ Zorda kalana ilk Bey yardımı gider, düşman karşısına birinci o çıkar, el adına ilk o konuşur, kararı o verir, sorumluluğu da o üstlenirdi. Malına, mülküne el konulan, kuru yerde kalan Beyler de vardı. Ancak nesilden nesile geçen bir asilzadeliğe mağlubiyeti kabul etmeden, Beylikten taviz vermeden, eski davranış biçimlerini değiştirmeden, at sırtında, kuşlar gibi özgür yaşıyorlardı.

48 Elin el ağacı olmak: Vatanın, milletin tutunacağı dal, milletin güvenci olmak.

Esed Bey'in bu davetine yüze yakın misafir gelmişti. Görüşmek için bir bahaneydi. Oturup konuşacaklar, dertleşecekler, yüreklerindeki kederi boşaltacaklar, milletin başı üstünde dolanan felaket bulutundan kurtulmanın çaresini arayacaklardı. Çetin suallerin cevabını Bey bilmezse, kim bilecekti? Henüz savaş bitmese de ortam geçici olarak yumuşamıştı, bu fırsatı kaçırmamak lazımdı. Esed Bey sofrasına cömert adamdı. Misafirlerini aç yola salmazdı. Her türlü hazırlığı da yaptırmıştı.

Konağın büyük salonu, misafirlerle dolmuştu. Esed Bey gelenleri tek tek karşılayıp yer gösterdi. Davetlilerin tamamı geldikten sonra, salonda bulunanlara dönüp:

- Allah razı olsun, Beyler, dedi. Bizi kırmayıp çağrımıza kulak verdiniz, davetimize icabet ettiniz. Hoş gelip sefalar getirdiniz. Bu meclis, sadece benim isteğimle toplanmadı. Kardeşlerimiz, bizimle görüşmeyi, bizim fikrimizi almayı münasip görmüşler. Şimdi niyetlerini açıklayacaklar, buyursunlar.

Ev sahibinin yanında oturan Hüseyneli Bey meclistekilere baktı bir süre. Salondakiler birbirlerinin gözüne bakıp sözü kimin açacağını bekliyorlardı. Esed Bey bu tereddüde son noktayı koydu:

- Dinliyoruz, Hüseyneli Bey.

Hüseyneli Bey odayı dolduran gür bir sesle söze başladı:

- Dostlarım, çok konuşmayacağım. Savaşta çok şehit verdik. Suçun yarısı da bizdedir. Koynumuzda yılan beslemişiz. Hükümetin bizi değil, kendi dininden, kendi mezhebinden olanları koruyacağını maalesef kestirememişiz. Aklımız yeni başımıza geldi. Taşnak Sütyun Cemiyetinin kanlı emellerinden sonra bizimkiler de "Difaî Partisini" ve bu partinin Karabağ teşkilatını kurmuşlar. Okumuşlarımız, din adamlarımız, gözü pek yiğitlerimiz bu partinin çatısı altında bir araya toplanmış. Köylere, kasabalara da haber verip halkı kendi yanlarına almışlar. Şuşa'dan polis mi diyorsunuz, amir mi diyorsunuz...

Oturanlar bir ağızdan:

- Anlaşıldı, sen sözünü söyle...

- Kısacası, Hosrov Bey ve Yevlah'tan Abbas Vezirov da gizlice onlara yardım ediyorlar.

Esed Bey kendi evinde, hükümet memuru olan parti taraftarlarının adının açıklanmasını istemiyordu:

- Sen söyleyeceğini söyle. Biz falcı değiliz ki, kimin ne düşündüğünü, kimin kimi destekleyip yardım ettiğini nerden bilelim?

Hüseyneli Bey sözlerine devam etti:

- Her neyse, Difaî Partisi temsilcileri Şuşa'da ve Aran Karabağ'da⁴⁹ halkı ayağa kaldırmışlar.

Ağdam'dan gelen bir misafir, meclisin başköşesinde oturan Kerim Bey Mehmandarov'u işaret ederek:

- Ben, Karabağ'da bir tek cemiyet tanıyorum. O da Kerim Bey'in kurduğu Hayriye Cemiyetidir. Cemiyet, savaşın en ateşli döneminde, pek çok yaralıya, evsiz barksız, aç açıkta kalan kaçkına yardım etti. Hepiniz buna şahitsiniz. Bu yüzden de Kerim Bey ne derse, ben onun dediğini emir telakki ederim, dedi.

Kerim Bey ayağa kalktı:

- Sağ olasın, Allah razı olsun. Ben her şeyden önce bir hekimim. Yaralılarımıza yardım etmek, benim boynumun borcuydu, görevim idi. Bu gün bambaşka bir meseleyi konuşuyoruz. Yani kendimizi düşmana karşı iyi savunabilseydik, silahımız olsaydı, bu kadar kaybımız, yaralımız, kaçkınımız olmazdı. Difaî Partisi bütün Azerbaycan'ın partisidir. Revan, Zengezur, Tiflis, Gence, Dağıstan ve Bakü de bizimle birliktedir. Yanımda oturan Ahmed Bey'i tanıyorsunuz mutlaka. Onu şahsen tanımayanlar da adını duymuşlardır. Meşhur aksakallarımızdan Hesên Bey'in oğludur. Penah Bey'in neslindedir. Difaî Partisinin kurulması fikri de ona aittir.

Beylerden biri:

⁴⁹ Aran, ova, düzlük demektir. Karabağ toprakları, Aran Karabağ ve Dağlık Karabağ adıyla iki ana bölgeden oluşmaktadır (İ. Avşar)

- Güzel, şimdi ben size katılmasam, ne olacak ki, diye sordu.

Yanında oturan biri, elini soru soran Bey'in elinin üstüne koyup temkinle cevap verdi:

- Hiçbir şey! Bir gün uyandığında, senin köyünde yaşayanların tamamının Difaîci olduğunu göreceksin. O zaman kime Beylik taslayacaksın?

Oturanlar güldüler.

İşin içinde olduğu anlaşılan Beylerden biri, daha fazla dayanamadı:

- Zavallı Müslüman'a da bir akıl veren, önüne düşen olmasın mı?

Hüseyneli Bey:

- Biz ne yapabiliriz? Köylülerimizin hepsi, Difaî Partisinin Karabağ şubesine kaydoluyor. Artık Difaî sözcülerinin emriyle oturup kalkacaklar. Bizi dinleyen olmayacak. Yarın savaş bittiğinde bize dönüp de: "Hürmetli Beyler, nerdeydiniz? Biz Karabağ'ı savunurken, düşmanla vuruşurken, siz ne iş yapıyordunuz, diye sormayacaklar mı?

Esed Bey bu tartışmalara son noktayı koyan bir edayla:

- Ahmed Bey çoğu zaman Şuşa'dan ayrı kaldı. Ancak onun aslını neslini iyi tanıyoruz. Gazetelerde, dergilerde yazdığı yazılar, elden ele, dilden dile dolaşiyor. Bu partinin başında da Ahmed Bey olacak. Karabağ Beyleri bu işin dışında kalamaz!

Beyler, öğle yemeğinden sonra da sohbeta devam ettiler. Aldıkları karar çok sade idi. "Öne düşemediysek de halkın arından gitmeliyiz. Sonra bizi adam yerine koyan olmaz." Bütün Beyler, Difaî partisinin Karabağ teşkilatına üye olmak ve teşkilata her türlü desteği verip yardımda bulunmak konusunda anlaşıp ayrıldılar. Bu karar onların omuzlarındaki yükü hafifletmiş ve onları harekete geçirmişti.

Ahmed Bey, Esed Bey'in evinden çıkarken, Bilal ile göz göze geldi:

- Hoş bulduk, Bilal, dedi.

Bilal:

- Hoş geldim, Bey, dedi. Şuşa'ya geldiğine çok sevindim. Güzelim şehrimizi ne hale getirdiler, baksana. Çok gencimiz şehit oldu.

Ahmed Bey ona sarıldı:

- Ne yazık bu savaşı önleyemedik. Ateşi zamanında söndüremedik...

- Kirve dediklerimizin böyle bir ihaneti yapacakları kimin aklına gelirdi ki... Atalarımız: "İt ile dostluk eyle, ama değneği elinden bırakma" diye boşuna söylememişler.

Ahmed Bey, Kerim Bey'e döndü:

- Bilal'i hatırladın mı? Yevlah'tan aynı dilicanda buraya gelmiştik.

Kerim Bey gülümsedi:

- Şuşa'yı kimlerin sayesinde koruduk, Kazaklarla desteklenen koca Ermeni ordusunu nasıl püskürttük, biliyor musun? Bilal ve arkadaşlarının kahramanlığıyla! Onlar olmasa, Şuşa elden gidiyordu.

Ahmed Bey:

- O zaman başka adam aramamıza gerek yok. Eğer sen de kabul edersen, Difaî Partisini def etme işini, Bilal'den daha iyi yapacak adam bulunmaz!

Kerim Bey, Ahmed Bey'in ne demek istediğini anlamıştı:

- Baştan şunu söyleyeyim, Şuşa teşkilatının ilk hedefi Kalaşapov'dur. O alçak, Müslümanlara çok kan yutturdu.

Ahmed Bey düşünceye daldı:

- Kalaşapov'un neler yaptığını duydum. Herkesin gözünde, katillerin en büyüğü odur. Ancak, biz Ermenilerin yoluyla gidip onların yaptıklarını tekrar etmeyiz, inşallah! Bizim varlığımız, güçlü bir teşkilat kurmamız, hakkın, adaletin yanında yer almamız, çok şeyi kendiliğinden, kansız bir şekilde halledecektir.

Kan akıtmaya, terör eylemlerine gerek kalmayacak. Aksine biz, "Türkler barbar, vahşi, ipe sapa gelmez, kanunlara uymaz..." diye yutturulmaya çalışılan yalanlarını, atacağımız adımlarla unutturmalıyız. Tek tek bazı insanlar suçlu olsa da onları bu yola sallaşan asıl suçlu, rejimin ta kendisidir. Rejim değişmedikçe, Kalaşapovların biri gidecek, diğeri gelecektir. Difaî Partisi, bir Taşnak Sütyun olmayacak, düşmanlığı tebliğ etmeyecek, aksine, gerektiğinde Ermenilerin hakkını da savunacak. Kafkasya'da nizamı ancak bu yolla sağlarız. Ben Tiflis'te çok sert konuştum: "Ermeni terörüne tahammül edenler, bizim eylemlerimize de tahammül göstermek zorundalar." dedim, ancak biz cinayete cinayetle karşılık veremeyiz. Düşmanlığı körüklemenin neticesi, işte, önümüzdedir.

Kerim Bey:

- Ama bu Kalaşapov apayrı bir alçaktır! Çatışmalar başlayınca, hiç çekinmeden Rus askerlerinin silahlarını Ermenilere dağıttı. Bir yandan da başına Ermeni papağı koyup, onların siplerine yatıyor ve bize kurşun atıyordu. Bütün bunlardan sonra da göz boyamak için gelip Müslüman mahallesindeki evinde kalıyor, güya Ermenileri sevmiyor, bize sığınıyordu.

Ahmed Bey'in yüzüne acı bir tebessüm kondu:

- ... Ve saf kalpli Türk de buna inanıyordu!

- Elbette... Dedi Kerim Bey. Başımıza gelenlerin hepsi, ikiyüzlülere inanmamızdandır! Kaç kez mektup yazdım Petersburg'a, kaç kez, böyle devlet memuru olmaz, dedim...

Bilal hırsından gemini kemiren kısrak gibiydi, adeta burundan soluyordu:

- Ahmed Bey, dedi, bana ilk emriniz, Kalaşapov'un cezasını kesmek olsun!

Ahmed Bey:

- Acele etme, ilk emrimiz, senin gibi vatansever gençleri başına toplayıp fedai birlikleri kurmak olsun...

Uzun sohbetler ve müzakerelerden sonra Bilal'in Ağdam'a gitmesi kararlaştırıldı. Orada gençleri toplayıp savunmaya hazırlanmak ve bu fedailerle düşmana karşı koymak daha kolaydı. Şuşa'da her şey avuç içi gibi açıkça görünüyor, gözden kaçmak zor oluyordu.

Ahmed Bey:

- Ağdam'daki dostlarımız sana yardım edecekler Bilal. Sen şimdi Ağdam'a git ve işe başla, Bakü'ye dönmeden önce, mutlaka yanına geleceğim, dedi

Bilal, Şuşa'daki çatışmalar esnasında, savaşa, savunmaya hazırlıklı olmadıklarını büyük bir üzüntüyle görmüş, bunun acısını çok çekmişti. Ahmed Bey'in meramını da çok iyi anlıyordu. Bu yüzden de aynı gün, birkaç arkadaşıyla birlikte Ağdam'a hareket gitti.

NECEF BEY'İN EVİNDE

Ahmed Bey, Şuşa'dan Bakü'ye dönmeden önce Necef Bey Vezirov'u ziyaret etmeyi de unutmadı. Meşhur yazar, son zamanlar Şuşa'dan ayrılmayı hiç istemiyordu. Ara sıra Bakü'deki tiyatro salonlarında, yeni yazdığı piyesleri sahnelendiğinde, beş on günlüğüne gitse Bakü'ye, işi biter bitmez Şuşa'ya dönüyordu.

Savaş, yokluk, sefalet... Sadece Şuşalıların değil bütün Karabağlıların dünyası dağılmış, yüreklerinin bam teli kırılmıştı.

Büyük yazar Vezirov da yanıp küle dönmüş yurdu Şuşa'da, kararın ocağın başında kavrula kavrula günlerini geçiriyor, hiç ara vermeden yazıyordu.

- Ne iyi ettin de geldin, hoş geldin, Ahmed Bey! Diye memnuniyetini bildirip ona sarıldı ve güler ekledi: Frenk Ahmed!

Ahmed Bey de güldü:

- Lakabımı unutmamışsınız!

Necef Bey:

- Şuşa'da kimin lakabı unutulmuş ki, seninki unutulmuş, dedi ve sanki bir şeyleri hatırlamış gibi ekledi: Ağzımızın tadı kaçtı Ahmed Bey. O tat, o neşe eski günlerde kaldı. Şuşa'nın güle, çiçeğe dönen zamanıydı. Yazın bütün Azerbaycan buraya akın ederdi.

Ahmed Bey yaşlı dostunu teselli etmeye çalıştı:

- Üzülme, dere yatağı susuz kalmaz, üstat.

- Durum değişti, Ahmed! Hükümet Ermenilerin arkasındadır. Bizimkiler de uykudan uyanmıyor. Ne kadar yazarsan yaz; ne kadar söylersen söyle, olmuyor.

- Siz bizi kimlerle karşılaştırmak istiyorsunuz, üstat? Yedi yüz yıllık parlamento geleneği olan İngiltere'yle mi; yoksa inkılâpların beşiği Fransa'yla mı? Onların geçip geldiği çetin yolları bizler de geçmeliyiz. Ancak o zaman, Batıların seviyesine ulaşabiliriz.

- Bu hızla hiçbir yere ulaşamayız!

Ahmed Bey gülümseyerek Vezirov'un gazete ve dergilerdeki yazılarını okumuş olduğunu belirtti:

- Sizin eserinizdeki kahraman Ağa Derviş de öyle diyor!

Necef Bey'in yüzü güldü:

- Hayat gazetesindeki yazılarımı okuyor musun?

- Elbette. Çok güzel. İyi ki ara vermeden yazıyorsunuz.

- Evet, yazıyorum! Sen de yazıyorsun. Başkaları da... Ancak görünen o ki sözün bir gücü, etkisi yok. Başımıza öyle bir felaket geldi ki yazı, makale, çağır, çağır, yalvarış fayda etmedi.

- Bu, bir koç vuruşmasıdır. Sözün güçlü olduğu kadar, bileğin de güçlü olmalıdır. Bileğin güçlü olmazsa, sözünü yere vururlar.

Necef Bey hassas adamdı:

- Bu yüzden mi geldin Şuşa'ya?

Ahmed Bey düşüncelerini dolaylı yoldan aktardı:

- Millet paramparça, başsız buğsuz, rastgele mücadele ederse, sonuç da maalesef böyle olur.

Necef Bey uzaklara bakarak daldı:

- Şuşa yakılıp yıkıldıktan sonra bu güç neye yarar?

- Rusya sarsılıyor. Müslüman'a yönetimde söz hakkı, gazete ve dergi çıkarma izni ve yerel meclis dumada temsil hakkı verilmesi... Bunlar durup dururken olmadı. Fırsattan istifade etmeliyiz. Bu günü kaybetmiş olsak da geleceğimizi kazanmalıyız.

- Elime geçen gazeteleri okuyor, olanları izliyorum. Sen de rahmetli Mirze Feteli gibi, benim hocam Hesên Bey Zerdabî gibi, Molla Nesreddin gibi yana yakıla yazıyorsun. Ancak yazmakla iş bitmiyor. Ben de kırk yıldır yazıyorum. Ne faydası var? Milletin aklı başına gelmezse, hiçbir şey düzelmez.

Ahmed Bey ihtiyar dostunun bu yaklaşım tarzını ve niyetini biliyordu:

- İnşallah, sizin dediğiniz günler de olacak. Aras'ın karşı kıyısı da ayağa kalktı.

- Bizim gazetecilerimizin çoğunun kafası küçük işlerle meşgul. Bir bölümü de ancak Rusya'nın kontrolünde olan halkı düşünüyor. İran'ı göz ardı edemeyiz, İran'daki soydaşlarımızı unutmamak lazım. Orası da bizimdir ve oradakilerin durumu daha perişandır. Bakü'nün Şuşa ile birlikte, Tebriz'e de yardım etmesi gerek.

- Üstat! Sizin bu mevzudaki hassaslığınıza gıpta ile bakıyorum. Orasını hiç unutmuyorsunuz. Geçen günlerde çok güzel bir yazı yazmıştınız: "Viran olsun İran, viran da oldu. Biçare, sergerde, çaresiz kardeşler. Vatanımızda insaf, vicdan, merhamet, mürüvvet yok, millet tarumar olmuş, vilayetimiz üryan..." Daha bundan güzel anlatmak olur mu? Her bir cümleiniz insanı silkeliyor, sarsıyor: "Uyuşturucunuza lanet! Afyon gezdirenlerinize lanet! Çalgıcılarınıza, rakkaslarınıza lanet! Yalancı Seyidlerinize, siğhanelerinize⁵⁰ lanet!"

- Başka ne söyleyeyim ki? Bu virane ancak lanetlenmelidir. Başta oturanların keyif sürmesine; sonra da dönüp millet haline bir bak. Güç diyorsun, gücü orada da göstermek lazım. Setterhan'ın arkasında durmak, onu desteklemek gerek.

- Burada toplanıp millî bir teşkilat kurabilirsek, oraya da elimiz kolayca ulaşır, üstelik Anadolu'ya da.

- Hele sen şu işe bak! Bizim Frenk Ahmed İslâm'da ıslahat yapılması düşüncesinden vazgeçmiş, millî teşkilattan bahsediyor! Yani sözden fiiliyata geçmiş! Ağır yüküdür bu! Adını ne koyacaksınız?

- Difai!

- Güzel! Müslüman'ın elinden başka ne gelir ki, biz her zaman kendimizi müdafaa ediyoruz Ahmed! Ancak, Ermeniler öyle bir propaganda yapıyorlar ki, güya bu musibetlere bizler sebep olmuşuz. Bari etrafında itibarlı adamlar var mı?

50 Siğhane: Muta nikâhı kıyılan yer.

- Elbette, var. Gence'nin ileri gelenleri bizimledir. Bakü'de de kendi arkadaşlarımız var. Ancak esas işimiz Karabağ'ı korumaktır.

- Peki, Tiflis ne diyor? Sizi barış görüşmelerine çağırmışlardı, ne oldu?

- Tiflis yönetimi, barış görüşmeleri adı altında göz boyuyor, üstat! Kafkasya canişini, zalim ile mazlumu bir odaya doldurup: "Suçluyu suçsuzu kendiniz ayırt edin, oturup aranızda anlaşın, barışın." diyor... Bir tarafta ellerinden Türk kanı damlayan Taşnak Sütyun Cemiyeti, bir yanda da kalemden başka silah tanımayan Elimerdan Bey, Ben ve diğerleri. Ermeni'yi çağırıp: "Sen suçlusun, kan içersin!" diye mahşer divanına çekemedikleri; zalim ile mazlum Müslüman'ı aynı kefeye koydukları sürece, bu işler düzelmeyecek.

Necef Bey sakin bir sesle onun düşüncesini tamamladı:

- Bizi onlarla bir tutsalar, eşit davransalar, derdimiz yarı olurdu. Ancak her yerde Ermenilerin başını sıvazlıyorlar. Ben de bu görüşmelerin fiyasko ile neticeleneceğinden emindim, başka bir şey beklemiyordum. Hükümet istese, savaşın daha ilk gününde araya girerdi, bu kadar kan dökülmezdi. Şimdi, bu kadar musibetlerden sonra, Revan'da, Zengezur'da Türk'ün nesli, kökü kurutulduktan sonra uyanıyorlar.

- Tiflis'teki barış görüşmeleri bana büyük bir ders oldu, üstat! Tam bir rezaletti! Bana kalırsa, bu görüşmelerden Ermeniler de memnun kalmadılar. Böyle giderse, bu savaş uzayacak.

- Rus hükümetinin gerçek yüzünü görmek için uzağa gitmeye gerek yok. Şuşa'ya bakmak yeterlidir. Kalaşapov Rus Kazaklarına Ermeni üniforması giydirip üstümüze gönderdi. Garnizon toplarının namlularını da bizim mahallelere doğrulttu...

Büyük yazar, sanki bu ağır, dertli mevzuu konuşmaktan yorulmuştu, lafı değiştirdi:

- Güzel! Sitare nasıldır? Sağlığı sıhhati iyi mi?

- Çok sağ ol, üstat. Sitare iyi, çocuklarla ilgileniyor.

- Koskoca Vezirli sülalesinin bir kızı vardı, onu da sen alıp gittin!

- Alıp gitmedim! Ben Vezirli sülalesine esir düştüm!

- Onu biliyorum, dedi Necef Bey, öyle olmasa, buradan kalkıp da Petersburg'a, kızın amcasının yanına dünür gitmezdin!

Ahmed Bey güldü:

- Oraya sadece Sitare'ye dünür olmak için gitmemiştim üstat. Hem de Müslüman kardeşlerimizin liderleri ile görüşmek istiyordum.

Bu sırada Necef Bey'in başka misafirleri de geldi. Pencereden bakıp kapıyı çalanları gören Necef Bey:

-Allah razı olsun, gelip gidenler eksik olmuyor, beni darda koymuyorlar, dedi ve kapıyı açıp: Buyurun, buyurun! Diye gelenleri eve davet etti.

- Ooo! Bu güneş de nereden doğdu, Mirze Ahmed de burada!

Şehrin tanınmış aydınlarından olan Mirze Elekber Ahundlu elini ona uzatarak:

- Allah sana insaf versin, Necef Bey, dedi. Ben sana her ay uğramıyor muyum?

- Savaş eşi dostu birbirinden ayırdı...

- Allah kötü komşuya lanet eylesin!

Kerim Bey Mehmandarov ve Mirze Elekber'in kardeşi Doktor Setter Ahundlu hanımları ile birlikte gelmişlerdi. Aksakal yazar gelenlere: Hoş geldiniz, deyip şaka ile Ahmed Bey'i onlara takdim etti:

- Bu genç yazarın adını duymuş olmalısınız, hemşerimizdir, Bakü'de yaşıyor!

Gelen misafirler gülüşüler:

- Taşrada oturmamıza bakma üstat, gazeteleri okuyoruz. Sen Frenk'i bize mi öğreteceksin?

Ahmed Bey de şakayla, sanki onları ilk defe görüyormuşçasına başını eğdi.

Necef Bey, Setter Bey'in aslen Fransız olan hanımına döndü:

- Allaha şükür, Hemide Hanım gibi çağdaş düşünceli, eğitilmiş, hayırsever hanımlarımızın sayısı artıyor. Yaptığı işlerin haberi bütün Azerbaycan'a yayıldı. Sağ olun, siz de cemiyetlerimize yardım ediyorsunuz...

Hanım başını eğip saygıyla memnuniyetini bildirdi. Ahmed Bey Necef Bey'in sözlerini destekledi:

- Tiflis'te kadınların da *Hayriye Cemiyeti* var, mutlaka duymuşsunuzdur.

Mirze Elekber cevap verdi:

- Elbette! Gövher Hanım asil bir ailenin kızıdır. Becerikli insandır Gövher Hanım Kacar. Mine Hanım Talışinskaya ile ele verip Müslüman hanımlarla birlikte öyle güzel, medenî işler görüyorlar ki, Ermeni, Gürcü hanımlar, onlara gıpta ve haset ile bakıyorlar. Hatta canişin Vorontsov Daşkov'un karısı da onların kurduğu bu cemiyete gidip geliyor.

Sohbete Kerim Bey'in eşi de katıldı:

- Kadının cemiyet içine çıkması erkeklere bağlıdır. İslâm âlemi uzun süre tek kanatla uçamaz!

- Kadınlarmızın geri kalmışlığından ne kazandık? Cemiyet hayatına katılan, okumuş kadınlarmızdan kim hoşnut olmaya bilir? Biz kadınlar, meydanı size bırakmışız, ama bunun sorumlusu ve suçlusu da sizlersiniz. Önce bizi evlere hapsediyor, sonra da cahilliğimizden, geri kalmışlığımızdan dem vuruyorsunuz.

Kerim Bey işi şakaya vurdu, ortamı neşelendirmeye çalıştı:

- Bu durum, bazı erkeklerin işine geliyor!

Karısı cevap verdi:

- O devirler kapandı! Dünya yarış meydanıdır. Tek tekerli arabayla nereye kadar gidebilirsiniz? Yüz binlerce kadının

zekâsını bir kenara koyarsanız, yavaş yavaş milletin de basiret gözü bağlanır.

Bu sözler Ahmed Bey'in yüreğinden diken çıkarmıyordu:

- Türk kadınları tarihte kocasının savaş yoldaşı, silah arkadaşı olmuş. Kadınlarmızın kara günleri, İslâm dinini doğru yorumlayamayan kara çarşaf sevdalılarının cehaletinden ileri geliyor.

Necef Bey bu sohbe son noktayı koyar bir tarzda söyledi:

- Hepsi de eğitime bağlıdır. İşin aslına bakılırsa, kadınlarımızı eğitimden, inkişaftan kenarda tutan da hükümettir. Bence, oğlanlardan önce kızlarımızı okutmalyız; çünkü geleceğimiz analara bağlıdır.

Setter Ahundlu'nun karısı da söze karıştı. Temiz bir Türkçeyle konuşuyordu:

- Fransa, bu gelişmesini, ilerlemesini kadınlara borçludur. Siz Avrupa'ya benzemektense, biz kadınları da kendinize benzetiyorsunuz, diyerek güle güle çarşafını gösterdi, İslâm'ı kabul etmişti ve sokağa çıkarken çarşafa bürünüyordu.

Necef Bey:

- Aşk nelere kadir değil ki... Seviyorsan, tahammül edeceksin, dedi.

Misafirler gülüştüler. Hanım, Necef Bey'e şakayla karşılık verdi:

- Siz Türkler, *kendi düşen ağlamaz*, mı diyordunuz? Ben pişman değilim! Siz, kızlarınızın, kadınlarınızın cemiyet hayatına katkılarını düşünmelisiniz.

Ahmed Bey memnuniyetini Fransızca bildirdi. Hanımın gözleri güldü. Bu uzak ülkede anadilini duymak, onu adeta ruhunu titretmişti.

Sohbet bir hayli sürdü. Sonra Kerim Bey, maksadını açıkladı. Karabağ'da yaşanan faciaların acısını birazcık olsun hafifletmek için çareler aranmalı, yeni yollar bulunmalıydı. Bu savaş, bir hekim ve Hayriye Cemiyetinin başkanı olarak onu sarsmıştı.

Hastalara yaralıları ilaç bulmakta zorlanıyor, Hayriye Cemiyetinin kıt imkânları onu zor durumda bırakıyordu. Şuşa yetimleri yetmezmiş gibi, bir yandan da Kars'tan, Gümrü'den gelen kaçkınların ardı arkası kesilmiyordu...

Böylece laf lafı açtı, sohbet uzadı. Ahmed Bey'in kaygıları biraz daha arttı.

Ayrılırken Necef Bey yeniden ona sarıldı:

- İşin rast gelsin. Bizim yaşımız geçti. Ümidimiz sizlerdedir. Sizlerde... Sonra hafif bir sesle ekledi: Ümidimiz Difaî Partisinde...

BAKÜ: DİFAİ PARTİSİ GENEL MERKEZİNDE

Gence ve Şuşa seferleri, Ahmed Bey'in kaygılarını daha da artırmıştı. Tiflis Barış görüşmelerinden bir sonuç çıkarması, Gence'de şahit olduğu yüksek mücadele ruhu, sonra ana baba yurdu Şuşa'nın ocak gibi kararan binaları, Difaî Partisi ile ilgili düşüncelerine katılan insanların ümit dolu bakışları... Hepsi birbirine karışmıştı. Derin bir düşünceye dalmıştı: "Bir fikri ortaya atmak kolay. Ancak işe başladıktan sonra hangi zorluklarla karşı karşıya geldiğini, hangi sorumlulukları taşıdığını idrak edince, insanın yüreğini vehim kaplıyor. Bu işi başarmak için, teşkilatçılık, fedakârlık, üstelik hesabını bilmediğin kadar büyük paralar gerek. Para ise yok! Yola çıkarken göstermelik de olsa heveslenip yardım sözü verenler, iş icraata gelince eriyip yok oluyorlar. Bu bela, nerdeyse Müslüman'ın karakteri olmuş... Ne kadar sürecek bu atalet? Bu darmadağınlık görüntü ne zaman son bulacak?"

Bu düşünceler, adeta beynini kemiriyordu. Ancak başka bir yolun olmadığını da çok iyi biliyordu. Bakü'ye döndükten sonra ilk işi, Difaî Partisi İdare Heyetini toplamak oldu. Gence ve Karabağ'da yaptığı görüşmeleri, izlenimlerini, arkadaşlarına anlatmalıydı. Elbette, vereceği mesaj, ümit dolu olmalıydı:

- Beyler! Bu gün çok rahatça: "Müslüman Türklerin çok güçlü bir siyasi partisi var ve bu partinin adı, Bakü'den Batum'a, Kafkasya'dan Tebriz'e kadar bütün bölgeye yayıldı." diyebiliriz. Difaî Partisi, Kafkasya'daki güçler dengesini değiştirmelidir. Biz bunun ilk işaretlerini görüyoruz. Bize katılmak isteyen, iş birliği teklif edenlerin sayısı her geçen gün artıyor.

İsa Bey Aşurbeyli oturduğu yerden söze karıştı:

- Taş olup başlarına düşsün, onların birlik teklifleri. Sen güçlü olduğunda hepsi arı gibi başına toplanıyor. Ama ayağın taşa takıldı mı etrafında hiçbiri kalmıyor. Difaî adı, çoğuna da bir siper gibi lazımdır.

Ahmed Bey, İsa Bey Aşurbeyli'ye itiraz etmedi.

- Her gün vilayetlerde yüzlerce mal mülk, sınır, kan davası oluyor. Bunların hepsinin Difaî adıyla birlikte anılmasını istemiyorum. Difaî Partisinin gölgesinde başına buyruk hareket etmek mümkün değildir. Bazı üyelerimiz, bazı yerlerde araştırmadan, soruşturmadan mahkeme filan kuruyorlar, olmaz...

İrşad gazetesi binasına, daha doğrusu, Ahmed Bey'in odasına gelip gidenlerin ardı arkası kesilmiyordu. En çok da İran Azerbaycan'ından olan ve yıllardır Bakü'de petrol kuyularında çalışan şehir halkının "hemşerim" dediği insanlar geliyor, dertlerini anlatıp içlerini döküyorlardı. Bu insanlar, Ahmed Bey'in odasını bir ümit yeri olarak görüyorlardı. Ancak onları Ahmed Bey'in odasına getiren, sadece hukukî yardıma olan ihtiyaçları değildi. Başka milletlerin aydınına, okumuşuna gıpta ile bakan, daha çok onların emri altına çalışan bu insanlar, onlarca Rus gazetesi ve dergisini görünce, ana dillerinde de bir gazete ve dergi okuyacaklarının özlemini çekiyorlardı. Anadillerinde bir gazetenin çıktığını öğrenince de bu gazetenin çıktığı binaya iftiharla bakıyorlar ve orada çalışanların her birini, kendi gönüllerinde kutsallaştırarak gece gündüz onların huzurunda durmak istiyorlardı. Petrol madenlerinde ve amelelik, hamallık işlerinde çalışanların çoğu Güneyden, İran'dan gelenler olsa da en çok ezilen, hakkı çiğnenen ve sesine kulak verilmeyenler de onlardı. Maalesef yabancıların altında ezildikleri yetmezmiş gibi, bazen kendi soydaşlarının ve dindaşlarının da baskısına maruz kalıyorlardı.

Son zamanlarda İran'dan gelen, ekmeklerini zulüm içinde, bin bir eziyetle kazanan bu insanların yüreğini ümitle dolduran ve Ahmed Bey'in de dikkatle izlediği haberler, zulmet içinde bir güçlü ışık gibi birdenbire bu tozlu şehrin manzarasının

değiştirmişti. Sık sık oraya toplanmak, sevinçlerini bölüşmek, İran'dan gelen yeni haberleri dinleyerek, nasıl yardım etmek gerektiği konusunda tavsiyeler almak istiyorlardı. Çoklarının beklediğinin aksine İran ile ilişkiler gittikçe sıklaşıyordu. Her gün gelip gidenler vardı ve bu işçi sınıfının bir kısmı, aldıkları haberleri, hiç geciktirmeden Rusya ve Avrupa basın yayın organlarına iletmenin önemini anlıyor, bu işi yapacak, Ahmed Bey'den daha güvenilir bir adamın olmadığına da inanıyorlardı. Ahmed Bey'i asıl şaşırtan ise bu hadiselerle Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in yaklaşımıydı. İran inkılâbının en ateşli döneminde Elimerdan Bey ile Ahmed Bey'i yanına çağırılmış, çay getirtmiş, durumlarını ve gazetelerdeki işlerin yolunda olup olmadığını sormuştu. Ancak onlar Hacı'yı iyi tanıdıklarından, her ikisi de bu soruların asıl amaca dönük bir köprü olduğunu biliyor ve onun ne söyleyeceğini bekliyorlardı. Aksakal milyoner, hükümetin üst yönetim kademelerindeki durumlarla, dünyadaki gizli ilişkiler ve yeniliklerle ilgilenirdi ve ara sıra bu konuda kimsenin ulaşamayacağı kaynaklardan haberler alırdı. Tahlilleri çok sade, ancak bazı siyasetçileri şaşırtacak kadar doğru olurdu. O gün de bu özelliğini devam ettiriyordu:

- Tahran ile Petersburg arasındaki resmî yazışmaların mahiyeti hakkında bilginiz var mı? Tuttuğu dallar bir eline gelen, halkın talepleri karşısında daha fazla dayanamayan ve seçimler yaptırarak iktidarını halk ile paylaşmak zorunda kalan Şah da, tıpkı Ermeniler gibi, suçu bizim üstümüze yıkmak istiyor. Ruslara şöyle yazmışlar: "İran'ı karıştıran da Bakülülerdir, bunların arkasında da Tağıyev duruyor." Bir de Teymurhan... Ayrıca 'Şura'dan Mütellibov'un da adını anıyorlar.

Bu sözleri söylerken Hacı'nın yüzünü garip bir tebessüm kaplamıştı. Hayır, İran ile Rusya arasındaki bu diplomatik yazışmalar, İran inkılâbına yardım konusunda, kendi adının açığa çıkması onu rahatsız etmemişti. Bunu sezmemek de zor değildi. Aksine, belki de memnun olmuştu. Çünkü büyük bir inkılâp hareketinde onun adı anılıyordu. Hacı sanki: "Bırak, Rusya'da

oturanlar da, Ermeni milyonerleri de benim gücümü görsünler, bilsinler ki ben sadece Bakü'nün aksakalı değilim, gerektiğinde İran'ı da ayağa kaldıracığımı düşünsüler." diye geçiriyordu içinden...

Hacı'nın Tebriz ile olan ilişkilerini, kime nasıl yardım ettiğini başkaları bilmese de Elimerdan Bey ve Ahmed Bey iyi biliyorlardı. Tağıyev sordu:

- Bu konuda Petersburg'dan gelen bir haber var mı? Size bir söz söyleyen oldu mu?

-Yok! Ne diyecekler bize? Delil yok, ispat yok. Bir de, Ruslar da Şah'ın devrilmesini istiyorlar!

Görüp geçirmiş ve gücünden, kendinden emin olan Tağıyev, kalın kaşlarının altında parlayan ve uzağı gören keskin bakışlarını önce Elimerdan Bey'in, sonra Ahmed Bey'in gözüne dikti:

- Galiba, benim söylemek istediklerimi anlamadınız. İleriyi görebilmek, sadece gazeteci olmayı gerektirmiyor ki! Bu haberler beni uykudan uyandırdı. Gerçekten de, bu meselede biz niye uyumuşuz? Madem bizden şüpheleniyorlar, bırakın öyle bilsinler. Aras'ın karşı kıyısındaki kardeşlerimize yardım etmeliyiz. Benim kuyularda çalışan hemşerilerimizden, elinden iş gelecek olanları, beceriklileri seçip oraya göndermek gerek... Para meselesini düşünmeyin, o işi ben hallederim! Siz, gazetelerde, hemen her gün İran ile ilgili haberler yayınlamaya çalışın!

Elimerdan Bey ile Ahmed Bey, Hacı'nın yanından sevinçle ve çıktılar.

Ahmed Bey'in yanına gelenler, onun konuşmalarını dinledikçe zihinleri açılıyor, Güneyde ve Kuzeyde meydana gelen hadiseler arasında ne ise gizli bir ilişki olduğunu; Ermenilerle Türkler arasındaki çekişmelerin de hiçbir öneminin olmadığını idrak ediyorlardı. Önemli olan, Müslümanların cehaletten uzaklaşıp şanlı bir geçmişe, medeniyete, manevî birikime, beyin gücüne sahip olduklarını idrak etmeleri; el ele vermeleri, esaret zincirlerinin onlara yakışmadığını anlamaları, azatlık uğrunda birlikte mücadele etmeleriydi...

HEMİDE HANIM'IN YARDIMI VE AYÇİÇEK'İN BULUNMASI

Cemil, Ağdam'da bir iki gün avare dolaştıktan sonra, tesadüfen, burada Karabağ'ı Müdafaa Komitesinin kurulduğunu duymuş, bu teşkilatı sora sora mescidin yanına kadar gelmişti. Şehir meydanında, bir kenarda duran ve görkemlerinden okumuş adam oldukları anlaşılan iki adam gördü ve onların yanına varıp sordu:

- Kardeşler, Karabağ'ı Müdafaa Komitesine katılmak için ne yapmak gerek, biliyor musunuz?

- Sen, nerelisin oğul?

- Umudlu köyündenim.

Sanki adamların nutku tutuldu. Cemil tesadüfen Karabağ Birlik Meclisinin iki faal üyesi olan Zülfükar Bey Hakverdi ve Kahraman Ağa Cavanşir'e rastladığını bilmiyordu. Zülfükar Bey arkalarında bekleyen gençlerden birine seslendi:

- Bu misafirimizi sana emanet ediyorum Bilal, dedi.

Cemil, aradığını bulmuştu.

Karabağ'ı Müdafaa Komitesi bütün bir vilayetle birlikte, tek tek insanlar için de bir kurtuluş ve teselli yeri idi. Bu teşkilat olmasa, Cemil'in kaderi, onu kim bilir hangi semte atıcağı, bunu kestirmek bile zordu. Cemil'in yaraları sağalır gibi değildi. Buna bir ömür yetmezdi. Heyvalı'da çatılan ocak, koca bir köy ahalisinin vicdansızca kurşuna dizilip sonra da yakılması, katledilenlerin tanıdık simaları, bir an önce döneceğini ümit ettiği babasının kaygılı gözleri aklına düştüğünde, Cemil'in ayakları altından, yer kaçırıyordu. Ne yapacağını bilmiyordu. Gerçekler, hayaller, hatıralar, rüyalar birbirine karışmıştı. Yeryüzü ve gökyüzünün sınırları ortadan kalkmış, tüm

renkler birbirine girmiş, neyin iyi, neyin kötü olduğu hakkındaki tasavvurlarını unutmuş, dünya gözünde bomboş bir cehennem çölüne dönmüştü. Bundan sonra ne için, kim için yaşayacağını da bilmiyordu. İçinde bir intikam ümidi olmasa, "en iyisi ölmek" deyip, canına kıyacak, anne ve babasına, kardeşlerine, Ayçiçek'e kavuşacaktı.

Umudlu köyünün tek yadigârı olan ve büyük eziyetlere katlanarak orman içlerinden, selden, sudan geçirip sonra yitirdiği, koruyamadığı Ayçiçek bari kalsaydı! Belki de onunla avunur, küçük bir teselli bulurdu. Ama bunu da başaramamıştı. Köylülerin başına gelen faciayı engellemeye gücü yetmezdi, ancak Ayçiçek'i yitirmek tamamen onun suçuydu. Kendisini kınıyor, suçluyor, gazabından kurt gibi uluya uluya başını taşlara vurmak istiyordu. Bir an bile olsa, bu düşüncelerden sıyrılamıyor, bu düşüncelerin ağırlığı altında eziliyor, kurtuluş yolu bulamıyordu. Karabağ'ı Müdafaa Komitesinde, onun dertlerini paylaşan Bilal ve Hüsü neler çektiğini bildiklerinden, Cemil'i hiç yalnız bırakmıyorlardı. Gece gündüz savaş hazırlığı ve talim yapıyorlardı. Cemil, kısa süre içinde, attığını vuran bir keskin nişancı ve bir yakın dövüş ustası olmuştu. Arkadaşları onu avutmanın yolunu bulmuşlardı. Bu, akıtılan masum kanların yerde kalmasına; Umudlu'nun intikamının alacağına olan inançtı. Her gün defalarca Cemil'e sesleniyorlardı:

- Canını sıkma, akan kanı yerde koymayacağız!

Karabağ'ı Müdafaa Komitesine katılanlar her geçen çoğalıyor, her gün yeni gençler kaydoluyordu. Özellikle Karabağ Beylerinin Komiteyi himaye etmesi, insanların ruhunu coşturuyordu. O günlerin birinde Hindarh tarafından, Hemide Hanım'ın üç yüz atlı ile Karabağ'a yardıma geldiği haberi yayıldı.

Ağdam Mescidinin önüne büyük bir kalabalık yığılmıştı. Mescidin önünde, iğne atsan yere düşmezdi. Karabağ'ın anlı

sanlı ailelerinden olan Cavanşir neslinin son büyük yadigârı Hemide Hanım tek başına gelseydi bile, yine böyle saygıyla karşılanırdı. Ancak şimdi ardında büyük bir süvari birliği de vardı.

Cemil kalabalığı yara yara mescide yaklaştı. Sebebini bilmediği bir duygu, onu Bey tabiatlı, yiğit Hemide Hanım'ın bulunduğu yere doğru itiyordu. Yardımseverliği ile nam salmış Bey kızını, daha yakından görmeye çalışıyordu.

Yaşı otuzu geçmiş olsa da güzelliği ile görenleri kendisine hayran bırakan Hemide Hanım mescidin yanındaki evin yüksek eyvanından, oraya toplanan kalabalığa sesleniyordu. Meydandakiler arasında fısıltılar dolaşıyordu:

- Kadın dediğin böyle olur!

- Allah artırsın, beş yüz atlı ile geldiğini söylüyorlar!

- Beş yüz değil, üç yüz. Dar günde büyük bir güç bu!

- Ne fark eder, isterse iki yüz atlı olsun! Şimdi Şuşa'ya hava gibi, su gibi lazımdır bu süvariler.

- Karabağ Beyleri bu hanıma bakıp ibret alsınlar!

- Cavanşirlerde böyle gayret mi varmış?

- Ne olmuş Cavanşirlere? Niye boş boş konuşuyorsun? Hiç olmazsa, bu Hanımı dinle ve utan!

Cavanşirlerden memnun olmayan adam sözünü sakınmadı:

- Boş konuşmuyorum. Karabağ'a ateş düştü, ama Cavanşir Beylerinin sesi çıkmıyor, kumarhanelerde, meyhanelerde Ermenilerle eğlenmekten, yiyip içmekten başları ayılmıyor.

- Bu Hanım, babasına çekmiş. Babası çok gayretli bir adamdı.

Hemide Hanım ise bu fısıltıların olduğu meydanın en yüksek noktasında, buraya toplananları vatan savunmasına çağırıyordu:

- Karabağ'ın baş tacı olan Şuşa, ne zamandan beri düşman ile vuruşuyor! Nankör düşman Aran Karabağ ile Yukarı Karabağ'ın arasına girmiş, Şuşa'yı almaya, Hocalı'yı, Malıbeyli'yi, Daşaltı'nı, Kerkicahan'ı boşaltmaya çalışıyor. İçinde vatan gayreti, el

namusu olanlar, Esgeran ve Şuşa'nın savunmasına katılmalıdır. Hiç kimse bu savaşın dışında kalmaz!

Genç kadının kısa, ama etkileyici konuşması Cemil'in ruhunu yerinden oynattı. Onun sözleri, Cemil'in dertten parçalanan yüreğine merhem olmuştu. Farkında olmadan adım adım ilerleyerek atlı birliğin ön saflarına kadar varmış, süvarilerle yan yana gelmişti. Cins Karabağ atları, birbirinden güzeldi. İnsan bu atları savaşa sürmeye kıyamazdı. Ya bu atların süvarileri! Hemide Hanım'ın konuşmasını at sırtında dinleyen o gençler! Ön sırada, tam yanındaki bir süvariye gördü Cemil. İşittiği sözlerin tesiri ile sanki çevredekileri unutmuştu. Bir genç de "Böyle bir güzellik olur mu, ilahî?" diye söylendi. Gözlerini o süvariden ayıramıyordu. Allah'ım, kime benziyordu bu süvari? Yüzünü bir çevirse, kime benzediğini bilirdi. Ancak ceketinin yakalarını kaldırmış, papağını gözünün üstüne indirmiş olan süvarinin bütün dikkati Hemide Hanım'daydı. Sanki donmuş bir halde onu dinliyordu. Hemide Hanım konuşmasını bitirdikten sonra, süvari yana doğru çevrilip baktı, bir anda gözleri Cemil'e ilişti ve Cemil onu henüz tanıyamadan, "Cemil!" deyip atından atladı ancak adım atmaya takati kalmadı. Sendeleyip düşerken Cemil onu tuttu ve bir an, kalbinin duracağını hissetti. Kendini kaybedip onun kolları arasına düşen genç süvari Ayçiçek'ten başkası değildi.

Günlerin birinde, kapısını çalan Ayçiçek'in başına gelenler, Hemide Hanım'ı derinden sarsmış, onu dinledikçe, ayağının altından toprak kaymıştı... Tarter Çayının azgın sularından nasıl kurtulduğu bir ilahî mucizeydi. Doğrusu Ayçiçek hiçbir şey hatırlamıyordu; iliğine işleyen soğukta sadece konuşma kabiliyetini değil düşünme gücünün de kaybetmişti... Sıkı sıkıya sarıldığı ağaçtan ne zaman koptuğunu, Cemil'i nerede gözden kaçırdığını hatırlamıyordu: Ama onu bulan çobanlar, her şeyi hatırlıyordu: "Sel onu Tarter kıyısına yakın bir yerde kıyıya atmıştı.

Havada dolaşan karga ve kuzgunlardan şüphelenip çevreye göz gezdirdik ve onu gördük. Önce ölmüş olduğunu düşündük, kıyıya çıkardıktan sonra henüz ölmediğini görüp aceleyle bir Türkeçare hekimin⁵¹ evine götürdük..."

Ayçiçek, ayıldıktan sonra, Cemil'i yanında göremeyince, kendisinin tek başına sağ kurtulduğunu sanarak günlerce, kendinden geçmiş bir halde ağladığını da ev sahibinden öğrenmişti. Ev sahibinin ısrarına rağmen, savaştan önce Umudlu'dan Şuşa'ya göçen köylülerini bulmak ümidiyle Şuşa'ya gitmeyi kararlaştırmıştı. Ancak yine tam bir tesadüf eseri, yarı yolda fikrini değiştirmiş, Hemide Hanım'ın yanına gitmişti. Kervendli köyünden bir arabacı, yol kenarında yalnız başına duran solgun benizli kızı arabasına bindirip yol boyunca onun çektiği eziyetleri dinledikten sonra, ona şöyle bir tavsiyede bulunmuştu:

- Şuşa'ya gitme kızım, orası Şuşa olmaktan çıktı, it sahibini tanımıyor, yollar da çok tehlikeli... Bana kalırsa, sen başka bir kapıyı çalamazsın, kim bilir, kimlerle karşılaşacaksın, yazık olur sana kızım, zaten büyük zulüm çekmişsin. Sen doğruca Hemide Hanım'ın yanına git! Bu bölgede onu tanımayan yoktur. O, kadın olsa da çok erkekten daha yiğittir! Yetime el uzatan, kimsesize sahip çıkan, Cavanşirler neslinin baş tacı olan mert bir kadındır. Eğer köylülerini bulmak istersen de yardımcı olur sana...

Sonra arabacı, kızın ne diyeceğini beklemeden, yolların keştiği bir kavşakta, Ağcabedi'ye giden bir tanıdık arabacı arkadaşına emanet etmiş, Ayçiçek'i Kehrizli'ye; Hemide Hanım'ın yanına götürmesini rica edip yoluna devam etmişti.

Kısa süre sonra Umudlu faciasının haberi bütün Karabağ'a yayıldığından, Ayçiçek'in nereden geldiğini işiten herkes ona destek olmak için elinden geleni yapıyordu. Hemide Hanım ise onu sorgusuz sualsiz, kendi çocuğu gibi karşılamıştı:

51 Türkeçare hekim: Geleneksel usullerle hastalıkları tedavi eden halk hekimi, otaç.

- Terter Çayının deli sularının oluşturduğu girdaptan sen nasıl kurtulmuşsan, mutlaka nişanlın da kurtulmuştur, mutlaka sel suları onu da bir kıyıya atmıştır, inşallah, yakın zamanda ondan da bir haber çıkacaktır, diye onu teselli etti:

Ayçiçek sanki yeniden doğmuştu, farklı bir dünyada, farklı insanların arasındaydı... Eski yaşadıkları sanki bir rüyaydı, belki de hiç olmamıştı, hiç yaşanmamıştı önceki hayatı. Yaşadıklarının bir hayal değil, hakikat olduğunu ispatlayacak tek mucize ise ancak Cemil olabilirdi. Eğer, Hemide Hanım'ın dediği gibi, o da kurtulmuş ve yaşıyorsa, mutlaka Ayçiçek'i arıyordu ve mutlaka o da bu amaçla Şuşa'ya gitmişti. Bu yüzden de Kehrizli'ye geldikten bir süre sonra, Hamide Hanım'ın Şuşa'ya yardım için süvari birliği kurduğunu işitince, onun ayaklarına kapanıp:

- Ya bana da izin ver, bu birliğe katılayım ya da kendi ellerinle boğ, öldür beni, diye birkaç gün yalvarıp yakarmıştı. Sonra birdenbire, ne düşünmüşse, Hemide Hanım fikrini değiştirmişti, daha doğrusu, kızın bu isteğinin mantığını kavramıştı. "Düşmana kurşun atсын ya da atmasın bir farkı yok, kızın gönlü olsun, içindeki keder dağılsın." diye düşünmüştü. Öte yandan da, "Belki bu seferden beklediği bir şeyler vardır, belki içine doğmuştur, Allah'tan ümit kesilmez, belki onu çağıran kendi kaderidir, bizimle gelsin, köylülerinden, nişanlısından bir haber alırsa, bundan büyük sevap olmaz, eğer bir haber alamazsa umudu kesilir, gözleri artık yolda kalmaz... Dağda, taşta, yaylada büyümüş kızdır, delikanlılardan geri kalmaz. Üstelik ben de süvarilerin başındayım, ben gidiyorsam, Ayçiçek neden gelmesin." diye geçirmişti içinden...

Hemide Hanım o an, bu kadar insana rağmen, genç süvarisinin atından atlayıp, adını haykırdığı bir oğlanın üstüne hücum ettiğini görünce sevindi: "İyi ki kızın bu ricasını yerine getirmişim, bu, bir olan Allah'ın hükmüdür. Demek ki bu kız da Allah'ın sevgili kuluymuş." diye düşündü...

Hemide Hanım eyvandan inip mescide girdi, kendinden geçmiş olan süvarisiyle onun yanındaki Cemil'i mescide çağırttı. Ayçiçek'in yüzünde, nişanlısının sağ olmasından ve onu bulmasından doğan mutlulukla, kendine hâkim olamayıp baygınlık geçirmesinden doğan utangaçlık birbirine karışmıştı... Mescidin İmamı, Hemide Hanım'ı görür görmez, aceleyle onlara yaklaştı:

- Buyurun, Hemide Hanım, bir emriniz var mı, diye sordu.

Hamide Hanım:

- Nikâhlarını kıy bunların, dedi. İmam da Cemil ile Ayçiçek de çok şaşırılmışlardı. Hemide Hanım, devam etti: "Sen onların yüzüne bakma, büyükleri benim, savaş var, beklemenin bir anlamı yok, Allah'ın yazdığı böyleymiş! Düşünlerini de ben yapacağım!"

- Benim ahdim var, diye itiraz etmek istedi Cemil: İntikamımızı alana dek, Umudlu'ya dönene dek evlenmeyeceğim!

- Kıyacağımız bu nikâhla anne ve babalarınızın ruhu şad olacak... Ne zaman kararlaştırırsanız, düşününüzü de o zaman yapacağım! Bu, benim boynumun borcudur.

Hemide Hanım, daha sonra onları Ağdam yakınlarında, babasından kalma bir eve götürerek:

- Şimdilik burada kalırsınız, sonrasına bakarız, dedi...

DİFAİ DEF ETMEK DEMEKTİR

Karabağ'ı Müdafaa Komitesinde toplanan gençler, Ahmed Bey ile görüşmelerinden sonra işe başlasalar, onun çizdiği yol haritası ile hareket etseler de Umudlu'nun son umutları olan Cemil ve Ayçiçek, buraya, yeryüzünden silinen köylerinin ve köylülerinin intikamını almak, ya da hiç olmazsa, dertlerini dindirmek için gelmişlerdi. Difaî Partisinin kurulduğu haberi, tez zamanda dört bir yana yayılmış ve bu teşkilat kısa sürede bütün yüreği yanıkları, dertlileri, yönetimden memnun olmayanları, yiğitliğini göstermek için fırsat kollayanları bir araya toplamıştı. Dayısının tavsiyesiyle Batum'dan Bakü'ye hareket etmeye niyetlenen ve yüreği dayısının acısıyla tutuşan Heyder de Karabağ savaşının şiddetlendiğini duymuş, yolunu değiştirerek Karabağ'ı Müdafaa Komitesine katılmıştı.

Sürgün hayatı Bilal'e çok şey öğretse de, onun asıl askerî savaş yetenekleri ve teşkilatçılığı burada, Karabağ'ı Müdafaa Komitesinde, ortaya çıkmıştı. Askerî talimler ve silahlı eğitim faaliyetleri, belli aralıklarla ancak gün boyunca devam ediyordu. Bu talimler sırasında Ayçiçek de Cemil'den ayrılmamış, ona sonuna kadar yoldaşlık etmişti. Burada toplananların çoğu birbirlerinin hayatını ve arkadaşlarını buraya; Difaîye getiren yolları çok iyi biliyorlardı. Daha doğrusu, buradakilerin her biri yönetimin ve Ermeni terörünün murdar yüzünü bir şekilde görmüşlerdi ve hepsi de zulümden ve adaletsizliklerden illallah etmişlerdi. Bu yüzden acele ediyorlar, kısa hazırlık döneminden sonra kendilerini bir an önce cepheye atmak istiyorlardı. Çok önceden askerî eğitime başlayan, bu konuda Çar ordusunun yardımını da alan Ermeni askerî birlikleri, Karabağ'ı Müdafaa Komitesi karşısındaki acizliğini her geçen gün daha açıktan hissediyordu.

...Hava kararmak üzereydi, ağır talimlerden sonra yorgun halde, ortada yanan ocağın etrafına, kütüklerin üstünde oturmuşlardı. Silahlı eğitime daha yenice son vermişlerdi. Bilal yanında oturan Cemil ile Ayçiçek'e dönüp sordu:

- Yoruldunuz mu?

- Biraz... dedi Cemil.

- Alışacaksınız! Kanınızın yerde kalmasını istemiyorsanız, düşmandan on kat fazla çalışmalısınız! Sen güçlü bir yiğitsin, Cemil! Bir süre sonra bileğini büken olmayacak.

Zulümle geçen aylardan sonra, Cemil'in yüzüne ilk kez bir tebessüm kondu:

- Artık bu güç neyime gerek? Bu güç ile kimi geriye getirebilirim ki? Koskoca Umudlu'dan geriye hiç kimse kalmadı! Hiç kimse!

Bilal oturduğu yerden doğruldu:

- Umudlu faciasıyla ilgili bazı şeyleri ucundan, kıyısından duymuş olsam da sizin başınıza gelenleri bütün ayrıntıları ile bilmiyorum. Sormaya da cesaret edemiyorum, sen de anlatmadın...

- Anlatılacak gibi değil ki!

- Bundan sonra biz bir aileyiz, Cemil! Derdimizi paylaşmalıyız ki içimizdeki acılar azalsın. Sizin intikamınızı birlikte alacağız, düğününüzde de birlikte eğlenip oynayacağız. Çok ağır bir dert, biliyorum, ama alınımıza böylece yazılmış, Allah'ın bizi duçar ettiği bu belalara takılıp kalırsak, hayat durur, düşmanlar neslimizi kuruturlar. Nereye dersen, seninle birlikte gideceğim, içindeki ateş sönene kadar birlikte vuruşacağız! Ama bana olanları anlat! Anlat, ne olur...

Çöken karanlık, Cemil'in insana dehşet veren hatıralarını daha da karartıyor, kendisi de en az onun kadar acı çekmiş olan Bilal, donmuş bir halde onu dinliyordu. İçinden bir feryat koptu Bilal'in: "Olamaz! Bu kadar musibeti gördükten sonra, insan nasıl yaşar? Aya, güneşe, toprağa nasıl bakar? Buna nasıl

kader der? Oturup intikam vaktini gözleyerek nasıl ekmek yer, su içer? Bir insan bunu başarabiliyorsa, zaten o sıradan bir insan değildir, Evliyadır, Pirdir... “

Bilal duyduklarına daha fazla dayanamamıştı. Yerinden sıçrayıp yanındaki ağacın gövdesini yumruklamaya başladı. Cemil sözlerini bitirdikten sonra, ona donuk gözlerle bir hayli bakan Bilal, aniden ona sarıldı ve hıçkırarak ağlamaya başladı.

Diğer fedailer onların etrafına toplanmıştı. Bilal başını kaldırıp kendi kendine konuşuyormuşçasına seslendi:

- Ey yüce Rabbim, Türk'e zulmetmekten başka bir işin yok mu? Ben, sadece benim alnıma bu kadar zulüm yazıldığını sanıyordum... Sonra yüksek sesle bağırdı:

- Bizim gayretsizlerin de başı kesilmelidir! El kuşunu pervaz ettiren Beylerde gayret olsaydı, Umudlu'nun altı aylık gelinleri, on iki yaşındaki kızları Ermeni elinde kalmazdı. Ya Peygamber, baş kaldır mezarından! Ya Allah, gökten başımıza taş yağdır!

Bilal çevresinde fedailere göz gezdirip yeniden Cemil'e döndü:

- Bu, insanlık tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir vahşettir. Biz bunları durduramazsak, Karabağ'daki Türk köylerinin her biri Umudlu'ya döner. İnşallah, nişanlıyla birlikte köyüne döneceksin, hısım ve akrabalarının intikamını alacaksın! Son sözlerini bağıra bağıra söyledi Bilal:

- Öcünü alacaksın onlardan! Başka yolu yok bunun! Sonra çevresindekilere döndü: Başka yolumuz yok! Erkek olan ya kendi toprakları üstünde başı dik, özgürce yaşamalıdır, ya da kendi mezarını eliyle kazıp kabre girmelidir!

Bilal'in sözlerinde büyüleyici bir güç vardı. Bu sözler, ona en yakın olan gönüllülerin, seçkin fedailerin içini alevlendirip yüreklerini yakıp geçiyordu. Bunu Bilal'de hissediyor: “Sonraki savaşlar bir yana, önemli olan şimdidir.” diye düşünüyordu. Cemil'in dilinden, bu dehşet verici felaketin nasıl olduğunu dinledikten sonra ne yapacağını, onu nasıl teselli edeceğini bilmiyordu. Ne

düşünmüşse, yeniden Cemil'e yaklaşıp ona sarıldı ve etrafındaki fedaileri işaret ederek:

- Dinle bunları, Cemil, dedi. Dinlediğinde, senin yalnız olmadığını göreceksin...

Önce Heyder başladı:

- Ben Nahçıvan'dan, Kengerli'denim. Dayım Memmedkulu Bey Kengerli sülalesindendi. Petersburg'da askerî eğitim almıştı, topçu subayıydı. Ancak 30 yaşında ordudan ayrılmış, Revan'da bir Türk okulu açmıştı. Dava vekili olarak da görev yapıyordu. Yaklaşık on yıl mahkemelerde Ruslarla, Ermenilerle vuruştı, milletimizin haklarını müdafaa etti. Her mahkemeden sonra evine tehdit mektupları geliyordu. Sonunda dayanmadı, Paris'e gitmeyi kararlaştırdı. Paris'e gideyim, orada okuyup hukuk tahsili alayım diye, beni de yanında götürüyordu. 29 Ağustos'ta birlikte yola çıktık... Heyder sözlerine devam etmedi, sesi boğuldu.

Bilal:

- Kendini toparla, anlat, dedi.

Heyder kısa bir ara verdikten sonra, sanki söylemek istediklerini bir anda, aceleyle anlatıp bu dehşet verici hatıradan kurtulmak ister gibiydi:

- ...Dayım son sözlerini söylerken, onu bir görseydiniz; sanki arzuları, seferi yarım kalan, sinesinden kanlar akan, hayatla vedalaşan o değildi. Yüzünde öyle garip bir huzur, mutluluk vardı ki, öleceği aklımın ucundan bile geçmiyordu. Bana vasiyet etti, mücadele yolunu gösterdi: “Asla aziz milletime hizmetten geri durmadım! Sen de geri durma!” diyerek gözlerini yumdu. Onun vasiyetini yerine getirip Nahçıvan'a dönmedim. Bu cinayeti işleyen Ermeni çetelerin izini sürerek Karabağ'a geldim. Dayım 41 yaşında hayata gözlerini yumdu, gitti...

Heyder'in yanında oturan zayıf, kara yağız genç de kendisini tanıttı:

- Ben Sırhavend köyündenim, adım Mireli. Ermeniler koyun otlatan iki küçük kardeşimi kaçırmışlar... Kardeşlerimin kesik başını babam ve anama teslim etmişler, zavallı anam kardeşlerimin kesik başını görür görmez oracıkta ölmüş. Babam ise dayanamayıp kendini asmış... Ben o zaman köyde değildim, Şuşa'ya yardıma gelmişim...

...Fedailerin tanışma faslı devam ediyordu:

- Ben Malıbeyli köyündenim. Adım Hüsü. Bilal'in sürgün yoldaşım. Ermenilerin fetvasıyla bizi sürüp topraklarımıza el koydular.

- Ben Burçlar köyünden Yıldırım. Deli Ali'nin yeğeniyim. Burçlar alınmaz bir kaledir, biliyorsunuz. Ancak Burçlar köyünde oturup gelenlerle vuruşmakla iş bitmiyor.

- Ben Kara Tatoğlu'nun kardeşiyim, adım Mukaddes kardeşlerim, dedi ve ekledi: Bu gün Karabağ'ı müdafaa edenlerle birlikte olmak şereftir.

Ağaca yaslanmış duran gür saçlı genç de tanıttı kendisini:

- Bana şair diyorlar. Lâmekânım...

Her biri kendisini tanıttıktan sonra, kendilerini bu komiteye katılmaya mecbur eden sebeplerden bahsetmişlerdi. Birbirinden ağır, insanın ayağını yerden kesen, Tanrı'ya, sitem ettiren olaylardı...

Bilal yeniden Cemil'e döndü:

- Sadece Şuşa'da yüzlerce üyemiz var. Hepsi de zulümden illallah eden gençlerdir. Şimdi biz kardeşiz, el ele verip her birimizin intikamını alacağız. Sık dişini, dayan! Allah sana sabır versin!

Cemil utana sıkıla itiraz etti:

- Yok! Allah bana sabır vermesin! Allah bana, intikamımı almak için fırsat versin! Belki o zaman büyüklerimin ruhu şad olur.

Fedailerin başı üstünde, Kızılkuşun acı sesi, dalga dalga yayılıyordu.

MUHTAR VE OĞLU REHİM

Difai Partisi Şuşa teşkilatı bir toplantı düzenlemişti. Kerim Bey'in konuşması Difai Partisinin amacını açıkça göstermekteydi, ama Kerim Bey, aynı zamanda Ahmed Bey ile paylaşıtlıkları endişeleri de dile getiren bir konuşma yaptı:

- Biz Taşnak Sütyun Cemiyetinin izlediği yolu izleyemeyiz. Tüzüğümüzde de açıkça yazılıdır: Difai Partisi bir terör örgütü değildir. Son gelişinde, Ahmed Bey ile konuşmalarımızın esas mevzusu da buydu. Bizim esas işimiz halkı eğitmek, onlara gerçekleri anlatmak, birleştirmek, kanunlar çerçevesinde kendi hakkını talep etmeyi öğretmektir. Bunu başarabilirsek, zora, cezaya gerek kalmaz. Yanlış yola sapanları da uyarmalı, onlara kötü işlerden, millete zarar veren hareketlerden el çektirmeliyiz. Allah'ın yarattığı canı, kulun almaya hakkı yoktur. Bu yolu izlersek eğer, bizim de Taşnak Sütyun Cemiyetinden ve onun üyelerinden bir farkımız kalmaz... Bana göre el içinde kınanarak yaşamak, terör eylemi ile aniden bir kurşunun hedefi olarak öldürülmekten bin defa daha ağır bir cezadır. Terör ile can almak ceza değil ki! Bir kurşunla, niçin, hangi suçundan dolayı vurulduğunu bilmeden öldürülmek ceza değil, belki de ölene verilen mükâfattır. Çünkü ölenin bir anda, hiçbir sorgulama yapılmadan ömrü bitiyor, vesselam. Ölmeden önce insanın kendi günahlarını idrak etmeye, belki de tövbe edip vazgeçmeye vakti ve hakkı olmalıdır... Bir de, bu teşkilatta başına buyruk hareket edenlere yer yoktur! Ceza hükmünü yalnız Difai Partisinin genel başkanlık makamı verebilir...

Huduş Kulubeyli:

- Ben teşkilatın kâtipliğini üstüme alırken ve otelimi partinin hizmetine sunarken, sadece bir amacım vardı. İntikam!

Eğer bu şekilde toplanıp, bunları konuştuğundan sonra da dağılacaksak, ben artık aranızda yoğum!

Kerim Bey:

- İntikam hükmünü hangi mahkeme verecek?

Huduş Kulubeyli:

- Sana kurban olayım Kerim Bey! Ermeniler, doğunun Paris'i denilen Şuşa'yı hangi mahkeme kararıyla yakıp küle döndürdüler? Kalaşapov hangi mahkeme kararıyla mescitlerimize domuz doldurttu? Ermeni'den yiğit çıktığını hiç gördün mü? Onları kim öğretip meydana saldı. Realnı mektebini tamir eden 17 Karadağlı kardeşimizi bir gecede katledenler; Tiflis'e barış görüşmelerine giden adamlarımıza, yolda suikast girişiminde bulunanlar kimler? Ya akşam olunca Ermeni akrabalarına haber taşıyan, onlar adına casusluk yapan Muhtar'ın oğlu Rehim'in ölüm hükmünü kim verecek? Onları da bağışlayacak mıyız? Halktan büyük mahkeme olur mu?

Bu sırada sanki Kerim Bey'in sözlerine destek veren bir ezan sesi dalgalandı ve hemen ardından, İmam minareden halka seslendi:

- Bu savaş ortamında Ermenilerden bir rublelik bile olsa mal gasp eden veya Ermenilerin namusuna dokunan, ayakları altında kalan dindaşlarının hanımlarına el uzatan Müslümanların vay haline...

Şuşa'nın bu kara gününde, düşmanın kana buladığı, her gün insanların, sadece Müslüman olduklarına için katledildikleri bir çağda İslâm'ın tebliğ ettiği bu sabır, düşmana merhamet, Kerim Bey'in yüreğini anlaşılabilir, çelişkili duygularla doldurdu. "İnsan sevgisi anlaşılır bir şey, ancak insana karşı!" diye geçirdi içinden. Lakin başka bir ses, onu farklı bir yere yönlendirdi: "Görünen o ki doğru olanı merhamettir ve bizim gücümüz de bundan ileri geliyor." diye düşündü ve arkadaşlarına döndü:

- Görüyorsunuz, İslâm dini hikmetlerle doludur! Savaş ortamında bile kanunsuz işleri, gaspı, talanı, namussuzluğu yasaklıyor.

Huduş Kulubeyli düşüncelerinden vazgeçmedi:

- Hakka, millete ihanet en büyük namussuzluktur. Hükümet kanunlarını da, şeriatı da önce onlar çiğnedi; cezaları verilmese bunların karşısında duramayız! Biz bu adamı on defa değil, yüz defa ikaz ettik!

Salondan sesler yükseldi:

- Huduş doğru söylüyor! Onların cezası verilmese teşkilatımızın itibarı sarsılır.

Toplantıya katılanların gazabı karşısında, Kerim Bey'in onların isteklerine boyun eğmekten başka yolu kalmamıştı. Ama yanlış bir adım attığının da farkındaydı. Şuşalıların çoğu Muhtar'ın ne halt ettiğinden habersizdi, kapı kapı dolaşarak tüm halkı bilgilendirmek de mümkün değildi. Her ne kadar Muhtar'dan nefret edenler çoğunlukta olsa da onun ölümüne rıza göstermeyenler de olacaktı.

Gerçekten de bu hadise, Karabağ'ı Müdafaa Komitesinin kaderini etkilemiş, yönetimin bu teşkilattan haberdar olmasında önemli bir rol oynamıştı...

Aynı gece, Muhtar ve oğlu Rehim'i elleri kolları bağlı bir şekilde mescidin bahçesine getirdiler...

Cahangir Han Nurubeyli'nin sesi karanlıkta, gökten geliyor-muşçasına vehim doluydu:

- Kelime-i şahadet getir, Muhtar! Ardından da özel bir vurgu ile ekledi: Podles⁵² Muhtar! O kadar ikaz ettik, ama aklını başına almadın. Müslüman'a ihanet edenlerin hepsinin sonu böyle olacak, dedi ve yanlarında duran aksakallara döndü: Bu hainlerin ölümüne şahit olacaksınız, buradan bir sır çıkarsa, sizin sonunuz da bundan farklı olmaz...

Muhtar diz üstü yere çöktü:

- Çocuklarınızın başı için, beni bırakın...

Rehim:

52 Podles: Rusça hakaret sözü, eclaf, edepsiz anlamındadır.

- Baba, yalvarma bunlara. Zaten yalvarsan da değişen bir şey olmayacak! Annemin Ermeni olması benim suçum mu?

- Şuşa'da Ermeni kadınlarla evlenen çok. Sen, Revan'da savunmasız kalıp esir düşen kızlarımıza, gelinlerimizi rezil eden dayılarının önüne geçip, "Bu vahşeti durdurun!" demedin. Buradan oraya haber taşıyordun. Savaşçılarımızın yerini ihbar ediyordun!

Rehim'in yüzünde ölüm korkusu yoktu:

- Ben savaşın bir an önce bitmesini istiyordum. Her iki tarafın silahlılarından da aynı derecede nefret ediyordum.

- Silahı yere koyalım ki dayıların benim topraklarımda at oynatsın, öyle mi?

Rehim:

- Dayılarımın da aklı başından uçmuş, sizin de...

Bu sözlerin ardından Cahangir Han'ın gürze benzer yumruğu, onun başına indi:

- Sütü bozuk, sütünü...

Muhtar:

- Bu şehrin toprağındandır. Molla Penah Vakıf'ı da oğluyla birlikte öldürmüşlerdi.

Cahangir Han öfkesinden titredi:

- Topraktan bahsetme, Padles! Hele şuna bak, kendini kiminle kıyaslıyor!

Şuşa'da herkesin bir lakabı vardı. "Padles" de Muhtar'ın lakabıydı.

Kurşun sesleri, bu konuşmaları yarıda kesti.

Muhtar ile Rehim'in öldürülmesinden sonra, ailesiyle münasebet de yasaklanmış, onlarla konuşanların cemiyetten tecrit edilmesi kararlaştırılmıştı. Muhtar'ın karısı komşularının, kendisini adam yerine koymadıklarını, kenardan geçtiklerini, bakışlarındaki nefreti görünce oğlu Eyyub'a yerli Şuşa lehçesiyle:

- Toplan, oğlum, ağzım dilim kurusun, birden senden de şüphelenirler, seni de aynı akıbete uğrattırlar, toplan viran olasıca Ermeni mahallesine, dayılarının yanına gidelim. Baban gittikten sonra burada kalamayız...

Eyyub sakince annesinin toparlanmasına yardım etti:

- Gidelim, dedi, seni götüreyim...

- Ya sen?

- Ben geri döneceğim!

- Senin ne işin var? Bu boş evde ne yapacaksın?

- Ben döneceğim. Babasının, kardeşinin intikamını alamadı, kaçıp dayılarının koltuğu altına girdi, dedirtmem!

Annesi ona hiçbir şey demedi. Eyyub, annesini dayısının evine bırakıp geriye döndü.

Difaî Partisinin Şuşa teşkilatının yeni toplantısından sonra, Bilal'e, çoktandır beklediği emir, nihayet verilmişti:

- Gence teşkilatında sizi bekliyorlar. Ancak ihtiyatlı olun! Tedbiri elinizden bırakmayın. Fedailerinin çoğunun yaşları çok genç... Masum insanlara el kaldırmayın!

Kerim Bey, çevre Türk köylerine ulaştırılması gereken bildirilerin bir bölümünü de Bilal'e verdi:

- Eliniz uzundur, bu bildirileri ova köylerine dağıtın!

Bildirilerden birinde şunlar yazıyordu:

"Müslümanlara adaletsiz davranan, Müslüman'ın şerefine haysiyetine dokunan Ermeni yanlısı memurların hiçbiri cezasız bırakılmayacaktır!"

Kerim Bey'in emri yerine getirilecekti, ancak Bilal için asıl mesele, Cemil ile birlikte yapmayı planladıkları Heyvalı baskınının iznini almaktı. Şans bu ya, teşkilat başkanlığında buna itiraz eden olmadı, ama bir şartla izin verdiler. "Askerî birliklerimiz, Terter bölgesinden Heyvalı'ya yaklaşınca, siz de gider

istediğinizi yaparsınız. Şüphesiz, orduyla birlikte hareket etmelerini, onların emniyeti için gerekli görmüşlerdi.

Bilal, arkadaşının intikamını alma işine izin verilmesine, Cemil'in çok sevineceğini tasavvur ediyor ve Terter bölgesinden gelen her haberi dikkatle izliyordu.

CEMİL İLE AYÇİÇEK

Cemil, köyleri Umudlu'yu da tıpkı Ayçiçek gibi bir süreliğine yitirdiğini ve bir gün mutlaka bulacağını düşünüyordu. Elbette, doğup büyüdüğü köy, kalkıp onun peşinden, ona gelmeyecekti; ama Cemil, Ayçiçek ile birlikte giderse, yurtlarını, evlerini, yerinde göreceklerdi. Anne ve babaları sanki onları bekliyor, onları arzularına kavuşturmak, düğünlerini yapmak için dönmelerini bekliyorlardı...

Cemil, bu düşüncelerden bir türlü kurtulamıyordu. Delirmemişti aklı başındaydı, ama bu düşünceleri beyninden atması mümkün değildi. Ayçiçek'i bulmuştu, doğru. Ama gerçekten bulmuş muydu? Ayçiçek'i bulmuştu, ama ya o eski Cemil; ya da Ayçiçek eski Ayçiçek değildi... Çünkü nişanlılık, düğün, sanki kadim, unutulmakta olan sözlere dönmüştü zihninde. Şimdi onun için hayat, yalnız gözünün önünde kurbanlık koyun gibi kesilen, sevdiği insanların intikamını almaktan ibaretti! Fedaileri birleştiren vatan sevgisi yaşamının başka istek ve arzularını arka plana atıyor, yavaş yavaş unutturuyordu. Onların aşkı bitip tükenecek gibi değildi, ancak savaş ortamı, talih, şahsi kaygılar, küçük, ikinci dereceden bir şeye çevirmişti. Bütün bunlara rağmen şimdi Ayçiçek ile öncekinden daha sıkı bağlanmışlardı birbirlerine. Sevinç olduğu kadar dert de birleştiriyordu insanları; omuzlarında, birlikte taşımaya mahkûm oldukları yükün ağırlığını hissediyorlardı. Savaş bitmeden, akan masum kanları durmadan, cellâtlar meydanda at oynatamaz hale gelmeden, onlar da yurtlarına kavuşmadan, bu yük bir tabut gibi omuzlarında kalacaktı. O tabutu mezara ulaştırana dek altından çıkmak ve bir kenara koymak mümkün değildi... Zaten uzun yollara, yayladan kışlaya, kışladan yaylaya göçe

alışkındı Ayçiçek! Müdafaa birliğinde, Ayçiçek'ten başka kızlar da vardı. Heyvalı'ya giderken: "Kızsın, senin için zor olur." bahanesiyle Ayçiçek'i götürmemek insafsızlık olurdu, öyle yapmaya kalksa, Ayçiçek de razı olmazdı. Sadece bu değil, bundan sonraki sert çatışmalarda da omuz omuza dayanmaya mecburdular, mahkûmdular. Heyvalı'dan Umudlu'nun intikamını almak için bir kısmıydı, önemli olan Cemil ile Ayçiçek'in de orada olmaları, her şeyi kendi gözleriyle görmeleri, hançeri bu insanlık düşmanlarının göğsüne, kendi elleriyle saplamalarıydı. Belki de bu, onlar için küçük bir teselli olurdu...

Hemide Hanım'ın evinde, onlara dertlerini unutturacak bir rahatlık, huzur vardı. Nikâhları kıyılmıştı ancak, elbette Cemil'in Ayçiçek'e el sürmediğine, hiç kimse inanmazdı. Ama onların için okuyan, olup bitenler gözleri önüne gelince birdenbire dehşete düşen, sabahları kan ter içinde birbirlerine anlattıkları korkunç rüyaları dinleyen olsa, bu gençleri anlayabilirdi. Bir gece Cemil kendini tutamayıp onun elbisesine el uzatmıştı. Ayçiçek, onu kırmamak için ihtiyatla, köze dönmüş bu eli geri iteleyerek, yatağının içinde doğrulup oturmuştu:

- Köye dönmek istemiyor musun, Cemil? Büyüklerimizin yurdunda, düşmanın sonsuza dek yeryüzünden sildiğini sandığı bedbaht köyümüzde bir ocak yansın, düğün çalınsın, ölenlerimizin ruhu şad olsun istemiyor musun? Belki: "Bize düğün yakışmaz!" diyeceksin. Bana da lazım değil düğün dernek. Ancak o dağlar, taşlar ve kırılan gururumuz için elzemdir, diye hüngür hüngür ağlamış ve hıçkıra hıçkıra devam etmişti: Dayanmalıyız Cemil. Umudlu'nun bizden başka hiç kimsesi yok!

Şimdi Ayçiçek ile Cemil'i bir duygu yaşatıyordu: Sevdiklerinin intikamını aldıktan sonra, ata yurtlarındaki ocakları yeniden tütürmek!

HER CİNAYETİN BİR CEZASI VAR

Bilal, Şuşa'dan döner dönmez, Komitenin süvarileri Karabağ yollarında, dört bir tarafa yayıldılar. Bildiriler tez elden dağıtılmalıydı...

Bir hafta sonra ise seçme fedailerin bir grubu Gence'deydi. Teşkilat adına onları kabul eden yaşlı adam konuşuyordu:

- Şuşa'da, Gence'de bizimkilere en çok zulmedenler Kalaşapov ile Kazarov'dur! Tanıyorsunuz onları! Tiflis'e kim gidecek?

Bilal:

- Hüsü ile ben! Diğer işleri Mireli halleder, gerekirse, Cemil ile nişanlısı da ona yardım ederler, dedi.

- Elbette, onlara da söyleyeceklerimiz var, dedi, yaşlı adam.

Geceleyin Bilal, Sırhavendli Mireli'ye son emirlerini verdi:

- Sakın hata yapmayın! İş sessizce halledin! Kendinizi de, adımızı da koruyun! Sonra ne düşünmüşse, ekledi: Hiç sormuyorum, bari şahsen tanıyor musun, hatırlıyor musun bu adamı, yani Kleşinski'yi?

- Elbette!

- Bağman'da oturuyor.

- İki gün sonra öbür dünyaya göçecek, inşallah!

- Allah'a emanet ol!

- Size de iyi yolculuklar! Gürcü kardeşlerimize selam söylersin!

Difai adlı bir teşkilatın, Müslümanlara düşmanlık eden birçok hükümet memurunu ortadan kaldırması haberi, kısa sürede dört bir tarafa yayıldı; meclislerden, evlerden, yüreklerden geçti. Çoğu böyle bir teşkilatın varlığını ilk kez işitiyordu.

Suikast Müslüman'a yakışan bir iş sayılmıyor ve şeriat kanunlarına uygun değildi, lakin Kur'an, zulme tahammül etmeyi, adletsizlikle barışmayı, düşmana boyun eğmeyi, mutiliği de kabul etmiyor, hak yolunda mücadeleyi Allah'ın emri sayıyordu. Difaî fedailerinin meramını anlatan ve aynı günlerde elden ele dolaşan bildiriler, zulümden, hükümetin Ermeni yanlısı siyasetinden bıkmış olan halkın yüreğindeki dikenleri çıkarıyordu. Gence intikamı, aşağıdan yukarıya bütün devlet dairelerini endişeye sevk etmişti. Rapor üstüne rapor gönderiyorlar, jandarmayı güçlendirmek için takviye kuvvet istekleri uç uca ekleniyordu. Ermeni terörüne onlarca memurunu kurban veren hükümet, Müslümanların da bu gizli savaşa başvurdukları anda, Kafkasya'nın tamamen kontrolden çıkacağı endişesini taşıyordu. Bu teşkilata dudak büzenlere, Müslüman aydınlarının cevabı katıydı:

- Difaî ne demektir, biliyor musunuz? Def etmek! Direniş göstermek, müdafaa etmek, savunmak... Ne diyorsunuz? Müslüman kendisini savunamaz mı? Müslümanlar, başını cellât kütüğünün üstüne koyup düşmanın gelip onun boynunu vurmamasını mı bekleyecek?

Öz savunmanın vermiş olduğu gurur hissi, bütün Azerbaycan'ı kaplıyordu ve ilginçtir, aynı günlerde Yukarı Karabağ'da da Rusların ciddi yardımına rağmen Ermeniler bütün mevkileri bir bir kaybetmekteydiler. Ağdere'de Ermeni silahlılarını darmadağın eden Türk gönüllüleri, Terter Çayı boyundaki köyleri Ermeni çetelerden temizleyerek ilerliyorlardı. Cemil de bu haberi bekliyordu...

Bilal ile Hüsü, Tiflis'te, Kür nehrinin kıyısındaki Şeytanbazar yakınlarında, dağın yamacındaki sakin mahallelerden birinde, küçük, kimsenin bilmediği bir otelde kalıyorlardı. Hedeflerinin, kaldığı yeri, gidiş geliş güzergâhını öğrenmek için keşif çalışmaları yapıyorlardı. Çerkezî çuha, gözlerine inen dağlı

papağı, yüzlerindeki sakal onları tanınmaz bir hale getirmişti. Artık kendilerine benzemiyorlardı. Zaten burada, onları tanıyan çıkmazdı, ancak, iş bittikten sonra, izlerini kaybettirmeleri gerekiyordu.

Birkaç gün sonra Bilal, Hüsü'ye son tavsiyelerde bulundu ve Tiflis'ten ayrıldı:

- Sen burada fırsat kollayacaksın, Hüsü. Onun, ara sıra pazara geldiğini söylüyorlar.

- Ya sen?

- Ben kendi avımın peşindeyim. Gence'de görüşürüz.

...General Kalaşapov Müslüman mahallelerinde ancak yirmi gün sonra görüldü. Hüsü beklemekten yorulsa da hedefini gözden kaçırmadı. General Şeytanbazar'da bir dükkândan diğerine geçti ve yaklaşık bir saat sonra sokakta kendisini bekleyen yaylı faytona yaklaştı. General yaylıya biner binmez, Çerkezî çuha giyinmiş bir gencin hançeri, onun boğazına dayandı:

- Türk'e hakaret eden herkesin cezası kesilecek! Yanına şikâyete gelen Müslümanların yüzüne tükürüp geçtiğini unutma! Şuşa garnizonundaki toplarla Müslüman mahallelerine gülle yağdırdığımı da!

Bu sözlerin devamını hançer söyledi ve faytonun kapısından kedi gibi sıçrayan bir genç dar sokaklara dalıp aniden gözden kayboldu.

Kalaşapov'un bindiği faytona bırakılan kâğıtta şunlar yazıyordu: "Müslümanlara karşı cinayet işleyenlerin akıbeti bu olacak. Difaî."

Gence teşkilatının esas liderlerinden olan Kadı Mehemed Pişnamazzade'nin yardımcısı kapıyı çalıp içeri girdi ve yavaşça:

- Emniyetten tercüman Sedreddin geldi, dedi.

Kadı Mehemed Pişnamazzade sakince cevap verdi:

- Buyursun gelsin!

Ondan emir almaya gelen Bilal:

- Ben gideyim, diyerek ayağa kalktı.

Kadı Mehemed Pişnamazzade:

- Sözlerimi bitirmedim. Sedreddin eski dostumdur, bu işlere de karışmaz. Bekle!

İçeri giren Sedreddin memur üniforması ile gelmişti.

Kadı Mehemed Pişnamazzade:

- Güneş tersinden mi doğdu, Sedreddin, diyerek ayağa kalktı. Sedreddin'in Mireli'ye dikkatle baktığını görünce de ekledi: Çekinme, yabancı değil!

- Yani açıkça konuşabilir miyim?

- Elbette!

- Sizin adınız bile, bize yaklaşımı değiştirdi. Artık Ermeni'nin yanında adım başı bizi aşağılayamıyorlar. Ancak üyelerinizden yana dikkatli olun. Aranızda ihanet eden satkınlar var.

- Kadı Mehemed Pişnamazzade şaşkınlıkla sordu:

- Kimden şüpheleniyorsun?

- İnsanımızın kötülüğünü istemem, ancak biz de bu toprağın evladıyız... Molla Hadi var, tanıyor musun?

- Tanıyorum. Cuma mescidine gelir. Sakin bir adamdır, başka bir niyeti olduğuna inanmıyorum.

- Onu sakın yılanlar soksun! Aranızda ne konuşursanız, anında Rusların avucundadır. Bu haberleri Ruslara o ulaştırıyor.

- Ne biliyor ki ne ulaştırırsın?

- Difai ile ilgili etraflı malumat toplamasını istemişler ondan, bu hizmeti karşılığında da 50 bin ruble para vereceklerini vaat etmişler. Aracının kim olduğunu söylesem, kulaklarına inanmayacaksınız...

- Tanıdığım biri mi?

- Yok, tanımazsın, daha doğrusu, tanıyıp tanımadığını bilmiyorum. Bir Ermeni'dir, bizim dairede tercüman olarak görev yapıyor. Beni yakıp yandıran da budur. Dökülen masum

kanlarından, halkın gazabından korkmadan, sizin sırrınızı Ermeni'ye veriyor, Ermeni de yanına beş katıp Ruslara ulaştırıyor. Gence'nin en saygın adamlarını, para ile satıyor.

- Kendisi Genceli değil galiba. Nerden gelmiş, niye gelmiş, öğreniriz.

- Ancak çok ihtiyatlı olun! Ardında sivil polisler geziyor, koruyorlar onu.

Mireli garip bir ses tonuyla sohbete katıldı:

- Herhalde onunla aynı mezara girmek istiyorlar!

Sedreddin verdiği bu haberin Kadı Mehemed Pişnamazzade'yi sarstığını görünce, sözlerine ara verdi, sonra yavaşça devam etti:

- Orman çakalsız olmaz, boş ver, düşünme! İnsanı üzen, Allah'tan, imandan, dinden bahseden, ayağı mescitten çekilmeyen, kendisine molla diyen birinin böyle murdarlık etmesidir. Kıldığı namazlar, öbür dünyada yakasına yapışsın onun! Bir adamı satsa bile, yeri cehennemdir... Ama o, bütün teşkilatı ele veriyor, nice ailenin faciasına imza atıyor.

- Şüphesiz sadece Molla Hadi değil, başkaları da vardır.

- Bir de Topalhesenli Ehed'den sakının kendinizi! Onu da ele almışlar... Diye sözlerini noktaladı Sedreddin ve ayağa kalktı.

Kadı Mehemed Pişnamazzade'nin eli uzundu. Hem halk arasında, hem de devlet dairelerinde itibarlı bir adamdı. Buna göre de Sedreddin'in söylediklerini doğrulamak pek zor olmadı. Bir yandan da gençler, birkaç gün içinde Molla Hadi'yi koruyanların kimliğini, hangi dairenin emrini yerine getirdiklerini öğrendiler. İhanet ettiğine, teşkilatı sattığına şüphe yoktu; üstelik son zamanlarda bazı teşkilat üyelerinin çeşitli bahanelerle sıkıştırılması ve tutuklanmasında da onun ve Topalhesenli Ehed'in parmağı olduğu anlaşılıyordu. Bu iki kişinin ihanet doğrulandıktan sonra hüküm verilmişti.

Mireli ile Cemil'in Cuma mescidinde namaz kılanlara katılması hiç kimsenin dikkatini çekmedi. Burası Allah eviydi, gelip gidenin haddi hesabı yoktu. Şehre gelen misafirler için de namaz kılmak ve ibadet etmek için buradan rahat bir yer yoktu. Hem ibadetlerini yapıyor, hem de dinlenip dünyada olup biten yeniliklerinden haber alıyorlardı. Ancak mescide yeni gelen gençler, Molla Hadi'nin gözünden kaçmadı. Önce şüphelenmişti, zaten korku içinde yaşıyordu, yaptığı işlerin ortaya çıkması sonucunda başına gelecekleri hissediyor, bu yüzden de dikkatli olmaya çalışıyor, etrafındakileri birer birer gözden geçiriyordu.

Akşam namazında, yine onunla birlikte Cuma mescidinde ibadet eden gençleri görünce, içindeki merakı boğamadı, duasını bitirir bitirmez onlara döndü:

- Maşallah, sizin gibi gençlerin dindarlığını görünce içim ferahlıyor. Bu işi gençler devam ettirmezse, İslâm elden gider.

Cemil:

- Dindarlarımız doğru yolda olsalar, din elden gitmez, molla emmi, dedi.

- Doğru söylüyorsun, oğul, mollalarımızda utanma duygusu kalmamış. Sen kimlerdensin?

Bu kez Mireli cevap verdi:

- Biz köy çocuklarıyız. Sizin gibi bir âlimden ders alıp imanımızı kuvvetlendirmek istiyoruz...

Mollanın gözlerinin içi güldü:

- Ne güzel! Ne güzel! Benim pek çok öğrencim var. İsterse-niz mescide, isterseniz evime gelebilirsiniz.

Sohbet ederek mescitten çıktılar, hava kararmıştı. Molla Hadi, Mireli'yle Cemil'in, gerçekten de imanlı, itikatlı, saf adamlar olduğuna kanaat getirmişti. "Böylelerinden insana bir zarar gelmez." diye düşündü, bu yüzden de onlarla vedalaşmak için pek acele etmedi:

- Gençler, eğer kesin kararlıysanız, yarın derslere başlayalım. Size evimin yolunu da göstereceğim.

Gençler birbirinin yüzüne baktılar ve:

- Kesin kararlıyız, dediler. Sonra Mireli ne düşündüyse Cemil'e döndü ve:

- Molla Emminin evini öğren, onu eve kadar savuştur. Sonra görüşürüz, dedi.

Molla Hadi ile Cemil karanlık sokaklardan geçerek gidiyorlardı. Cemil mevzuu değiştirdi:

- Molla Emmi, birdenbire bütün gençler sizin tüm derslerinizi öğrenseler, sonumuz ne olur?

- Biz kendimizden bir şey uydurmuyoruz ki oğul! Allah'ın, Peygamberin buyurduğunu insanlara ulaştırıyoruz.

- Adam satmak da peygamberin buyruğu mudur?

- Ne konuşuyorsun sen oğul! Tövbe et, küfre girme!

- Molla Emmi, hiç olmazsa bir Müslüman'a satılsaydın. İnsan kendi milletinin sırrını düşmana verir mi? Bu hangi kitapta yazıyor?

- Ay oğul, hezeyan etme!

- Her gün polis idaresinde ne işin var, Molla Emmi? Saçından sakalından da mı utanmıyorsun?

Molla Hadi'nin korkudan beti benzi soldu, ayakları birbirine dolaştı. Cemil'in sesindeki kararlılıktan dehşete düştü, bütün bedenini bir titreme tuttu. Cemil:

- Sen ve sana benzeyen dindarlar halkın da, İslâm'ın da itibarını ayaklar altına aldığınız sürece, biz de sizin ensenizde olacağız, molla! Difaî, senin hakkındaki hükmünü verdi.

- Ne? Difaî mi?

Cemil:

- Evet, Difaî! Hükümet dairelerine ihbar ettiğin Difaî, diyerek sert pençesiyle mollanın boğazına yapıştı.

Molla Hadi, ne kaçabildi, ne bağırabildi. Ne yapacağını bilmeden yere çöktü. Cemil:

- Senin sattığın gençlerimizin intikamını şimdi, şuracıkta alırdım ancak yaşlı adamsın, tövbe et, hak yoluna dön, halkını ayaklar altına verme! Eğer bu işten vazgeçmezsen, seni farenin deliğinde de olsan bulacağım, dedi, Molla Hadi'yi öylece, diz üstü çökmüş halde bırakıp oradan hızla uzaklaştı.

Ertesi gün Molla Hadi, olup bitenleri Ermeni tercüman aracılığıyla Emniyet dairesine ulaştırdı, tövbe edeceğine Çar idaresine kulluğa devam etti. Bir hafta sonra ise ölüm meleğinin kanatları yeniden onun başı üstüne gölge saldı ve bu kez bağışlamadı.

Kadı Mehemed Pişnamazzade, evinde yıllar boyu zihnini karıştıran bir mesele ile alakalı düşüncelerini ve tekliflerini yazıyordu. Gence'de altı adet modern okul açmıştı, ancak yetmiyordu, okumak isteyenlerin çoğu dışarıda kalıyordu. Bir yandan da mevcut okulların ihtiyaçlarını karşılamak zorlaşıyordu:

"...Bir adamın, iki adamın okul açması ve bütün halkı eğitmesi mümkün değil. Bizim zenginlerin de kalbi taşa dönmüş. Halkın eğitimi söz konusu olduğunda, kuruşlarını hesap ederler, milletin geleceğini düşünmezler. Paralarını kumar masasına koyar, sokak kadınlarının ayağı altına serper, yabancı bankalara yatırır, ancak millet yolunda harcamaktan imtina ederler... Tüü sizin gayretinize! Siz erkek misiniz? İslâm'ın düşmanı olan bu hükümetten ne farkınız var? Bazıları: Çar hükümeti iyidir; Müslümanlar için Tiflis'te devlet idareleri kurdu, diyorlar. Hayırdır, Çarlık yönetiminin nerden aklına geldi bu Müslümanların meseleleri, diye düşünen yok ki! Hükümetin, İslâm'ı da kendi elinde tutmak, onu gözetim altında bulundurmak istediğini anlamıyorlar ki! Beş on kapik verip din adamlarımızın da başını Çar'a bağlıyor hükümet yetkilileri. Hükümetin niyeti ciddi ise,

niye Müslümanları parça parça ediyor? Niye bir tarafta Kafkasya Şiileri Şeyhülislâmlığı, diğer tarafta Sünnî Kadılığı var... Yani bizde Şii, Sünnî ayrılığı o kadar derin mi ki, her birine bir temsil idaresi açılıyor? Bu sadece, Rusların içinden geçen düşüncedir. Müslümanları birbirinden ayırmak isteyen onlardır, bu kurumları da ayrılığı derinleştirmek, milletin bir araya gelmesini engellemek için oluşturdular. Bu işlere düşünmeden para harcıyor, ama Müslümanlar için Avrupaî okullar açmaktan imtina ediyorlar. Sonra da: "Müslümanlar cahildir, eğitimsizdir." diyorlar. Eğitim görmemize fırsat vermiyorsunuz ki behey gafiller! Hele hesaplarına bak! Güya Rus'un, Ermeni'nin eğitim görmüş insanları, bizim on beş, yirmi katımızmış! Neye göre yapıyorlar bu hesapları. Soruyorum, bu farkı hükümet bizatihi kendisi yaratmadı mı? Biz hepimiz bu ülkede yaşamıyor muyuz? İkincisi, siz eğitilmiş insan derken, niye sadece Rus-Tatar okullarını bitirenleri sayıyorsunuz? Medrese bitiren, eski usullerle ders alanlar, eğitilmiş sayılmaz mı? Ne farkı var? Sadece onlar, Rus-Tatar okullarını bitirenlerden farklı olarak Arap alfabesiyle okuyup yazıyorlar."

Aslında Gence Kadısı medrese değil, çağdaş okulların taraftarıydı, açtığı okullar da çağdaşlığa göre Rus-Tatar okullarından hiç geri kalmazdı, kısacası o, ders programlarının daha millî olmasını istiyordu. Bu gün geldiği kanaat ise tamamen farklıydı: O, açtığı okulların giderleri için mali kaynağı bulmuştu. Ziyaretgâhlarda, mescitlerdeki nezir kutularında toplanan paraların bir bölümü bu okullara aktarılacaktı. Bu yolla okulların kapanmasını önleyecek ve yenilerini açacaktı. Önemli bir şeyi keşfetmiş insanlara benziyordu. "Niye şimdiye kadar bu konuya kafa yormamışız? Millet o nezirleri Allah yoluna bağlıyor. Allah da Müslüman kullarının kör, sağır, cahil ve başının Ruslara bağlı kalmasını istemez!" diye düşünüyordu.

Kapının açılması, onu bu düşüncelerinden ayırdı. Boynunu uzatıp kapıdan içeri bakan mollayı tanıyordu:

- Hayırdır, Molla Azim?
- Şer'e lanet olsun üstat! Duydun mu? Dün Molla Hadi'yi öldürmüşler.
- Nerde?
- Evinin önünde.
- Allah taksiratını affetsin! Bizim yapacağımız bir iş var mı?
- Başımızda büyük bir mesele var...
- Ne meselesi?
- Molla Hadi'yi Difaî öldürmüş! Bu kâğıdı da onun göğsüne iliştirmişler, deyip elindeki kâğıdı Pişnamazzade'ye uzattı.
- Pişnamazzade yüksek sesle okudu:
- "Milletine ihanet edenlerin, ihanet yolunu tutanların, teşkilatımızın üyelerini ihbar edip ele verenlerin sonu bu olacak! Difaî."
- Kadı Pişnamazzade, kâğıdı Molla Azim'e verip sessizce ve bir hayli düşündükten sonra, sordu:
- Şimdi ne diyorsun, Molla Azim, ne yapmalıyız?
- Cenazesi ortada kaldı. Bu kâğıdı okuyan, Difaî adını duyan hiç kimse, onun namazını kılmak, duasını okumak, defnine iştirak etmek istemiyor...
- Ne diyorsun, yani onun namazını ben mi kıldırayım?
- Yok! Allah göstermesin! Ben onu demek istemedim.
- Molla Azim, benim bildiğim, bu işi durduk yere yapmazlar, bu kâğıdı da boş yere yazmazlar. Difaî'nin vatan millet yolunda hiç şakası yok! Ben mescitleri bu işe karıştıramam.
- Onunla bir sofrada yemek yemiş, su içmiş, arkadaşlık etmiştim!
- Ekmek, gözüne dizine dursun onun!
- Molla Azim yalvardı:
- Namazsız, duasız defnedilmesi Allah'ın da gücüne gider, izin ver, gidip cenazesini kaldırayım.
- Ne zamandan beri cenaze kaldırmak için benden izin alıyorsun, Molla Azim?

- Anlaşıldı. Molla Hadi, benim namaz yoldaşımdı, onu yola salmak da benim üstüme düşer, dedi Molla Azim ve başını aşağı salıp çıktı, gitti.

Kadı Pişnamazzade çenesini avucuna alıp oturmuş: "Dinin yüceliği ile molla sıfatına sığınan nadanların cehaleti arasındaki korkunç uçurumu kim, ne zaman ortadan kaldıracak?" diye düşünüyor; aynı zamanda Difaî'nin adı geçen yerde, ölenin namazını kılmaktan dahi imtina edilmesine seviniyordu. Bu durum, halkın yaşantısında yeni bir dönemin başladığını gösteren ilk işaretti.

...Ertesi gün şehrin kenar mahallesindeki adamlar, bir cesedin başına toplanmışlardı.

Toplananlardan birisi onu tanıdı:

- Bu Molla Azim'dir!

Onun yanında duran diğeri:

- Acaba niçin öldürmüşler, diye sorarak cesedin göğsüne iliştirilen kâğıdı alıp okudu:

"Molla Hadi gibi vatan ve millete ihanet edenlerin cenazesini kaldıranların akıbeti de böyle olacak. Difaî."

Kâğıdı okuyanı dinleyen yaşlı adam:

- Anlaşıldı. Bu adam, dün Molla Hadi'nin cenaze namazını kılıp onu defnetmişti, diyerek mırıldana mırıldana oradan uzaklaştı.

Aynı gün Topalhesenli Ehed ve Molla Hadi'ye para vaat eden Polis şefi Bannikov'un işinin bitirildiği haberi, birkaç saat içinde şehre yayıldı...

Küçük Kafkaslarda, Zengezur, Göyçe, Kelbecer, Karakoyunlu, Başgeçit yaylalarında her boyun, her ailenin kendine ait konaklarına yerleri, obaları vardı. Yüzyıllardır hiçbir kâğıda yazılmayan, hiçbir haritaya çekilmeyen; ama değişmez sınırlar içinde her oba kendi malı, devleti ve serveti ile geçimini sağlıyor, üstelik

komşuları ile de tadı damaklardan gitmeyen hoş münasebetlerini sürdürüp koruyorlardı.

Kebirli cemaatinin çadırları, yemyeşil yamaçta bembeyaz mantarlar gibi ağırlık duruyordu. Aynı gün çadırların birinde Kebirli aksakalları olan Kerbelayı Hüseyneli, Hacı Pirkulu, Meşedi Mahmud ve diğerleri, Hacı Ahmed Hacıbayramoğlu'nun kurdurduğu sofraya oturmuşlardı. Halk arasında huzursuzluğa neden olan bir hadiseyi, müzakere edip halletmeyi düşünüyorlardı. O sırada çadırın önünde bir genç görüldü ve Hacı Ahmed'e müracaat ederek:

- Bayazıt'tan beklediğiniz adam geldi, dedi.

Aksakallar oturdukları yerden doğruldular:

- Çağır içeri gelsin.

İsgender Hacıhüseyinoğlu Bayazıt'tan uzun bir yolu kat edip gelmiş olsa da dik durmaya, kendini şah tutmaya çalışıyordu. Orta yaşlı, boylu poslu bir adamdı. Çadıra girip herkesle tokalaştı.

Hacı Ahmed ona yer gösterdi ve:

- Otur, dedi. Baban nasıl? Onunla bu yaylalarda çok gün görüp devran sürdürdük. Yayla komşusuyduk. Hayırda şerde birlikte olduk.

İsgender, bir an babasını düşündü, gözleri uzaklara daldı:

- Babam, geçen kış vefat etti, dedi

- Allah rahmet eylesin, iyi bir adam idi, ama sen, hiç de ona çekmemişsin!

- Niye ki? Ben de haram nedir bilmem, aksakal.

- Karabağ Müdafaa Komitesine mektup yazmışsın, yardım istemişsin. Bizim ile hesabını görmek için aracı olmalarını rica etmişsin. Kebirli bana borçlu, paramı vermiyorlar, demişsin.

- Olan ne ise, ben de onu yazdım.

- Kebirli her zaman sana hayvan satıyorlar; senden bir şey almadılar ki sana borçlu olsunlar?

İsgender oturduğu yerden doğruldu:

- Hacı, bu hadiseyi vilayette duymayan, bilmeyen yoktur. Benim yanımda üç tane de şahidim var. Dışarıda bekliyorlar.

Hacı Ahmed Kebirli aksakallarından sordu:

- Siz ne diyorsunuz?

Aksakallardan biri:

- İsgender ile aramız para meselsinden bozulmadı. O, Ermeni murdarıdır! Zengezur'da Ermeniler Kazaklarla birleşip kanımızı dökerken, İsgender onlara et taşıdı, Müslüman'ın şerefini paraya değiştirdi.

- Ben ticaretle uğraşıyorum, aksakal. Oğru⁵³ da doğru da mal alır benden. Ben mal alanların kimliğini mi sorayım?

Hacı Ahmed:

- Uzatmanın bir anlamı yok. Karabağ Müdafaa Komitesinin hükmü kesindir ve değişmez: "Düşmana bile bile yardım etmek ihanettir, satkınlıktır, cezası da ölümdür!"

İsgender yerinden sıçradı:

- Difai böyle bir karar almış olamaz. Bizim mal mülk davamız var, bunu kendi aramızda halledelim. Düşman ile vuruşmak için kurulmuş bir teşkilatı niye işin içine katıyorsunuz? Niye Difai adından istifade etmek istiyorsunuz?

Hacı Ahmed sesini yükseltti, dışarıdan birini sesledi:

- Niftaloğlu!

Kapıda pehlivan cüsseli biri görüldü. Hacı Ahmed ona dönerek devam etti:

- Niftaloğlu, bunun hükmü verildi. Gereğini yap! Cenazesini de ver, şahitleri götürsün. Niçin öldürüldüğünü, cezasının sebebini de Bayazıt obasına ulaştırınsınlar.

UMUDLU'NUN İNTİKAMI

Savaşçıların Heyvalı'ya en yakın olduğu noktadan, geceleyin dört nefer; Bilal, Cemil, Ayçiçek ve Hüsü onlardan ayrılmak istediler. Birlik komutanı onları döndürmek için çok dil döktü:

- Gitmeyin, zaten birkaç gün içinde oralar Ermeni çetelerden temizlenecek, sonra gider ne işiniz varsa yaparsınız, dedi. Ancak Cemil:

- Sonra gitmenin bir anlamı kalmayacak, dedi ve dört nefer yola düştüler.

Orman içinden ilerliyorlardı. Hüsü ile Cemil bu yolu iyi biliyorlardı. Karşıda onları nelerin beklediği de belli değildi. Bilal ile Hüsü, kendi tecrübelerine güveniyorlardı. Geride askerî birliğin olması da onları daha fazla cesaretlendiriyordu. Türklerin savaşta galebe çalmaya başladığını, bu yürüyüşün kendileri için ne anlama geldiğini gören Ermeni silahlılarının da artık burarlarda kalamayacağını, yakın günlerde başlayacak çarpışmalar için daha yükseklerde mevzi tutmaya çalışacaklarını biliyorlardı. Cemil ile Ayçiçek ise, hayatlarındaki en önemli buluşma için acele ediyorlardı. Korkacakları hiçbir şey kalmamıştı. Onlar için "ölüm" sözü çoktan ölmüştü. Sadece bir kaygıları vardı: Bundan sonra bir daha ayrı düşmemek...

Sanki kızılkuşun sesine benzer bir ses geliyordu. Cemil bir an duraksadı. Nedense son zamanlarda, nerde bir kuş sesi duysa aklına babasının hediye ettiği kızılkuş düşüyordu. Kendisini bahçenin sahibi gibi görüyor, geceleri uyuyor, sonra akşama kadar ara vermeden bahçenin, bağın, bostanın üstünde dönüyor, göklerden aşağıyı seyrediyor, çevreyi kontrol ediyordu... Ara sıra da av bulamadığında birdenbire bir av üstüne dalıyormuşçasına süzülüp Cemil'in omzuna konuyordu. Cemil'den

başka hiç kimsenin elinden yemek yemiyor, kimsenin gözüne bakmıyordu. Cemil onu büyütmüş, tavuklar, civcivler için tehlike arz etmeye başladıktan sonra da göklere hediye etmişti. Gökler sakini, yine sık sık bahçeye, babasının dediği gibi, Cemil ile görüşmeye, geliyordu.

Bilal sordu:

- Cemil, kendi kendine ne konuşuyorsun?

Cemil'in cevabı ciddiydi:

- Hiç, kulağıma eski bir dostumun sesi geldi de...

Bilal, onun şaka yaptığını sandı. Ormanın sık ağaçlı yerlerinde saklanarak, çeper diplerinden Heyvalı muhtarı Abram'ın evine yaklaştılar. Daha doğrusu Abram, belki de kaderin hükmüyle onların işini kolaylaştırmış, evini köyün kenarına, arkası ormana dayanan yamaca yapmıştı. Tahmin ettikleri gibi, yolda hiç kimseyle karşılaşmadılar.

Evet, bu Abram idi, beyaz tuman ve köynek vardı üstünde. Şimdi Cemil'in önünde diz çökmüş yalvarıyor, onun ayaklarını öpüyordu. Karısı da yarı baygın bir şekilde Ayçiçek'in önüne serilmişti. Bilal kenarda duruyordu, bu gün adaletin yerine getirildiği tantanalı hadiseyi izleyecekti. Hüsü bahçe kapısında, bir gelen olursa, gelenin işini bitirmek için, bekliyordu. Bilal Umudlu faciasını Cemil'in dilinden işittiğinde: "Bu dünyada ilahî adalet olsaydı, bu zulmün oluşmasına izin vermez, dünya bu zulmü taşıyamazdı." demişti. Bu gün ise kenarda donup kalmış Allah'ın büyüklüğüne şükrediyordu:

- Sana şükürler olsun, İlahî! Sen bu iki gence merhamet ettin, düşmanlarını dizin dizin süründürdün önlerinde, kaybettiklerinin, çektikleri azapların binde biri de olsa öcünü alma fırsatı verdin onlara!

Cemil bu buluşmayı günlerce, aylarca düşünmüş, bu intikam sahnesini, gözleri önünde binlerce kez, üstelik farklı senaryolarla canlandırmaya çalışmıştı. Buraya gelecekleri kesinleştiğinden beri de bu katile diyeceği sözleri, zihninde defalarca

dolaştırmıştı. Aslında ne derse desin, içindeki ağrıyı azaltmaz, Abram ve köylülerinin yaptıkları karşısında, kuru sözden başka bir hükmü olmazdı. Ancak bu intikam alma sahnesinde, Cemil birdenbire dehşetli bir hakikati hissetti ve Abram'ı, onun ailesini, hatta bütün Heyvalı sakinlerini öldürse bile yüreğinin soğumayacağını anladı. Çünkü onların ölümü, kendi ölülerini geri getirmeyecek, kaybettiklerinin acısını unutturmayacaktı. Ona, birilerinin ölümü değil, kendi ailesiyle birlikte yaşadığı mutlu günleri geri getirmek lazımdı. Bir murdarın ölümüyle ne değişecekti ki? Bun öldürmekle kimi geri getirmek, hangi ocağı yakmak mümkündür? Bu anlarda Cemil, merhamet gösterip Abram'a bir ders vermek gerektiğine inanmış olsa, onun yüzüne tükürerek işini bitmiş sayar ve çekip gidebilirdi. Ancak aylarca gözünün önünden gitmeyen bir sahne, Umudlu sakinlerini, göçü eylemeye razı ettiğinde, Abram'ın yüzünde oynayan şeytan tebessümü, yeniden gözleri önünde canlandı. "Yok, bu güzel topraklarımızı ve Allah'ın insana bahşettiği bu güzel dünyayı, şeytanların ümidine bırakmak olmaz, yoksa bütün dünya, Umudlu'nun düştüğü duruma düşer." diye geçirdi içinden ve Abram'a seslendi:

- Nasılsın kirve? Umudlu'yu tarihten sildin mi?

Abram hiç utanmadan cevap verdi:

- Ne Umudlu'su, sen ne diyorsun bala can? Umudlu köyünde yaşayanlar bizim kardeşlerimizdi! Dar günümüzde onlar kordu bizi.

- Bu yüzden mi gencine, yaşlısına; kadınına, kızına; çoluk çocuğuna aman vermediniz? Yüzlerce insanı yakıp, külünü göğe savurdunuz? Söyle! Bu yüzden mi? Bütün bu olanlardan sonra, bana yalan söylemeye nasıl cesaret ediyorsun? Sonra geriye dönüp Ayçiçek'i gösterdi: Bak, Umudlu geri döndü! İntikamını da alacak!

Cemil, Ayçiçek'in kolundan yapışıp onu ön tarafa çekerek bağırırdı:

- Kes! Benden önce sen kes! Bizimkilerin başını nasıl kesmişse, sen de öylece kes! Karnını yar bu caninin! Gözünü çıkar! Yüreğin ancak o şekilde soğur.

Ayçiçek tereddütle, ne istediğini kendisi de bilmeden seslendi:

- Cemil...

Cemil tereddüde yer olmadığını biliyordu. Kararlılıkla yeniden seslendi:

- Elin kalkmıyor mu bu murdara? Cemil, ne düşünmüşse ekledi: Doğru yapıyorsun. Sen de bunlar gibi insanlığını yitirmezsin, dedi ve hançerini havaya kaldırdı, indirmeden evvel Abram'a son sorularını sordu:

- Beni tanıyor musun?

- Elbette, bala can... Tanımaz olur muyum? Dostum Meherrem'in oğlusun. Yoksa beni unuttun mu?

- Dostluğun karşılığını iyi verdiniz, sağ olun! Babam nerde, biliyor musun? Ya Umudlu köylüleri? Size kucak açıp leşinizi koruyanlar! Onlar nerdedir şimdi?

... Önce kurşuna dizilmişler sonra da süngülerle, bıçaklarla tike tike doğranıp insanlığa yakışmayacak, dile gelmez işken celere maruz bırakılıp yakılarak öbür dünyaya gönderilmişti Umudlu köylüleri. Ancak sonraları, Heyvalı ahalisi beklenmedik hadiselerin de şahidi olmuştu... Aslında, kendi âlemlerinde, ne arzuları varsa ona ulaşmışlar, Terter Çayının karşı kıyısındaki Umudlu toprakları da onlara kalmıştı: "Ev kaldı bir eğriye, bir yiyip, bir seğriye..." demiş atalar. Ama onlar, Umudlu'ya yaklaşamıyorlardı bir türlü. Felaket felaketi takip ediyordu... En garip olanı ise, Umudluları ortaya alıp mahveden, sonra yakıp küle döndüren silahlı çeteler, hiçbir şey olmamış gibi, yavaş yavaş eriyip yok olmuşlardı. İzlerini kaybettirmek için cinayet yerinden uzaklaşıp bir daha geri dönmemişlerdi, savaş devam ettikçe, her gün birinin ölüm haberi gelmişti. Yaşlı Ermeniler: "Komşularımızın kanı tuttu onları! Ne kötülük etmişlerdi bize? Günahları neydi? Niye bizler bu kanın altına girdik?"

Kan ağır şeydir, nesil nesil başımıza basıp ezecek bizi!" diyorlardı. Yok, Umudlu boş kalmamıştı, şimdi orada, hâlâ ümitle sahiplerini bekleyen köpekler kalıyordu ve ne kadar garip olsa da hâlâ yabancı bir adamın köye girmesine izin vermiyorlardı! Bu akla sığmaz bir işti... Umudlu köyünde yaşayan sahipleriyle birlikte yola çıkan köpekleri de Heyvalı'nın köpekleri karşılaşmıştı. Asıl kanlı boğuşma, köpekler arasında olacaktı, ancak sahiplerini tek tek yere seren yaylın ateşi, Umudlu'nun köpeklerini de korkutmuştu. Köpekler geri çekilip havayı kaplayan kan kokusundan, adeta donup beklemeye başlamışlardı. Sanki sahipleri bu kokuyla yeniden doğup döneceklerdi. Ama dönmediler. Umudlu köyünün köpekleri bütün gece boyunca, kederli gözlerini yanıp kül olmaya başlayan ocağa dikip hiç uyumadan güneşin doğmasını beklediler... Sanki karanlık dağıldığında, hava aydınlandığında, bu anlaşılmazlığa da son verilecek, göç kervanı yeniden yola dizilecekti... Heyvalı köyünün köpekleri de sakinleşmişlerdi. Hatta karşı taraftan bir tehlike gelmediğini sezince, bazı köpekler, sessiz sakin gelip Umudlu köyünün köpeklerine karışmışlardı. Gelenler arasında, Umudlu köyünün köpeklerinin "tanıdıkları" "doşları" çıkmıştı. Çünkü bir süre önce onlar da sahipleriyle birlikte Terter Çayının karşı kıyısına geçmişler, sahiplerinin yerleştikleri evlerin çevresinde Umudlu köyünün köpekleri ile boğuşa boğuşa olsa da "misafir" kalmışlar; yenice birbirlerine ısınmışlardı ki Heyvalı ahalisi tekrar köylerine dönmüştü. Ne ise, olağan dışı bir şey olduğunu "misafirlerin" kederli gözlerinden, Heyvalı köyü köpekleri de okuyor ve onlarla birlikte bekliyorlardı. Ertesi sabah, gece boyunca şişelerle "dut arağı"⁵⁴ içip hele de ayılmamış olan Heyvalı gençleri gülüşerek kendi köpeklerini kışkırtıp Müslümanların son nişanesi, daha doğrusu bu cinayetin son şahitleri olan Umudlu köyünün köpeklerini kovalamaya çalıştılar. Sanki bir soran olsa, bu köpekler dile gelip bu insan kasaplarının işlediği cinayetleri

54 Dut arağı: Dut meyvesinden yapılan alkollü içki.

ve bundan sonra insanlıktan bahsetmeye haklarının olmadığını söyleyeceklerdi. Bu yüzden, köpeklerden bile korkuyorlardı. Lakin Umudlu köyünün köpekleri susuyordu, sanki bir akşamda hepsinin sesi, ebediyen göğe çekilmiş ya da yerin yedi kat altına batmıştı ve bir daha onların sesini duyan olmayacaktı...

Öğleye doğru Umudlu köyünden gelen "misafirler" Heyvalı köyünün köpeklerinin şaşkın bakışları arasında, birdenbire sessiz sedasız çekilip gittiler. Heyvalı'nın kancık köpeklerinden bazıları da onlara katılıp Umudlu'ya gitmişti. Köpek sürüsü Terter Çayının geçtikten sonra bir müddet köy etrafında anlamsız anlamsız dolaşıp sonra köyün boş kalan evlerine, yaşadıkları bahçelere döndüler. Ancak o günden sonra, çevrede bir ses duymaz, bir dakika içinde bütün köyün köpekleri oraya birikiyordu. Sahipsiz evlerde tek kalmak onları üzüyordu...

Bundan sonra Heyvalı köylülerinin Umudlu'yu yağmalaması başladı. Umudlu köyünün dışarıda kalan nahırları, sürüleri, göç ile götürmedikleri ev eşyaları, onların aklını almıştı. Dışarıda ne kalmışsa, karşılarına ne geçmişse, babalarının malı gibi sahipleniyorlardı, ancak bununla da iş bitmiyordu. Bir zaman misafir olarak kaldıkları evlerin halıları, kilimleri, tavukları, civcivleri de onların olmalıydı. Bunun için hamle de yaptılar, ancak köye yaklaşmak mümkün değildi. Köpekler Ermenileri Umudlu'ya bırakmıyorlardı. Tüfeği doğrultup bir ikisini vursalar da bu, diğer köpekleri daha da kudurtmuştu. Talim görmüş gibi pusuya yatıp bekliyorlardı. Önlerine kim gelse, bir anda etrafını çevirip geri çekilmeye mecbur ediyorlardı.

Ancak Ermenileri köye bırakmayan sadece köpekler değildi. Geceleri Umudlu'dan garip sesler yükseliyor, köyün üstünde garip sesler ve hayalet benzeyen ışıklar uçuşuyordu. Köye yaklaşanları adeta *al basıyordu*. Atlar durduk yerde ürüyor, o seslerden insanların kulakları dayanılmaz şekilde çınılıyordu. Bu inanılmaz sözleri işiten Abram Hesencelallı'nın tek oğlu Armais: "Masal anlatmayın! Elinizde tüfek, altınızda at olduktan sonra,

bomboş köye neden giremiyorsunuz!" diyerek kendinden emin bir şekilde atının başını Umudlu'ya döndürmüştü. Birkaç saat sonra da onun karalı haberi gelmişti. Karşısına çıkan köpekler, ya da başka bir sihirli kuvvet, atı ürkütmüş, atın ayağı sürçüp yıkılana kadar kovalamışlardı. Taşlı çaylakta atın altında kalan Armais ölmesede ömür boyu sakat kalmıştı. Boynu kırılmış, felç olmuş, tedavi için Tiflis'e gönderseler de bir faydası olmamıştı... Bir daha köye dönememişti. Keşişin oğlunu ise, kuzulaşmış köpekler, parça parça etmişlerdi... Köy içinde konuşa konuşa gezen Samsun Kişi:

- Allah'ın parmağı yok ki, sokup gözünüzü çıkarırsın, doğru yoldan çıkanların cezasını işte böyle veriyor; ben sizi ikaz etmiştim. İnsanlıktan çıktığınız için köpekleriniz de sizden yüz çevirdi, diyordu.

Gerçekten de Heyvalı sakinleri, bir süre sonra köyde köpek kalmadığını fark ettiler. Heyvalı'nın köpekleri ikişer ikişer, üçer üçer Terter Çayını geçip karşı tarafa gitmişlerdi... Umudlu köyünün çevresinde, "beynelmilel" bir it sürüsü oluşmuştu...

Elbette, Cemil ile Ayçiçek, bu olanlardan habersizlerdi...

Cemil'in önünde diz çöken Abram:

- Umudlu belimi kırdı benim! Belimi kırdı, artık yaşamamın ne anlamı var, öldürün beni, diye durmadan tekrar ediyordu.

Cemil bu sözlerle, kan içenin yine Umudlu'dan şikâyetçi olmasına sinir olmuştu. Gözlerinin önünden, Umudlu aksakallarından Hasay Kişi ve Elimerdan dedenin yere uzatılıp boğazlarının kesilmesi sahnesi geçti ve daha fazla sabredemeyip elindeki hançeri Abram'ın kalbinin ortasına sapladı.

Cemil'in rengi solmuştu. Bilal onun koluna girip kapıya doğru götürdü. Kadına ve çocuklara dokunmayacaklardı. Ayçiçek, köyden çıkana dek bağırıp çağırıp da köylüyü uyandırmamasın, diye Abram'ın kendinden geçmiş halde yerde yatan karısının elini, kolunu ve ağzını sıkıca bağlamıştı.

Bilal, Cemil'e döndü:

- Gazan mübarek olsun, kardeşim! Şimdi gidebiliriz! Ancak biz, yakında buraya bir daha geleceğiz, dedi ve bahçeye indiklerinde sordu: Bu Heyvalı köylüleri ne biçim adamlar, köpekleri yok mu bunların? Köyden bir tane bile köpek sesi gelmiyor.

Cemil yavaşça:

- Dinle, köpeklerinin sesi Terter Çayının karşı kıyısından geliyor, dedi

Bilal:

- Niye oradan geliyor, diye yeniden sordu.

- Bilmem, herhalde yağmalamaya gitmişlerdir.

Arkada yanan bir evin ve ot tayasının⁵⁵ alevleri görünüyordu.

Cemil:

- Biz evleri ateşe vermedik, diye şaşkınlıkla fısıldadı.

Hüsü:

- Buraya kadar geldiğime göre, ben de bir iş yapmalıydım, dedi.

- Buna gerek yoktu. Şimdi bizim geldiğimizi öğrenip peşimize düşecekler, yolumuzu kesecekler.

Hüsü itiraz etti:

- Aksine, şimdi hepsi evlerini söndürme telaşına kapılacak.

Gerçekten de geldikleri gibi sakince, hiçbir engelle karşılaşmadan geri döndüler. Arkadaki alevler daha da büyüyordu. Murov dağından esen rüzgâr, alevleri bütün köye yayıyordu.

55 Taya: Biçilen otların, balyalanarak üst üste yığılması, kuru ot yığını.

BAKÜ'YE DAVET

Savaş başladığında, ya da ondan önce, Difai Partisine ya da Karabağ'ı Müdafaa Komitesine benzer bir teşkilat olsaydı, bu kadar kayıp verilmez, bu kadar dağınıklık olmazdı. Bunu herkes biliyordu. Şuşa'da propagandaya gerek bile yoktu. Türkler akın akın gelip gönüllü üye yazılıyorlardı. Ancak ovadaki köy ve kasabalarda durum öyle değildi. Şehirden farklı olarak burada yaşayan insanlar, ekin biçin işlerinden başlarını alamıyorlardı, herkes kendi işindeydi. Şehirlerdeki kırgınlardan, çatışmalardan haberleri olsa da tehlikenin büyüklüğünü tasavvur edemiyorlardı.

Karabağ'dan gelen arkadaşları, bu konudaki rahatsızlıklarını Ahmed Bey'den saklamıyorlardı. Ancak Ahmed Bey'in yeniden Şuşa'ya dönmesi de mümkün değildi. Hayli düşünüp kafa yorduktan sonra, Aran Karabağ'da hürmet sahibi olan aksakallardan Bakış Bey Kazımbeyli, Meşedi Şamil Hacıoğlu ve Hacı Hüseyin Münşizade'yi Bakü'ye davet etti. Onlarla İrşad gazetesindeki odasında buluştu, sohbetleri akşama dek uzadı.

Ahmed Bey, Muhtar ve oğlu Rehim'in öldürülmesini, Difai Partisi merkezî teşkilatının kararı sayarak, bu olaydan rahatsızlık duyanlar olduğunu biliyordu. "Padles" idi, satkındı, haindi, her neyse, Allah'ın yarattığı canı insan almasın, gerek." diye düşünüyordu: "Yaradan herkesin cezasını nasıl vereceğini biliyor, insanın bu işe müdahalesi dünyada öyle bir karışıklık yaratır ki, önlemek mümkün olmaz. Bu, adalete değil, güçlüye, zalime fırsat vermektir. İkincisi de kim diyor, ölüm en büyük cezadır? O, keşke sağ kalsaydı, üstelik de çok uzun yaşasaydı, bütün ömrü boyu yüzüne tükürürlerdi, milletin nefretini görürdü. Onun için en büyük ceza da bu olurdu!"

Ahmed Bey, rahatsızlığını misafirlerinden de saklamadı:

- Bence, Şuşa teşkilatı bu adımı atmamalıydı. Böyle işler, halk arasında bizim itibarımızı sarsar. Kebirli aksakallarından Hacı Ahmed Hacıbayramoğlu da araya nifak salan böyle bir işe kalkışmış, dedi.

Bakış Bey kararlı ve sert bir adamdı ve bu meselelerde merhamet etme taraftarı değildi:

- Bu adım atılmasa, teşkilatın dağıttığı bildirilerin bir anlamı olmazdı. Biz, verdiğimiz sözün arkasında durmalıyız, tükürdüğümüzü yalamak, bize yakışmaz, diye karşılık verdi.

Ahmed Bey'i rahatsız eden başka sebepler de vardı:

- Bu hadise olmasa, içimizden haber çıkmaz, fedailerimizin adı da hükümet dairelerinin kara listesine girmezdi.

Bakış Bey aynı fikirde değildi:

- Er ya da geç öğreneceklerdi. Böylesine büyük bir işi sonuna kadar saklamak mümkün değil. Muhtar'ın oğlu her yere yazıyor, biliyoruz. Ancak sadece o değil, başkaları da yazıyor...

- Başkaları ne yazıyor?

- Şuşa'da üyelik aidatları toplanırken bir ihtilaf olmuştu. İş bitirmeye giden yoldaşlarımız için para gerekiyordu, para topladık ancak bir kişi para vermektan imtina etti. Sonra da halkın gazabından korkup Tiflis'e şikâyet mektubu göndermiş; olayı olduğu gibi de yazmış...

Ahmed Bey düşünceye daldı, bir süre sonra:

- Güvenmediğiniz adamları teşkilata yaklaştırmayın, diye defalarca ikaz ettik...

- Ne bilsinler? Birlikte oturup kalktıkları adamdır.

- Kimlerden?

-O da Muhtar'ın akrabalarındanmış! Sonradan öğrenmişler. Belki de teşkilata kasten, muhbirlik yapmak için katılmış...

Ahmed Bey mevzuu değiştirdi:

- Bize de göz koyuyorlar, ama hele ellerinde bir bahane yok. Güçlü olsak ne yaklaşabilirler, ne de dokunabilirler. Sizi de bunun için çağırdım. Kerim Bey Mehmandarov'a yardım etmelisiniz. Aran Karabağ'a elimiz ulaşamıyor, köy köy gezip halk ile görüşmek, durumu anlatmak, teşkilatın önemine inandırmak lazım. Karabağ halkı çok dağınık, onları bir araya getirmek için çok çalışmalıyız...

Bakış Bey güldü:

- Doğrudur, onları bir araya getirmek zor; ama bir araya geldiler mi, önlerinde de kimse duramaz!

Ahmed Bey:

- Benim istediğim de budur! Köylülerimiz bilmeli ki Şuşa elden giderse, Aran Karabağ'ı korumak mümkün olmaz. Sizin yardımınıza ihtiyacımız var. Berde'ye, Ağcabedi'ye, Kargabazar'a, Koryagin taraflarına gidip çalışmalı, taraftar bulmalıyız...

Bakış Bey:

- Savaş zamanı Müdafaa Komitesi sözüne ilişemiyorlardı; ortalık sakinleştikten sonra beş Müslüman'ın bir araya gelmesi, hükümet idarelerini yerinden oynatıyor...

Ahmed Bey:

- Ne yapalım, bizim kaderimiz böyle. Onlar için elimizi aygımızı yanımıza salıp oturamayız... Deyip sözlerini tamamladı, akşamleyin misafirlerini Difaî Partisi İdare Heyeti ile görüştü.

Teşkilatın başında, Behbud Cavanşirli, Karabey Karabeyli, İsa Bey Aşurbeyli, Niftalı Bey Behbudlu gibi, Karabağ'da da iyi tanınan, nüfuzlu adamları görmek, onları hem sevindirmiş, hem de heyecanlandırmıştı. Şimdi Karabağ cemaati ile görüşürken, ne diyeceklerini biliyorlardı...

Bakış Bey Kazımbeyli Ağdam'da yaşasa da Terter'de, Berde'de dostu tanıdığı, hısımlı akrabası çoktu. Evvelce eski dostu Allahverdi Hacı Penahoğlu'nun yanına gitti. Onun bir sözünü iki eden

olmazdı, bu işe koşulması Berde'nin bütün hürmetli adamlarını teşkilatın etrafına toplayacaktı. Sonra Berde'nin nüfuzlu aksakallarından Hesenkuluoğlu Cavad ile görüştü. Terter'de Meşedi Ali Sadıkoğlu, Meşedi Arif İsmayılı, Meşedi Dadaş Muradhanlı, Meşedi Muhtar ve Kerbelayı İbadoğlu onun ne niyetle geldiğini öğrenince: "Sen nerdeysen, biz ordayız! dediler.

Kerim Bey Mehmandarov'un emri ile Hayriye Cemiyetinin bu bölgedeki üyelerinden Musa Kulubeyli, Meşedi Mehdikulu Hacı Şerifoğlu, Molla Hebib Kerbelayı Mehdioğlu, Meşedi Zeynalabdin Ahmedoğlu da Difaî Partisinin yerel teşkilatlarına yardım edeceklerdi.

Bakü'den döndükten sonra Meşedi Şamil Hacıoğlu Koryagin'e, Hacı Hüseyin Münşizade ise Cebrayıl'a gittiler.

Koryagin'de Ahund Mirzeli Ahundzade, Hacı Muhtar Sadıklı, Meşedi Kara Şefili, Meşedi Cemil Vezirli, Sadıkbey Meşedi Aslanlı, Meşedi Mustafabey Zöhrabbeyli, Meşedi Hüseyin Bey Mirzecamallı, Hüseynelibey Esgerhanlı, Hacı Kanber Zeynalı; Cebrayıl'da ise Sefer Emiraslanoğlu, Mahmud Karyağdı, Adışirin Alibeyli, Meşedi İbiş İsmayılı ve Tehmez Hesenli and içerek partiye üye oldular.

Kısa sürede Kazak ve Borçalı çevresinde de tanınmış aydınlar, yerel teşkilatları kurdular. Kazak'ta Kiyasbeyliler, Tiflis'te askerî topograf, Albay Vekilov, partiye üye olmakla kalmayıp kendi çevrelerindeki, yakınlarının da bu işe katılmasını sağladılar.

Birkaç ay içinde, Difaî hareketi bütün Kafkasya'ya yayıldı. Gence'de Difaî'nin korkusundan, kurt kuzuyla yayılır oldu.

Gencebasar'da meşhur oğrubaşı⁵⁶ Elikeme, vilayetin bütün sözü geçen oğrularını toplayıp önce Difaî Partisinin bildirisinden haberdar olup olmadıklarını sormuş, herkes duysun diye,

56 Oğrubaşı: Eşküyalık eden çetelerin lideri.

duvardan kopardığı bir bildiriye, yüksek sesle onlara okumuş ve sonra da emri vermişti:

- Difaî Partisinin mücadelesi bitene kadar, dürüst insanların evlerine girilmeyecek, gidilen yerlerde kadın eşyasına dokunulmayacak, kişiye yakışmayan hiçbir harekette bulunulmayacak!

Hatta Rus memurların da halka karşı yaklaşımı değişivermişti. Kazak, jandarma, polis sokağa çıkarken, silahını evde bırakıyordu. Birçok hainin cezalandırılıp ortadan kaldırılması, binlerce insanı sonu görünmeyen manevî bir terörden kurtarmış, ülkeye rahatlık ve huzur getirmişti.

Teşkilatın yerel liderlerinin işi oldukça basitti. Köylerde cemaati bir yere topluyorlar, önce Kur'an-ı Kerim okunuyor ve İslâm'ın Müslümanlara tebliğ ettiği kurallar; talandan, yağmadan, kan düşmanlığından el çekmenin zarureti hatırlatılıyor, bu kuralları ihlal edenlerin cezalandırılacağı kaydediliyor, Ermenilerle barış içinde yaşamının önemi vurgulanıyor, bundan sonra da halk, kendiliğinden, gönüllü olarak ve ant içerek teşkilata üye oluyordu. Üye kayıt merasimlerinde, devlet aleyhine bir şey bulmak mümkün değildi.

Azerbaycan'da, artık gücüne ve teşkilatçılığına göre Difaî Partisi ile boy ölçüşebilecek başka bir teşkilat yoktu. Ancak bu nüfuzun esas sebebi Difaî Partisinin adaletiydi. Kısa sürede üye sayısı yirmi bini geçmişti ve neticede Bakü'den Batum'a kadar bütün münakaşa ocaklarında, Ermeniler karşısındaki gücü görmüş, geçici de olsa, silah bırakmaya mecbur kalmıştı.

Difaî Partisi, gizli faaliyetleri sayesinde, düşmanı şaşkınlığa uğratan sihirli bir güç olarak şöhret kazanmış, Türkler ve Müslümanların yegâne ümidi haline gelmişti.

BARIŞ TEKLİFİ

Ahmed Bey dönüp geriye, uzun zamandır geldiği yollara, Rusya ve Azerbaycan'ın büyük şehirlerinde meydana gelen olaylara bakınca, çok şeyin renginin ve anlamının değişmiş olduğunu görüyordu. Japonya'ya yenilmenin ülkede yarattığı psikolojik ve iktisadi buhranın, görünüşte faal olan ve dışarıdan desteklenen Bolşevikleri ve daha derinlerde hükümetin çok korktuğu Halkçılar Hareketini körüklediği bir anda 17 Ekim manifestosu yayınlanmıştı. Ahmed Bey bu manifesto ile yerel dumalara, taşradaki yönetim birimlerine yetki aktarılmasının, düşünce özgürlüğünün ve demokrasi aldatmacasının, doğal gelişmelerin bir sonucu olarak doğmadığını, geçici bir durum olduğunu anlıyordu. Bu nedenle Rusya'yı iyi tanıyanlar, hükümetin bu vaatlerine ihtiyatla yaklaşıyordu.

Lakin bu hoş havanın ardından bir tufanın başlayacağını bile bile "domuzdan bir tüy koparmak da kârdır" diye bu fırsattan mümkün olduğunca çok yararlanmaya çalışıyorlardı. Bu yeni ortamda, ülkenin ezilen ve bütün haklardan mahrum olan Müslüman ahalisinin dert ve facialarının derinliği, daha açık görünüyordu. Önceden de mevcut olan Müslümanlar Birliği, İslâm İttifakı ideolojilerinin bu dönemde güçlenmesi de bu durumla alakalıydı. Bu uğurda yapılan işlerin başında, Hesen Bey Zerdabi'nin aksakallığı ile Azerbaycan aydınları ve İsmayıl Bey Gaspıralı duruyordu.

Azerbaycan basını kısa bir zaman diliminde, bütün sonraki yüz yıl için örnek olabilecek, önemli işler yapmaya başlamıştı. Lakin bu durum, uzun süre böyle devam edemezdi, devam etseydi, o zaman bu ülkeye Rusya demezlerdi. Bu azatlık ruhu boğulacaktı, Ermenilerin ortaya düşmesi de yüzde yüz bu

demokrasi temayüllerinin, bu büyük mücadelenin susturulmasına, baskıcı Çar rejimine dönüğe hizmet ediyordu.

Bütün enerjisini çok sevdiği bir mesleğe; gazeteciliğe vermek yerine, Difaî Partisiyle meşgul olmak mecburiyeti, durumun karmaşıklığını iyi bilen Ahmed Bey için dayanılmaz derecede zordu. Ancak başka bir çıkar yol da görünmüyordu. Güç olmadan, barışın imkânsızlığını da biliyordu. Hükümet düşmana o kadar büyük vaatlerde bulunmuştu ki, karşısına çıkan diri bir güç olmasa, bütün bölge halklarını kanda boğacaktı. Ahmed Bey aynı zamanda, kurduğu teşkilatın uzun süre gizli kalmasının mümkün olmadığını da kavramıştı. Aslında, böyle bir niyetleri de yoktu. Difaî adının düşman yüreğine korku salması güzeldi, ama toplum tarafından, Difaî Partisinin, hakkın yeniden inşası uğrunda çalışan dinamik bir siyasi parti olarak tanınmasını istiyordu. Ermenilerle birlikte Müslümanlar arasından da hayli düşman kazanacaklarını; ortada bir ceza sistemi varken incinenlerin, kendini savunmak için hükümete satılanların da olacağını biliyordu. Bu yüzden de İrşad gazetesindeki bürosunda, Difaî Partisi ile ilgili, hiçbir belge ve bilgiyi saklamıyordu. Bunların yanında, Ahmed Bey Difaî Partisini, geçiş devrinin, yani muharebe ve millî birlik ile millî kimliğin idraki uğrundaki mücadele devrinin partisi sayıyordu: Difaî'nin bildirilerinin yayılmasıyla durumun değişeceğinden Umutluydu, böylece Taşnak Sütyun Cemiyetinin kirli yüzü su yüzüne çıkacak, memurların Türklere karşı adaletsizliğine son verilecekti...

Gerçekten de Difaî Partisinin meydana görülmesi, milliyeti ne olursa olsun, bütün Kafkasya halklarının yararınaydı. Hatta bunu Ermeniler de anlamalarına rağmen ikiyüzlü davranıyorlar, ikili oynamaktan vazgeçmiyorlardı. Sözde azatlık uğruna mücadele ediyormuş gibi görünseler de, Müslümanların haklarını dile getirenleri, yani aynı amaca hizmet eden komşuları Türkleri, her fırsatta, bütün vasıtalarıyla gözden düşürmeye çalışıyorlardı. Kendi cinayetlerine yiğitlik donu biçiyor,

Türk'ün adalet arayışına terör damgası vurmaya çalışıyorlardı. Yüz yıllarca bu hokkabazlığa önem veren olmamış, Türk kendi hayatını yaşamıştı. Lakin haberleşme imkânları yaygınlaştıkça, Ermeni uydurmaları Avrupa'daki Türk düşmanlığının işine yaradığından, onların fitne değirmenlerine su taşıdığından dolayı, Ermeniler artık tehlikeli olmaya başlamıştı.

Difaî Partisinin Ermeni oyunlarını bozduğunu ilk hisseden de Taşnak Sütyun Cemiyeti olmuştu. Tereddütlü araştırmalardan sonra, barıştan başka çıkar yol bulmamışlar ve Ahmed Bey'e "elçi" göndermişlerdi. Gelen elçi Ahmed Bey'e:

- Size, birlikte mücadele etmeyi teklif ediyoruz ve bu konuda resmî müracaatta bulunduk, dedi.

Ahmed Bey:

- Neden şimdi, bu teklif partiniz resmen kapatıldıktan sonra mı aklınıza düştü, diye sordu.

- Ahmed Bey, siz akıllı, zeki bir adamsınız...

Ahmed Bey güldü:

- Ama sizin gazeteler, kitaplar, Hatisov, Elibeyov öyle yazmıyorlar.

- Onlar sizin meslektaşlarınızdır. Gazetecilerin huyunu suyunu siz benden daha iyi bilirsiniz. Parayı kim daha çok verirse, ona kulluk ederler. Bizim teşkilatın size yaklaşımı farklıdır. Gerçek şu ki, Difaî Partisinin kurulmasıyla birlikte Kafkasya'daki kanlı çatışmalar da durdu. Bizler, aslında aynı işi yapıyoruz...

- Yok, biz sizinle aynı işi yapmıyoruz. Biz Ermeni halkının düşmanı değiliz, bize düşmanlık besleyenlerin düşmanıyız!

- Dünya hızla değişiyor, Ahmed Bey. Taşnak Sütyun Cemiyeti, Dro, Amazasp ve Nikol'dan ibaret değil ki! Geç de olsa, bu savaşın perde arkasında kimlerin olduğunu gördük.

Ahmed Bey bir an geçmişe daldı:

- Nikol dediğin adam, Şuşa Realnı Mektebinde bana çok kan yutturdu. Olanlardan hiçbir ders çıkarmadı ve öylece, kana

susamış halde yaşıyor. Ama ben Avrupa'ya gidip orada eğitim aldım.

-Allah'a şükür, sen başka bir yol tuttun. Bizi de mutlaka anlarsın. Bu gün Taşnak Sütyun Cemiyetini kapatanlar yarın da Difai Partisini kapatacaklar. Burada bizlerin siyasi mücadelesine imkân vermezlerse, bizler de faaliyetlerimize yurtdışında devam edeceğiz. Ama Türkler ve Ermeniler, komşu olarak yaşamaya mahkûmlar.

Ahmed Bey tebessüm etti:

- Genellikle bizler "Sen Türk'ün son aklına bak." derdik. Ama Ermeni'nin son aklı da fena değilmiş, deyip birden ciddileşti: Peki, bu teklifinizi müzakere edip düşüncelerimizi sizlere iletiriz. Biliyorsunuz, hükümet Ermeniler ve Türkler arasında her ne kadar ayırım yapsa da, bizler Şuşa'da kardeş gibi yaşıyorduk. Sizler daha iyi durumdaydınız, her imkânınız vardı. Ama bir bak, şimdi ne durumdayız? Siz ne kazandınız, biz ne kaybettik? Savaşıyoruz, kan döküyoruz, sonra ayrılıp bakıyoruz ki, yan yana, barış içinde yaşamaktan başka yolumuz yok. Siz de biz de yukarıdakilerin şer fetvasına ne kadar uysak, o kadar bedbaht olacağız ve çocuklarımızın geleceğini yitireceğiz... Bakü'ye bir bakın! Ermeniler buraya geleli ya yirmi yıl oldu ya da yirmi beş. Ama bizden daha iyi yaşıyorsunuz! Gazetelerinizde yazanlar bunu, Ermenilerin becerikliliğine, eğitilmiş olmalarına bağlamaya çalışıyorlar. Bu kadar insafsızlık olmaz! Bir kere de bu hoşgörüden; size kucak açtıklarından dolayı Bakülülere teşekkür etseler, olmaz mı? İnsanlık bunu gerektirmiyor mu? Bakü'nün servetine ortak ol, o parayla silah al ve sonra namluyu bize doğrult! Bu hangi kitapta yazar? Hangi kanuna sığar? İnsanlığa yakışır mı?

Ahmed Bey konuştuğu, yanıp küle dönen Şuşa'yı gözleri önüne getiriyor ve içine düşen közler yeniden alevleniyordu.

Gelen elçilerin itiraz edecek halleri kalmamıştı:

- Ahmed Bey, bizler bu meseleleri birlikte müzakere etmek için geldik. Bizim de sorularımız var. Bunları konuşup araştırmadan, doğru teşhisler koymadan bu gerilim son bulmaz...

Ahmed Bey ile Taşnak Sütyun Cemiyetinin elçileri, birkaç gün içinde yeniden görüşmek üzere anlaşıp ayrıldılar.

Ağdam'da, Karabağ'ı Müdafaa Komitesinin genç gönüllüleri, etraflarına örülen örümcek ağından; ilçeler, şehirler ve Tiflis, Petersburg arasında devam eden resmî yazışmalardan habersiz, düşmana büyük darbeler indiren başarılı operasyonların sevinciyle, yeni emirler bekleyerek, hareket alanlarının sürekli genişletiyorlardı.

Bilal, Cemil'i teselli etmek için en küçük fırsattan bile yararlanıyordu:

- Rahat nefes alabilirsin, Cemil! Yaralarımız sağalmasa da düşmandan intikamımızı aldık. Ermeniler Kafkasya'daki her cepheye yenilgiye uğruyorlar.

Cemil:

- Ermeniler mağlup olsa da Umudlu olmayacak!

- Üzülme, eğer sen yaşıyorsan, Umudlu da olacak, yeniden kurulacak!

- Ben artık bu mücadeleyi bırakıp köye dönemem.

- Dönersin! Dönersin! Teşkilatın kararıyla dönersin. Gerekirse biz de seninle geleceğiz...

Cemil'in gözlerine bir ışık geldi:

- İşte o zaman olur, dedi, sonra fısıltıyla ekledi: Belki başka sağ kalanlar da vardır. O günlerde köyde olmayanlar, Bakü'ye, Şuşa'ya çalışmaya gidenler, civar köylerin savunmasına katılanlar...

Bu sözler, Cemil'in, doğup büyüdüğü köyünün yeniden dirilmesiyle ilgili son ümitleriydi...

YELİZAVETPOL VALİLİĞİNDE

“Sen şu işe bak! Ne günlere kaldık! Bu dünyadan çok ahreti düşünen, hükümetin her emrini yerine getirmeye hazır, kendinden başka herkese boyun eğen avam Müslümanlar da harekete geçti! Müslümanlar da kendisini Allah'ın yarattığını, yaşamaya hakları olduğunu, kendilerini savunmaları gerektiğini hatırladılar! Korkunç bir şey bu!” Yelizavetpol Eyalet vali vekili Volski, odasında volta atarak yarı alaycı, yarı ciddi böyle düşünüyordu: “İş öyle bir noktaya geldi ki, Genceli Müslümanlar artık polisin, jandarmanın yüzüne bile bakmak istemiyorlar!”

Meşhur Gence hanı Cavad Han'ın talihinden ve şimdi yaşadığı bu şehrin, yıllar önce Çar ordusuna boyun eğmek zorunda kaldığından Volski de haberdardı. Ulu dedesi Vladimir Nikolaeviç Volski, Gence'ye hücum eden Rus ordusunda görevliydi ve şimdi Rusya eyaletlerinden biri olan Yelizavetpol eyaletinde, vali vekilliği görevinde bulunması, onun için sembolik bir anlam taşıyordu. Yüz yıl önce ulu dedesinin de iştiraki ile işgal edilen bu Türk şehrinde çalışıyor olması, onun aile geleneğini bir şekilde devam ettirmesi demektir. Volski, odasında bir sağa bir sola gidip gelerek, kendi kendine söyleniyordu:

“Petersburg'un eteğinden yapışıp Rusları buraya davet eden Tiflis değil mi? Gence'yi ele geçirmek, o dönem için bütün Güney Kafkasya'yı fethin önünü açmıştı. Ancak şimdi durum eskisinden çok farklı... Şehir kaynıyor. Köyleri çalkalayan itirazlar, dağlara sığınan kaçaklar, Çar Hazretlerinin memurlarının yerlerde sürünen itibarı, onları artık adam yerine koymayan gururlu Beyler... Üstelik Avrupa'da, Rusya'da okuyup memleketlerine dönen aydınlar, halkı uyandırmışlar. Yüz yıldır gururlarını ayakaltına alıp çiğnemiş olsak da, kendilerine güvenlerini

kaybetmemişler. Her şeyi değiştiriyoruz: Adlarını, soyadlarını, yaşadıkları yerleri, hatta milletlerinin adını... Ama ruhları değişmiyor! Yüz yıl boyunca, Rusya tebaası olmaktan büyük mutluluk duymaları gerekiyordu ama bütün propagandalar etkisiz kaldı, bir sonuç elde edemedik. Küçük bir *hanlık* olmak nere, koskoca imparatorluğun bir eyaleti olmak nere? Yüz yıldır bunu söylüyoruz; bize saygı göstermeyi, önümüzde eğilmeyi öğretiyoruz. Olmuyor. Neyse, beş yüz yıl boyunca *Tatar* adını duyduğunda bütün bedenleri titreyen Rusların intikamını bunlardan almış olmak bile bir şereftir!”

Volski böyle düşünüyordu. Ancak ona garip gelen, Petersburg'un büyük çabalarla yürüttüğü bütün politikalara rağmen, köylerin sesini henüz boğamamış olmalarıydı. Volski: “Yüz yıldır Kafkasya köyleriyle ve Rusya'nın kendi içerisindeki köylerle ilgili net bir politika belirlenmemiş. Yöneticilerin bir kısmı zapt olunan yerleri boğup köleleştirmek istese de diğer bir kısmı, ülkenin geleceği için eyaletlerin inkişafı, ahalinin eğitilmesi taraftarı olmuş. Bu yolla taşrayı Rusya'nın merkezî vilayetlerine daha çabuk ve daha sıkı bağlayabilirlerdi. Medenî birlik yavaş yavaş siyasi ve manevî birliğe dönüşebilirdi...”

Volski ikinci görüşü savunanlardandı. Ona göre köylerdeki ayaklanmaların sebebi Rus memurlar değil, yaşam şartlarının tahammül edilmezliği idi. “Ancak Rusya'nın merkezlerinde durum bundan daha mı iyi? Orada işler düzeldi mi ki, Kafkasya'da da düzelsin. Bu yüzden de herkes Yelizavetpol'a, Tiflis'e, Bakü'ye yani şehirlere akın ediyor. Şehre göçenler, kendileri ile birlikte, dağlardaki kimseye boyun eğmeyen eski azatlık ve cengâverlik ruhunu da getiriyorlar. Yoksa şehirde böyle bir direniş ve kudret olmazdı. Zaman zaman Gence sesini yükselttiğinde, başına vurulup oturtulmuş. Sibiryaya ve Heşterhan, Gence'nin ipe sapa gelmeyen isyankârları ile doludur. Ermeni Türk savaşı da bastıramadı bu ruhu. Henüz Gence Çayının suları durulmadı, dökülen kanlar kurumadı. Ama bir türlü sakinleşmiyorlar...”

Son olaylar, Volski'nin sabrını taşırmişti. Ermenilerin Taşnak Sütyun Cemiyeti yetmezmiş gibi, şimdi de Müslümanların Difaî Partisi çıkmıştı meydana. Şimdi Tiflis'te, Petersburg'da ne kıyametler kopacak, neler diyeceklerdi ona! "Sen ne iş yapıyordun? Bunlar olurken sen neredeydin? Toplanmalarına, teşkilatlanmalarına niye izin verdin? Niye senin şehrinde kuruldu bu teşkilat?" Ona bu sorular mutlaka sorulacaktı. O zaman ne diyecekti Volski? Önceden tedbir almalı, ne zaman kurulduğunu tam olarak bilmediği bu Müslüman partisi hakkındaki haberlerin Petersburg'a kadar yayılmasına engel olmalıydı. Bu hareketlenmenin bir sebebinin de hükümetin otoritesinin sarsılmasına bağlı olduğunu biliyordu. "Şark cephesinde Japonya'ya mağlup olunmasa, halk hükümete karşı bu kadar cesurca karşı koyamazdı." diye geçirdi içinden.

Volski: "Petersburg, Bakü kaynıyor. Kendileri orada ne iş yapıyorlar ki, ben de burada o işi yapayım! İş öyle içinden çıkılmaz bir hale geldi ki, Yelizavetpol'da yaşayan Ruslar bile bizi dinlemiyorlar." diye düşünme düşünme masanın üstündeki gizli belgeyi bir daha gözden geçirdi. Bu belgede Difaî Partisi ile birlikte demir yollarında çalışan Rusların sık sık bir araya toplanmaları ve bir vatanseverlik derneği kurmak istemeleri ile ilgili, bir de İran'dan gelen din adamlarının sınır boylarındaki kazalarda ve köylerde dini propaganda yaptıkları konusunda gizli istihbarat bilgileri vardı. Bir gün önce de Polis şefi Dekanozov'dan bilgi almıştı. Yelizavetpol demiryolu istasyonunda çalışan işçilerin bir dernek kuracakları hakkındaki bilgileri Dekanozov'dan, almıştı:

Dekanozov şöyle demişti:

- Çoktan teşkilatlanmışlar efendim. Son toplantılarında ise o kadar hayâsızlaşmışlar ki, Ermeni Müslüman savaşında, Müslümanların hiçbir günahının olmadığını beyan edip savaşın bu boyuta ulaşmasından devleti sorumlu tutuyorlar. Bu sözlerle, hiç şüphesiz sizi kastediyorlar, sizi suçluyorlar!

Öfkeyle odasında volta atan Volski'nin heyecanı Dekanozov'u da korkutmuş ve onun sözlerini yarıda kesmişti:

- Daha neler söylüyorlar, bizim sevgili demiryolu işçilerimiz? Dekanozov çekine çekine:

- Bizim Rusları tanıyorsunuz. Müslümanlar gibi devletten çekinmiyorlar. Aralarında, Petersburg'da, Moskova'da eğitim görmüşler de var. Bizi, tedbirsizlikle suçluyorlar, yaptığımız işleri de cinayet olarak nitelendiriyorlar.

- Kimin cinayet işlediğini sonra bakarız. Şimdi beni dinle! Elekber Bey Refibeyli'nin halk arasında saygın bir adam olduğunu biliyorsun. Son zamanlar onun ve Kadı Mehemed Pişnamazzade'nin evinde toplananların sayısı artmış. Araştır, öğren, bakalım ne işler çeviriyorlar.

Dekanozov gittikten sonra yardımcısı, Topalhesenli köyünde Ermenilere divan tutup onları sorguya çeken Kara Usuboğlu'nun sürgün edilmesine dair, Heşterhan'dan aldığı onay mektubunu getirdi. Volski, o işin hemen, bu gün hayata geçirilmesini emretti. Sonra tercümeçi, Bakü'de Türkçe çıkan gazetelerin özeti ulaştırdı ona. Volski söylenmeye başladı: "Türk gazetesinde yer alan yazıların isyankâr tavrı, gittikçe daha rahatsız edici bir hal alıyor. Sanki bütün yazılar, aynı müellifin kaleminden çıkmış gibi. İrşad gazetesinin her sayısında öyle yazılar yer alıyor ki, sanki ülkede hükümet filan yok, bütün yetki, kaçakların, eşkıyaların elinde. Şuna bak: "Kazakları adam yerine koymuyorlar, sokakta, Kazakların gözü önünde insanların papağını başından alıp kaçıyorlar." Şimdi de buyur: Adı bu gazetelerde sık sık görülen Mehmed Emin adında birisi yazmış: "Hükümet Müslümanların derdine çare olmuyorsa, Müslümanlar da hükümeti takmasınlar, itaatsizlik gösterebilirler, hükümeti boykot etsinler." diyor. Bu, açıkça bir isyan çağrısıdır! Acaba Bakü'deki yetkililer ne iş yapıyorlar? Galiba Müslüman gazetelerine göz gezdirmenin vacip olduğunu unutuyorlar."

Birkaç gün sonra astsubay Kastemyev'den gelen rapor, Volski'nin şüphelerini daha da derinleştirdi. Raporda, Ermeni Türk çatışmaları başladıktan sonra, şehrin Türk ahalisi arasında, bir teşkilat kurmak gerektiği yönündeki çağrılar arttığı ve Karabağ'da müdafaa birliklerinin oluşturulduğu konusunda malumat yer alıyordu.

Savaşın külleri henüz soğumamıştı. Közler her an yeniden alevlenebilir ve ateş bütün Kafkasya'yı sarabilirdi.

Valiliğe gelip gidenlerin şikâyetleri, Revan, Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ kaçkınlarının acınacak halde oluşu, vaziyeti daha da ağırlaştırmış, işler iyice sarpa sarmıştı. Bir yandan da Tiflis Canişinliği eyalet valiliklerini adeta topa tutuyordu. Tiflis'ten gelen resmî yazıların ardı arkası kesilmiyordu.

Volski, Tiflis'ten gelen emirlere adeta isyan ediyordu: "Rahatça koltukta oturup emir vermek kolay! Yiğitsen, kendin gel, bu işlerin altından kalk. Bakalım kalkabilecek misin? Bir yanda Kafkas dağları ve ipe sapa gelmeyen dağlılar, bir yanda da Aras nehrinin güneyinden, buraya molla ihraç etmekten hiç yorulmayan İran... En çekindiğimiz yer de burasıdır. Güneydekiler de Kuzeydekiler de aynı millet. Bir araya gelip anlaşılırlarsa, önlerinde kim duracak? Ancak Tiflis'ten gelen son mektup durumun değiştiğini gösteriyordu. "Demek, buradan da İran'a ve Setterhan'a yardımlar gidiyormuş!"

Volski'nin asabiliği toplantıya katılanların gözünden de kaçmadı. Herkes kendi kalkanının başına siper edip Volski'nin konuşmasına nereden başlayacağını bekliyordu.

Volski, son dönemde eyaletin genel durumundan, savaşın sadece Kafkasya'ya değil, bütün ülke ekonomisine açtığı zarardan -ki Binlerce insanın ölümü, yüz binlerce insanın yerinden yurdundan koparak kaçkın durumuna düşmesi, yakılıp yıkılan

köyler, onu pek ilgilendirmiyordu- kısaca bahsettikten sonra, toplantının asıl amacını açıkladı:

- Hükümet bizden, Difaî Partisi ve Karabağ'ı Müdafaa Komitesi hakkında bilgi istiyor. Ne cevap verelim? Sizi, bu konuda bildiklerinizi söyleyesiniz, diye toplantıya çağırdım... Bu konudaki ilk raporu defterhane kâtibi verecek!

Defterhane kâtibi Titerenko ayağa kalktı. Volski sordu:

- Bu konuda bir rapor hazırlamanı kaç ay önce istemiştin senden?

- Sanırım dört ay önce, zatîlileri.

- Yazdığını kendin de okudun mu?

Titerenko kaymakamlara bakarak:

- Ben, bu raporu, kaymakamlardan aldığım bilgiler esasında yazdım efendim.

Volski deli sular gibi coştı, köpürdü:

- Senin raporunu da kaymakamların raporlarını da okudum! Difaî Partisini öyle takdim etmişsiniz ki dilekçe verip bu partiye üye olmamak için kendimi zor tuttum! Hele bir bakın! Titerenko'nun raporunda ne yazıyor: "Difaî Partisi, göçebelikten yerleşik hayata geçilmesini, iskânın güçlendirilmesini tebliğ ediyor, çapulculuğu, kan düşmanlığını lanetliyor, Müslümanları Ermenilerle barış ve kardeşlik içinde yaşamaya çağırıyor. Bunun aksini yapanların, ihanet edenlerin ise halkın önünde hesap vereceğini dile getiriyor. Volski, raporu masanın üstüne koyup Titerenko'ya çıkıştı: Eğer öyle ise, General Kleşinski'yi, Albay Kazarov'u, Ermeni milyonerleri, hatta bazı Müslümanları, Polis şefi İsrafilbeyov'u, Şuşa'da baba ile oğlunu, Gence Mollalarını ortadan kaldıran; Tiflis'te General Kalaşapov'u kurşunlayan, yazın ahaliyi vatan savunmasına çağırın ve bildiriler hazırlayıp bu bildirileri bir günde bütün Kafkasya'ya yayan hangi teşkilattır?

Titerenko:

- Rus subayı olmamın şerefi, beni bir itirafta bulunmaya mecbur ediyor efendim. Bu cinayetlerin Difaî Partisi tarafından işlendiğine dair hiçbir delil yok, bu iddialar ispatlanamadı. Bir de, sizin her şeyi bütün doğruluğuyla, olduğu gibi bilmenizi istiyorum efendim. Difaî Partisi, Türkler ve Müslümanlar hakkında şimdiye kadar bizde oluşan bütün yargıları, tasavvurlarımızı darmadağın etti. Bütün Kafkasya'da bu partinin faaliyetlerini beğeniyorlar ve üyelerini saklıyorlar. Difaî Partisini, akıllı, zeki, tedbirli, dürüst, samimi ve halkın itibar ettiği, güvendiği adamların yönettiği anlaşıyor. Şu da bir gerçek, partinin genel merkezi Gence değil, Bakü'dür.

Volski yeniden sordu:

- Partinin Yelizavetpol şubesi kimin kontrolünde?

- Burada Difaî Partisinin ileri gelenleri, sizin de hürmet gösterdiğiniz aydınlardır. Ermeni Müslüman çatışmalarında, eğer o aydınlar olmasaydı, oluk oluk kan akardı...

- Kimleri kastediyorsun?

- Elekber Bey Refibeyli, Mehemed Pişnamazzade, Adil Han Ziyadhanlı, Elesger Bey Hasmemmedli...

Volski bu kez kaymakamlara döndü:

- Siz niye geciktirdiniz raporları?

Kaymakamlar bir ağızdan cevap verdiler:

- Bizim elimizde başka malumat yok efendim!

Volski, Yelizavetpol kaymakamı Avakov'a doğru döndü:

- Avakov, sen elimizin altındasın, niye raporunu herkesten geç verdin?

- Kaza büyüktür efendim. Araştırmalar uzun sürdü!

Volski, birden tavrını değiştirip, yavaş sesle sordu:

- Sen Ermeni değil misin, Avakov?

- Evet efendim. Ermeni'yim!

- Hiç olmazsa, Ermeni olduğun için Difaî Partisi ile daha yakından ilgilenmeliydin.

Avakov çevresine bakındı, kaymakamlar arasında Türkler de vardı, bu yüzden de diplomatik bir cevap verdi:

- Efendim! Ermeni olduğum için Türkler arasında daha dürüst çalışmalıyım. Raporumda da yazdığım gibi, Difaî Partisi gerçekten de ciddi bir demokratik teşkilattır, sosyal demokrasi ideolojisini benimsiyor, kendi bayrağı altında faal, demokratik güçleri birleştiriyor. Amacı ise barışçı yoldan toplumsal, siyasi mücadeledir. Aksine bir belge ya da delil yok. Karabağ'ı Müdafaa Komitesi ise bana göre, ticaret erbabının ve Beylerin kurduğu bir teşkilattır ancak Difaî Partisinin bir kolu da olabilir. Bu teşkilatın asıl amacı kendi mülklerini korumaktır ve muhtemelen Difaî Partisinin gizli emirlerini de bu teşkilat yerine getiriyor olabilir.

O anda oturanlardan biri laf attı:

- Ahmed Bey Ağaoglu Şuşalı olduğu için, bu teşkilatın üyelerine yakınlık gösteriyor!

Volski umursamamış göründü, bu kez diğer kaza reisine döndü:

- Gazak kazası?

Gazak kaymakamı ayağa kalktı:

- Ben sizden önceki vali vekili General Alftan'a, geçen yılın Haziran ayında, bu konuda bir rapor sunmuştum. Bizim kazada bu işlere liderlik eden kişi, Ağabey Kiyasbeyli'dir. Ermeni-Müslüman savaşında da canla başla çalışıyordu. Gazak'taki askerî birliğin komutanı General Levitski'nin de yardımlarıyla, onu Gazak'tan kovdurdum. Ancak Levitski'den sonra yeniden peyda oldu ve partinin Gazak şubesini kurdu. Dağkesemen köyünün öğretmeni Hacı Kerim Sanılı, Noter Elibey Helilbeyli, Demirciler ve Hanlıklar köylerinin ağaları Abbaskulu Bey Ahundlu ve Büyükağa Dilbazi de bu teşkilatın üyeleridir. Bütün dertleri de Difaî Partisi adına halktan para toplamaktır.

Gazak ve Borçalı kazalarındaki Difaî Partisi teşkilatları, Tiflis'e bağlıdır. Orada bu teşkilata, askerî topograf Vekilov

liderlik ediyor. Adlarını andığım bu insanlar Gazak'tan sürgün edilseler, kazada herhangi bir huzursuzluk kalmayacaktır. Ben bunların Gazak'ta ve Borçalı'da dağıttıkları bildirilerden de getirmiştim, buyurun efendim, diye elindeki kâğıdı Volski'ye uzattı:

Volski:

- Bu, bildiri Türkçe! Ne yazıyor burada, diye sorarak kâğıdı tercümana uzattı.

Tercüman yazılanları okuyup Rusçaya çevirdi:

- Karabağ'ı Müdafaa Komitesi Difaî partisinin programına uygun olarak kanunlar dâhilinde, demokratik faaliyet göstermektedir. Lakin komitemiz, kanunları çiğneyen, adalet ve vicdan sınırları dışında hareket eden insanlara, hainlere, halkın malına göz dikenlere, Müslüman'a hakaret edenlere acımaya-caktır. Kahrolsun vatan ve millet düşmanları! Kahrolsun Müslüman ataleti!

Volski:

- Tiflis, Borçalı ve Karabağ'ı Müdafaa Komitesi, Difaî Partisinin bir koludur. Benim kanaatim budur. Cavaşir kazası! Sizdeki durum nedir?

Kaymakam:

- Muhterem Vali! Ben Difaî Partisi hakkında topladığım bilgi ve belgeleri gizli bir mektupla, 1 Haziran'da gönderdim ve ondan sonra da özel bir rapor yazdım. Kısaca şunları söyleyebilirim ki Difaî Partisi, siyasi bir partidir. Bana göre devletin zararına faaliyet göstermektedir ve acilen kapatılmalıdır hatta mahvedilmelidir!

Raporumda yazmadığım yeni bir hususu da belirtmek istiyorum. 100'den fazla Karabağ Bey'i, halk arasında saygınlığını ve etkisini yitirme korkusuyla, bu yakınlarda ant içerek Difaî Partisine katıldılar. Partinin genel merkezi Bakü'dedir. Aldığım malumata göre, genel merkezdeki yöneticileriye, Ahmed Bey Ağaoğlu, Karabey Karabeyli, Memmedhesen Hacinski, İsa Bey

Aşurbeyli, Behbud Cavaşirski ve Niftalı Bey Behbudlu'dur... Koryagin, Zengezur, Şuşa ve Cavaşir kazalarında faaliyet gösteriyorlar. En güçlü teşkilatları Ağdam'dadır. Şuşa'da, Difaî Partisinin genç fedailerden oluşan bir ordusu var...

Volski diğer kaymakama döndü:

- Şuşa kaymakamı! Siz neler diyeceksiniz?

Kaymakam:

- Muhterem Efendim! Ben Difaî Partisinin Rusçaya çevrilmiş parti programını getirdim. Siz de okuduğunuzda göreceksiniz. Ben bu programı okuduktan sonra, partinin amacının ve hedefinin siyasi olduğuna ve devlet aleyhine faaliyet gösterdiğine kanaat getirdim.

Volski:

- Anlaşıldı. Raporlar birbirinin aynısıdır. Avakov!

- Buyurun efendim!

- Hükümet, Taşnak Sütyun Partisini kapatma kararı aldı. Difaî Partisini de onunla birlikte kapatsak nasıl olur?

- Aman efendim! Katiyen olmaz! İki partiyi de aynı anda kapatmak Ermeni ve Müslüman aydınlarının, faal üyelerini hükümete karşı birleştirmek demektir. Çok başımız ağrır.

Cavaşir kaymakamı:

- Başımız ağrıyacak diye, onların devlet aleyhine faaliyetlerine göz mü yumalım?

Avakov:

- Siz ara sıra biz Ermenileri de dinleyin! İşin aslına bakılırsa, bu iki parti Kafkasya'da siyasi hareketleri dengeledi. Difaî Partisi kurulduktan sonra Taşnak Sütyun Cemiyeti terör eylemlerini durdurdu. Bir yandan da Müslümanlar, devletin takibi korkusuyla, sakinleştiler. Şu an kurt kuzuyla otluyor. Biz de bunu istemiyor muyuz?

Volski:

- Ben, bu düşüncelerinizi Çar Hazretlerinin Kafkasya Canişini General Vorontsov Daşkov'a iletceğim. Difaî Partisini gözetim altında tutun. Bence, bu parti de kapatılmalıdır, Bakü'deki genel merkez komitesinin üyeleri de, başta Ahmed Bey olmak üzere, Kafkasya'dan uzaklaştırılmalıdır. Ancak bu iş, bizim yetkilerimiz dâhilinde değil. Zatîlileri Daşkov'un emrini bekleyeceğiz.

Aynı günlerde Tiflis'te, canişinlik binasında da ciddi bir gerginlik hüküm sürüyordu. Canişin Çar'a verdiği sözü yerine getirmeli, bölgede Çar hükümeti için tehlike yaratabilecek bütün hareketler bir an önce engellenmeli, zararlı unsurlar yok edilmeli veya Kafkasya'dan uzaklaştırılmalıydı.

General Malama, bu işte canişinin en güvendiği yardımcıydı. Malama, kazalara, vilayetlere gerekli talimatları veriyor, vilayetlerde olup bitenleri öğreniyor, olayları izliyor, kendisine gelen istihbarat bilgilerini de bir rapor haline getirerek Kafkasya canişini Vorontsov Daşkov'a sunuyordu:

- Müslümanlar Difaî Partisi diye bir siyasi parti kurmuşlar, bütün bölgelerde hızla teşkilatlanıyor ve aynı zamanda silahlanıyorlar. Sadece Dağıstan'da 10 binden fazla Difaî fedaisi ve taraftarı var. Karabağ'da ise erkeklerin neredeyse tamamı bu teşkilata katılmış durumda. Hatta bizim memurlar da!

Vorontsov Daşkov:

- Sen Müslümanların teşkilatlanmasını ciddiye mi alıyorsun?
- İlerde devlet için tehlikeli olmalarından korkuyorum!
- Böyle bir tehlike seziyorsanız, Difaî Partisi liderlerinin kimliğini öğrenin, parti programlarını ele geçirin.

- Liderleri Ahmed Bey denilen bir gazetecidir. Petersburg'da ve Paris'te eğitim görmüş. Bir süre Kaspi gazetesinde çalışmış. Halen İrşad adlı günlük Müslüman gazetesini çıkarıyor.

- Onu iyi tanıyorum, Petersburg'a, beni ziyarete gelen Azerbaycan heyetindeydi. Liberal görüşlü, Avrupaî bir adamdır. Onun

kurduğu siyasi partinin devlet için bir tehlike doğuracağını sanmıyorum. Parti programlarında neler var?

- Parti programlarında yazılı olan asıl hedefleri, Müslümanların birliğini, eğitim almalarını ve şeriata uygun yaşamalarını sağlamak.

- Difaî Partisini izlemeye devam edin. Ama şimdilik bir müdahalede bulunmayın. Elimizde ciddi bir delil olmadan, bu partiyi ne hakla kapatacağız?

- Parti hakkındaki şikâyetler günden güne artıyor efendim...

- Benim için merkezî idarenin bu konuda ne düşündüğü önemlidir! Yelizavetpol valisi Volski'den bir rapor geldi. Volski, kaymakamların tekliflerini dikkate alarak ve taşradaki durumu da öğrenerek bir rapor yazmış. Raporunda: "Taşnak Sütyun Cemiyeti ile birlikte Türklerin Difaî Partisini de kapatmak uygun olmaz; bu, hükümete karşı olan muhalifleri birleştirir. Kendi aralarında her ne kadar çatışma olsa da bu çatışmaların sebebi olarak hükümeti görüyorlar. Bu yüzden, kapatıldıkları anda birbirleriyle diyalog kurmaları kolaylaşır. Bendeki istihbarat bilgilerine göre, bazı yerlerde artık diyalog ve barış için girişimler de yapılıyor. Her iki parti de aynı kumaşın parçasıdır. Taşnak Sütyun Cemiyeti ve Difaî Partisi, her ikisinin de esas hedefi iktidardır... Bu nedenle biz, bunlar arasındaki ihtilafın devam etmesi için, görünüşte de olsa her birine ayrı muamele yapmalıyız." diyor.

Malama bunları dinledikten sonra, söylemeye söz bulamamıştı...

Difaî Partisinin birbiri ardınca düzenlenen halka açık toplantıları ve parti adıyla alınan intikamların, kesilen cezaların, hükümet yetkililerine ulaşmaması artık mümkün değildi. Taşradaki memurlardan kaymakamlara, kaymakamlardan valilere istihbarat bilgileri gidiyor, köylerdeki toplantıların ayrıntıları

rapor edilerek ilgili yerlere ulaştırılıyordu. Ancak bu malumat ve raporlar birbirleriyle çelişkili olduğundan Difaî Partisi ile ilgili net bir görüşün ortaya çıkması imkânsızdı. Difaî Partisinin Müslümanları, Ermenilerle barış içinde yaşamaya, doğruluk ve dürüstlüğe, kanunlara uymaya, eğitim ve kültüre davet etmesi göz önünde bulundurularak teşkilatı övüyorlar; Karabağ'da eğitime olan ilginin artmasını, okulların yaygınlaşmasını, çapulculuğun, cinayetlinin azalmasını, savaşın şiddetini kaybetmesini de Difaî Partisinin çalışmalarının olumlu bir sonucu olarak görüyorlardı. Difaî Partisinin görünüş itibarıyla mevcut kanunlar çerçevesinden dışarı çıkmaması; aksine, ahaliyi emeğe, çalışmaya, helal kazanca yöneltmesi, şeriat kanunlarına uymaya çağırması, savaşın her iki tarafa da ağır zayıat verdiğini anlatması, yaşama ve üretim kültürünün geliştirilmesi, ekonominin inkişafına çalışması, partinin suçlanmasına imkân vermiyordu.

Difaî Partisi hakkında farklı düşünenler de vardı. Onlar ortada bir delil olmasa da işlenen cinayetleri temel alarak Difaî Partisini hükümet aleyhine çalışan bir terör örgütü gibi kabul ediyorlar ve bu şekilde raporlar, yazılar yazıyorlardı. Lakin Difaî Partisi taraftarlarınca öldürüldüğü iddia edilenlerin ölüm sebepleri izah edilirken, hakikat de ortaya çıkıyordu: Yevlah'ta jandarma Jukov silah ticaretine göz yumması, Kemerli'de Meşedi Kara yalan ve riyakârlığı, Ağdam'da Polis şefi Seferelibeyov ise ihaneti sebebiyle öldürülmüştü.

Difaî Partisini ele verip ihbar eden şikâyetlerden biri olan Seferelibeyov'un yazdığı raporunun bir sureti Bilal'e ulaşmış veya bilerek ona ulaştırılmıştı. Hüsü ile Bilal, bu raporu birlikte okuyorlar, her cümleden sonra bunu yazana ağızlarının dolusunca küfredip kaldıkları yerden, okumaya devam ediyorlardı. Nihayet Bilal, öfkeden deliye döndü, yerinde oturamadı, ayağa kalkıp volta atmaya başladı:

- Türk değil bu alçak! Ermeni dönmesidir. Türk veya Müslüman böyle bir vicdansızlık yapmaz!

Hüsü de kendini kaybetmişti:

- Niye yapmasın, diye bağırdı. Soru mu sormuştu yoksa bir şeyleri mi hatırlatmak istediği anlaşılmıyordu: Şuşa'dan Muhtar'ın oğlu Eyyub yazmadı mı? Şuşa teşkilatını satmadı mı? Var! Bizim içimizde de hainler, ekmek yediği sofraya bıçak saplayanlar var! Bir Ermeni 30 ruble için Taşnak Sütyun Cemiyetini ya da başka bir Ermeni teşkilatını satar mıydı? Bizimkilerin cebinden parası çıkamasın da canı çıksın! Millet yolunda harcanmayan paralar ya bir pavyon kahpesine kismet oluyor, ya da yol kesen bir eşkiyaya! Bunu bir türlü anlamıyorlar...

Bilal onun sözünü kesti:

- Şimdi ne yapalım? Ne diyorsun?

- Bunu bana niçin soruyorsun? Seferelibeyov'a sor!

- Ne yapalım biliyor musun? Gel, biz de cenap Seferelibeyov'a bir ikaz mektubu yazalım! Hüsü onun şaka mı yaptığını yoksa ciddi mi konuştuğunu ayırt edemiyordu. Bilal devam etti: Mektuba, "Cenap Seferelibeyov, yazdığın raporun bir sureti de bize, yani Difaî Partisinin Şuşa ve Ağdam şubesine ulaştı. Sakın rahatsız olma! Bu şikâyetinden dolayı, ölçün alınacak!" yazalım. Bu mektubu yazalım ki, ölümünü bekleye bekleye köpek gibi dolaşsın! Korkusundan, erkeklikten düşsün! Zaten böylelerine erkek denmez, bunlara kadın elbisesi giydirip çarşıda pazarda dolaştıracaksınız! İhanetinin cezasını bekleye bekleye, gizlene gizlene, sürüne sürüne yaşasın. Günde yüz defa ölüp ölüp dirilsin... Tüküreyim öyle yaşamaya!

Aynı gün, bir ikaz mektubu Seferelibeyov'a ulaştı. Mektuba şunlar yazılmıştı: "Cenap Seferelibeyov, sen yanıyorsun! Difaîcileri tanımamışsın! Senin gibi alçaklardan başka, bütün halk Difaîcidir. Bütün halkı satmaya, kırdırmağa, sürdürmeye gücün yetmez. Ama bizim elimiz, senin yakana tez elden yapışacak!"

Seferelibeyov korkusundan kurudu, beti benzi soldu. Günlere evinden dışarıya çıkamadı.

İki hafta sonra Seferelibeyov'un ölüm haberi duyuldu. Onun canına Hüsü mü kıymıştı, yoksa Azrail mi, bilen olmadı...

Hedefler o kadar doğru seçiliyordu ki kimse tetikçiyi kınamıyordu. Bunlardan başka, diğer cezalandırılanlar da ya halka zulmeden ya da Ermeni Müslüman savaşında, Ermenilere silah veren devlet memurlarıydı. Milliyet farkı gözetilmeden, halk yararına hizmet etmeyen Müslümanların da cezalandırılması, teşkilata "Anti Rus" veya "Anti Ermeni" damgası vurulmasını engelliyordu.

Cezalandırılacak olanlar, önceden ikaz ediliyor; doğru yola çağrılıyor, adaletli olması için evine ya da iş yerine mektuplar gönderiliyor ancak bütün çareler tükendiğinde, hakkında ölüm hükmü veriliyordu.

Öldürenler kimlerdi? Bu cinayetlerin hepsinin arkasında Difai Partisi mi duruyordu? Bunları da bilen yoktu.

ÇATLAK

Silahsız Müslümanların, kısa süre içinde savaşın kaderini değiştirecek önce Rus Kazaklarının desteklediği Ermeni birliklerine çok ciddi bir direnişle karşılık vermesi, sonra birdenbire bütün Kafkasya'ya yayılan örgütlü bir güce dönüşmesi, hükümet yetkililerini çok şaşırtmıştı. Gece gündüz düşünüyorlardı: "Nedir bu Difai Partisi? Ne amaçla kuruldu? Başında kim var? Karabağ Müdafaa Komitesi ile Difai Partisi arasında bir ilişki var mı? Güney Kafkasya Müslüman teşkilatlarının Setterhan hareketi ile bir bağlantısı olabilir mi? Teşkilatın merkezi karargâhi neresidir? Mali kaynağı nereden sağlıyorlar?" Bütün bu sorulara cevap aranıyordu...

Bu şaşkınlık ve sonuç vermeyen araştırmalar yaklaşık iki yıl sürdü. İlk çatlak Şuşa'da, babası ve kardeşinin öldürülmesiyle ilgili Eyyub'un yazdığı şikâyet dilekçesiyle meydana gelse de Eyyub'un yazdığı mektupta ileri sürdüğü iddiaların doğru olup olmadığı araştırılmalıydı ve delillerle ispat edilmeliydi. Bunun ispatlanması zordu. Ancak bu şikâyet ciddi şüpheler doğurmuş ve Difai Partisi ile ilgili gizli soruşturmalara vesile olmuştu.

Eyyub önce Şuşa Jandarma İdaresine dilekçe yazmıştı. Dilekçesine: "Şahit olarak adı anılan insanların bir kısmının ifadeleri alınmış ve ifadesi alınanlar, olayı görmediklerini söylemişlerdir. Diğer şahitlere ise ulaşılammış, savaşta öldükleri veya şehri terk ettikleri sanılmaktadır." diye cevap verilmişti.

Şikâyetçi bununla yetinmedi: "Babam ile kardeşim, Ermenilere casusluk yaptıkları iddiası ile suçlanarak haklarında bir yargı kararı olmadığı halde öldürülmüşlerdir. Bu olayın şahitleri, babamı ve kardeşimi öldürenleri gözleriyle görenler var."

diye bir mektup da Tiflis'e; Kafkasya Jandarma İdaresine yazdı ve bu mektuba, şahitlerin uzun bir listesini de ekledi.

Birkaç ay sonra Tiflis'ten, muhakkik İsakov'dan da öncekine benzer bir cevap geldi: "Şahit olarak gösterdiğiniz kişiler, bu olaya tanık olmadıklarını beyan etmişlerdir." Cevap olarak gönderilen mektupta ayrıca, Şuşalıların Muhtar'ı sevmedikleri de ima ediliyordu. Eyyub bu cevaplarla, idarenin kendisini baştan savdığını anladı.

... İkinci çatlak ise Tiflis ve Gence'de yapılacak operasyonlar için Difaî Partisi adına para toplanması sırasında olmuştu. Bu işi yapmak için sorumluluğu Şuşalı aydınlar üstlenmişti. Yaklaşık 2000 ruble para toplanması gerekiyordu. Adam başı 30 ruble toplanması kararlaştırılmıştı. Tereddütsüz, hevesle, bu para ile ne yapılacağı bile sorulmadan, herkes üstüne düşeni yapıyordu. Ancak tek bir adam direndi:

- Ben niye 30 ruble verecektim? Ne amaçla topluyorsunuz?

Bunu o kadar tekrar etti ki sonunda Huduş Kulubeyli daha fazla tahammül edemedi:

- Bu parayı senin intikamını almak için topluyoruz ey Müslüman! Kazakların silahını Ermenilere verip bizi kırdıranlar cezasını çekecek! Ermeniler de Müslüman'ın mal olmadığını, uyumadığını, kendisine düşmanlık yapanın cevabını verebileceğini görsün!

Adam ne bir söz demiş ne de para vermişti. Ayrılıp gittikten sonra da Difaî Partisinin devlet aleyhine çalıştığı ve zorla para topladığından bahisle para toplama işini üstlenenler hakkında etraflı bir şikâyet dilekçesi yazıp Yelizavetpol valiliğine göndermişti. Hatta Difaîcilere katılan ve para toplama işini üstlenen akrabalarına da acımamıştı. 30 kadar hısım akrabasını ve hemşerisini satmak, onun için 30 ruble vermekten daha kolaydı. Üstelik para toplayanlar, bu adamın aynı zamanda "Padles" Muhtar'ın uzaktan akrabası olduğunu dikkate almamışlardı.

Bu şikâyet mektupları Müslümanların gizli teşkilatları ile ilgili Kafkasya canişinliğinde dolaşan şüpheleri derinleştirmişti. Difaî Partisi ile ilgili istihbarat bilgilerini doğrulamak ve şikâyet konuları hakkında detaylı bilgi için Yelizavetpol ve Bakü valiliklerine bu vilayetlere bağlı kazalara emirler verilmişti.

İçteki bu çatlaklar olmasa, Difaî Partisinin ve Azerbaycan'ın sonraki talihinin nasıl olacağını tasavvur etmek zordu.

Müdafaa denilince Ahmed Bey de, Elimerdan Bey de halkın hukuk yoluyla, ilimle, eğitimle silahlanmasını, kanun dili ile kendini müdafaa etmesini kastediyorlardı. Silahın ömrü savaş, eğitimin ömrü inkişaftır! Difaî Partisi Müslümanları aydınlatma ve eğitim yolu ile millî birliğe çağırıyordu.

Çarizmin kanunları açıkça Velikorus şovenizmine hizmet ediyordu. Bu bir gerçektir. Ancak Rusya'da ve Azerbaycan'da Müslümanların başına gelen belaların bir sebebi de kanunları bilmemeleriydi. Yani ahali yürürlükte olan tek taraflı kanunlardan bile habersizdi.

Devletin görevi olan ancak yapmadığı bir işi Difaî Partisi yapıyordu. Eyaletlerdeki birçok küçük anlaşmazlık Difaî Partisinin yerel teşkilatlarının adaletli müdahalesi ile çözülmüyordu. Kanuna göre kimin haklı olduğu izah ediliyor, tarafların rızası ile anlaşmazlıklar çözülmüyordu. Devlet idarelerinin müdahalesinin rüşvetle, sürüncemede bırakmakla sonuçlanacağını bilen insanlar, Difaî Partisine müracaat ediyor, bu işlerle ilgili devlete verilecek harcın bir kısmını kendi istekleri ile partiye yardım olarak veriyorlardı. Yerel teşkilatlar bu bakımdan birer hukuk danışma bürosu gibi de hizmet veriyorlardı. Bu işte şeffaflığı sağlamak amacıyla yerel teşkilat temsilcilerine makbuz da verilmişti. Böylece, devlet idarelerine müracaatların sayısı azalmıştı. Kısa sürede böyle bir değişiklik memurların anlamadığı bir işti.

Tiflis'e yazılan raporlarda Difaî Partisinin gittikçe artan nüfuzu itiraf edilirken, partiye karşı açık mücadelenin gittikçe zorlaştığı ayrıca vurgulanıyor, gizli bir hafiye teşkilatı kurulması teklif ediliyordu. Bu yüzden çok kısa bir sürede böyle bir hafiye teşkilatı kurulmuştu.

Kaymakamlardan biri ve aslen Ermeni olan Avakov ise, bütün raporlarında ve konuşmalarında Difaî Partisini aynı şekilde övüyor hatta tüm meclislerde müdafaa ediyordu. Avakov'un Ağustos 1907 tarihli raporunda şunlar yazılmıştı: "Difaî Partisi siyasi çizgisinde son derece demokratik, ciddi bir teşkilattır. Sosyal demokrasi öğretisini tebliğ ediyor, ahalinin bütün aydınlarını kendi bayrağı altında birleştirmeye çalışıyor, içtimai amaçları gerçekleştirmeye çalışıyor." Karabağ'ı Müdafaa Komitesinin, Difaî Partisinin gizli teşkilat olabileceği fikri de ona aitti.

...Aran Karabağ'da teşkilatlanma işine, yalnız devletten maaş alan memurlar, itinasız şekilde yaklaşıyorlar, cemaatin gazabından korktukları için partiye "üye olmuyorum" diyemeseler de çeşitli bahanelerle partiden uzak durmayı tercih ediyorlardı. Bazı memurlar ise hadiseleri sadece izlemekle yetinmiyor, gizlice yukarı makamlara şikâyetlerini bildiriyorlardı.

İmamkulu, Yelizavetpol valiliğinde tercümandı. Sedreddin'in arkadaşı olduğu için, gelen mektuplarla ilgili ona malumat veriyordu. Difaî Partisini zayıflatmak için Ahmed Bey'in ülkeden sürgün edilmesi teklifinin kimler tarafından getirildiğini de, Sedreddin'e o iletmişti. Difaî Partisinin ahaliyi inkılâba sevk etmesi, Ahmed Bey'in Karabağ aksakallarını Bakü'ye davet etmesiyle ilgili Seferelibeyov'un raporunun bir suretini de o çıkarmıştı. Bu raporda Ağdam ve Şuşa teşkilatlarının faal üyelerinin isimleri valiliğe bildirilmişti. Bir süre sonra o adamların birçoğu sürgün edilecek veya Rusya'nın iç bölgelerine, Aras nehrinin karşı kıyısına kaçarak saklanacaklardı.

Seferelibeyov'un raporunda şu hususlar vardı: "Ahmed Bey teşkilatlanma işine başlarken, yanına çağırıldığı insanlara terörü

tebliğ eden programlar verse de onlara, kendilerini Hayriye Cemiyeti üyeleri gibi davranmayı tavsiye etmektedir."

Terör eylemlerinin güya becerikli gençlerin eli ile hayata geçirilmesi ve bu amaçla faal üyelere para toplanması konusunda Şuşa'dan gönderilen dilekçelerde yer alan malumatlarla Seferelibeyov ve diğer kaymakamlıkların raporlarında yer alan bilgiler benzerlik gösteriyordu. O günlerde kaymakamlar, valiler ve canişinlik arasındaki yazışmaların esas konusu Difaî Partiydi. Şuşa kaymakamı yollarda araçların yağmalanmasını da Difaî Partisi ile ilişkilendiriyor ve Difaîcilerin, başta Ahmed Bey olmak üzere, Sibiryaya ya da Heşterhan'a sürgün edilmesinin gerekli olduğunu savunuyordu. Memurların bir kısmı da Ahmed Bey'in hapsedilmesinin, sürgünlerin ve Difaî Partisine karşı operasyonların fayda sağlayamayacağı görüşündeydiler. Onlara göre, Ahmed Bey bütün Kafkasya'da tanınan meşhur bir gazeteci olduğundan, onun devlet aleyhine inkılâp faaliyetlerini ispat etmek mümkün değildi ve elde hiçbir delil yoktu. Bu nedenle Difaî Partisini kapatmak da bir fayda sağlamayacaktı. Bu görüşü savunanlar: "Difaî Partisini kapatırsınız, başkasını açarlar, en iyisi, gizli şekilde bu partinin faaliyet alanını daraltmaktır." diyorlardı.

Müslümanların bu şekilde ciddi bir teşkilatlanmayı başaramayacaklarını düşünen ve onları küçümseyen Vorontsov Daşkov da nihayet, bu istihbarat bilgilerine karşı kayıtsız kalmanın imkânsızlığını anladı. Şimdiye dek Malama'nın ikazlarını önemsememesinin sorumluluğunu daha fazla taşıyamayacağını düşünüyordu. Bu yüzden de Difaî Partisi ile ilgili yapılması gereken operasyonları kendi uhdesine aldı.

1908 yılının ilk aylarında, operasyon için düğmeye basıldı ve Difaî Partisine karşı açıktan harekete geçildi.

Şuşa kaymakamı K.Lokatov 25 Mart 1908 tarihli ve Yelizavetpol valiliğine sunduğu 3 Numaralı raporunda şunları yazmıştı: "... Bu raporla aşağıda adları yazılan Şuşa vatandaşlarının

hapsedilerek Şuşa hapisanesine atılması konusunda 23 ve 24 Mart tarihlerinde kabul ettiğim kararımı iki nüsha halinde size gönderiyorum." Bu raporun ekinde hapsedilmesi gerekenlerin listesi sunuluyordu:

1. Hacıhüseyn Münşizade 2. Efrasiyab Ezimli 3. Meşedi Şamil Hacıoğlu 4. Hacı Mecid Seyid Bağiroğlu 5. Zülfükar Bey Hakverdili 6. Ağdam'ın Seyidli köyünden Vahid Bey Kazımbeyli 7. Hıdırlı köyünden Mirze Davudağa Efendizade 8. Kargabazar'dan, Ağdam mektebi hocası Esger Eyvazlı.

K.Lokatov, ayrıca evlerinde arama yapılanların adları ve arama sonucunda düzenlenen tutanakları da raporuna eklemişti.

Tutuklanması konusunda karar çıkarılan bazı adamların yakalanmadığını kaydeden K.Lokatov, onların bir kısmının Ermenilerle çatışmalar sırasında ölmüş olabileceğini bildiriyor, geri kalanların bir an önce tutuklanması için aldığı tedbirler hakkında da bilgi veriyordu.

Bu rapordan 8 gün sonra 12 Nisan 1908'de Yelizavetpol valisi Kavrilov'un kararı ile birçok Difaî Partisi üyesi, Kafkasya'dan çıkarılarak 3 yıllığına Heşterhan'a sürgün edildi. Difaî Partisine mensup İran uyruklular ise sınır dışı edilerek ülkelerine gönderildi.

Bu sürgünler ve üyelere birçoğunun tutuklanması Ahmed Bey'i yıldırmadı, aksine o, açık şekilde ortaya çıkmaktan başka bir yolunun kalmadığını anladı ve Yelizavetpol valiliğine, adları anılan adamların tutuklanmalarının ve bir kısmının sürgün edilmesinin, mevcut kanunlara göre hukuka aykırı olduğunu bildiren bir dilekçeyle müracaat etti.

Bu yanlı ve hukuka aykırı karara karşı mücadelede, Difaî Partisinin bütün vasıtalarına başvuracağı vurgulandı. Mektup o kadar kararlılıkla ve sağlam bir hukuki mantıkla kaleme alınmıştı ki, Kavrilov, bazı Difaîcilerin sürgün ve hapis kararını 3 bin ruble para cezasına çevirmekten başka çare bulamadı.

1908 yılının ikinci yarısı, Hem Difaî Partisinin hem de Ahmed Bey'in hayatında sancılı günlerin başlangıcı oldu.

...Malama, Tiflis barış görüşmelerinden sonra Ahmed Bey'den yana tedirgindi ve onu tuzağa düşürmek için fırsat kolluyordu. Hangi yolla olursa olsun, canişinin dikkatlerini bu meseleye ve Ahmed Bey'e yöneltmek istiyordu. Bu nedenle valiliklerle yakın ilişkiler kuruyor, aldığı raporları ilk fırsatta, üstelik birin üstüne beş koyarak Vorontsov-Daşkov'a iletliyordu.

Birkaç ay sonra, hiç beklemediği halde, olaylar tam da onun istediği gibi gelişti. 1908 yılının ilk aylarından itibaren Difaî Partisi Kafkasya canişinliğinin bir numaralı sorunu ve endişesine haline geldi. Bu siyasi hareketin mahiyetini öğrenmek, gizli amaçlarını keşfetmek ve bu partinin faaliyetlerine son vermek için canişinlik bünyesinde özel bir birim kuruldu. Malama, Yelizavetpol ve Tiflis'te sokaklara ve duvarlara yapıştırılan Difaî Partisinin bildirilerini ve eyalet valiliklerinden aldığı istihbarat raporlarını toplayarak yeniden canişine müracaat etti:

- Müslümanların siyasi örgütü olan Difaî Partisi, artık kontrolden çıktı... Rus ve Ermeni memurları katledenler de onlar, bu işte kesinlikle onların eli var. Elimizde yeterli delil ve belge olmasa da gelen istihbarat raporları şüpheye yer bırakmıyor. İş o kadar ileri götürüyorlar ki artık bizi bile tehdit eder hale geldiler.

Vorontsov Daşkov son aylarda kendisi de Difaî Partisi ile ilgili bilgileri topluyor, eyaletler ve kazalardan gelen mektupları şahsen arşivliyordu. Malama'nın getirdiği bilgi, belge ve raporları da sabırla ve uzun uzun inceledi. Tavrı yavaş yavaş değişti ve:

- Bu köpeklerin kökü kurutulmalıdır! Difaî Partisi ile ilgili tekliflerinizi hazırlayın, dedi.

Malama:

- Bize şikâyet dilekçesi yazanlar ve hazırlanan istihbarat raporları, bu partinin Bakü'deki başı ezilmedikçe, yapacağımız işlerden bir sonuç alamayacağımızı söylüyor.

- O yazılanları bir kenara bırak! Sen kanunlarımıza bak! Hukuka uygun hareket et!

- Şüphelendiğimiz bazı adamların evlerinde, Gence'de ve Şuşa'da aramalar yapmak istiyoruz, görünen o ki, suçluların bir kısmı ya hapsedilmeli ya da Kafkasya'dan sürülmelidir.

- İşinize bakın, devam edin!

YAKLAŞAN TEHLİKE

Ahmed Bey çemberin daraldığını ve tehlikenin her gün daha da yakınlaştığını hissediyordu. Bakü'ye büyük umutlar bağlasa da umduğunu bulamamıştı. On yıl, göz açıp kapayıncaya kadar gelip geçmişti ve bu on yıl boyunca rahata ve huzura erememişti. Bakü, Tiflis, Şuşa, Petersburg... Günlerce süren ve sayısını dahi bilmediği resmî ve gayrî resmî görüşmeler, tartışmalar, müzakereler, kurultaylar, heyecanlı nutuklar, konuşmalar, tavizsiz direnişler ve gece gündüz demeden, bıkip usanmadan üstelik birçok dilde yazılan yazılar, makaleler... Paris'ten yeni geldiğinde, işleri yoluna koyup tekrar dönmeyi düşünüyordu. Ancak bu darmadağın olmuş ülkede hangi işleri yoluna koyabilirdi ki? Müslümanlar İttifakı, Türk Birliği, Karabağ'ı Müdafaa Komitesi, nihayet, şerre ve düşmana karşı geniş bir cephe açan Difaî Partisi. Her tarafa, her yere el atmıştı. Yıllardır özlemine çektiği Türkçe gazeteyi de çıkarmıştı. Lakin işler düzelmiyor, hava bir türlü açılmıyor, felaket bulutları ülkenin üstünde birikiyordu. Japonya muharebesinden sonra halklara verilen hak ve özgürlükler geri alınmakta, Rusya yeniden zulmet bataklığına saplanmaktaydı. Tabii ki bu da geçici bir durumdu, dünya hızla değişiyordu ve Rusya da uzun müddet bu değişimlere karşı koyamaz, değişimlere meydan okuyarak aşılmaz bir irtica kalesi gibi halkın karşısına geçemezdi. Mutlaka bir inkılâp hareketi bu irtica kalesini yerle bir edecekti. Ama ne zaman? O belirsiz vakte dek milleti, üstüne gelen selden kurtarmak lazımdı. Onu ve arkadaşlarını ele veren şikâyet dilekçelerinin Şuşalı hemşerileri tarafından yazılmış olması, Ahmed Bey'in zoruna gitmişti. "Farkı yok, halk aynı halk. Şuşa, Ağdam, Bakü... Hepsi de aynı cehalet mengenesinde..." diye düşünüyordu. Ancak özellikle

Şuşalılar arasında böyle sebatsız, hain adamların olabileceğini aklına bile getirmemişti. Bu kadar sevdiği, uğruna ömrünü kurban vermeye hazır olduğu yurdunda, tek birce adamın ihaneti bile, son yıllarda ona vurulan en ağır darbeydi. Sadece O değil, Difaî Partisi ve Karabağ'ı Müdafaa Komitesi de Karabağlıların kendi aralarındaki iç çekişmelerin ve cehaletin kurbanı olmuştu.

Ahmed Bey şimdi, işini başarıyla yapmış ve amacına ulaşmış olan bir teşkilatı, devletin baskısından kurtarmak için, faaliyetlerini geçici de olsa durdurmak ve bir süre geri çekilmek gerektiğini anlıyordu. Bu hamle, geleceğe yönelik bir adım olurdu. Zaten partinin Şuşa Ağdam ve Gence'de göze batan bütün faal liderleri ya hapsedilmiş, ya da değişik yerlere sürgün edilmişti. Ölenler, yurtdışına kaçanlar, yeraltına inip gizli faaliyete başlayanlar ve diğer millî partilere katılanlar da vardı.

Öte yandan dostları, İstanbul'a gelmesi için baskı yapıyorlar ve onun bir an önce İstanbul'a dönmesini istiyorlardı. Önceleri onun Bakü'de kalmasının bir zorunluluk olduğunu söyleyen Elimerdan Bey de can dostunun başında dolaşan kara bulutları görüyor, onun sürgüne gönderilmesindenense, İstanbul'a gitmesini istiyordu.

Sadece Sitare Hanım: "Hiçbir yere gitmiyorum." diye direniyordu. Şuşa'dan ayrılmak yetmezmiş gibi şimdi de Azerbaycan'dan ayrılmak zorunda kalacaklardı. Hiç olmazsa Şuşa'ya her gün gidip gelenler vardı ve Şuşa'dan haber alabiliyordu ama İstanbul çok uzaktı...

- Ben yazmalıyım, Sitare can! Difaî Partisinin ileri gelenlerinin yarısı hapiste, yarısı sürgün... Sıra bize de gelecek. Bundan korkmuyorum, zaten burada bir hapisane hayatı yaşıyoruz. Hem de gideceğimiz yer, bir Türk yurdu. Arkadaşlarım İstanbul'da yeni bir hükümet kurdular, onlara yardım etmem lazım, aramızda vefa yeminimiz var. Ha Bakü, ha İstanbul ne fark eder. Yeter ki milletimize hizmet edebilelim. Ama sana söz

veriyorum, çok sürmez, kısa süre sonra yeniden Bakü'ye döneriz ya da Bakü, bu Çar hapishanesinden kopup İstanbul ile birleşir...

Hapis ve sürgün sözlerini işitince, Sitare'nin ellerli yanına düştü. Belli etmese de göç hazırlıklarına başladı. Yükte hafif, pahada ağır eşyaları toparlayıp taşınması zor olacak eşyaları da akrabalarına emanet etmek için onların evlerine gönderdi.

Ahmed Bey hayat tarzını hiç değiştirmeden ve bıkip usanmadan yazıyor, arkadaşları ile görüşüyor, hapiste veya sürgünde olan Difaîcilerle ilişki kurup onlarla ilgileniyordu. 1909 yılı başlarında partinin genel idare kurulunda, hükümetin Difaî Partisine karşı özel düşmanlığın yarattığı ağır vaziyet müzakere edildi. Doğrudur, Taşnak Sütyun Cemiyetinin faaliyetlerine de yasak konmuştu; onların da liderleri yurtdışındaydı ancak üyelerine dokunan yoktu. Taşnak Sütyun Cemiyeti üyeleri, sakın ve sessizce faaliyetlerine devam ediyorlardı.

Genel İdare Kurulunda çoğunluk Difaî Partisinin faaliyetlerine ara vermesinden başka çıkar yol görmüyordu.

-Üyelerimiz başka partilere; Müsavat Partisine veya Himmet Partisine katılabilirler, diye bir teklif de sunuldu.

Ancak İsa Bey Aşurbeyli:

- Difaî Partisinin üyeliği şerefini taşıyan bir kimse, bu adı başka partiye değişemez, diye kestirip attı.

Ahmed Bey'in içinde, fırtınaya tutulan gemiyi terk etmek zorunda kalan bir kaptanın hüznü vardı.

Difaî Partisinin genel idare kurulu dağılır dağılmaz, Elimerdan Bey Topçubaşı Ahmed Bey'in odasına girdi:

- Valilikten bir haber aldım. Senin odanda arama yapacaklar mış!

Ahmed Bey güldü:

- Ben onları her gün bekliyorum!

Ahmed Bey çay getirtti. Konuşmalarının uzayacağını biliyordu. İkisinin de işleri artmıştı, önceki gibi sık sık görüşemiyorlardı.

Aynı gazetede çalıştıkları ve her gün bir arada oldukları günleri çok arıyorlardı. Paranın, zorbalığın, cehaletin kol gezdiği, hüküm sürdüğü, Müslümanların haklarının her adımda çiğnendiği bir muhitte, kader onları çetin bir imtihandan geçiriyordu. Sırt sırta vermeseler, birbirlerine dayanak olmasalar kara güruhun, memur sürüsünün ayakları altında ezileceklerini biliyorlardı.

Son zamanlar Rus hükümetinin vaat ettiği yeniliklerden vazgeçerek geri adım atması, eski zorbalıkların yeniden devlet yönetimine hâkim olması, Elimerdan Bey'i de iyice bunaltmıştı. Yıllar yılı çektikleri zahmet, Müslüman milletvekillerinin iktidara karşı meydan okuyan çıkışları, on yıllarca biriken ve birden bire volkan gibi püsküren dertler nedeniyle insafsız, vicdanlı Rusların bile onları müdafaaya sevk etmesi, direnişler, talepler ve kabul ettirilen hak ve azatlıklar... Demek ki hepsi de boş yere çekilen eziyetlerden ibaretti. "Çak çak baş ağrıtır, değirmen kendi işinde, demişler. Mutlaka Türkçe gazeteleri de bir an önce kapatacaklar." diye düşündü Elimerdan Bey, "Avrupa gazetelerinden savaş ve kan kokusu geliyordu durmadan. Yani savaş ortamı ve savaş tehlikesi hemen her yerde, demokrasi ve özgürlüğe bağlanan ümitleri bir bir kırıyordu. Ahmed Bey ve Elimerdan Bey de başlarını alıp yurtdışına mı çıksalardı? Ya onların yaptıkları işler? Bu işleri kim devam ettirecekti? Elimerdan Bey bunları düşünürken, Ahmed Bey'in başı üstünde dolaşan kara bulutların da gün geçtikçe karardığının ve tehlikenin büyüdüğünün farkındaydı. Bir yandan da İstanbul'daki meslektaşları Ahmed Bey'den el çekmiyorlar: "Gel! Gel!" deyip duruyorlardı. Niye gidecekti? Sebep neydi? İstanbul'daki dostları: "Orası sizin değil, işgal altında? Orada aydına ihtiyaç yok." diyorlardı. Ahmed Bey'in yüreği doluydu:

- Ümidimizi bağladığımız Osmanlı imparatorluğu da sarsılıyor, dedi Ahmed Bey. Sırp, Bulgarlar, Yunanlar ayaklanmak için fırsat kolluyorlar... İngiltere, Araplarla Farısları kızıştırıyor: "Kahire'den Kalkütte'ye kadar İngiliz İmparatorluğu" kurmak

istiyorlar. Amerika, Osmanlı imparatorluğunu parçalamak için, altında Mason hilesi gizlenen "insan hakları" kozunu ortaya atıyor. Güya onlardan önce ne insan vardı, ne insan hakları... Emperyalistlerin ne kadar gösterişli söylemleri varsa, hepsi de işgalci ve sömürgeci niyetlerini gizlemek için!

Elimerdan Bey:

- Bütün bunlar olurken, senin Avrupa ve İstanbul'daki arkadaşların da boş durmuyorlar. Ancak Genç Türkler'in Osmanlı İmparatoruna bakış açısıyla Ermeniler ve Bulgarların yaklaşımı arasında pek bir fark yok! Paris'teki son kongrelerini Ermenilerle bir arada yapmışlar. Biz burada Taşnak Sütyun Cemiyeti ile vuruşuyoruz, ancak senin övgüyle bahsettiğin Ahmed Rıza, Taşnak Sütyun lideriyle birlikte mücadele mukavelesi imzalıyor; II. Abdülhamid'i birlikte tahttan indirmek için ant içiyorlar! Ahmed Rıza bunu yaparken, düşman değirmenine su taşıdığıının farkında değil mi? Ermenilerin istediği bir göz, Allah verdi iki göz! İyi ya da kötü, devlet senin devletin! Ama amaçlarını gerçekleştirdiklerinde, bu gün kendilerini millî azınlık olarak nitelleyenlerin karşısında duramayacaklar. Genç Türkler iktidar kavgasından başlarını kaldırdıklarında, koca cihan devletinin paramparça olduğunu görecekler!

Ahmed Bey:

- Yok, yok! Katiyen öyle değil. Benim arkadaşlarım batan gemiyi kurtarmak istiyorlar. Doğrudur, terörist Ermeni teşkilatlarıyla işbirliği yapması, Ahmed Rıza'nın hatasıdır. Ben de senin gibi düşünüyorum ve orada olsam, buna asla izin vermezdim! Ancak İttihat ve Terakki Partisinin asıl gücü Paris'te değil, Selanik'te, Anadolu'da ve ordu içindedir. Ordunun Genç Türkler'i savunması bir yandan Ermeni'ye, Yunan'a yerini gösteriyor, bir yandan da kan dökülmesini önüyor. Böyle giderse, II. Abdülhamid'in Genç Türkler ile anlaşmaktan başka çaresi kalmayacak.

Elimerdan Bey:

- Anlaşınca ne yapacaklar? Genç Türkler kendi taraftarlarına ne diyecekler?

Ahmed Bey:

- Genç Türklerin niyeti, 1876'da ilan edilen meşrutiyeti yeniden inşa etmek... II. Abdülhamid mecbur kalıp bu adımı atabilir. Böylece hem inkılâp dalgasını sakinleştirir, hem de baskıcı dış ülkelerle arasındaki bir dizi sorunu ve çekişmeyi halleder!

Elimerdan Bey:

- Buna izin verecekler mi? Ermeni teşkilatları, Kafkasya'da at oynatan Taşnak Sütyun Cemiyetini, İngiltere ve Avrupa besliyor. Osmanlı imparatorluğu içindeki isyanları açıktan ya da gizlice destekleyenler, Yahudi, Yunan, Fransız ve İngiliz mason localarıdır...

Ahmed Bey:

- Onlar Osmanlı topraklarına çoktan kök salmışlar. Genç Türkler bunu biliyorlar... II. Abdülhamid onlarla mücadele edemiyor... Osmanlı imparatorluğunun kurtuluşu benim arkadaşlarım sayesinde olacak.

Elimerdan Bey:

- Ancak Avrupa da istediğine ulaşacak. 600 yıllık Osmanlı korkusundan azat olup kurtulacak.

Ahmed Bey:

- Aksine, Genç Türkler'in ülkede Müslüman, Boşnak, Arnavut, Ermeni, Arap ayrımcılığını ortadan kaldırma çağrıları cemiyete yeni bir soluk veriyor, düşmanların gizli emellerini boşa çıkarıyor.

- Bu geçici bir barış olabilir... Yüzlerdeki yalancı gülümsemelere, sahte uzlaşmalara bakma sen! Görünen köy kılavuz istemez! Dört tarafta pusuya yatmış bekliyorlar. Görmüyor musun, Osmanlı Devleti nerde zaafa uğrasa, oraya alelacele ya Avusturya ya da Rusya hücum ediyor... Fransa'nın, İngiltere'nin iş-tahı daha da kabarık...

- Bu söylediklerim aramızda kalsın Elimerdan Bey! İşin doğrusu, şimdi İmparatorluğa değil, Türk milletine sahip çıkmak, Türk halkını korumak lazım. Başkalarıyla ittifakın sonu yok... İster 600 yıl, isterse 1000 yıl sürsün bir devletin ömrü... Sonu iflastır. Kendi ırkının birliği için çalışmalısın. Mesela, Osmanlı Türkleri, Kafkasya Türkleri ve İran Türklerinin birliği için...

- Bu arzu, elbette çok güzel! Ancak yüz yıllardır bu bölgede akıtılan kanların, Osmanlı- İran savaşlarının, Rusya'nın Doğuya ve Güneye doğru yayılmasının tek bir amacı olmuş, o da bu birliği bozmak! Şimdi bu düşmanlar, en güçlü dönemlerinde ellerini kollarını bağlayıp bölgeyle ilgili iddialarından vazgeçecekler ve sessizce durup bekleyecekler ki Türkler de yeniden birleşip dünyanın ağası, beyi olsunlar... Bu olacak şey değil!

- Şimdi birleşmenin farklı yolları var. Dünyanın efendileriyle, onların anladığı dilde konuşmak lazım Yani demokrasi, milletler ittifakı, ıslahat, yenileşme, insan hakları...

- Arkadaşların bunu başarabilecekler mi? Yüz yıllardır devam eden sistemi yıkıp yenisini kurmaya çalıştıkları anda öyle bir zelzele kopacak ki, her şey alt üst olacak...

Ahmed Bey, Elimerdan Bey'in ne demek istediğini ve doğruları söylediğini biliyordu. Ancak bunca olanlardan sonra her şeyi başa döndürmenin imkânsızlığını da kavıyordu. Avrupa'dan tanıdığı Nazım Beyler, Ahmed Rızalar sadece Osmanlı'yı değil, dünyayı da idare edebilecek adamlardı. Ancak üç kıtaya yayılan koskoca cihan devletinin o kadar düşmanı vardı ki... Bu dışleri kanlı canavarların arasından nasıl çıkılabilirlerdi? Esas mesele de buydu! Yıkma elbette kolay oldu... Ancak yıkılanın yerine ne kurulacaktı ve ömrü ne kadar olacaktı?

Ahmed Bey, İstanbul'dan gelen telgraflarla, dostlarının onu sadece Difai Partisi nedeniyle başına gelebilecek tehlikelerden kurtarmak amacıyla değil, aynı zamanda ona ihtiyaçları olduğu için çağırıldıklarını biliyordu... Mücadelenin bu kritik döneminde Ahmed Bey'in kendileri ile birlikte olmalarını istiyorlardı.

İstanbul'da samimi Türk sevgisiyle yoğrulmuş, Türk Birliği ide-
alini benimsemiş bir grubun iktidara geçmesi, böyle bir hükü-
metin kurulması, esir Türklerin de azatlık kapısını açacaktı...
Paris'teyken arkadaşlarıyla birlikte, yıllarca bu meselelerle il-
gili hayaller kurmuşlar, çeşitli haritalar çizmişlerdi.

Jandarmalar gelecek, odasını arayacaklar, bir şey bulama-
yacaklar ve izleri üstüne geri döneceklerdi. Yarın yine gazete
çıkacak, beş on kişi bu gazeteyi okuyup ona "aferin" diyecekti.
Ya sonra? Bütün yollar, bütün sorular bu "ya sonra" sözüne ki-
litleniyordu. Burada yaptıkları işler, Çar hükümetinin, üstelik
de minnetle verdiği geçici bir fırsattı. Yarın bu imkânlar elle-
rinden alındığında ne yapacaktı? Ahmed Bey birdenbire, halkı
eğiterek amaçlarına ulaşmanın uzun ve karmaşık bir yol oldu-
ğunu; bu gün en önemli şeyin, dünyada tek veya teklenmiş Türk
devletini koruyup sağlamlaştırmak, bu devletin bütün dikkatle-
rini Türk Birliği ideolojisine yöneltmek olduğunu düşündü. Ya-
rın ne olacak, bilen yok... Rusya'nın dağılması ihtimale de belir-
sizdir. O zaman arkamızda kim duracak? Bize kim el uzatacak?
Ahmed Bey, idarenin Difaî Partisi ve gazeteyle ilgili kararları
beklemeden, İstanbul'a taşınmasının çok vacip olduğunu anla-
yınca, alınının kırışıklıkları açıldı, keyfi yerine geldi:

- Kararımı verdim, buradan çekip gitmeliyim. Şimdi benim
orada olmam çok önemli, Elimerdan Bey, dedi. Bundan sonra
Azerbaycan'ın talihi de İstanbul'da belirlenecek!

Elimerdan Bey tam bu konudaki düşüncesini açıklamak
üzereyken, kapı çalındı ve jandarmalar içeriye girdiler. Söz-
leri yarım kaldı. Gelenler, arama iznini Ahmed Bey'e göster-
diler. Ahmed Bey'e karşı nazik davranmaları gerektiği konu-
sunda özel bir emir aldıkları belliydi. Odadaki bütün her yeri,
büyük bir dikkatle arayan davetsiz misafirler iki saat sonra,
hiçbir şey bulamadan gitmeye hazırlandıkları sırada Ahmed
Bey kararlı bir sesle:

- Sizi gönderenlere, benim her şeyi gazetelerde söylediğimi,
masalarda, çekmecelerde herhangi bir şey saklamadığımı ile-
tin, dedi.

Aynı gün, Bakü'de, Gence ve Şuşa'da Difaî Partisiyle ilişkisi
olduğundan şüphelendikleri bütün insanların evlerinde, Kaf-
kasya jandarma idaresinin emriyle arama yapıldı. Birbirlerine
haber vermesinler diye, farklı yerlerde, aynı saatte arama yap-
mışlardı.

Pişnamazzade'nin evini de saatlerce aradılar, hiçbir şey bu-
lamadılar. Ancak arama yapanlar çıkıp gitmek isterken, birden
masanın arkasında bulunan sandığı gördüler.

Pişnamazzade:

- Orada ne varsa, hizmetçi Balahanım'ındır, dokunmayın,
dedi. Buna rağmen sandığı aradılar ve sandığın içinden, orta-
sında iki kılıç tasviri olan bir mühür çıktı.

Jandarma sordu:

- Bu nedir? Burada ne yazıyor?

- Önemsiz bir şeydir, iki gün önce, Balahanım sokaktan bul-
muş.

Jandarma:

- Bakarız, deyip mührü cebine koymak istediğinde Pişna-
mazzade:

- O ne benim ne de sizin işinize yarar. Ancak belki de
Balahanım'ın işine yarayan bir şeydir. Belki de üstünde dinî
bir şeyler yazılı, büyü, muska falandır, Balahanım onu benden
isteyecektir mutlaka. Neyi isterseniz götürün, ama lütfen onu
bana verin, diye ısrar etti.

Jandarma, buna rağmen mührü geri vermedi. Arama bit-
tikten sonra idareye dönünce, getirdiği kâğıtları ve mührü
Sedreddin'in önüne koydu.

- Bunları oku ve listesini hazırla!

Sedreddin:

- Tamam, dedi, jandarma dışarı çıktıktan sonra, gözüne ilişen mührü hemen tanıdı. Şimdi ne yapacaktı? Gâh avucundaki mühre, gâh da dışarıda yağın yağmura bakarak, sağa sola volta vurup odada gezinmeye başladı. O, jandarma idaresinin ter-cümanı olsa da diğer memurlara benzemiyordu. Onun gönülu Difaîcilerle beraberdi, milletini seven, bu idarede Müslümanlara karşı yapılan haksızlıklara tahammül edemeyen ve olanları dişlerini sıkarak izleyen, fırsat buldukça şehrin Müslüman ahalisine, devlet dairelerine işi düşen garibanlara yardım etmeye çalışan bir adamdı. Bu mührün Difaî Partisine ait olduğu ortaya çıkınca ne tufanlar kopacağını biliyordu. İşin bir ucu ona da dokunabilir, Difaîcilerle ilişkisi olduğundan şüphelenilirdi. Zaten jandarma da bu mührün üstünde neler yazılı olduğunu bilmiyordu ve jandarmanın kendisine teslim ettiği eşyaların neler olduğuna dair bir listesi de yoktu. Listelemesi için ona teslim edilen belgeler ve eşyalar içinde nelerin olduğunu, kaç sayfa evrak olduğunu, bunlar içinde bir de mührün bulunduğunu kim ispat edebilirdi ki? Bu düşünceyle ocağın yanına yaklaştı ve elindeki mührü, dua okuyormuşçasına, dudaklarını kıpırdatarak, yanın ocağın içine attı. Birkaç saat sonra jandarma yeniden Sedreddin'in yanına gelerek, onun hazırladığı Rusça listeyi alıp okudu ve sonra sordu:

- Mühür nerede?

Sedreddin:

- Bana mühür vermediniz ki... Üstünde Hazreti Ali'nin adı ve onun kılıcı 'Zülfikar'ın nakşedildiği bir ayet vardı. Galiba bir dervişe aitti, onu da ocağa attım, gitti, çünkü dervişlerden nefret ederim; diye önemsiz bir şeyden bahsediyormuş gibi, kendi işiyle meşgul olmaya devam etti. Jandarma ne yapacağını bilmiyordu. Sedreddin idarenin eski ve güvenilir memurlarındandı, ondan şüphelenmek için herhangi bir sebep yoktu ve üstelik ona teslim ettiği eşyaların neler olduğunu ve sayısını kendisi de

bilmiyordu. Durum böyle olsa da bağırıp çağırıp Sedreddin'in üstünü aratabilirdi, ama böyle bir yol izlediğinde, kendisi de zarar görebilir, ihtiyatsızlık ve sorumsuzlukla suçlanarak cezalandırılabilirdi. Bu yüzden de sanki hiçbir şeyden şüphelenmemiş gibi Sedreddin'in hazırladığı listeyi ve eşyaları alıp gitti...

...Elekber Bey Refibeyli, jandarma idaresinden gelenleri çok sakın karşıladı. Arama emrini okuduğunda, önce inanamadı çünkü Yelizavetpol Eyalet valisi ile aralarında samimi bir ilişki ve dostluk vardı, sık sık görüşüyorlardı ve her defasında da şehrin resmî yöneticileri, onun Ermeni-Müslüman çatışmalarının son bulmasında, eğitim ve medeniyetin inkişafında büyük rol oynadığını dile getiriyor, saygıda kusur etmiyorlardı. Kendisinden şüphelendikleri konusunda en ufak bir belirti yoktu, bunu Elekber Bey'e sezdirmemişlerdi.

Gence ahalisinin gözünde dokunulmaz biri olan Elekber Bey Refibeyli'nin evinde arama yapmak, jandarmalara keyif veriyordu. Başka yerlerde olduğundan daha kaba ve saygısız şekilde evi darmadağın ederek arıyorlar, her yere burunlarını sokuyorlardı. Önce ellerine bir tüzük geçti. Bu, Taşnak Sütyun Cemiyetinin yer altı örgütünün tüzüğüydü. Şubat 1906'da Tiflis'te General Malama'nın başkanlığında yapılan barış kurultayında, iki halkı karşı karşıya getiren sebepler tartışılırken, canişin defterhanesinin müdürü General Peterson bu tüzüğü de örnek göstererek, bazı sayfalarını okumuştı. Bu tüzük, barış kurultayına Hacıyev soyadı bir adam tarafından takdim edilmişti ve kanlı çatışmaların esas sorumlusu, bu tüzüğü hazırlayan partidir görüşü savunulmuştu. Elekber Bey Refibeyli arama yapanlara bu tarihçeyi anlatırken, tüzüğün barış kurultayında okunması hakkındaki kaydı da göstermiş ve belgenin gizli bir mahiyet taşımadığını, bu kurultaya katılanlara dağıtıldığını bildirmişti. Bu tüzükten başka, onun evinde şüphe doğuran iki mektup daha ele geçirdiler. Bu mektupların biri, Elekber Bey Refibeyli'nin düşmanları tarafından yazılmıştı: "Elekber Bey,

... O kadar yanlış bir iş yaptın ki hiçbir şey ile kendini aklayamazsın ve yeryüzünde senin gibi eclaf ve ziyankâr bir adam zor bulunur..." deniliyordu. İkincisi ise öncekinin tam tersine, Elekber Bey Refibeyli'ye karşı özel bir kaygı ile kaleme alınan, hayatının tehlikede olduğunu bildiren bir mektuptu. Bu mektupta da şunlar yazılıydı: "Elekber Bey; seni öldürmesi için bir kiralık katil tutuldu, ihtiyatlı ol. Kiralık katile, hem seni, hem de Cavad Bey Kadılı'yı ortadan kaldırması emri verildi..." Mektuplar imzasızdı. Elekber Bey Refibeyli'nin kitapları arasında Ermeni İnkılâp İttifakının tüzüğü ve Müslüman Parlament Fraksiyonunun broşürü de jandarmaların dikkatini çekmişti. Fraksiyonun faaliyetleri hakkındaki broşürde şöyle bir kayıt vardı: "Çok hürmetli Elekber Bey Refibeyli'ye Elimerdan Bey Topçubaşı'ndan." Bu broşürde Müslüman Parlament Fraksiyonunun, I. Devlet Dumasındaki faaliyetleri anlatılıyordu. Evde, S.Rusov'un yazmış olduğu ve "Bulgarlar Özgürlüklerini Nasıl Kazandılar" adlı kitabı da uzun süre sayfalarını çevirerek incelediler ve merkeze götürecekleri kitaplar arasına koydular...

Nesim Bey Usubbeyli'nin evinden, Rusça ve çoğu da Rusya'da sosyal demokratların faaliyetine ve tarımsal kalkınma programlarına hasredilmiş on kitapçık almışlardı. Geride kalan kitapları, İran'da son siyasi harekete, tarihî materyalizme, Kadet Partisine, Lev Tolstoy'un devrimci görüşlerine hasredilmiş ya-yınlardı.

...Hasmemmedli'nin evinde, "Düşünce ve Toplantı Özgürlüğü Niçin Gereklidir" adlı bir kitap ele geçmişti. Olga Valkenşteyn adlı yazarın Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş bu kitapçığında, hükümet karşısına, düşünce ve toplantı özgürlüğü talepleri ile çıkmamanın zarureti ileri sürülüyordu. Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş olan diğer bir kitap ise, Ermeni komitesi üyesi Leon Mnasakanov tarafından Hasmemmedli'ye hediye edilmişti. Kitapta Ermeni Türk savaşının sonuçları tahlil ediliyor ve bu savaşın arkasında merkezî hükümetin olduğu gösteriliyordu.

Kitabın sonunda Kafkasya'nın Müslüman ahalisine bir müracaat da vardı. Orada: "Biz komşu halklar Rus istibdadının aleti olmamalıyız. Rus monarşisi bu gün Ermeni hareketinin önünü kesiyor, engelliyorsa; yarın da sizin azatlık ve adalet isteyen sesinizi boğacaktır."

Hasmemmedli'nin evinde siyasi kitaplar da çoktu. Sosyal Demokratlardan bir dizi Rus siyasi partilerinin faaliyetleri hakkında bilgiler ihtiva eden kitaplara kadar... "Rusya'da Siyasi Partilerin Programları" adlı bir mecmuada, ülkede bütün demokratik teşkilatlar ve grupların programları toplanmıştı. Bu kitapların adları, ev sahibinin ilgi alanını açıkça gösteriyordu. K.Kautski'nin "Fransa'da Sosyal Demokrasi ve Cumhuriyet", A.Nikolayev'in "Halk Hareketi ve Memurlar", yazarı belli olmayan "Anarşizm ve Sosyalizm", "Grev ve Boykot" adlı eserleri vs.

...Elekber Bey Refibeyli'nin evinde ele geçirilen "Kafkasya Umum Müslüman Komitesi: Difai" adlı kitap ise doğrudan Difai Partisinin faaliyetlerini anlatıyordu...

Hemzeyev'in evinde ise sadece bir mektup bulunmuştu. O mektupta şunlar yazılıydı: "Cenab Ahund, bu gün sizin yanınızda, Elekber Bey Refibeyli bize, cepheye yakın bir yerde, yirmi otuz nefer silahlı adamın barınabileceği bir ev hazırlamamızı söylemişti. Böyle uygun bir ev bulamadığımız için bizim sokakta ve Ağa İsmayıl Hacı Memmedceferoğlu tarafından yaptırılan küçük mescidi bu iş için hazırlamak istedik. Şeriat kanunlarına göre, geceleri mescitte silahlı adam bulundurmanın caiz olup olmadığını bize bildirmenizi rica ediyoruz." Mektupta Halil Ağa Gafaroğlu'nun imzası, arka tarafında ise Arap alfabesi ile Ahund Mehmed Pişnamazzade'nin ilginç bir notu vardı: "Milletin tehlike altında olması, mümkün olmayı da mümkün kılar şüphesiz. Bu maksatla mescitten istifade etmenizde bir sakınca yoktur!" Muhtar Bey ve Cavad Bey Kadıbeyli'nin evlerindeki aramalarda hiçbir şey bulunamamıştı.

Adları anılan adamların hiçbiri Difaî Partisinin üyesi olduklarını kabul etmemişlerdi. Buna rağmen aramalar, soruşturmalar ve şahitlerin dinlenmesinden sonra, Tiflis valiliği jandarma idaresi reis vekili Başinski adı geçenlerin tamamının, siyasi yönden devlet için tehlikeli oldukları yargısına vararak, onların sürgüne gönderilmesini teklif etmişti.

HACI ZEYNALABİDİN TAĞIYEV'İN TAVSİYELERİ

Hacı Zeynalabdin Tağıyev, genellikle sabah kavatlisından sonra petrol kuyularını, işletmelerini denetler, öğleye kadar dışarıdaki işlerini bitirip evine döner ve gece yarısına kadar da çalışma masasından ayrılmazdı. Ancak bu gün, hiçbir yana çıkmamış, odasına kapanıp kalmıştı. Hasta falan da değildi. Sağlam, sağlıklı biriydi, gençliğinde de şimdi de hastalık nedir bilmemişti. Arada bir hafif üşütmeden kaynaklanan rahatsızlıkları olsa da bir gün dinlenir, bir ter attıktan sonra ayağa kalkardı. Tağıyev, israftan hoşlanmazdı, misafir sofraları çok zengin olsa da kendisi için hazırlanan sofralar, onca servete rağmen çok sade ve sıradan fakir sofralarına benzerdi. İşleri de yulundaydı çok şükür, Allah'ın nimeti yer altından akıp geliyordu. Bütün ticari faaliyetleri bir saat gibi doğru işliyor, idare ediliyordu. Kendisi her işe yetişemiyordu, ama elinin altında istediği kadar zeki, akıllı, tecrübeli, dünyanın altını da üstünü de bilen yardımcıları, mühendisleri, muhasebecileri, yöneticileri vardı.

Altı yedi yıldan beri ara vermeyen, Bakü'nün gâh bu tarafındaki; gâh da diğer tarafındaki petrol madenlerini silkeleyen, sarsan, yakıp dağıtan grevler de sona ermişti. İşçi sınıfı hareketi önceki hını kaybetmiş; ortada işi bozan, ya da her gün bir taleple üstüne hücum eden bir güç kalmamıştı. Kalanlarla da konuşup anlaşmak kolaydı. İş olan yerde, dedikodu da, memnuniyetsizlik de, dövüş kavga da hatta kaza bela ve kayıplar da olacaktı. Bunları sineye çekmeyi başarmak lazımdı.

Tağıyev, rakipleriyle yola gitmeyi de biliyordu. O, büyüdüğü diğer milyonerler gücünü kaybediyor, ya da tek tek milyonerler listesinden siliniyorlardı. Ermeni-Müslüman savaşını kızıştıranların akıbeti de gözler önündeydi. Adamov, Lalayan

ve onların ihtişamları şimdi nerdeydi? Bakü petroleri sayesinde o kadar kudurmuşlardı ki Allah'ı da, insanı da unutmışlardı. Tağiyev, onlara kaç kez söylemiş, ikaz etmişti: "Burnunuz gökte gitmeyin; ağızsız dilsiz gariban işçileri bu kadar incitmeyin, Türk'ün haysiyetiyle oynamaya kalkmayın..." Ama ona kulak veren olmamıştı.

Hiç kimsenin felaketine, iflasına sevinmiyordu. Sadece, kudurganlığı, şükürsüzlüğü, bir de Bakü'deki, Müslümanlara saygısızlığı kabul edemiyordu. Ona kalsa, Abşeron'un servetinin bir zerresini de Rus'a, Ermeni'ye, Alman'a, İngiliz'e yedirmezdi. Yetki ve güç Rusya'nın elinde olduğundan, sabretmekten başka çare yoktu. Ancak bir şeyi de iyi biliyordu: "Başımız üstünde Allah var, uygun görse bu servetten Ermeni'ye de verir. Doğrudur, petrolün hangi topraklarda olduğunu, nereden petrol çıkacağını bilmiyordu, ancak itikadı böyleydi. "Eğer bu servet Türk'ün toprağında ise, demek ki, Türk, Allah'ın sevgili kulusudur. Büyük Allah, taksimi böyle yapmış. Bu yüzden de Rus Çarı, Bakü'den çıkan kara yağ ile kimi isterse yağlasın, er ya da geç, bu topraklardan çekip gidecek, bu şehre yaptıkları binalar, işletmelerse kalacak." diye düşünüyordu. Bu düşünceyle de bir ev, konak yaptırırken, diğer milyonerleri de galeyana getiriyordu. Onlara: "Ne duruyorsunuz, sonra Bakü'de ev yaptırmak için toprak kalmayacak; kalsa bile, petrolden pahalı olacak, fırsat varken imaretler, evler, konaklar yaptırın, bunların değeri hiçbir zaman düşmeyecek." diyordu.

Petersburg ile ve şahsen Çar hanedanı ile de hiçbir sorunu yoktu. Bir tarafta Tahran sarayı, bir tarafta İstanbul, eli nereye isterse, ulaşıyordu. Bununla birlikte Hacı'nın keyfi yerinde değildi. Bir gün önce Bakü eyalet valisi ile görüşmesinden sonra öyle bir sinirlenmişti ki, halen kendine gelemiyordu. Jandarmanın, İrşad gazetesine girmesi ve orada arama yapması, onun dokunmuştu. Gazetede ne yazılırsa yazılsın, fark etmezdi, çünkü gazetenin sahibi oydu. İşi başından aşıya da böyle şeyleri

unutmazdı. Kurduğu gazeteye ve onun davetini kabul edip burada çalışan kalem ehline sataşmak, kendisine sataşmak anlamına geliyordu. "Bu gün oraya burnunu sokan, yarın da senin üstüne hücum edecek." diye düşünüyordu.

Bakü Genel valisi onu saygıyla karşılamış, söylediklerini dikkatle dinlemişti. Hacı'nın nüfuzu, imkânları, Bakü halkı arasındaki saygınlığı, şehir için yaptığı önemli işler, valinin makamını unutturuyordu. Tağiyev davet etse, vali bir çocuk gibi koşarak giderdi, ancak şimdi aksakal milyoner kendisi gelmişti makama ve memnuniyetsizliğini bildirmekte de haklıydı. Valinin, gazetenin asıl sahibinin kim olduğunu dikkate alınması gerekirdi. Öte yandan Ahmed Bey'in odasında İrşad gazetesinin eski sayılarından başka hiçbir şeyin bulunmaması, Difaî Partisi ile ilgili küçük bir kâğıt parçasının dahi ele geçmemesi, Hacı'nın karşısında valinin mahcupluğunu artırmıştı. Tağiyev sordu:

- Ne yitirmişlerdi, ne arıyorlardı orada?

Vali cevap verdi:

- Ahmed Bey'den şikâyetler var... Difaî Partisinin liderliğini onun yaptığını söylüyorlar, bu konuda bize gelen şikâyet mektupları var.

- Olabilir! Bakü'de her önüne gelen bir parti kuruyor. Bu güne kadar hangi partinin peşine düştünüz?

- Muhterem Hacı, Difaî, öylesine kurulmuş partilerden değil! Bu, Müslümanların en büyük teşkilatıdır. Üstelik silahlı birlikleri var ve ülkedeki bir dizi ölüm hadiseleri, Difaî Partisinin adıyla ilişkili...

Hacı onun sözlerini yarıda kesti:

- Şüphe ile hüküm vermek doğru değildir, bu bir! İkincisi, Ahmed Bey'in silahla işi olmayacağını sizler de iyi biliyorsunuz. Gazetelerdeki yazılarını biliyorsunuz. O yazıları yazan adamın silaha ihtiyacı olur mu? Ahmed Bey, Avrupa'da okumuş ve ömrü boyunca cehaletle mücadele etmiş biridir. Bütün bunlardan sonra, kalkıp da cahillerin uğraştığı işlerle meşgul olmaz.

Adam öldürmek, insan canına kastetmek, İslâm dinine göre günahdır ve cahilliğin alametidir...

- Sizi anlıyorum, Sayın Tağıyev! Ancak bu ölümlerin sorumluluğunu Difaî partisi kendisi üstleniyor! Mesele de budur.

- Olabilir, Difaîciler arasında cinayet işleyenler de çıkabilir, ama bu durum, Ahmed Bey'in üstüne şüphe gölgesi salamaz. Bir de aralarında husumet olan iki kişiden biri, karşısındakini öldürüp, öldürdüğü adamın göğsüne, "Difaî" sözü yazılmış bir kâğıt bırakıp gidebilir. Siz bunu delil mi sayıyorsunuz?

- Elimizde ihbar mektupları var: Difaî Partisini de, Karabağ'ı Müdafaa Komitesini de Ahmed Bey'in kurduğunu yazıyorlar.

- Ortam çok gergindi ve kargaşa hâkimdi. Bir savaş oluyordu. Kimlerce, nerede, ne kadar adam öldürüldüğünün hesabını kim yapmış? Sizce, Difaî mensupları kaç insan öldürdü? On mu? On beş mi? Binlerce şehidimiz var, dökülen bu kanın sorumluluğu kime aittir? Bunu günahı kimin boynundadır.

Vali, Tağıyev'in mantığı karşısında söz bulmakta zorlanıyordu. Onu daha fazla sinirlendirmemek için:

- Allah'a şükür, savaş durdu, dedi. Ülkede kanun, kaide yaratmak istiyoruz. Herkesin cebinde bir tabanca var, her ev bir silah ambarı haline geldi... Bu ortamda yaşamak çok zor! Bunu siz de istemezsiniz, biliyorum. Dün devlet memurlarına doğrultulan namlular, yarın hükümete doğrultulacak. Aslında, cinayet işleyenler millet farkı da gözetmiyorlar. Öldürülenler arasında Müslümanlar da az değil! Dedikten sonra Difaî Partisi ile ilgili toplana materyalleri Tağıyev'in önüne koydu.

Hacı, cinayetlerin çoğunu ilk kez duyuyordu. İçinde birbirine zıt duygular uyanmıştı. Bir yandan da, bir Müslüman teşkilatının bu boyutta işler gördüğüne ve adeta kudurmuş hükümet üyelerini korkudan titrettiğine seviniyordu. Açıklayamasa da düşman karşısına güçlü çıkmanın, teşkilatlanma gerekliliğinin fikir babalarından, girişimcilerinden ve bu işlere parasını esirgemeyenlerden biri de Tağıyev'di. Aynı zamanda, Valiye bir

meselede hak vermemek de mümkün değildi. "Bu partiler çok güçlenirlerse sonunda bizim de başımızı yerler." diye geçiriyordu içinden. Hacı, millî duyguları ile olağanüstü bir şekilde gelişen siyasi olaylar arasında kalmıştı.

Tağıyev, Azerbaycan gençlerinin eğitim alması, yurtdışında okumaları ve iyi yetişmeleri için herkesten çok gayret gösteriyordu: "Yabancıların karşısına çıkarılabilecek adamlarımız, okumuş aydınlarımız diğerlerinden çok olsun!" diyor, öğrencilere burs veriyor, okutuyordu. Ancak sonraları kendi okuttukları ona da karşı çıkıyorlardı. Onu beğenmiyor, geri kalmış sayıyor, işçinin haklarını çiğnemekle suçluyorlardı. Bütün ömrü boyunca Azerbaycan'da eğitim ve medeniyetin inkişafına çalışan, her bir Türk aydını ile övünen, onlara bakıp gurur duyan Tağıyev, kendi parasıyla okutup yetiştirdiklerinin etkisiyle, itibarının zedelendiğini de hissediyordu. Kantarın topuzu kaçıyordu ve onu dengede tutmak gittikçe zorlaşıyordu.

Bakü Genel Valisi:

- Sayın Tağıyev, dedi. Durum o kadar ciddi ki, bu kadar Müslüman kanı döken Ermeni teşkilatı Taşnak Sütyun Cemiyeti şimdi çaresiz kaldığından, Difaî Partisine barış teklif ediyor!

Tağıyev bu habere çok şaşırıldı. Ermenilerin yumuşaması iyiydi ama adeta Müslüman kanı içenlerle el sıkışıp barış yapılmasını akli almıyordu. Genel Vali ekledi: Onlar el ele verirse, halimiz nice olur? Bunu tasavvur edebiliyor musunuz? Bir düşünün...

Hacı:

- Duyduğuma göre hükümet Taşnak mı, Daş...ak mı nedir, o partiyi kapatmış, liderleri de yurtdışına kaçmış...

- Biz, Difaî Partisine de aynı cezayı vereceğiz.

- Ahmed Bey'in odasında da bu nedenle mi arama yaptınız, diye sordu Tağıyev ve elindeki tespihin sıkırtısı arttı.

- Yukarıdan böyle bir emir geldi...

- O zaman benim doğrudan Çar'a müracaat etmekten başka çarem yok...

- Korkarım Çar'dan cevap gelene kadar iş işten geçmiş olur! Size karşı yalancı çıkmak istemiyorum...

Hacı, hiçbir şey demeden valinin makamından çıkmış ve dünden beri mevcut durumla ilgili düşünüyor, bir çıkış yolu arıyordu.

Öğleye doğru gazeteye gelen adam, Elimerdan Bey ile Ahmed Bey'i Zeynalabdin Tağıyev'in çağırdığını söyledi. Bu daveti aslında ikisi de bekliyordu. "Maslahatlı don geniş olur. Mutlaka gazetede arama yapıldığından onun da haberi var. Dünya görmüş adamdır. Bakalım, gazetesine karşı yapılan bu saygısızlıkla ilgili neler düşünüyor, öğrenelim." diye düşündüler.

Bakü valisi ile görüşmesi hakkında hiçbir şey söylemeyen; daha doğrusu sözünün vali tarafından ayağa düşürüldüğünü itiraf etmek istemeyen Tağıyev, sözlerine bir soruyla başladı:

- İrşad gazetesindeki aramaların sonucu ne oldu?

Ahmed Bey güldü:

- Ne olacak? Aradıklarını bulamadılar...

- Aynı gün Bakü'de, Yelizavetpol'da pek çok arkadaşınızın evini de aramışlar. Senden bir şey bulamayabilirler, ama başkalarının evinden bulabilirler! Tağıyev, Ahmed Bey'in ne diyeceğini beklemeden konuyu değiştirdi: Elimerdan Bey'in dediğine göre, İstanbul'da iktidarın yeni sahipleri senin yakın arkadaşlarınmış.

- Evet, içlerinde yakın dostlarım var, dedi Ahmed Bey. Hacı, Ahmed Bey'in aksiliğini, inatçılığını iyi bilirdi. Sözünü kesmesin diye ihtiyatla devam etti:

- Kaç yıldır aramızda söz sohbet olmadı. Yaptığın işlerden de çok memnunum. Allah sizleri, milletimize çok görmesin! Ancak durum her geçen gün daha da kötüye gidiyor. Bana kalırsa bir süre Bakü'den uzaklaşman iyi olacak. İstanbul'a git! Bir

ihtiyacın olursa, oraya da elimiz ulaşır. Ortalık yatışınca geri dönersin. Hükümetin eline düşmeni istemiyorum!

Ahmed Bey göz ucuyla Elimerdan Bey'e baktı. Bakışları: "Bunlar senin işin." der gibiydi. Elimerdan Bey, bakışlardaki manayı okudu. Omuzlarını kaldırıp, gözüyle Hacı'yı işaret etti. Yani "Benden şüphelenme, bu onun kendi düşüncesidir. Kendini böyle gösterdiğine bakma sen, Hacı yerin altının da bilir, üstünü de; yoksa bu büyük serveti kazanıp dünyanın en nüfuzlu adamlarından biri olabilir miydi?" demek istedi.

Ahmed Bey'in cevabı gecikti.

İstanbul'da, iktidarı ele geçirenler arasında yakın arkadaşlarının olduğunu, Hacı'ya mutlaka Elimerdan Bey söylemişti. Bu açıkça belliydi. Ancak kendisinin İstanbul'a gitmesi meselesi, şüphesiz, Hacı'nın kendi düşüncesiydi. Yıllar boyunca Azerbaycan aydınlarını başına toplamaya çalışan yaşlı kurt, birdenbire Ahmed Bey'e yurtdışına çıkmayı teklif ediyorsa, demek ki durum çok ciddiye. O, ufak tefek dedikodularla, böylesi aramalarla bu kadar önemli bir karar almazdı. Kendi yakınlarından kolayca el çeken, arkadaşlarını küçük meselelerde yalnız bırakacak adamlardan da değildi. İsteğini gerçekleştirmek, dediğini yaptırmak ve sözünü geçirmek için aylarca, yıllarca, temkinli bir şekilde, bağırıp çağırmadan mücadele etmeyi başarırdı. Ahmed Bey: "Bunlar sadece Hacı'nın bize söylediği sonuç düşüncesidir. Bu karara varana kadar neler oldu, kimlerle görüştü, kimlerle tartıştı, parasını ve nüfuzunu nasıl kullandı, Allah bilir." diye düşündü. Aynı zamanda, bu son sohbet ile onun Bakü hayatına nokta konulduğunu da anlıyordu. Aslında, Hacı'ya teşekkür etmesi gerekiyordu. Hacı, kaç zamandır halledemediği bir meselenin çözülmesini de kolaylaştırmıştı. Say ki İstanbul'daki dostlarının isteğini yerine getiriyordu.

Ahmed Bey, içinden geçenleri saklamadı:

- Hürmetli Hacı, İstanbul'daki dostlarım da oraya gitmemi çok istiyorlar hatta ısrar ediyorlar. Sanki onlarla anlaşmışsınız.

Doğru söylüyorsunuz, dostlarımdan biri, Osmanlı devletinin baş nazırı oldu. İki günde bir telgraf çekiyor: "Sana ihtiyacım var, şimdi de yanımda olmazsan, yardımını esirgersen, dostluğumuzun ne anlamı kalır? Gençlik arzularımızı hayata geçirmek için Allah bize fırsat verdi. Fırsatı elden kaçırmayalım! Bizi kendinden mahrum etme!" diyor. Hürmetli Hacı, senin iyi ilişkilerinin karşılığında sessizce toparlanıp İstanbul'a gitmemin, seni kıracağından çekiniyordum. Allah senden razı olsun. İşimi kolaylaştırdın.

Elimerdan Bey, duyduklarından dolayı derin bir üzüntü yaşıyordu. En yakın dostunun, meslektaşının, her türlü düşüncelerini, dertlerini paylaştığı bir adamın yurtdışına gitmesinin çok büyük bir kayıp olduğunu iyi biliyordu. İstanbul'da kurulan yeni hükümetin liderleriyle Ahmed Bey'in ilişkilerini de, Hacı'ya o söylemişti. "Bırak gitsin, arkadaşları ile birlikte olsun. İstanbul'daki işleri önceki gibi, belki daha iyi devam edecek; şimdiye dek o, bize hürmet etti, şimdi de onun işini kolaylaştırmamız lazım." diye düşünmüştü... Elimerdan Bey, Hacı'ya bu haberi vermekle, dolaylı yoldan Hacı'yı Ahmed Bey'in kadrini bilmeye, ona dört elli sarılmaya, devlet makamlarında onun arkasında durmaya ve yaklaşan tufanda, onu himayesine almaya sevk etmek istiyordu. "Hacı bilsin." diye düşünüyordu. "Bilsin ki, Ahmed Bey'in İstanbul ile çok önemli alakaları var ve onu jandarmanın eline vermek olmaz!" Hacı'nın teklifi onu da şaşırtmıştı. "Demek ki iş işten geçmiş." diye düşündü. Çünkü aksakal milyoner Tağıyev'in, en azından Bakü Genel valisi seviyesinde müzakerelerde bulunup rica minnet etmeden karar vermeyeceğini ve Ahmed Bey gibi değerli bir insanın, Bakü'den gitmesine razı olmayacağını iyi biliyordu.

Dostunu korumanın yegâne yolunun, onu İstanbul'a göndermek olduğunu bildiğinden, Hacı'nın bu teklifini gizli bir sevinçle karşıladı:

- Ahmed Bey'in İstanbul'da olması, hepimiz için çok faydalı olacak, Hacı, dedi. Osmanlı bizleri unuttu, buradan haberi yok, bizleri iyi tanımıyor! Azerbaycan ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkileri sağlam temellere oturtmak için Ahmed Bey'den daha münasip bir adam bulamayız. Üstelik sizin oradaki işlerinize de el atar...

Elimerdan Bey İstanbul'da Hacı'nın temsilcilerinin olduğunu biliyordu. Sözü kasten bu mecraya yöneltiyor, Ahmed Bey ve ailesinin İstanbul'a, Hacı'nın himayesinde gitmesi için çalışıyordu.

Ahmed Bey arkadaşlarını düşünüyordu:

- Benim canımı kurtarıp İstanbul'a gitmemle mesele bitmiyor ki... Burada kalan dostlarımız ne olacak? Ailem, çocuklar?

Hacı:

- Arkadaşlarının hepsinin elini kolunu bağlayamazlar, dedi. Çar, bir genel af da çıkarabilir. Arkadaşların, bir süre faaliyetleri durdursunlar. Aileni, çocuklarını düşünme. Bir fırsatını bulur bulmaz, onları da senin yanına göndeririz. Bu durum, uzun süre devam etmez...

- Bunu ben de biliyorum, dedi Ahmed Bey. Aslında, bizim işimiz bitmiştir. Rusya'yı Difağ değil, Bolşevikler yıkacak!

Elimerdan Bey birdenbire atıldı:

- Allah tezinden versin! Kim yıkarsa yıksın! Yeter ki dağılsın bu virane! O zaman seni bekleyeceğiz. Bu kez Osmanlı'nın temsilcisi gibi karşılayacağız seni...

- Turan elçisi gibi!

Vedalaşıp ayrıldılar. Ahmed Bey, kapıdan çıkarken bakışlarıyla Hacı'ya bir daha veda etmek istedi. Aksakal milyoner, elden düşmüş bir şekilde koltuğa yaslanmıştı. Ahmed Bey, onu hiç böyle görmemişti. Yüzünde garip bir hüzün ve yorgunluk vardı. "İnsan birdenbire nasıl da değişirmiş." diye düşündü. Onun bakışlarından, düşüncelerini okuyan Hacı gülümsemeye çalıştı ve hafif bir sesle:

- Ali Bey Hüseyinzade giderken de böyle olmuştu. Sanki içimde bir şeyler kopmuş, kırılmıştı, Bakü de, yüreğim de boş kalmıştı... Şimdi de sen!

Ahmed Bey bu sözlerde derin bir sevgi ve keder hissetmişti; minnettarlığını bildirmek için söz ararken Hacı az önceki ses tonuyla:

- Tamam, tamam; oyalanma, git, dedi ve yüzünü yana çevirdi.

Ahmed Bey'in acele ve emniyetli bir şekilde Batum'a ulaştırılması ve oradan da İstanbul'a gitmesi için gerekli hazırlıklar yapılmıştı...

Eli kalem tuttuğundan bu yana, daha doğrusu, Paris'ten başlayarak, gece gündüz, yorulmadan, usanmadan, sayfa sayfa makaleler yazan söz ustası, büyük zekâ sahibi, şimdi birkaç cümlelik veda mektubunu yazamıyordu. Kalem elinde donmuş, sözler dilinde kilitlenmişti. Azerbaycan'ı terk edip gittiğini dostlarına nasıl izah edecekti? Bu Difaî Partisinden yüz çevirmek miydi? Kendi yolundan el çekmek mi? Çarlık diktatörlüğünden korkup kaçmak mı? Yoksa meslektaşlarını ileri sürüp hapisleri, sürgünleri görünce yakasını kurtarmak mı? Bu mektupta, onlara, her şeyi açık açık yazamazdı. Ama bir şeyler yazmamak da olmazdı. Bir yandan da Sitare, onu ikaz ediyordu:

- Geç kalacaksın, trene yetişemeyeceksin Ahmed?

- Acele etme, şimdi çıkacağım!

Önce, "Bakü'den hiçbir yere gitmiyoruz!" diyen Sitare, Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in bu işe müdahale ettiğini duyduktan sonra tehlikenin ciddi olduğunu anlamış ve: "Koskoca Hacı, işe müdahale edip kendi gazetesinin başındaki bir adamı müdafaa edemiyorsa, acele gitmelisin! Yoksa balalarım yetim kalır!" demişti. Onun bavulunu hazırlarken de yüreği titriyordu. Sanki o an kapı çalınacak ve jandarmalar içeri girecekti. "Düşman uyumuyor, yerin de kulağı var, ne kadar ihtiyatlı hareket

etsek de yine da haber alabilirler. Ne kadar çabuk giderse, o kadar iyidir. Sağ salım, sınırı bir geçse, hiçbir derdim kalmaz." diye düşünüyordu. Ancak Ahmed Bey, bir parça kâğıda adeta yapışıp kalmıştı.

Sitare'nin ise adeta sabrı tükenmişti:

- Ne düşünüyorsun? Eğer, dediğin gibi arkadaşlarınla vedalaşmak istiyorsan, çok şey yazma, yazdıkların ele de geçebilir. "Arkadaşlarımı ziyaret için gidiyorum, dönüp geleceğim." diye yaz. Mektubun ele geçse bile bir şeylerden çekindiğinden, dolayısıyla kendini suçlu saydığından şüphelenmesinler.

Sanki Ahmed Bey bu sözleri bekliyordu. Doğru söylüyor Sitare, söylenecek sözler zaten söylendi, şimdi ne yazacağım ki, diye düşündü ve o anda da kalemi, kâğıt üstünde hareket etmeye başladı: "Biz amacımıza ulaştık. Azerbaycan Türk'ünün şerefini, liyakatini, millî ve dinî haklarını korumaya kadir olduğunu ispat ettik. Zamanı geldiğinde bunu yine ispat edeceğiz! Bu gün dünyanın dikkat merkezi İstanbul'dur. Kan kardeşlerimiz bir ölüm kalım mücadelesi içindeler. Anadolu'nun talihi aynı zamanda bizim de talihimizdir. Geçmişimiz bir oldu, geleceğimiz de bir olmalıdır! Başımıza ne geldiyse, bu birliği koruyamadığımızdan geldi. Tarih bakmak için değil, netice çıkarmak için vardır... Hatalarımızı tekrar edersek, Allah bizi affetmez. İşimizi yarım bırakmıyorum, daha geniş bir muhitte devam ettirmeye gidiyorum. Milletlerin bu Çar hapishanesinden çıkacağına ve o büyük günde görüşeceğimize inanıyorum. Yaşasın bütün ve bağımsız Azerbaycan! Yaşasın Türk Birliği ve Türk kardeşliği! Allah'a emanet olun!"

Ahmed Bey, mektuba imza atmadı. Deminden beri onu bir an önce evden çıkarıp yolcu etmek isteyen Sitare, şimdi ortada dolanıp duruyordu. Ona seslendi:

- Neyi arıyorsun Sitare, bir şey mi unuttum?

Sitare cevap vermese de, bir tereddüt içinde olduğu açıkça belli oluyordu. Birden sarıp duvara dayadığı halıların yumuşak tüylerini eliyle sıvazladı ve:

- Bu ipek halılar, annemin yadigârıdır; anneme de ninemden yadigâr kalmış... Bunları da al, götür. Paraya ihtiyacın olursa, satarsın, dedi.

Ahmed bir an düşündü, sonra kararlılıkla:

- Tamam, dedi, o halıları da götürüyüm! Böyle güzel halılar nerde bulunur? Evimizin sıcaklığı var o halılarda, dedi.

Ahmed Bey, yirmi beş yıl sonra, yeni bir mücadeleye başladığında, bu Karabağ halılarının, Türkiye matbuat tarihinin parlak bir sayfasının oluşması için sarf edileceğini ve bu işin sermayesine çevrileceğini nereden bilebilirdi.

1909 sonbaharında Ahmed Bey Bakü'den ayrıldı. Tekrar Bakü'ye döneceğinden zerre kadar şüphe duymuyordu.

... Yelizavetpol istasyonunda, Bilal ile nişanlısı Reyhan da Ahmed Bey'in olduğu trene bindiler.

Ahmed Bey Bilal'e:

- Cemil ile Ayçiçek neredeler, diye sordu. Bu iki gencin ve Umudlu'nun talihi, Ahmed Bey'in içinde sürekli kanayan bir yaraydı. Bilal ve nişanlısı ile birlikte, onları da yanına almak ve İstanbul'a götürmek istiyordu. Bu yüzden de bu kararı aldığını daha önceden Bilal'e haber vermişti. Ancak Cemil ile Ayçiçek, İstanbul'a değil köylerine gitmeye karar vermişlerdi.

Bilal:

- Cemil ile Ayçiçek, biz Umudlu'ya dönmeliyiz! Henüz intikamımızı almadık, diye gelmek istemediler, dedi.

Ahmed Bey derin bir düşünceye daldı ve neden sonra Bilal'e döndü:

-En büyük intikam milletin azatlığıdır. Biz o güne hazırlanmalıyız!

BAKÜ'YE DÖNÜŞ

1 5 Eylül 1918'de, ağır çarpışmalardan sonra Kafkas İslâm ordusu Bakü'ye girdi. Ahmed Bey Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade ve Albay Bilal Karabağlı da, Nuri Paşa'yla birlikte ordunun ön saflarındaydılar.

30 Aralık- 2009

Ş-15985

DİFAİ FEDAİLERİ

S A B İ R R Ü S T E M H A N L I

...Sabir Rüstemhanlı, "Difaî Fedailerî" adlı bu romanıyla, **Kafkasya ve Anadolu'da** eş zamanlı olarak başlayan/ başlatılan ve Bakü'den Anadolu içlerine kadar yayılan **Türk- Ermeni** çatışmalarının tarihî arka planını gözler önüne seriyor. Yazar, emperyalist güçlerin teşvikiyle **Bakü ve civarındaki petrol kuyularında başlatılan yangının, Azerbaycan'ı baştanbaca yakıp kül etmesini, gittikçe büyüyen alevlerin Anadolu'ya sıçramasını ve asırlarca yan yana yaşayan iki komşu halkın, aniden birbirine düşman kesilmesini objektif bir tarihçi titizliğiyle ele alıyor.** Bu eseriyle bu günkü "**Karabağ**" meselesinin tarihî temellerini de ortaya koyan Sabir Rüstemhanlı aslında bize, tarihî olaylar eşliğinde, Anadolu coğrafyasının doğu sınırlarının Hazar sahillerinden; **Azerbaycan'ın** batı sınırlarının ise **Balkanlar'dan** başladığını; ama süreç içinde bu tarihî gerçekliği bir türlü göremeyişimizi anlatıyor.

ISBN 978-975-255-397-2

"Biz konuşmuyoruz!...
Kitaplarımız anlatıyor..."

I Q K Ü L T Ü R S A N A T Y A Y I N C I L I K

www.iqkultursanat.com

E-mail: info@iqkultursanat.com